حاجی بابا اصفہانی

Hajji Baba of Ispahan

به تصحیح حضرتِ شاداں بلگرامی

و

پروفیسر کے ایم میتر ایم اے

جسے

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

نے

عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپوایا

سنہ ۱۹۳۹ء

قیمت تین روپے

بارِ دوم ۱۰۰۰

M.A.LIBRARY, A.M.U
PU 2113

(عرضداشت مخصوص)

صورت کاغذ سیاح انگلیسی پرچیز این سک

کہ بہ کشیش سفارت اسوج ریورند دوکتر

فندگرو مین در استنبول نوشتہ است

(مقتدائے کشیشان پیشوائے سفارت در استانبول مطالعہ فرمایند)

از وصول عریضہ کسے کہ شاید گردۂ وجودش ہم در ذہن عالی نماندہ و نامش نیز از خاطر مبارک محو شدہ ہر آئینہ متعجب خواہید شد و لے ہرگاہ بلوح خاطر مراجعتے شود (والعہدۃ علی قوۃ الحافظہ) شانزدہ سال پیش ازیں سیاحے انگلیس گاہ بگاہ در مجلس افادات سرکار استفادتے مینمود و منظور نظر خاص گردیدہ بود۔ ہرگاہ از روئے التفات ملتفت شوید خواہید دانست کہ کیست و دریں کتاب باکمال گستاخی دیباچہ اش را بنام نامی سرکار مطرز ساختہ البتہ درایں صورت متحمل مطالعہ آں میتوانید شد ۔

درآں زماں معروضہ اوقات شریف بہ تحقیق و تدقیق الف بائے مسماری مصریاں مصروف ۔ و مے توانم گفت کہ (ہم واحد) بترتیب و تنظیم درر شاہواری معطوف بود۔ کہ غواص فکرت عالی از بحار معانی دامن دامن او در کنار آوردہ و اکنوں بتمام کتاب " مومیائی حقیقی" مرہم شکستگی ظاہر و باطن آثار عتیقہ جویاں گردیدہ است بارہا بدان اندیشیدم۔ کہ خیلے (گردنم زیر بار منت تست) بجہت اوقات عزیزی

کہ باعث تضییع شدم۔ و با آں مشاغل مہمہ بہ طویلات لاطایل مشغولتاں نمودم۔ علی الخصوص در آں شب مہتابی کہ در سفارتخانۂ اسوج بر روئے صفۂ ایواں والمید بودیم دودیدہ بمنظرۂ وسیع و باشکوہ شہر استانبول ولنگر انداز آں دوختہ مسامرۂ کہ در باب معیشت و آداب سکنہ خارق العادۂ آنجا بمیان آمد ہرگز فراموشم نمے شود۔

اگر بتکرار سخنان آں شب جسارتے رود معذورم دارید۔ کہ بحکم اہمیت موضوع ہنوز ہمہ را در خاطر دارم و مے گفتید۔ ہنوز ہیچ سیاحے در باب عادات و رسوم اہل شرق چیزے ننوشتہ و کیفیت را چناں ننگاشتہ کہ مفید فائدہ بحالِ من باشد۔ و در حقیقت سیاحاں عموماً در سفرنامہائے خود مصدر دعواہائے بے بینہ و دلیل شدہ اند کہ سرو بن ہیچک ازاں ہا را بایک دیگر مناسبت و ربطے نیست۔ بلکہ بشرح حال ذاتی خود پرداختہ اند۔ رائے ما ہر دو ایں بود۔ کہ در میان کتابہائے افسانہ کہ دریں باب نوشتہ شدہ بہترین ہمہ "الف لیلہ" است کہ عادات و رسوم شرقیاں را چنانچہ باید مجسم کردہ۔ ثبوتے بہتر ازیں چہ۔ کہ مؤلفش خود از اہل مشرق زمین است۔ مے گفتید۔ "اگرچہ آں کتاب را بزبان فرنگی" ترجمہ کردہ و حشو و زوائدش را بقدر امکاں دور و بخیالات ما نزدیک ساختہ با ایں ہمہ کم کسے ست کہ آں را بفہمد۔ مگر ایں کہ سالہا در مشرق زمین ماندہ و با اہالی آنجا آمیزش کردہ باشد۔ پس جلدی از آں کتاب را علی العمیا کشودید۔ حکایت سہ قلندر در آمد۔ گفتید دریں حکایت مے گوید۔ (آمنہ) بجمالے برخوردہ او را اشارتے کرد۔ وحمّال با زنبیل خویش ہمراہے او نمود۔ تا بدرخانۂ بستہ رسیدہ در بزد مردے ترسا باریش سفید بلند در باز کرد۔ (آمنہ) بے آنکہ لب بہ سخن کشاید۔ نقدی بمشت وے نہادہ ترسا گشت۔ و بعد از وقیفۂ چند شیشہ بزرگ شراب ریحانی بیاورد۔ پس بدیں گونہ تحقیق فرمودید کہ چوں ما مدتہا در ممالک شمالی ماندہ ایم۔ میدانیم۔ کہ در اکثر شہرہا کشش

آشکارا شراب فروختن قدغن است و اگر شراب باشد در نزد ترسایاں است - و آنانہم بہ مسلماناں پنہاں مے فروشند - اما اگر یک فرنگی بے سابقہ ایں حکایت را بخواند - چیزے ازاں نمے فہمد - بلکہ منتظر خواہد بود کہ از زیر کاسہ چہ بیروں آید - و حال اینکہ دریں حکایت جز گذارش چیزے دیگر نیست ؛

پس من گفتم - باعتقاد م اگر یک فرنگی بخواہد از حقیقتِ آدابِ شرقیاں کہ نقشۂ راستین بکشد - کہ مشتمل باشد بر انقلاب و تصاریف ایام زندگانی یکے از ایشاں و اعتقاد آناں در بارۂ سیاست مدن و تدبیر منزل و توکل و تفویض شاں بقدر مقدور در توفیر مال و حب جاہ و جلال و کوشش ورزش و رقابت و غیرت آنچہ را کہ برفتار و کردار صوری و معنوی ایشاں مدخلے تام ہست - شاید بہترین دست آویز آں باشد - کہ وقائع و حکایتے بسیار متعلق بطرزِ زندگانی ایشاں چنداں کہ برائے اثبات اختلاف حالات و مراتب جماعتے از ایشاں کافی باشد فراہم آورد و پس ازاں سرگذشتے سازد - یا یک دیگر مربوط مانند کتاب (ژیل بلاس) تالیف حکیم لوساز) کہ آئینہ احوال حقیقتے فرنگیان است ؛

شما منکر اعتقاد من بودید کہ امرے است محال و ہرگز یک فرنگی اگرچہ تبدیل دین ہم بکند - چنانچہ (ریسودی مانیوال) و جمعے کردند - و خیرگی ہم دیدند - باز مانند یک مشرقی خالص بدقایق و نکات رسوم و عادات ایشان چنانچہ باید مستحضر نتواند شد و برائے تاکید و تقویت مدعی آں بودید کہ نہ تربیت انسان و نہ مُرورِ زمان و نہ فضل و دانش ہیچ بیگانہ را ہرکہ باشد در ہیچ امر ہرجا باشد - در دانستن زبان اُستاد نمے سازد - و بجائے بومیش نمے تواں گذارد - ہرچہ بکند باز ہم در لغتے از لغات تغییر اصطلاح یا آنکہ در نکتۂ از نکات صرف و نحو آں زبان خطائے فاحش خواہد کرد - آرے اگر یکے از اہل مشرق در ترسل و تأدب با سلیقہ فرنگان مالوف و مانوس گردد و سرگذشت

زندگانی خود را جزئی و کلی از آغاز تربیت تا انجام عمر بتواند بطرز فرنگان بنویسد۔ آں وقت جائے امید آں ہست کہ دامن مقصود ما بچنگ آید ؛

تقدس مآبا۔ من ایں سخناں را در گنجینۂ خاطر محزوں ہمے داشتم ۔ و چوں مدت و زمانے در مشرق زمین اقامت کردم ۔ و دیدہ و سنجیدہ ہائے خود را ضبط نمودہ از امکان ایں امر ہیچ نومید نبودم ۔ کہ روزے بیکے از شرقیاں برخورم کہ سرگذشت خود را چنانچہ باید نوشتہ باشد ۔ با اینکہ بہ تربیت صحیح نقل کند۔ تا رشتۂ بدستم آید و فراہم آوردہائے خود را بداں وسیلہ بہ صورت کتابے در آرم ۔ من پارہ رسوم و عادات اہل شرق را کہ ایں قدر بنظر عامۂ فرنگیاں ناپسند مے نماید ۔ ایں قدرہا منکر نبودم ۔ چہ آنہا را بہ چشم نسخۂ ثانی عادات و رسوم دیرینہ خود ماں می نگریستم ۔ فی الواقع کدام فرنگی ایں عبارات انجیل را کہ مے گوید ۔ " کسانے کہ ۔ با من در یک وقت دست بکاسہ بردہ "۔ فراموش تواند کرد ۔ عادات غذا خوردن اہل شرق را با دست ۔ و ہم کاسگی چندیں تن را با یک دیگر از ایشاں فراگرفتم ۔ با اینکہ ہمہ کس میدانند من ہیچ وقت تنفر از کار و چنگال نداشتم ۔ اما ہرگاہ با یکے از دوستاں شرقی غذا خوردم ۔ و ایں عادت کہ بسیار طبیعی است بکار بردم ۔ خود را یکے از گواہان زندہ عادات دیرینہ و مدلول صحیح کتابیکہ بہروزی ما بداں وابستہ است مے پنداشتم و چوں یکے از ستم دیدگان ایران را می شنیدم ۔ کہ آہ و نالہ کناں مے گفت چہ خاک بسر کنم ۔ نہ تنہا ایں تعبیر متداول ایشاں را مضحک مے شمردم بلکہ بے اختیار مطابقت و موافقت او بعبارۃ توراہ بنظرم مے آمد ؛

جنابا ۔ تسلیم دارم عادت اہل شرق تغییر پذیر نیست ۔ و ایں سخن از شما بمن یادگار است ۔ ولے ہر قدر تغییر پذیر نباشد ۔ باز برائے اثبات ادائے مطالب خود میگویم ۔ کہ مانند نقوش مسینہ آلات ہر قدر نیک ہم نگاہ داشتہ شود ۔ باز ہم از کثرت استعمال درجائے ازاں فرسودگی و سائیدگی نمودار خواہد شد ؛

اگر ایں را بہ عبارت ادا تواں کرد ۔ میگویم کہ درجۂ محبت و مہربانی ۔ کہ

در اہالی مشرق است - در غربیاں یافت نمے شود - و بسبب ہمیں کیفیت من کار و کردار ایشاں را خیلے شنیدنی و دیدنی دیدم - و از تاثیر آں شوقے در من پدید آمد - کہ ایں معنے را بدیگراں ہم بفہمانم - چونانکہ سیاح چُون منظرۂ نیک بیند - خواہ نقاش باشد یا نہ باشد - نیک یابد نقشہ آں را میکشد تا بدیگراں بنماید - من نیز از آنجائے کہ

دریغ آمدم از چنیں بوستاں تہی دست رفتن بر دوستاں

با ایں تحفہ حقیر کہ بترجمانیش اظہار فضلے در نزد یاراں کردم - بمفاد (والعذر عند کرام الناس مقبول) معذرت مے خواہم گر چہ سرم از سودائے ایں شوق - چنانچہ قیاس نتواں کرد پر بود - کمال شادی و شغف مرا قیاس توانید کرد - کہ بعد از اندک زمان گفتگوئے با شما بانگلستان برگشتہ دیدم دولتِ ما بفرستادن سفیرے بدربار ایران ناچار شدہ - و مرا بہمراہی آن نامزد کردہ است - آنچہ دلم در طلبش مے شتافت یافت -

ایراں - چہ ایراں پایگاہ موہومے جاہ وجلال خاور زمین جائے گاہ شعرائے گل و بلبل گہوارۂ مردی و مردمی - سرچشمۂ پاک رسوم و کیش اہل شرق چوں وصول آرزوئے کہ سالہا سودائے آں در دماغ مے پختم - در خیز حصول بود نہ چنداں شادماں بودم - کہ وصفش در بیان گنجد - ازاں ہمہ ممالک و مسالک کہ بایستے بہ بینم - ہماں خیالے خواب مانند داشتم - و بداں جہتہ سفر خود را سفرے راستین مے پنداشتم ؎

مے برد گرچہ بکوئے تو ہوائے سفرم خبر از پائے ندارم کہ زمین مے سپرم
رہ کوئے تو ندانم ز کجا تا بکجا ست اینقدر ہست کہ بازیچۂ دست قدرم

بعبارت اُخروی - مثل زن فرانسوی در حقم صادق آمد - کہ خیالے بس مبہم دواہی داشت - کہ در وقتِ وداعم التماس کرد - تا بہ یکے از دوستاں او کہ مے گفت - در ہندوستان است - سلام رسانم عجب اینکہ من دوست او را در دماغۂ امید افریقا یافتم ؎

خوابہائے کہ میدیدم نمے گویم - ہمہ بہ حقیقت تغیر شد - چرا کہ ایران مرزبومے است کہ چہ در باب بدائع آثار طبیعت - و چہ در جاہ و جلال و مال و دولت اہالی آں را مانند سائر امکنہ تصورے راستین نہ تواں کرد - ولے در باب اخلاق و عادات و رسوم و آداب ایشاں مے توانم گفت در دنیا مردے مانند ایرانیاں با مہر اخلاق دیرینہ مختوم - و با فطرت آداب قدیمہ مفطور نیست - حتی ایں صفت در صورت و سیمائے ایشاں نیز مشاہدہ مے شود - چنانچہ از معائنہ و مقایسہ صورت اہالی امروزے با صورت ہائے منقوشہ در و دیوار - تخت جمشید - کہ گوئی امروز لنده اند - مدلل و مبرہن است - کہ ایں نان فطیر از آن خمیر است - در آں ہمہ مدت اقامت در ایران صحبت شب مہتاب را در ایوان سفارت خانہ (اسوج) فراموش نکردم - ہرگاہ حکایتے مے شنیدم - دقت مے کردم - کہ آیا تعلق و اختصاصے بعادت مشرقیاں دارد یا نہ ؟ و اگر نقشۂ بجل بندی خود میافزودم - کہ رسوم و عادات ایشاں را نشاں میداد - بیاد سرکار مے افتادم - و بہوائے کتاب موہومے کہ شخص بومی موہوم بایستے نوشتہ باشد - و سرگذشت کامل یک ایرانی برائے من بایستے بشود - گاہ بگاہ آہ مے کشیدم ؛

بزرگوارا - زمان اقامت خود را در ایران نمے توانم گفت - کہ زمان سعادت بود - و ہرگز بخاطرم نگذشت کہ من درمیان پیغمبران بنی اسرائیلم یا بین ایرانیاں - کہ بادشاہان ایشاں فرمانروائے ہمہ خاور زمین بودند - با ایں ہمہ زنخدان نورہ کشیدۂ فرنگان و لباسہائے دُم پرستو کی مادام ہائشاں ہرگز از پیش چشم دور نمے شود - چوں خطابم باکسے است - دیرینہ دوست کہنہ پژدہ مے توانم گستاخی کرد - کہ حشر عام لندن و ازدحام دیانہ را نسبتے بکاخ و قصور ویران بہمن و دارائے ایران نیست عاقبت دفترم را از تحقیقات واقعی مشحون دجل بندیم از نقش ہائے حقیقی پُروقت حرکت از ایران رسید - درعرض راہ ہمہ را بہ نیت ایام آئندہ مستغرق

بودم - و شاید مانند ہمہ سیاحانِ دیگر در باطن بدیں خوش دل بودم - کہ البتہ دیدہ و شنیدہ ہائے مرا بجز من کسے ندیدہ و نشنیدہ است - و ہر آئینہ چوں خبایائے اطلاعات و استحضارات من رونما شود - بقدر کشف ستارۂ تازۂ در نظر ستارہ شناساں سوانح اقوام و اُمم نمود خواہد کرد ؛

در زمان موافق و مساعدے از دامنۂ کوہ - آغزی طاغ دور از حدود خطرناک در گذشتم ولے خواہش دارم - کہ ماجرائے شہر توقات را از روئے بندہ نوازی بدقت مطالعہ فرمایند - چہ سبب تحریر ایں مراسلہ و انتشار ایں رسالہ - کہ مصحوب آن است - ہماں مے باشد ؛

باخستگی بے نہایت شب چہاردہم ماہی با دو خدمتگار و دو تن چاپار و شاگرد چاپار - بہ توقات رسیدم - و نزدیکے چاپارخانہ شاگرد چاپارچیاں برائے اخبار تدارک شام و جائے آرام - کہ مے دانستند برائے مسافری مانند من خستہ و کوفتہ بہ ازاں مژدہ نیست - برسم معتاد با آواز (خاطر من) با فریادے خارج از عادت نباے ہائے ہوگذاشتند - و آنگہے مے خواستند - بچاپارچیاں - بفہمانند کہ "لقمہ چربے یعنی فرنگی یا ایشاں مے برند" ماہ از تیغۂ تیز کوہ در غایت بزرگے مے تابید - و در روشنائی آں صدائے جارچیاں بخیاباں شہر مے پیچید - بہ محض فرود آمدن از اسباب بیالاخانہ ام بردند - و بعد از کشودنِ سلاح و کندنِ بالاپوش و برآوردن چکمہائے یک خروارے پاپوش اطاق درخت شب پوشیدہ قہوہ تندی نوشیدہ - چپوق خوبے کشیدم - بعدازاں پلوئے کہ بربخش وارفتہ گوشت مرغش نہ پختہ با ماستے ترش خوردم ؛

در تدارکِ آں بودم برخت خوابیکہ برائے من روئے پشت بام انداختہ بودند روم - بیکبار بیگانۂ باکمال آشنائی داخل شد و در برابر من ایستاد - از وجناتش دانستم ایرانی است - و از لباسش فہمیدم - در قطار نوکراں است - اگر جائے دیگر او را دیدہ بودم - از گفتگوئے با او خوش وقت نے گردیدم - چوں از شدت آمیزش با ایرانیاں خیلے با

آناں خود مانی شدہ بودیم۔ و نیز در خاک عثمانی کہ ما و ایرانیاں ہر دو در نظر ایشاں از یکدیگر مردود تر و منفور تریم۔ میل مرا با ایرانیاں تا اندازۂ بیش نمودہ بود۔ کہ "حال سوتہ دل داسوتہ زوتو"۔

از غمندگی چہرہ اش کہ از روئے تصنع بود۔ فہمیدم سخنے غم آمیز دارد و بد نفہمیدہ بودم۔ گفت صاحب اربابی دارم۔ "میرزا حاجی بابا" نام از جانب دولت ایران در استانبول کارپرداز بود۔ از آنجا برگشتہ و در راہ ناخوش بستری افتادہ است یک ہفتہ مے گذرد۔ کہ در ایں کاروان سرائے پہلوئیں منزل گرفتہ۔ حکیمے فرنگی او را معالجہ میکند در عوض بہبودی بہ مرگش رسانده است چوں شنید یکے از ایران آمدہ بسیار دل خوش شد۔ خواہش دارد۔ کہ ہرچہ زود تر ممکن شود۔ شما را بہ بیند۔ میگوید۔ "چارۂ دردِ من دیدار کسے است کہ از ایران آمدہ باشد"۔ و در آخر چنانچہ در آنجاہا رسم نوکراں است گفتہ۔ اے صاحب دیگر کارا دبخدا ماندہ و بشما۔

ہمیں کہ نام حاجی بابا را شنیدم دانستم کیست۔ اگرچہ مدتے بود او را ندیدہ بودم۔ امامے شناختم۔ از ہمہ چیزش خوشم میآمد زمیدانستم کہ با اول سفیرے کہ از ایران بلندن فرستادہ بودند۔ بسمت نیشگری ہمراہ رفتہ بود۔ بعد ازاں گاہ در پایگاہِ عالی و گہے در منصب دانی۔ مانند بسائرِ ایرانیاں پست و بلند دنیا را خیلے دیدہ و سرد و گرم زمانہ را بسیار چشیدہ عاقبت بنام کارپردازی از جانبِ شاہ بدربارِ عثمانیش فرستادہ بودند۔

با ہمہ خستگی بے فوت دقیقۂ از وقت ہماں لباس بالاپوش را بردوش انداختہ بحجرہ اش رفتم۔ میرزائے بیمار را دیدم نیم مردہ۔ بلکہ تمام مردہ در حجرۂ کوچک در رختِ خواب دراز کشیدہ است۔ و نوکرانش در پیرامون او گرد آمدہ در اوّل آشنائیم با او۔ جوانے بود خوشخو۔ خوش رُو خوش اندام۔ خوش ترکیب۔ شاہین بینی۔ گرد رخسار۔ با ایں کہ ایں

وقت سنین عمرش از سرحد نیم روز گذشتہ بود۔ تازہ روئے و تیز نظر مے نمود۔ او نیز بخص دیدنم بشناخت و از سیمایش دانستم۔ کہ خیلے از دیدارم خرم و خورسند گردید۔ با تعبیراتے کہ خاصہ ایرانیان است بہ تعظیم پذیرفت۔ و با احترام و اعزاز گفت۔ زہے طالع من کہ منتظر بودم۔ ملک الموت بقبض روحم آید۔ روح القدس بدمیدن جان در بدنم آمد۔ گویا ایں قطعہ را شاعر در حق من فرمودہ است ؎

تو ایدوں یافتی ما را وگرنہ چنیں بودم چناں دور از سعادت
کہ جانم غوطۂ تسلیم مے خورد میان لجۂ غیب و شہادت
کسے در کام من ننہاد چیزے زنومیدی بجز لفظِ شہادت
طبیب از کارِ من عاجز شد ارچہ بکار آورد انواع حذاقت
ز تشریفِ تو بر من گشت معلوم کہ روزِ حشر چوں باشد اعادت

بعد از اظہار شادی ہائے بے اختیارانہ پرسیدم۔ حالت چہ و طبیبت کہ۔ از زردی چہرہ اش معلوم بود۔ کہ مرضش از صفر است۔ چوں ایں مرض را در ایران خیلے دیدہ بودم۔ سررشتۂ کاملے از معالجہ اش داشتم۔ گفتم۔ غم مدار کہ شفائے تو در دست من است ؎

گفت۔ صاحب چہ بگویم۔ اوّل گمان کردم کہ وبا گرفتہ ام۔ سرم درد میکرد۔ چشمانم سیاہی مے نمود۔ پہلویم تیر مے کشید۔ دہانم تلخ و بے مزہ بود۔ یقین داشتم۔ کہ سہ روز نمے کشد مے میرم۔ امّا ہنوز آں علامات باقی است و من نمردہ ام۔ در دردد بدیں جا حکیم خواستم۔ گفتند۔ دو حکیم دریں شہر است۔ یک یہودی و دیگر فرنگی۔ فرنگی را ترجیح دادم۔ اگر شما ہم بودید۔ ہمیں مے کردید۔ باز خدا رحم کرد۔ کہ ایں را ترجیح دادم۔ حکیم فرنگی آمد۔ گفتم حکیم باشی۔ حالم بسیار خراب است۔ با کمال تمکین گفت۔ ماشاء اللہ۔ متحیر با اوقات تلخ گفتم کم ماندہ بمیرم۔ گفت انشاء اللہ۔ نوکراں خواستند۔ از حجرہ بیرونش اندازند معلوم شد کہ بیچارہ از زبان ما ہمیں دو کلمہ را مے داند و سوراخ استعمال

آنہا را ہم گم کردہ است - بملاحظہ اینکہ شاید با این خرے در کار خود ماہر باشد - خود را بدست او دادم - خاصیتے کہ از معالجہ اش بینم این است کہ ہر روز بدتر مے شوم ؛

میرزا را گذاشتم تا آرام گیرد - کہ لازم داشت و خود بہ منزل برگشتم از صندوقچۂ دوائی کہ در خورجین داشتم - مسہل زبیقی ترتیب دادہ ہمان شبانہ با آداب تمام بوے خوراندہ - بخفتم ؛

بامدادن بدیدن وے رفتم - دیدم دوا معجزہ کردہ است - چشمان میرزا کشودہ و در سر فروکش کردہ - خود و نوکرانش مرا بہ نظر بقراط ثانی نگران - نمے دانستند از عہدۂ شکرانہ آں ہمہ حذاقت و چیرہ دستیم چگونہ بیروں آیند - دریں اثناء صورتے معجب و ہیئتے مضحک بنظرم آمد - چنانچہ از تعریف آں نمے گذرم - مردے بود عرض و طولش یکساں ابروانش سیاہ و انبوہ - ریشش نتراشیدہ و تنہ اش نہ خراشیدہ از قدم تا شانہ ترک - موزۂ زرد در پا - قبائے دراز در بر - شال بزرگ در کمر - عصائے بلند در دست - امّا از شانہ بالا فرنگ - گردن بند در گردن گوشہائے گریبان پیراہن تا بدوش - کلاہے سہ گوشہ قارچ مانند بر سر - سلام کرد - و بازبان ایتالی با من بگفتگو در آمد - حدے کہ بعد از تعریف میرزا زدہ بودم در دست آمد - دانستم شیادی است کہ وقتے در ایتالیہ یا استانبول آبے بدست دوا سازی ریختہ - و آنگاہ در گوشۂ آسیا افتادہ - مردم را مے فریبد و مے طبیبد - یعنی ہر کہ بدستش مے افتد مے کشد ؛

چوں سرگذشت این جور مسافرین خیلے بامزہ مے شود - با او گرم گرفتم - تا محرم رازش شوم - اسم و رسمش را بگفت - اسمش چنداں دراز کہ در یک سطر نمے گنجد و مسمّایش مصداق اینکہ ؛

گر سال دگر حکیم باشی باشی انت الباقی وکل شئ ھالک

ادعایش اینکہ از دارالطب - ایتالیا - با دستوری طبابت بیروں آمدہ و

باستانبول رفتہ - از کثرتِ ازدحامِ طبیباں در آنجا نتوانست ماند - با دالی توقات بنام حکیمباشیگری بہ "توقات" آمدہ ادعایش بنظرم سختگی آمد - از اطلاع ذاتی و اعتقادش دربارۂ بیمار حاضر استفسار نمودم - دست پاچہ شد - آخر از جفنگ بافی و دست و پازدن عاجز شدہ - اقرار کرد - کہ در ایتالیا خدمت حکیمے کردم - و سررشتہ ام عبارت است از چند لفظ بے معنی کہ از او شنیدہ ام - امّا چوں بیمارانم ترک - کرد و مسلمانند از دادن جوازنامہ برائے دیار آخرت دغدغہ وبیم ندارم ٭

گفتم حکیم چہ کردی کہ دریں مدت ریشت بگیر نیامد - ترکان ایں قدر ہم زود باور نیستند ٭

گفت عجب آدم سادۂ ہستی - ترکان چیزہائے را باور میکنند - کہ طبابت کس پیشہ او معجزات و بارہائے مے برند - کہ آدم کشتن نسبت بآں حسنات است و آنگہے من ہم دوائی با ایشاں نمے دہم - کہ تاثیر ضرر داشتہ باشد ٭

گفتم حکیم "باید دوا داشتہ باشی - دواہائے تو کجاست وچیست"؟

گفت صاحب - چند شیشہ شربت دارم اصلش واحد - رنگش مختلف و از برکت نان و آب در ساختن حب ہیچ تنگی نمے کشم - ایں است دواخانۂ من پرسش عالم و جوابم یک لفظ ماشاء اللہ و انشاء اللہ است

پرسیدم "مگر از نان و آب ہم حب مے شود ساخت" ٭

گفت ما کردیم و شد - اما آنچہ برائے عوام است با آرد مے آلایم - و آنچہ برائے خواص است - مانند پاشایاں و آغایاں با ورق نقرہ میاندایم - و ہمگاں بے ترشروئی وچین ابرو مے بلعند ٭

بغرابت ایں مرد و کار و بارش بسیار خندیدم - و برائے داد دل از خندہ دادن مہمانش کردم - اگر ترس طول مکتوب نبود - از تکرار گفتگوہائے آں مضایقہ نداشتم - تا شما ہم لذتے ببرید - من قدرے دوا از صندوقچہ خود باو تعارف کردم - گفت ایں قدر دوا مداوائے ہمہ

اہل آسیا را کافی است ؛

اما بیچارہ میرزا را در دست او نگذاشتم روزے چند در "توقات" ماندم و از متمہل زیبق رنگ و روئے میرزا بجائے خود بحال آمد - چنانچہ ظاہرہ جائے ترس و بیمے در بیمارئش نماند و حالت رفتن پیدا گردید - گفتم - میرزا - من ہم دیگر مرخص مے شوم - و تورا بخدا می سپارم - بیچارہ در ازار زحمات من نمے دانست - چہ کند - گذشتہ از اظہار خجالتہائے زبانی - دست و پا مے کرد تا بہ عطائے ہدیہ دستی کہ نیز قابل باشد دست خالی روانہ ام نکند - تا ایں کہ در وقت وداع حجرۂ را خلوت کرد و بدیں نمط با من سخن گفت ؛

صاحب - تو دوست کہنہ من بودی - باعث حیات تازہ من شدی - بشکرانۂ التفاتے کہ در بارۂ من کردی - من چکنم کہ بجا کردہ باشم - از مال دُنیا چیزے ندارم - مدتے است کہ یک پول از مواجب دولتیم نرسیدہ وقلیل وجہے کہ دارم - اگر بمنزلم رساند خیلے است و آنگہے من شما انگلیسیان را مے شناسم - کہ چشمتان بپول نیست - و دریں مواد حرف پول نزد - شما بیہودہ است - امّا چیزے دارم کہ شاید در نزدِ شما وقعی داشتہ باشد - از وقتے کہ با شما انگلیزان معاشرت کردم - دیدم شما ہا بسیار کنج کاؤ و خوردہ پژوہید - ہرگاہ با شما ہمسفری کردم - میدیدم کہ کلی و جزئی حالات و کیفیات ممالک و اقوام را یادداشت کردہ در مراجعت برائے اطلاع ہم شہریان خود منتشر مے ساختید - ہیچ باور مے کنید - کہ من با ایرانی گری تقلید شما ہا را کردہ باشم - و در ایں مدت کہ در استانبول بودم - سرگذشت خود را از اوّل تا آخر عمر بطرزِ شما نوشتہ باشم - اگرچہ سرگذشتِ من سرگذشتِ مردِ گمنام و یا کم پایہ است - ولے شامل چنداں وقائع و قضایا ہست - کہ اگر در فرنگستان منتشر شود - البتہ تاثیرے بزرگ بخشد - میخواہم او را بشما دہم و یقین بدانید - ایں از شدت اعتمادے است - کہ شما دارم - و گرنہ بغیر از شما بکسے نمے دادم -

قبول مے کنید یا نہ"؟

جنابا! حالا تصوّر فرمائید۔ کہ ازیں مژدہ چہ قدر باید خورسند شدہ باشم۔ چہ مالک خزانۂ شدم کہ باعتقاد شما مفید تر ازاں بحال انسان چیزے نیست۔ و سالہائے سال من در اشتیاق تحصیل آں بودم۔ زہے سعادت از شما چہ پنہاں وقتیکہ اظہار امتنان مے نمودم۔ از شادی چشمانم جائے را نمے دید۔ و ہرچہ من در گرفتن ناز کردم۔ چہ "در ایں حال مناسب آں مے دیدم"۔ او بدادن نیاز نمود۔" چہ درانحال مقتضی ایں میدید"۔

برائے الزام تمام بگرفتنم۔ گفت۔ من بایران مے روم۔ از التفات شاہ خاطر جمع نیستم۔ اگر مرا معزول سازند۔ و درمیان نوشتہ جات من ایں کتاب را بہ بینند۔ شاید بجہتہ راستی و درستی کہ در مضامین و مطالب اوست خاصہ در آنچہ متعلق بانگلستان است۔ موجب خانہ خرابی من شود ۔

آخرالامر بتاب اصرارہائے آنرا نیاورہ با تالیف حاجی بابا بہ تمنائے خود واصل شدم۔ آں تالیف موضوع ایں کتاب است و چوں اوّل بہ تشویق و دستور عمل سرکار بانجام ایں کار برخاستم۔ اگرچہ دیباچہ آں را بنام نامیت مطرز نسازم بنام کہ سازم؟ چہ شود کہ از روئے شکستہ بالی سرے بمطالعہ آں فرود آرید۔ چہ خیلے کوشیدہ ام تا بطرز و مشرب اروپائیاں مطابق باشد و بمذاق ایشاں موافق افتد ۔

حشو و زوائد آں را از تکرار و مبالغات اہل آسیا حذف نمودم۔ امّا بجہتہ جزئی مبانیت تاریخی کہ در اوقات قضایائے آں میشود۔ تاریخ نمایش چنداں بصواب مقرون نباشد۔ ازیں رو از مسلک نگارشات شرقیانش عاری نخواہید یافت۔ امّا من در بارۂ آنچہ ایں کتاب محتوی است میتوانم گفت کہ چوں در ایران بسیار بودم۔ اکثر مطالبش را با واقع مطابق مے بینم۔ اگرچہ مانند تالیفات فرنگاں کلیۂ مطالبش باصواب و حقیقت طابق النعل بالنعل تصوّر نہ شود۔ ولے برائے وقوف و اطلاع از احوال و عادات آشنائیاں چنانچہ باید و شاید کافی است۔ بعض از وقایع آں بنظر کسانیکہ

محل وقوع واقعہ را ندیدہ اند۔ درست نمانیست۔ چنانچہ از وضع واقعہ معلوم مے شود۔ چناں واقعہ نباید واقع شود ؛

ولے بہیں نکتہ اکتفا مے نمایم۔ "دل اگر خانہ بسازد بسر زلف تو سازد درمیان ریش بلنداں آسیا۔ وریش تراشاں اروپا۔ تا اندازۂ کہ باسم با اشتراک توانند زیست خط فاصلے است و باید باشد۔ ایں است کہ ہر یک سرگذشتِ آں دیگرے را تکذیب مے کند۔ چیزے کہ در نزد ایں یک عیب و خطاست۔ در نزدِ آں دیگر ہنر و صواب است۔ آنچہ در ترسایاں مقبول در نزد مسلمانان مردود است۔ مخالفت اعتقادے ایشاں حقیقتہ خندہ خیز و فرح انگیز است ؛

ایں نکتہ یقینے است کہ ترسا مے گوید زہے شرف کہ من اُمّت محمدؐ و در جرگۂ آں اُمّت نیستم۔ مسلمان بجز خود ہمہ را نجس و ناپاک میداند و با ایں عقیدہ استواری ست تا اینکہ" دستے از غیب بروں آید و کارے بکند۔ یعنی پردۂ ظلمت صوری و معنوی را از چشم ہمہ بردارد ؛

از ترس بزرگی حجم و طول سخن در باب دید و شنیدہائے خود باشارت اکتفا نمودم۔ ہرچہ در ایں جلد مندرج است نگاشتۂ قلم حاجی بابا است و بہیں سبب او را از مسلک خودش بیروں نبردم۔ آنچہ حاجی بابا در سفر خود بانگلستان در بابِ اخلاق و عاداتِ انگلیزاں نوشتہ۔ بسیار نکات و دقائق سود مند را محتوی است۔ اگر دستورے باشد آں را نیز بصورتے کہ بصحت مقرون باشد بدیں بیفزائیم ؛

مخدوما۔ معظما۔ من اکنوں ختم سخن کنم۔ دریغ کہ در بازگشت ایران شما را در استانبول ندیدم۔ تا در سایۂ افاداتؔ و نصائح سرکار ایں کتاب را مفید تر و ارزندہ تر سازم معلوم شد۔ کہ باز در بیابانہائے خشک و خالی در پے حقیقت مومیائی و کشفِ حروف قدیم مصریاں میدوید۔ خداوندا انشاء اللہ شما را کامیاب و مرا چنداں کامران سازد کہ از عہدۂ التفاتہائے شما برآیم ؛

شادآں

گفتار اوّل

در ولادت و تربیت حاجی بابا

پدرم - کربلائی حسن - یکے از دلاکان مشهور شهر اصفهان بود - در هفده سالگی دختر شخص شماعی از همسایگان دوکان خود را عقد کرد - امّا زناشوئیش مبارک نشد - زنش تازا درآمد - و نیز او از صرافت وقتے افتاد - در سایهٔ چیرهٔ دستی و شهرت خود چندان مشتری خاصه از بازرگانان پیدا کرد - که بعد از سی سال کاسبی توانست دستگاه خود را وسعتے دهد یعنے زنے دیگر گیرد - دختر صرافے توانگر را خواستاری کرد و بمطلوب خود واصل شد - چه مدتها سر او را بدلخواهش تراشیده بود - او نیز رد تکلیفش را نتوانست - پس بداں خیال که اقلاً چند صباحے از درد سر زن اول فارغ شود - و در نزد پدر زن تازه "ر یا اینکه در بریدن کنار درهم و دینار و روائے نقد ناسره بجائے سره مضایقه نمیکرد - و در سنن شرع و آداب دینداری دعوائے پائیداری داشت" لقدس بفروشد - عازم کربلا شد - زن نوش در آں سفر همراه بود - و من در آں راه از تنگنائے نیستی بفراخنائے هستی قدم زدم - پیش ازیں سفر پدرم حسن دلاک تنها بود - امّا بعد ازیں سفر بلقب "کربلائی" هم ملقب شد - از برائے خوش آمد مادرم - که مرا سخت بد بار میاورد - مرا نیز حاجی نامیدند - ایں نام با اینکه مخصوص حجاج بیت الله است - در تمام عمر با من مے بود - و باعث عزت و احترامی چند بر من گشت که هیچ سزاوار آں نبودم ٭

پدرم پیش از سفر کار دکان خود را بیکے از بزرگ ترین شاگردان خود
حواله نمود - امّا بعد از مراجعت با گرمیٔ بازار بیشتر از اوّل پس گرفت
و در سایه نام کربلا و اظهار تقدس به ریا علاوه بر مشتریان بازرگانان
پائے ملایان و دعوے داران دین را نیز بدکان خویش بکشود - چون
علت غائی از تربیت من مهارت در کار تیغ و نشتر بود - سوادم بایستے
منحصر بدرست خواندن حمد و سورهٔ نماز باشد - ولے از مدد بخت به تربیت
آخوندی از مشتریان پدرم نام زد شدم که در پهلوئے دوکان ما در
مسجدے مکتب داری مے کرد - و پدرم برائے تاکید در دین داری خویش
بقول خود سرش را قربة الی الله کے تراشید - این آخوند مرا
در دوکان بدید - و بپاداش نیکی پدرم زحمت درس و مشق مرا رایگان
بگردن گرفت - از مساعی او در سر دو سال سوادکے پیدا کردم - چنانچه
قرآن را رواں مے توانستم خواند و خطے خوانا مے نوشتم - چنانچه صاف
مے توانستند خواند - ایام تعطیل را نیز بیهوده نمے گذراندم - در دکان
پدر مبادی و مقدمات هنر خود را به ضرب چوب مے آموختم - و در صورت
ازدحام مشتری سر چاروادارانِ و شتربانان به تیغ من حوالت مے شد
راستی سر تراشی من نوعے از سر خراشی بود - مع ذالک بایشان بکم
تمام نمے شد ٭
چون بشانزده سالگے رسیدم - بدشواری تشخیص مے توانستند داد
که در تیغ رانی چیره ترم یا در سخن دانی - در عالم تیغ رانی - گذشته از
نرم تراشی سر و موزون نهادن خط و یکساں زدن موزچه پے - و پاک
برداشتن زیر ابرو - و خوب پاک کردن گوش - و سائر آرائش بیرون حمام و
درمیان حمام نیز از مشت و مال - و کیسه کشی و صابون و کیف زدن و قولنج
شکنی که در طرف مشرق متداول است - کسے مثل من استاد نبود -
وقتے که دست پائے مشتری را شتر بند مے کردم - واژونه
مے انداختم - پشت و پهلویش را بباد شپاشاپ مشت

و مال مے گرفتم آوازہ بند بند شاں شنیدنی و دست و پنجۂ من دیدنی بود

از برکت نفس آخوند صحبت خود را بمناسب کلام از اشعار شعرائے بانام خاصہ از سخنان شیخ سعدی و خواجہ حافظ نمکین و رنگین مینمودم گاہ گاہ زمزمۂ پشتی نیز میکردم کہ بسائر ہنرہائیم پیرایہ دیگر مے بست۔ ازیں روئے مشتریاں را حریف و ظریف نادرہ دان و رندان را رفیق حجرہ و گرمابہ و گلستان بودم

چون دکان پدرم در پہلوئے کاروان سرائے شاہ۔ و آنجا بیشتر از ہمہ محل ازدحام بود۔ موعدگاہ ملاقات خاص و عام و سردم غریب و بومی شد۔ و گاہ میبود کہ مشتریاں بنا بخوش مزگی و حاضر جوابی من از مزد معمول ہم چیزے بیشتر مے دادند

درمیان مشتریاں بازرگانے بود۔ "عثمان آغائے" بغدادی کہ مصاحبت مرا خوش میداشت۔ چہ بجہت معاشرت با ترکان اندکے ترکی ہم بلغور میکردم۔ ایں بود کہ سرتراشی مرا بسرتراشی پدرم باآں ہمہ شہرت ترجیح میداد۔ ایں مرد از دیارہا کہ دیدہ و گردیدہ بود۔ چنداں با آب و تاب توصیفہا و تعریفہا نمود۔ کہ در من بشدت ہرچہ تمام تر آرزوئے سفر پدیدار شد۔ و ہم در آں روزہا او را سفرے در پیش آمد۔ و برائے سیاہہ و دستک نویسندۂ لازم داشت۔ چوں من جامع ہنر تیغ و قلم بودم بہ ہمراہیم تکلیف نمود۔ و چنداں وعدہ ہائے چرب و شیریں داد۔ کہ تن در دادم۔ چوں با پدر ایں راز در میان نہادم۔ بحکم فائدہ خود بدیں معنی راضی نمے شد۔ کہ بامید سودے موہوم با خطرے مجزوم ترک شغل کردن کار عقل نیست۔ امّا عاقبت بواسطۂ ازدیاد مواجب و بملاحظہ حسن عواقب با دعائے بے اندازہ و یک دستہ تیغ تازہ یادگارم داد و دل بجدائیم نہاد

امّا مادرم دریں سودا سود نمی دید و از دوری من نیک مے اندیشید

(دانگے خدمت سنی در حق من شیعۂ را بفال خیر نمے گرفت)۔ اما
چوں عزم را جزم و خیر آینده ام را محتمل دید راضی شد۔ و برائے
اثبات مهربادری۔ کیسۂ نان خشک با درجۂ مومیائی داد۔ که ایں
دارو انواع شکستگی و کوفتگی اندام و سائر علل و اسقام داخلی و خارجی
را نافع و آزموده است۔ و هم نیک سفارش نمود که در وقت بیروں رفتن
از در خانه رو بواپس بیروں رود تا بخیر روی و واپس آئی ؛

شادان بلگرامی

illness (علت، مرض)

گفتار دوم

در اوّلین سفر حاجی بابا و افتادن او به اسیری در دست ترکمانان

عثمان آغا بسودائے اینکه پوست بخارائی از مشهد بخرد - و به استانبول به برد - عازم خراسان شد - او را آدمی فرض کنید - چهارگوشه کوتاه بالا - سر بزرگ - گردنش بمیان شانه فرو رفته - انبوه ریش سیاه آبله رو - بابینی بزرگ دائم الترشح - اینک صورت او - اما معنی او مسلمانی بود پاک - مراقب طاعات - مواظب عبادات - رفتارش مرتب و منظم - در قعر زمستان هم صبح گاهان در وضو جوراب را می کند و پا را می شست - اگرچه در مدت اقامت ایران بروز نمیداد - اما در باطن دشمن شیعیان بود - در عالم چیزے را از مداخل دوست تر نمی داشت - هر شب تا نقود خود را در گوشهٔ امن نمی نهفت نمی خفت - و با آنکه خود شراب پنهان میخورد - آشکارا شراب خوارگان را لعن مے گفت - با این همه دلق و خلقش بجا - دیگش همیشه در جوش و قلیانش مدام در خروش بود

در اوّل بهار کاروان رفتنی بود - ما هم به بسیج سفر پرداختیم - عثمان آغا برائے خود قاطرے خرید - تنومند و یورغه - برائے من یا بوئے که علاوه بر من قبل و منقل و آبدارمی و خرت و پرت من هم در ترگ بندیش بود - غلامے داشت هم فراش و هم آش پز و هم یاور بجهت بار کردن و فرود آوردن بنه - استرے برائے او کرایه کرد - که علاوه بر او مفرش را

از لحاف و دوشک و بالش و قالی با آش پز خانه بر آن حمل نمودیم
بر استر دیگر نیز جفتے یخدان بار کردیم - که هست و نیست خواجه همه در
آن بود - دستهٔ ما بر این تمام شد ٭

شب پیش از روز سفر عثمان آغائے پیش بین از روئے پیش بینی
کلاه لتّه در زیر عمامه داشت بشگافت - و درمیان پنبه هائیش پنجاه
عدد اشرفی برائے روز تنگ گذاشت - و این راز را غیر از من و او
کسے نمی دانست - بقیه سرمایهٔ خود را نیز در کیسهائے چرمین سفید درمیان
رختها به صندوق نهفت ٭

چوں کارواں حاضر شد - عبارت بود از دویست نفر شتر و پانصد
اسپ و استر - همه از امتعهٔ عراق گرانبار - مردم کاروان از
بازرگاناں و تونگراں و چارواداران و یتیم چارواداران کما بیش صد
و پنجاه نفرے شد - بقدر پنجاه نفر هم زوار امام رضاؑ بما افزود -
و در حقیقت کاروان ما از رنگ و روی اهل زیارت رنگ و بوی
تبرک و طهارت پیدا کرد - چنانچه همه این سفر را نعمتے بزرگ مے
شمردند - در اینگونه حالات یراق بستن از واجبات است ٭

عثمان آغا که از آواز تفنگ زهره اش آب می شد - و از برق
تیغ خواب به چشمش حرام - آنهم یراق کرد - تفنگے بلند چپ و راست
بشانه بغلطاقی ساغری در زیر بغل کیسهٔ کمری با دبه ها و کیفهائے چرمین
و شاخ دهنه و وزنه و گلوله دان درمیان دو پیشتو با شمشیرے بغایت
کج در کمر - غرق سلاح شد - من هم بهماں ساں و علاوه بر آں نیزهٔ
بلندے هم داشتم - تا درمیان بنده و خواجه فرقے باشد - غلام سیاه نیز
با شمشیرے نیم شکسته و تفنگے بے چقماق سیاهی لشکر شد ٭

بارے در روزے فیروز و ساعتے سعد اندوز چاوشان زوار از
هر گوشه و کنار با کوس و نقاره آوازهٔ "الرّحیل الرّحیل" در انداختند و
بامدادے پگاه از دروازه طاوقچی بیروں شدیم - در همان منزل اوّل

همراهانِ مسلح همه با هم آمیختم - اگرچه همه با سلاح ولے از اهل صلح و صلاح مے نمودیم - من بواسطهٔ نو سفرے از مشاهده آں حال تازه بے اندازه خورسند - و از فرطِ خوش دلی مهمیز زنان اسپ از جا بر انگیختم - و عثمان آغا ازیں حرکت ناخوشنود - و از فرطِ ناخوشنودی بر من بتاخت که حاجی اگر تو بخواهی در ایں راه با ایں اسپ خرد وانی کنی - هیچیک سر سلامت بمنزل نخواهد بُرد - با رفیقاں الفت را چناں گرم گرفتم - که در هماں منزل اوّل سر پارهٔ را تراشیدم - و اگر بگویم بخواجهٔ خود خدمتے بزرگ کردم - راست گفته ام - او از حرکت سواری رنجیده و کوفته چوں بمنزل رسید - بحکمِ مهارت در دلاکی مشتمالی چناں کاملش کردم - که گفتی مرده بود زنده شد - بے چشم زخم به طهران رسیدیم - برائے استراحت خود - و چهار پایاں و بعدد همراهاں افزودن ده روز در آنجا بیار میدیم - منازل خطرناک پر دور نبود - قبیلهٔ از ترکمان باغی سر راه مشهد را بریده بودند - و در هماں روزها بر سر کاروانے ریخته - مال شاں را به یغما بُرده - مردم را به اسیری گرفته بودند - ازیں خبر وحشت اثر بیم و هراسے در میان کاروانیاں افتاده - همه سراسیمه گردیدند - علی الخصوص عثمان آغا که نخست از بیم جان آب در دهانش بخشکید و کم ماند که از سر سودائے پوست در گذرد - اما به مفاد ؎ (چوں راه حرم باشد سهل است بیابانها) و آنگهے از استانبول خبر آمده بود که پوست بره بسیار گران است - ایں بود که طرف امیدش بر بیم غالب آمده ؛

در طهران و نواحی آں از چند روز باز چاؤش بهوائے همراهی ما به جمع آوری زوار مشغول بود - جمعے کثیر بما افزود - و مے گفت که باید شکر نمائید که با دستهٔ من نورُ علی نور شدید - دیگر جائے ترس نماند ایں چاؤش گناهش به گردن او که مے گوید - روزے در راه مشهد سر ترکمانے مُرده را بریده بود - و ازیں روی به پردلی و کم ترسی معروف شد

ہیئتش مہیب و رکوتش غریب۔ بلند بالا فراخ شانہ۔ رویش از آفتاب سیاہ و سوختہ خسارہا برآمدہ۔ چشم ہا فرو رفتہ۔ بجائے ریش مانند بزہ در چانہ اش دو سہ موئے نیز بیش نبود۔ برائے اینکہ ہمہ کس بدانند کہ از ہیچ کسے نمے ترسد۔ زرہ در بر۔ خود بر سر۔ گوش پوش آہنیں تا بدوش شمشیرے مقوس۔ باجقی پیشتو در کمر۔ سپرے از پوست کرگداں بر کتف نیزۂ پرچم دار در دست۔ ہماں با قضا و بلا مبارزت می نمود۔ و رجزے خواند۔

پیل کوتاکتف و بازوئے گرداں بیند
شیر کوتاکف و سر پنجۂ مرداں بیند
از قضاہائے قدر گرچہ گریزے نبود
ہر قضائے کہ قدر بر سر ما کرد آں بیند

اسپش ہم بد نبود۔ یال پوش از چیت بروجردی بر گردن۔ و بجز گوشہائش چیزے در پیروں نہ۔ سینہ بند دپاوہ دُمش پُر از زنگولہ و منگولہ۔ یال و دُمش حنا بستہ۔ ذوالجناح تعزیہ حسابے بود۔

چاؤش با ایں یابو آنقدر خودستائی و شاہ اندازی کرد و ترکماناں را استخفاف و استحقار نمود۔ کہ عثمان آغا او را حرز سیفی و جوشن کبیر شمرد۔ و با توکل تمام دل بہ ہمراہیش سپرد و میگفت رچہ باک از موج بحر آں را کہ باشد نوح کشتیباں) کما بیش دو ہفتہ از نوروز فیروز رفتہ نسیم عنبر شمیم بہار از قفر فروردین مژدۂ رنگین آورد۔ بقیتہ السیف بہمن و شتاء گرسنہ و ناشتا روی بہ ہزیمت نہاد۔ توران زمین چمن بہ ترکتازی جنود قوائے نامیہ بہ تصرف تزلباشی گل در آمد غارت گراں صحن چمن و یغمائیاں دارالملک گلشن سر بپوستین کشیدند۔ ترکاں تنگ چشم شگوفہ فوج فوج و صحرا نشیناں ریاحین دستہ دستہ فرمان بردہی سلطان بہار را اختیار کردند۔ ترکماناں کلاغ پیسہ مانند باد ریسہ بہ فرار بدشت قبچاق حاضر یراق گشتند۔ برد العجوز دے رد العجز علی الصدر کردہ بدآنجا تاخت کہ غرب

نیزہ را انداخت - چاؤشان چکاوک و ہزار در راستۂ بازار باغ و گلزار - بہ آواز بلند صدائے خوش باش در انداختند

ہمگانیم زائیران صفا ہر کہ زاہل صفاست خوش باشد

ما نیز بعد از ادائے نماز آدینہ در مسجد جامع در شاہ عبدالعظیم جمع شدیم و فردائے آں روز بانعرۂ و فریاد چاؤشان کہ

زائر مشہد رضا ہستیم ہر کہ زاہل رضاست خوش باشد

بیروں رفتیم

اولاً بیابانے نمک زار از آب و گیاہ بے آثار پیش آمد - کہ نہ دیدہ را ازاں تورے - و نہ دل را ازاں سرورے - آں بیابان بے آب و گیاہ را با منازل کوتاہ کوتاہ پیمودیم - چوں نزدیک آبادی میرسیدیم یا بقافلہ برمے خوردیم - چاؤشاں پیشاپیش میتاختند و با گلبانگہائے جاں گزا ترانہ - نقارہ ہائے کہ از قربوسہائے زین ایشاں آویختہ بود ند مے نواختند

درمیان کاروان روز ہمہ روز ذکر ترکماناں بود - و شب ہمہ شب فکر ایشاں ہر چند در پردلی آناں ہمہ ہمزبان بودیم و در ترس از ایشاں ہمہ یکدل اما باد نگری کثرت یاراں و پشت بندی میمنت زواراں - ہمہ لاف مردی و مردانگی مے زدیم

پہلوانی کہ کو ترکماں تایلی بنگرد جواں مردی و پردلی بنگرد

گر او مرد ما جملہ مرد افگنیم ور او شیر ما جملہ شیر اوژنیم

بکامش چناں آب سازیم تلخ کہ یکسر دود تا بخارا و بلخ

ہمہ باتفاق می گفتیم کہ تورا بخدا بگذار کہ بیایند - اگر ہزاراں ہزار باشند بیاریم امام رضا یکے از ایشاں سر زندہ بگور نخواہد برد - عثمان آغائے ما نہانی چنانچہ میدانی خود را باختہ بود - و از ہماں گہ لرزہ بر استخوانش افتادہ - اما او نیز مانند دیگراں از لاف و گزاف باز نمے ایستاد - و در ظاہر چناں اظہار مردانگی مے نمود کہ ہر کس مے شنید میگفت در تمام عمر قصاب تر کماناں بودہ است - چوں

چاؤش خود ستائی ہائے او بدید - بداعیۂ اینکہ چرا باید غیر او خود ستائے
باشد - بروت خود را تا بناگوش بتابید کہ حرف ترکمان زدن با دم
شیر بازی کردن است ۔

(نیاز مودہ دلیری خود بخویش مبال ندیدہ دشمن خود را کمر بکینہ مبند)

در مقابل ترکیلناں اہرمنے مثل من می باید - قولہ تعالیٰ "الخبیثات للخبیثین"
گیڈ شغال بیشۂ مازندراں را نگیرد جز سگ مازندرانی

اما باید دانست کہ عروۃ الوثقیٰ امیدوارے و حبل المتین سلامت
عثمان آغا سنی گریۂ او بود - و مے پنداشت کہ از استشفاع بنام خلیفہ
ابوبکر و عمر از چنگ ترکماناں خواہد رست - ایں بود کہ برائے تشبہ بقوم
دستارے سبز بطریق امیران و شرفائے اہل بیت بر سر پیچیدہ و سر و وضع خود
را مانند اہل تسنن آراست - امّا خوانندہ میداند کہ نسبت او بہ
پیغمبرش از نسبت قاطر سواری خود بشرافت بیش نبود ۔

روزے چند بدیں منوال قطع مسافت نمودیم - تا روزے چاؤش
شیر دل با کمال وقار و معقولی پیش آمد کہ اے یاران ایلغار گاہ ترکماناں
اغلب ایں منزل است - باید چشمہا را کشود و دست و پا را جمع کرد -
و پراگندہ نہ رفت - اگر خدائے نکردہ قضائے روئے نماید باید دست
از جان شستہ پائیداری کرد - مبادا خوف و ہراس را در دل خود راہ
دہید - کہ کار تمام است - ازیں سخن باد بروت عثمان آغائے شیر
افگن فرو نشست - اول کارش اینکہ اسلحہ و آلات کارزار از بر خود
بکشود و بہ تنگ پشت قاطر بست - پس ازاں بہ بہانہ قولنج آغاز
نالہ و آہ گذاشت - چوں مردم از خیال شجاعت نمائی و مقاومت او با
دشمن در گذشتند خود را بعبائے فراخ در پیچید - و با چہرہ عبوسے - استغفراللہ
گویاں سبحہ شماراں بہ نزول قضا و بلا تسلیم شد - و آہنگے پشت
گرمی او بچاؤش پہلواں بود - کہ از جملہ اسباب بیباکی از خطر حرز
و تعویذے چند بہ بازو بستہ مے گفت کہ اینہا طلسم تیغ بندی و تیر بندی

است و با اصرار تمام میگفت۔ ہر کہ ازاین قبیل طلسمات با خود داشتہ باشد۔ روئیں تن است۔ تیغ و تیر بدو کارگر نمے شود۔ بلکہ بہ زنندہ ہا و اندازندہ بر میگردد۔ مگر اینکہ بر دم تیغ و تیر ہم طلسمے ازیں گونہ بستہ باشند۔

چاؤش روئیں تن با دو سہ تن دیگر از دلاوراں قدرے پیشاپیش کارواں یزک وار رواں۔ گاہ گاہ برائے اظہار شجاعت و جلادت اسپ مے تاختند۔ و نیزہ ہا بر ہوا مے انداختند۔

عاقبت از آنچہ ہمہ مے ترسیدیم بر سر ما آمد۔ اولاً صدائے تفنگی چند بلند شد۔ بعد ازاں گرد و غبار روئے ہوا را تیرہ و تار کرد۔ ہلہلہ و ولولۂ غریبی برخاست کہ نزدیک بود پردہ گوشہا را بر درد۔ از ہول و ہراس ہمہ بر جائے خشک ماندیم۔ رنگہا پرید۔ زہرہا درید۔ گویا حیوانات ہم مثل انسان آں دا ہمہ را دریافتند۔ کاروانیاں بیک بار مانند گنجشکاں باز دیدہ اوّل باطراف یک دیگر حلقہ زدند۔ اما چوں سر و کلۂ ایلغاریاں نمایاں شد۔ اوضاع دیگرساں گشت۔ بے آنکہ تفنگے خالی شود۔ و تیغے از غلاف بر آید۔ سلاحداران مانند جوجگان کبک بدیں سوئے و آں سوئے پراگندہ شدند۔ پارۂ گریختند۔ و پارہ از پا در افتادند۔ جمعے بے صدا گریہ میکردند۔ جمعے با فغان فریاد برمے آوردند کہ یا امام غریب! بہ فریاد غریباں برس! دستگیری کن! دستگیر شدیم۔ چاؤش کہ میگفت۔ شغال مازندراں را سگ مازندراں میگیرد در اوّل کار چناں ناپدیدار گشت کہ ہیچ کس را از او خبرے نشد۔ چاروا داراں تنگہا را بگسیختند۔ و بارہا را ریختہ با ستوراں بگریختند۔ بیک تیر باراں ترکمان کار ما تمام شد۔ پس بر کاروانیاں تاختند۔ مردم را بستہ بارہا بکشودہ بتاراج پرداختند۔ در چند دقیقہ مالک اموال و نفوس بسیار گردیدند۔

عثمان آغا در آں گیرودار درمیان لنگہ ہائے باربردی خزیدہ بود۔ و منتظر کہ چہ بر سرش آید۔ ناگاہ ترکمانی غول ہیئت و عفریت صورت بخیال اینکہ آں ہم لنگہ ایست۔ دنبالش گرفت۔ و بر روئے بغلطانید۔ و چون از میان

عباسر برآورد۔ لگدے سخت بہ پہلویش نواخت۔ کہ بے دولت قزلباش قالق قول اول کیل۔

بیچارہ عثمان از ہول جاں ترساں ولرزاں شروع کرد بہ لعنت بر شیعاں ورحمت بر سنیاں فرستادن بلکہ بر ایں شیوہ دل ترکمانان را نرم سازد (اما ترکمان ملعون نہ بنام علیؑ رحمتے و نہ بنام عمرؓ فاتحہ خواند۔ آں ہمہ لعنت ورحمت بہدر رفت) از روئے احترام بجز دستار سبز۔ وبرائے ستر عورت جز پیراہن وزیر جامہ ہرچہ داشت از وے بستاندند۔ عبائے امیرانہ اش را ہم در آں حال ترکمان دیو مثال با شلوارش در برابر وے دربر کرد۔ آمدند بر سر من۔ لباسم بکندنش نمے ارزید۔ زحمتم ندادند۔ در سایۂ ایں بے اعتنائی دستۂ تیغ دلاکیم نیز بجا ماند و بجا شد۔ اما من بیدولت۔ قزلباش رافضی قالق قول الخ بودم۔

ترکمانان بعد از ترکتازی غنائم اسرا را تقسیم کردند۔ ما را چشم بستہ بر ترک اسپاں بنشاندند۔ وہمہ روز براندند۔ شبانگہ درمیان درۂ خلوت برائے استراحت فرود آمدند۔ روز دیگر وقتیکہ اذن چشم کشودن دادند۔ خود را در جائے دیدم۔ کہ بغیر از چشم ہائے تنگ ترکمانان کسے آنجا ہا را ندیدہ است۔

بعد از طے چندیں پست وبلندی بے آبادانی در انجام بدشتے پہناور رسیدیم کہ آں سرش بدار آخرت مے پیوست۔ وتا چشم کار میکرد۔ سیاہ چادر بود وخیمہ وگلہ ورمہ آں وقت دانستم کہ :-

ہمیں وادی است آں بیابان دور
کہ گم شد در او لشکر سلم و تور

شادان بلگرامی

عـــہ برخیز و بند (فرمانبردار) باش و بیا (با من) ۱۲ شادان

گفتار سوم

افتادن حاجی بابا بدست ترکمانان و بکار آمدن اسباب دلاکی او

تقسیم اسرا از یک جهت بخیر ما واقع شد. که من و عثمان آغا با هم بحصهٔ ترکمانی دیو پیکر افتادیم. که ذکر خیرش رفت. اسم این مرد "ارسلان سلطان" و سردار اولین قبیله بود. که در فرود آمدن از کوه بدان رسیدیم. چادرهائے آن قبیله در سایهٔ درّهٔ عمیق بر کنار آب رواں واز کوه هائے اطراف آنها بدانجا ریزاں. وسراپا چراگاه ها از گاو و گوسفند وسائر مواشی مالا مال بود. ما در آنجا ماندیم. وسائر همدردان وهمراهان را دور دست تر از ما در میان قبائل پراگنده ساختند.

چون چشم خیمگیان قبیله از دور بما افتاد. با آواز هائے بلند شادی وخرمی بخیر باد قدم اسیر آوران. وتماشائے اسیران. از خیمه ها بیرون تاختند. وسگان پرپشم وپیله از دیدن ما بیگانگان بپارس وهجوم پرداختند. چنانچه کم مانده بود که ما را پاره پاره سازند. زن سرکرده که اورا "کدبانو" میگفتند چون دستار سبز عثمان آغارا که تا آنگاه معقول مایهٔ حرمت واعتبارش بود. بدید. برنگ او فریفته باشتیاق تمام از سرش برداشت. دلی کلاه لته راکه گنجینه پنجاه اشرفی بود. برجائے گذاشت. از شوم بخت زن دیگرش بعنوان اینکه تکلتوی جهاز استرش پشتش را زخم مے سازد. وورزیر قلتاق لته نمی لازم داشت. بطمع کلاه افتاد. عثمان آغا برائے بقائے بقیهٔ دولت خویش. بر سر چپان خیلے

کوشش کرد۔ ولے سود نے بخشید۔ کلاہے کہ من میدانستم واو کہ درمیان آں چیست۔ زنک بر بود و در گوشہ چادر خیمہ درمیان کہنہ پارچہا انداخت بود و در عوض کلاہ کہنہ قلپاقی بر سر او نہاد۔ ایں کلاہ ہم مردہ ریگ کسے بود کہ پیش از ما اسیر واز اندوہ بیمار و ہلاک شدہ بود۔

عثمان آغا با کلاہ صاحب مُردہ۔ بحکم کلفتی و بے دست و پاتی صاحب منصب مردہ (یعنی بمنصب شتر چرانی نامزد شد و مراقد غن کردند۔ کہ از چادرہا قدری در تر نگذارم۔ و بنقد در مشک جنباندن و کرہ در آوردن مباہی گردیدیم۔

از سلان سلطان بہ اعلان ظفر ولیمہ و سفرہ را شیلانی با اہل اوبہ خود۔ کہ بیشتر رفیق سفر او بودند۔ کشید۔ دیگے بزرگ پلو پختہ شد۔ و گوشفندے درست بریاں کردند۔ مردان در خیمہ و زناں در خیمہ دیگر۔ اول طعام را مردان خوردند۔ بعد ازاں زناں۔ و باقی را بہ چوپانان۔ و فضلہ خائیدہ و چادیدہ چوپانان را با دستمال انعام دادند۔ من باندیشہ تمام از دور بوے ہمے کشیدم۔ چہ از اول اسارت تا آنگاہ غذاے حسابے نخوردہ بودم۔ ناگاہ دستے اشارہ کرد و در پشت خیمہ بنشاند۔ و دوری پلوی با پارچہ دنبہ در پیشم نہاد کہ ایں انعام کدبانو است۔ میگوید دلم بسیار بحال تو مے سوزد غم مخور خدا بزرگ است۔ و بے آنکہ جواب شکر گزاری از من بشنود باز پس رفت۔

آں روز را مردان با بیان شجاعت و چگونگی سفر۔ و کشیدن توتون۔ و زناں بنواختن دف و ترانہاے گوناگوں بسر بردند۔ من و بیچارہ عثمان در گوشہ اسارت بزانوے حکمت۔ من از نشانہ لطف کدبانو امیدوار و سودا ہاے خام مے پختم۔ واو از ہمہ چیز نومید۔ آہ سرد از جگر پُر درد مے کشید۔ من برائے دلداری او

اما بیهوده مے کوشیدیم۔ که اے مرد توکل و تفویض از شعار اسلام
و ایمان است۔ اندوه مدار خدا کریم است۔ اما او با ناله و آه از
بخت بد خود در شکایت بود که تو را بخدا دست بردار۔ راست است
خدا کریم است۔ اما برائے تو که نه دینارے داری۔ و نه صاحب حبّه
نه برائے من که خانه ام چناں خراب شد۔ که دیگر آبادی پذیر نیست
همانا همه اندوه او از فوت منفعت پوست بخارا بود۔ که تا دینار آخر
حساب میکرد۔ و آه بے حساب میکشید۔

بارے زمان وصال دراز نکشید۔ فردائے روز دیگر او را با پنجاه شتر
بچراگاه فرستادند۔ با تهدیدے شدید و اکید۔ که اگر از بینی یکے خون درآید
گوش و بینیت خواهیم کند۔ و قیمت او را بسر بهایت خواهیم افزود۔
آخریں نشانه دوستی من با او در برابر چادرها او را بر جهاز شترے
بنشاندم۔ و سرش را با کمال نرمی و استادی تبراشیدم ایں هنر
نمائی برائے تدبیر آینده ام خیلے بکار خورد۔ فی الفور هر که را سرے
بود برداشت و تبراشیدن دوید۔ ایں آوازه بزودی بگوش ارسلاں
سلطان رسید۔ مرا بخواست۔ و سرش که از زخم تیغ و تبر۔ سراسر دره
و تپه بود۔ عرضه نمود۔ کلهٔ که در تمام بجز مقراض پشم چینی یا تیغ جلادی
یعنی اشره هائے روستایاں ندیده بود۔ در دست دلاکے چالاک
مانند من خود را در بهشت انگاشت۔ دستے بسر مالید۔ و با آں همه
گودالها و مغاکها بداں ساخت و پرداخت بیالید۔ و گفت حاجی
راستی تو دو روزه راه از زیر پوست رفته۔ بخدا که هرگز دست
از سر تو بر ندارم۔ تو را دلاک باشی خود کردم۔ بهر سر بها که باشد آزادت
نسازم! قیاس کن که ازیں سخن چه بر من گذشت۔ اما بروے خود نیاوردم
در دل بدیں خیال۔ که اگر در اولیں فرصت ازایں خدمت استعفا
نکنم۔ نامردم۔ و در ظاهر از روئے سپاس گذاری خم گردیده دامنش
بوسیدم۔ بارے انیس شبان و روزی او شدم۔ و هرچه در دلش

بیشتر جامے کردم۔ در رہائی خود از آں خدمت دوزخی با ہمہ یاسی کہ
مے دانستم۔ اُمید وار تر و استوار تر مے گردیدم۔ ازیں روی دردِ
آسارت بمن از دیگراں کمتر کارگر شد۔ وچنداں در دورنج واندوہ را
در نمے یافتم۔

شادآں بلگرامی

گفتار چہارم

بہ خیال افتادن حاجی بابا در بودن کلاہ عثمان آغا و بہ تصرف آوردن پنجاہ اشرفی

برائے پیش بردن خیال گریز اولیں مطمح نظرم اینکہ کلاہ پنجاہ اشرفی را بچنگ آرم۔ اما دریغ کہ او را زن کلاہ بردار در گوشۂ چادر خود انداختہ بود۔ بے رنگ و بوئے شبہ۔ آں را از آنجا ربودن دشوار بلکہ محال مے نمود۔ تا اینکہ در سایہ شہرت دلاکی در نزد مرداں آبروئے پیدا کردم۔ اما با زناں سر و کارے نداشتم۔ اگرچہ بعد از دو رٹی پلو جائے امیدواری بود کہ با نو با من گرم تر گیرد۔ اماں چوں نہ بہ خیمۂ او راہے داشتم۔ و نہ بہ خیمۂ سائر زناں پیوند دوستی منحصر بود از جانب او بناز۔ و از جانب من بہ نیاز۔ آنہم از دور۔ از ایں روی نتیجۂ کار چنداں روشن نہ بود۔ از الطاف یزدانی اینکہ ترکماناں را از رسوم شہریاں آنقدر سر رشتہ ہست۔ و میدانند۔ کہ دلاکان ایران نوعے جراحند (گذشتہ از کار حمام) خون گرفتن۔ دندان کشیدن شکستہ بندی ہم از دست شاں بر مے آید۔ ایں بود کہ با نو در خود زیادتی خون دریافت۔ و کس نزد من فرستاد۔ کہ خون میتوانی گرفت یا نہ؟ من ایں فرصت را برائے ربودن کلاہ والاجاہ دست آویز خوبی شمردم۔ چہ شب و روز عقلم در کلاہ بود۔ جواب دادم۔ کہ اگر چاقو بیابم بمہارت من کس نیست۔ یکے از ریش سفیداں قبیلہ کہ دم از منجمی مے زد حکم کرد کہ در فلاں وقت "سکیلدوز" در تحت الارض است۔ و در برج سنبلہ۔ قمر آن مریخ و زہرہ واقع۔

خون گرفتن را نیک شاید۔ در آں ساعت مرا بچادر زنان بردند۔ بانو
آستین بر زده بر روی خرسگ ناشکیب چشم براه من نشسته بود ولے من
که به آهو نگاهاں خالدار۔ سرو قدان باریک اندام۔ نازک میاناں
نارپستان ایران که چشم بدیدار شاں روشن۔ و دل بوصل شاں مشتاق بود
بالوف بودم (از یک طرف) دیدم از فیل جثه تنگ چشم۔ کمر کلفت
شکم هنگفت۔ شش پستان سطبر ساق دلم بهم خورد۔ و از طرف دیگر چناں
هول ارسلاں سلطان در دلم جائے گیر بود۔ که جائے گنجائش چیزے
دیگر نداشت۔ همیشه خواب بریده شدن گوش و بینی خود را میدیدم
ولی با کمال خویشتن داری مورد التفات بانو شدم۔ و سائر زنان مرا
بجائے استاد کامل و آدمی خارق العادة نهادند۔ و همه نبض خود بنمودند۔
من هم بفراخور حال شاں هر یک را تجویز عملی و مداوتے نمودم۔ بارے
از یک سوئے در تهیه و ترتیب تسمه و دستمال و پنبه۔ و از دیگر سوئے
با چهار چشم جویائے دفینه۔ چه دیدم کلاه صاحب پنجاه اشرفی در گوشه
چادر بخاک سیاه افتاده۔ ببرکت تاثیر خاک پاک تدبیری بخواطر
اندیشه ناک رسید که پنداشتم بحصول مراد بسیار موافق است۔ بار دیگر
تفکر کناں نبض بانو را بگرفتم۔ و سر جنباں گفتم۔ خستگی بانو سنگین و پیچاپیچ
مے نماید۔ خون او را به زمین ریختن نشاید۔ باید او را در ظرفے نگاه دارم
تا در وقت فراغت نیک در نظر آرم۔ و اساس کار خود بر آن نهم۔
ایں تکلیف در میان زناں موجب قیل و قال بے پایاں شد۔ ولی بانو
آں را بمهارت من حمل نمود۔ و مشکلے از نو بظهور پیوست۔ در خانه
ترکماناں اوانی کمیاب است و گرانبها و عادت شاں اینکه ظرف نجس شده را
دیگر بکار نمے برند۔ همه ظرفها را یگاں یگاں نام بردند۔ و به آلودگی هیچ
یک تن در ندادند۔ من در تردد و تزلزل۔ که در تکلیف خود اصرار کنم یا نه
بانو را بخاطر آمد که دلوچه از پوست در فلاں جاست۔ او را بیاورید۔

---

۱ شش پستان بیگن کی ایسی لٹکی پستان والی عورت۔ چکی پستان والی کی ضد ۱۲ ۲ تکلیف۔ تجویز۔ فرمائش ۱۲
شادان

بیاورند۔

در برابر آفتاب بداشتم۔ وچند جائے آں را با چاقو سوراخ کردم کہ پارہ است ظرفے دیگرمے باید۔ عاقبت گفتم۔ اگر ظرفے از مس وچوب نیست کلاہ قلباق وار چیزے بیاورید۔

کد بانو گفت۔ حالا خوب شد۔ کلاہ پیر احیر کجاست۔

زنے کہ برائے قلتاق شترش برداشتہ بود۔ فریاد برآورد۔ کہ آں از من است۔

بانو برآشفت۔ کہ سُبحَانَ اللہ! اگر بانوئے ایں خانہ نیستم۔ مگر ہرچہ ہست اختیارش با من نیست۔ آں کلاہ را می خواہم۔ والبتہ می خواہم۔

آں یک گفت۔ نمے دہم۔ والبتہ نمے دہم۔

بہ یکبار ہنگامۂ نزاع گرم گردید۔ وچادر ارسلان سلطان حمام زنانہ شد۔ من ترساں ولرزاں۔ کہ مبادا ارسلان سلطان بیاید۔ واستخواں متنازع فیہ را ببرد۔ خدا پدرش را بیامرزد۔ منجم نیز بمیاں اُفتاد۔ او بہ حرمت ریش ومن بعزت لنگ دعوا را کوتاہ کردیم۔ کہ اگر خدائے نخواستہ قضائے روئے بدہد گناہش البتہ بگردن کسے است کہ کلاہ لتہ را دریغ داشتہ است۔ خلاصہ اصلاح ذات البین شد۔ وہیائے خون گرفتن شدم۔ ہمیں کہ بانو نشتر چاقو را در دستِ من۔ ولگن کلاہ را در زیر دستِ خود دید۔ بترسید۔ وخواست کہ از خون گرفتن درگذرد۔ اما من نبض اورا بدقت گرفتم۔ وگفتم کہ ایں نکول معقول نیست۔ بہ علم الٰہی گذشتہ۔ کہ خون تو امروز ریختہ شود۔ اگر ریختہ نشود۔ لازم می آید۔ کہ علم خدا جہل شود۔ پس باید خونِ تو امروز ریختہ شود۔ ایں حکمت موافق طبیعت ہمہ افتاد۔ بانو نیز تن بہ قضا در داد۔ پس خون اورا بمیان کلاہ ریختم۔ وآں را دور از چادرہا بہ پائے درختے بردم۔ کہ زنہار کسے بر ایں دست نزند۔ کہ تدبیر من باطل مے شود۔ وایں ہمہ زحمت

بهدر میرود۔ شبا ہنگام چون ہمہ بخواب رفتند۔ من با سر بسر کلاہ رفتم۔ وتپش دل ولرزۂ دست بشگافتم۔ ہمیں کہ بالذت کامل پنجاہ عدد اشرفی خون آلود را برداشتم۔ خود را مالک گنج باد آورد پنداشتم۔ اوّل اشرفی ہا را در آں نزدیکی بجائے نہفتم۔ پس از آں کلاہ دریدۂ خون آلود را در زیر خاک کردہ گفتم۔ برو کہ عجب دفینۂ داشتی۔ کہ مرا نیک از خاک برداشتی روز دیگر بہ بانو پیغام فرستادم۔ کہ از کلاہ آنچہ باید دستگیر من بشود شد۔ عاقبت مرض بانو بخیر است۔ ولے چوں دیشب چند گرگ در حوالی کلاہ دیدم۔ ترسیدم کہ دہان بخون آلایند۔ وضرری رسد۔ کلاہ را بخاک نہفتم۔ بانو بسیار اظہار امتنان نمودہ۔ علاوہ بروعدہ نوازش و التفات۔ با دست خود برۂ پخت۔ وبریان ساخت۔ دو پلو وکشمکش وسرشیر وماست بمن ہدیہ فرستاد۔

ہمی کہ اشرفی ہا بدستم افتاد۔ بیاد آوارگی در کوہ ہائے عثمان آغا افتادم۔ کہ باشتران سودا می پخت۔ من نسبت باو در پادشاہی بودم۔ نیم قرارے باخود دادم۔ کہ نقودش را واپس دہم۔ اما کم بدلیل شرع کہ ہر کہ گم شدہ دست از وے شستہ جوید۔ شرعاً از آں اوست من گم شدہ دست از وے شستہ جستہ ام۔ پس شرعاً از من است وبدلیل عقل کہ اگر تدبیر من نمے شد۔ ایں نقود از میاں می رفت۔ پس حق من بر او از ہمہ کس بیشتر است۔ گذشتہ از اینہا اگر ایں نقد را بہ صاحبش بدہم۔ با حالت حالیہ خود چہ خواہد کرد۔ ممکن کہ از بے دست و پائی باز از دست بدہد۔ وحال اینکہ اگر در دست من باشد۔ مثل آں است کہ در دست او باشد۔ شاید من با آں سبب خلاصی او وخودم شوم۔ پس ہم خیر من است۔ وہم خیر او۔ کہ در دست من باشد۔ خلاصہ عاقبت بر ایں قرار دادم۔ کہ اگر خدا می خواست ایں نقد در دست او باشد۔ چنین نمے کرد کہ بدست من افتد (وَاللّٰہُ یَقْدِرُ مَا یَشَآءُ وَھُوَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ) بعد ازیں کہ رفع ہمہ مشکلات کردم اشرفی ہا را بر خود از شیر مادر حلال تر شمردم (اما بر سبیل رد مظالم

نیمہ بریاں پیش کشے را کمر بستم کہ بعثمان آغا فرستم۔ چہ بسیار دلم میخواست کہ لا اقل دوست خویش را از دولت و نعمت خود بہرہ مند سازم کہ بزرگاں گفتہ اند ؎

چو با حبیب نشینی و بادہ پیمائی بیاد آر حریفان بادپیمارا

بچہ چوپانے جستم کہ نزد اومی رفت۔ سر شیر را باو خوراندم۔ تا نیمہ بریان را بہ عثمان آغا برساند۔ بچہ چوپان قسم نخوردن خورد۔ و من فریب وے خوردم۔ ولے دریغ کہ چوپان زادہ ہمیں کہ بداں سوئے درّہ گذشت۔ در برابر چشم من سر نیمہ برہ را بکشود۔ و بخوردن آغاز نمود۔ و شک نبود کہ تا از نظر غائب شود ہمہ استخوانش را ہم خواہد خائید۔ و خبرش را ہم بہ عثمان آغا نخواہد برد۔ چوں از رود گذشتہ بود۔ در تعاقب او رفتن فائدہ ندیدم سنگے چند انداختم بقوزکش ہم نخورد۔ دشنامے چند دادم۔ بگوشش ہم نرسید آتش دل را بدیں فرو نشاندم۔ کہ بچہ ام بر وا کہی جوان مرگ شوی و زہر مار بخوری۔

شادان بلگرامی

گفتار پنجم

دزدشدن حاجی باباوایلغار
وے بزاد و بوم خویش برائے رستگاری خود

زیادہ از یک سال در دست ترکماناں اسیر افتادہ۔ و در آں مدت
رازدار و مستشار خواجہ خود واقع شدہ بودم۔ در امورِ ذاتی و کارہائے غیر
بامن گنگاش نمودی۔ و مرا ایں دکاردان شمردی۔ با امید خلاصی
گریبان خویش بارہا از وے نیاز کردم۔ کہ مرا با خود بہ الامان بُرد۔ عاقبت
بہ حکم حصول اطمینان کلی بمن۔ بداں راضی شد۔ چوں دستوری آں نداشتم
کہ قدمے از چادرہا دُور تر گذارم یا بچراگاہ ہا روم۔ راہ آں بیاباں نمکزار
کہ درمیانِ یاوتر کماناں واقع است۔ و چند و چوں کوہ ہا کہ سرِ بہ ثریا کشیدہ
برمن مجہول بودی۔ و معلومم بود کہ اگر تنہا بگریزم۔ مانند بسیاری از دیگراں
از سرِ تو گرفتار۔ و عذابم یک بر ہزار شود۔ ایں بود کہ از ایں گونہ گریز
بارے مقصد اصلی انہ ہمراہی خواجہ ام آں بود۔ کہ اگر نقبہ خلاصی ممکن نشود۔
بداں وسیلہ راہ و چلدہ آں صحرا را یاد گیرم۔ تا اگر وقتے خداوند فرصتے دہد
در خلاصیم مانعے نباشد۔

ترکماناں بیشتر اوقات ایغار را در فصل بہار می کنند۔ چہ در آں ایام
در کوہ ہا علف از برائے حیوان و در صحراہا آذوقہ برائے انسان فراواں
و در آں اوقات تردد کارواں بسیار است۔

چوں اسیران کندہ بر پائے بہار۔ از غل و پا لہنگ افراسیاب بہمن
و اسفندیار اسفندیار رہائی یافتند۔ شہر نشینانِ ربیع را کہ از رنج لیاقِ وے

درکوه ها و درّه هائے دور دست قشلاق داشتند۔ ایام خلاصی رسید۔
بهادران چیره دست چنار مهیائے الامان و یورش گشته بجانب دارالسلطنت
گلشن روی آوردند۔ افواج خنک روی شتاء و سپاه سرد زمستان که
باد پیمایان عرصهٔ جهانند۔ شاخ و شانهٔ اشجار را بمشاجره درهم شکستند۔
و از محالات خیابان چمن دست تطاول افراشته۔ سینهٔ گل را بزخم هائے
کاری چاک چاک۔ و گلگون قبایان چمن را از لباس بار و برگ عریان
و هلاک ساختند۔ و از جیب غنچه همیان زر در آوردند بدر آوردند۔ یلان صاحب
شوکت گلستان و دلاوران صنوبر لوائے گلگون پرند در عرصهٔ گلشن افراخته
با ساز و برگ تمام به معسکر خدیو بهار در آمدند۔ گلبن عمود غنچه بر دست
گرفت۔ ترکش بندان شاخسار تیر و کمان برداشتند نیزه داران
درختان شاخهائے مشکین کلاله افراشتند۔ و بر همزن هنگامهٔ بهمن و
غارت گر شهر دے گشتند۔

ارسلان سلطان نیز بهادران و کار آمدان قبیله را از ده و صده
بخواست۔ و تکلیف ایلغاری تا بناف ایران بر ایشان نمود تا به سپاهان
روند۔ و در دل شب که هر کس بخواب است۔ بمیان کاروان سرائے شاه که
مسکن بازرگانان توانگر۔ و سرمایه داران معتبر است۔ بخزند و غارت
کنند۔ در دانستن راه و چاه دشت قبچاق خود یگانان ترکمانان بلکه یگانهٔ
آفاق بود۔ و رهبری بنفس او محول۔ اما کسے که کوچه و بازار اصفهان را نیک
بداند۔ و در شب راهنمائی بتواند غیر از من نبود۔ ازین روئے برائے
برگزیدن من بدین کار با ایشان مشورت نمود۔ پارهٔ به مخالفت برخاستند
که زاده و بزرگ شده جائے را برهنمونی غارت آنجا برگزیدن کار عقل
نیست۔ چه در میان چشم و ابرو دلخواه خود را بدرستی تواند از پیش
برد۔ بعد از گفتگوئے بسیار کار برایں قرار گرفت که من راهبر شوم
و دو تن بر من موکل سازند تا اگر در حرکاتم شائبهٔ خلافے مشاهده کنند۔
کارم را بسازند۔

پس ازیں قرارداد ہمہ یک دل و یک جہت بسوقان گرفتن اسپاں
و تدارک راہ پرداختند۔ یک رانے کہ دوبار در میدان گوئے بیشی ربودہ
بود۔ بسواری من خاص نمودند۔ کلاہ قلباقی در غایت بزرگی بر سر۔ و کلیچہ از
پوست در بر۔ تیر و کمان در شانہ۔ نیزۂ کہ سنان وے بر آں و بر
جا نہادہ می شد بر دست مانند ترکمانان یراق کردم۔ در خورجین ترکی
توبرۂ جو خوری و میخ طویلہ و رسنے برائے بستن و نگاہ داری اسپ ہا
نہادم۔ و عرق گیری بزرگ بر فتراک بستم۔ و برائے احتیاط مشتے نوالہ
باشش دانۂ تخم مرغ آب پز در ہمیانی نہفتہ بر دوش انداختم۔ و ذخیرۂ
سائر اوقات را حوالہ بہ قسمت و اعتبار بقناعت نمودم۔ در ایام اسیری
و محرومی از تنعم و ناز با ہر چہ بدست افتد دفع گرسنگی کردمے۔ و بر روئے
ہر چہ بود۔ اگرچہ خار و خاشاک باشد خفتمے۔ بشاگردی خواری در رخت
خواب خفتن را فراموش کردہ بودم۔ رخت خواب نداشتن زحمتے نداشت۔
ہمراہان نیز چنان سختی دیدہ و رنج آزمودہ بودند۔ کہ دریں باب کسے بگرد
ایشاں نمے رسید۔

اشرفی ہائے عثمان آغا را بہ کمر بند خویش سخت بر دوختم۔ و بداں بیچارہ
کہ از خونابہ خواری و اندوہ شعاری بجز پوست و استخوان چیزے از آں
بر جائے نماندہ بود وعدہا دادم۔ کہ در وقت فرصت در تخلیص وے
بقدر تواں کوتاہی نہ کنم۔ و در نزد یاران و خاندانش بہ تحصیل سربہائے
او بکوشم۔ بے نوائے فلک زدہ آہے سرد از جگر بر کشید کہ
"ہیہات ہیہات" من کیم بشمار کسے آیم تا غمم را بچیزے شمارد! پسرم
خیلے خوش وقت از اندوختہایم خواہد بود و زنم بہ بہانۂ مرگم با شوہرے
دیگر دست در کمر۔ پر و بالم از ہمہ رو ریختہ۔ دست و پایم ز ہمہ جا گسیختہ
یک التماس از تو دارم و بس۔ و آن ایں کہ بہ پرسی و دادرسی کنی کہ در
استانبول داد و ستد پوست بخارا چگونہ بودہ است؟ و خبر صحیحے
بہ من آری۔

دلم بحالِ وے بسیار سوخت۔ و باز در دلم بگذشت۔ کہ نقودش را واپس دہم۔ با ملاحظات حکمیہ و قیاس شرعی بنا را بر آں نہادم کہ نقد در دستِ من باشد۔ بلکہ بداں وسیلہ بگریزم۔ و گریز خود را وسیلہ خلاصی او کنم۔ ترتیب قضیہ را چنیں دادم۔ کہ خلاصی عثمان آغا بے نقد ممکن نیست۔ و اگر نقدش را واپس دہم خلاصی او غیر ممکن است۔ پس نقدش را واپس نباید داد تا خلاصی او ممکن باشد۔ طریقہ خرج ایں نقد را من میدانم "چہ داند آنکہ اشتر مے چراند"۔ بعد ازیں قضیہ بدیہی الانتاج۔ اشرفی ہائے زرد را تصرف شرعی نمودم و با دعائے فراواں صاحبش را بخدا سپردم۔

منجم "سکن بلدوز" را بہ پشت سر و رجال الغیب را بمقابل انداخت و ساعت سعدے از برائے تاخت و تاز تعین کرد۔ شبا ہنگام بر اسپاں برآمدیم۔ و با سردارے ارسلان سلطان دستۂ ایلغاریاں عبارت بود از بیست تن بیشتر ایشاں دلاوران و بہادران کار آزمودہ۔ و ہمہ بر اسپاں تکہ کہ بتاب آوری و سرعت رفتار مشہور است سوار۔ چوں در روشنی مہتاب آنگونہ اسپانِ مسلح را از جائے برمے انگیختند۔ آناں را رستم دستان و سام نریمان حرامیاں پنداشتم۔ آمدیم بر سر بندۂ مستمند۔ من خود میدانستم کہ چند مردۂ حلاجم۔ اگر بار خاطر نبودم یار شاطر ہم نبودم۔ اما گاہ گاہ بحکم اقتضا اظہار جرأتی می نمودم و از شجاعت دمے میزدم۔ تا ہمراہاں پندارند کہ پشک از موئیدو لے در باطن دلم می تپید۔ کہ در ہنگام کار جگر خود را چگونہ از آب برآرم۔

راہبر ما از جنگلہائے انبوہ دامنۂ کوہ قپچاق بے آنکہ قدمے خطا گذارد ما را رہنمائی ہمے کرد۔ و من تعجب ہمے کردم۔ دیدار آں ورطہ ہائے ہول انگیز و پست و بلندی ہائے سہم آمیز بچشم مانند من آدمی ناشی در نہایت وحشت و دہشت می نمود۔ بحکم غرور پائے ستوران خود۔ در وقت و

لہ یا (بحکم اقتضا اظہار جبانی می نمودم با ناز شجاعت الخ)

بے وقت جوئے و جرو درّہ و تپّہ ہا را بیباک و بے پروا ہمے گذشتیم۔ تا
اینکہ بنمکزار بے آب و آبادانی عراق رسیدیم۔ آں وقت معلوم شد کہ
اطلاع ارسلان سلطان تا بچہ حد و از ہمہ جا باخبر بودہ است۔ خورد و کلاں
ہمہ کوہ و تپّہ و درہ و وادی را باسم و رسم وجب بوجب بلد بود۔ در پے
زدن و استدلال از آثار پائے معجزہ می نمود۔ از آثار می دانست کہ
راہ رو از چہ قبیل است و از کجا بہ کجا می رود۔ باردار است۔ یا بے بار۔ از
مشاہدۂ ایں اطلاع و وقوف۔ من متحیر و لاحول کناں می ماندم۔
از پہلوے آبادانی ہا باکمال احتراز مرور کناں شبہا می راندیم۔
و روزہا در جائے خلوت مے ماندیم۔ از آخرین آبادانی "یعنی از خیمہ نشینان صحرا"
توشہ و آذوقہ می گرفتیم۔ تا داخل کویر بے سر و بن عراق شدیم۔ اسپاں را
بقدر طاقت و تواں راندیم۔ بعد از طے صد و بیست فرسنگ راہ۔ بحوالی
اصفہان رسیدیم۔ ہنگام دلیری در رسید۔ ہمراہاں شالودۂ نیت خود بریختند
و از شنیدن آں گوشت بدن من بریخت۔
نیت شان اینکہ بدلالت من از خیابانے خلوت بشہر در آیند۔ و نیمۂ
شب وقتیکہ کہ مردم آرمیدہ باشند۔ بہ کارواں سرائے شاہ کہ در آں وقت
از بازرگاناں پُر۔ و از مسافرین و نقود مالا مال بود۔ در خزند۔ و آنچہ
از نقود بدست آرند۔ با چند تن بازرگاناں کہ مظنۂ سربہائے ہنگفت
داشتہ باشند برگیرند۔ و پیش از آنکہ آوازہ بشہر در افتد و مردم بامداد رسند۔
از راہے کہ رفتہ اند برگردند۔ من ایں ترتیب را چناں خطرناک و غیر
میسر دیدم۔ کہ بے محابا بباز زدن رائے ایشاں برخاستم۔ اما ارسلان
سلطان با چہرے افروختہ و چشمے دریدہ گفت کہ "حاجی اینجا نگاہ کن۔ ایں
کار بچّہ بازی نیست! شغل ہمیشگی ماست۔ چرا ہمیشہ می شد حالا نمی شود؟
بحق خدا و پیغمبر! اگر آنچہ میگویم جز آں کنی بہ مغز استخواں پدرت آنچہ باید
بکنم می کنم۔ آنگاہ امر فرمود تا در پہلوئے او بدلالت مشغول باشم و
بجانب دیگرم خبیثے موکل ساخت تا اگر در من آثار بد جنبیدن مشاہدہ کند

دُود از نهادم برآرد۔ هر دو در باب این سوگند یاد کردند۔ وجائے باور بود۔
پس من در پیش افتادم۔ واز کوچه وپس کوچها که بلد بودم۔ به بحبوحهٔ
آبادی در آمدیم۔ وراه را نیک نشان کردیم۔ در رسیدن به محل ازدحام
وقتِ دیر بود۔ وصدا و ندائے نه۔ در یکے از ویرانها که در عین آبادی هم بسیار
است۔ چند سر از اسپان را بپاسداری یکے بگذاشتیم۔ واز طریق احتیاط
در پنج فرسخی شهر۔ دَرهٔ خلوتے را میعادگاه قرار دادیم۔ تا در صورت
اقتضا در آنجا فراهم آئیم۔ بعد از این قرار بے صدا دور از چهار سوئے
بازار که محل شبگرداں و داروغه است از گوشه وکنار بدرِ کاروان سرا
رسیدیم۔

به حکم همسائیگی دکان پدرم آنجا را وجب بوجب میدانستم۔ در کارواں
سرا بسته بود۔ با سنگ به کوبیدم ودربان را فریاد کردم۔ که "علی محمد" بیا۔
در را واکن۔ قافله آمده۔

علی محمد۔ با چشم نیم خواب به پشت در آمده۔ چه طور قافله قافله کجا۔
گفتم:۔ قافله بغداد۔
گفت:۔ برو پئے کارت۔ تو هم این نصف شب بریشخند ما آمدهٔ قافله بغداد
دیروز آمده۔

دیدم بدگیر کردم۔ سخن را برگرداندم۔ که خیر! قافله آمده که به بغداد برود۔
حاجی بابا پسر حسن دلاک هم که با عثمان آغا رفت بهمراه است۔ به پدرش
مژده آورده ام۔

چوں دربان این شنید گفت۔ آه! حاجی بابائے خودمان گل گلابی۔
خوش آمدی۔

پس نرولاس در را با طراق وطروق بکشود۔ ودرِ کارواں سرائے آهسته آهسته
با نوا در گشایش۔ علی محمد چراغ موشے در دست با یکتائے پیرهن
پدیدار شد۔ فی الفور در دهانش را بگرفتند۔ وبدرون خزیده به چستی و
چالاکی مشغول کار خود شدند۔ نظر بمهارت در این گونه امور جائیگاه اموال را

بهتر از صاحبانش میدانستند۔ این بود که در دہ دقیقہ۔ نقد و تنخواہ بسیارے
بدست آوردند۔ و چون عمدہ مقصود شان دستگیر کردن آدم تو انگر بود۔
تا از سر بهاے ایشاں بهره ور شوند۔ سه تن برگزیدند۔ و بزودی دستهاے
شاں را بسته بر تُرک اسپاں سوار روی بویرانه نهادند۔
من چوں کارواں سرا را نیک بلد بودم۔ و حجرهٔ تو انگر تریں بازرگانان را
میدانستم۔ در حجرهٔ کہ قدیم مقر عثمان آغا بود۔ خزیدم و در حجرے کہ
اغلب بازرگانان زر خود را در آں می نهند کیسهٔ سنگینی یافتم۔ و بے تشخیص
چند و چوں آں را سخت در بغل نهفتم وقتے کہ ما بتاراج مشغول بودیم۔
غلغله و هیا هو از شهر برخاست کاروان سرایاں از پاسبان و چاروداران
وغیره بر بام دویدند۔ از همسایگی مردم فوج فوج بنا کردند به آمدن۔ تا ایں کہ
داروغه با شاگرداں در رسیدند۔ و بجائے گرفتن و بستن با تفنگ بگیر! به بند!
به کش! بر پا۔ و چند تفنگے تیر بتاریکی خالی شد و بجائے برنخورد۔ بے قضا
و بلا جان از میان بدر بردیم۔ در اثنائے گیر و دار خیلے خواستم کہ آں راه
رفتهٔ شوم را باز گذارم۔ و اگر بتوانم بجهم۔ اما ترسیدم کہ مبادا! از خراجات
شاگریزاں بارکش غول بیابان شوم۔ مردم سر دو ضع نامبارکم را به بینند
و با اثبات کنم کہ من آں نیستم۔ تسمے از گرده ام برآورند۔ چه بارها بچشم خود
دیده بودم کہ عوام کالانعام کور کورانه بیچاره فلک زده را بباد تفسیلے
و مشت میگرفتند۔ و بعد از خورد و خمیر ساختن او از یک دیگر میربودند
کہ کیست و گناهش چه۔ و کان پدرم به نظرم آمد۔ یاد ایامیکه در آنجا بخوش
گذرانیده بودم در برابر چشم جلوه گر شد۔

زیر همه قبه و آں بارگاه
روئے همان مسند و آں تکیه گاه

چهار کرده و چهار دیده و شنیده بودم۔ متفکر فرو ماندهٔ بودم۔ ناگاه دست سختی
بباز و یم چسپید۔ چه دیدم۔ ارسلان سلطان با مهابت می گفت حاجی۔
بخود آ اگر امشب مردانگی نکنی۔ پدرت را به پیش چشمت مرده خواهی دید۔

من ہم برائے اثبات مردانگی۔ مردے ایرانی را در جلیے دیدم بر پشتش
چسپیدم کہ فلاں فلاں شدہ با من بیا۔ وگرنہ ہر چہ بدتر ترا پارہ می کنم۔
بیچارہ ایرانی ازیں سخن بعادت معہود ایشاں شروع بالتماس و زاری
نمود۔ کہ تورا بخدا و پیغمبر اگر می شناسی تورا بہ روح خلفا۔ اگر سنی ہستی!
و بروح حسنؓ و حسینؓ اگر شیعہ و بجان پدر و مادرت اگر حلال زادہ! دست
از من بردار۔ و مرا بہ حال خود گذار۔ صدایش بہ گوشم آشنا آمد۔ چہ دیدم۔
پدرم حسن دلاک است۔ گویا بہ ہوائے حیا ہو بہ یک تا پیرہن۔ فانوس
در دست بحفظ شش لنگ و دہ قبضۂ تیغ دلاکی و شاخ حجامت خود آمدہ بود سنی
فی الفور ریشش را رہا نمودم۔ و بجائے آنکہ بنا بحرمت پدری بدست
و پایش افتم و پوزش بہ طلبم۔ از ترس جان و بے آشنائی از کش مکش
دست برنداشتم۔ و چوبے چند بپا لائے استرے زدم گویا بدو می زدم۔
آں گاہ پدرم آہے کشید۔ کہ وائے وائے! از دیدار پسر محروم می میرم۔
ایں سخن بر من بسیار کارگر افتاد۔ او را رہا نمودہ روئے بہ یاراں خود نمودم۔
کہ ایں مرد را شناختم دلاک است کہ بہ دو غاز نمی ارزد۔ پس بے توقف۔ از یغما
در گذشتہ و بر اسپاں سوار از خرابہ چہار نعل رو بدرۂ معہود و میعاد گاہ
تاختیم۔

شاد آن بلگرامی

گفتار ششم

در بیان اسیر و غنایم که بدست ترکمانان افتاد

پس از رسیدن بدرهٔ میعادگاه از اسپان فرود آمدیم - برائے استراحت خود و رفع خستگی اسپان و تلافی بیخوابی شب قدرے در آنجا توقف ورنگ کردیم - یکے از همراهان درمیان تاخت و تاز بگوسفندے برخورده واز ربودنش درنگذشت به محض ورود سرش را بریده و گوشش بریخهائے چوبیں باخار و خاشاک و سرگین کباب کردند - با اشتهائے تمام نیم پزاں را خوردیم - و بر سر غنایم دویدیم

مقصود ما بیشتر دانستن بالذات قیمت اسیراں بود - یکے از آناں مردے بود پنجاه ساله باریک قد - تیز نگاه - سرخ رخسار - انبوه ریش - زیر جامه قصب در پاؤ کلیجهٔ کشمیری در بر - شبیه به اهل درخانه - دیگرے میانه سال - کوتاه بالا - خنده رو - عمامه بر سر - قبائے بغلی هزار تکمه در بر - با عبائے سیاه -

دیگرے تنومند و توانا - زمخت رو - بدهیئت - که بلحاظ قوت او را از دیگراں محکم تر بسته بودند -

به تحقیق چگونگی حالت و پیشه و حرفت ایشاں پرداختند - مرد باریک قد چوں از همه متشخص تر می نمود - و منظنهٔ سرهائے معتنا به داشت نخست پیش کشیدند و چوں ترکی نمی دانست - من بترجمانی نامزد گردیدم -

ارسلان سلطان :- تو چه کاره ؟

اسیر :- به آواز نرم و حزیں - بندهٔ کمینه بیچاره - هیچ کاره -

ارسلان سلطان :- آخر هنر و پیشه ات چیست -

اسیر:- غلام شما شاعرم - می خواہید چہ باشم - ؟
یکے از ترکمانان ناتراشیدہ شاعر! یعنی چہ؟ بچہ کار میخورد؟
ارسلان سلطان:- شاعر یعنی ہیچ آدمی ہرزہ چانہ - یاوہ سرا - زرہ گدا - خانہ بدوش - دروغ فروش - چاپلوس - کہ ہمہ را مے فریبد - وہمہ کس مرگش را از خدا می طلبند - نمی دانم این بلا را از سر ما کے دور خواہد کرد - ؟
ارسلان سلطان:- خوب اگر شاعری و بیچارہ - این زیر جامہ قصب و کلیجہ ترمہ را از کجا آوردہ -

اسیر:- اینہا از یک دست خلعتے است کہ حاکم شیراز بصلہ قصیدہ کہ برایش ساختہ بودم داد - اول او را از بقیہ خلعت شاہزادہ برہنہ نمودند - وکلیجہ پوستی منجوس بر او پوشانیدہ دلش دادند - انگاہ مرد کوتاہ قد را پیش کشیدند -

ارسلان سلطان:- مردکہ - تو کیستی و کارت چیست؟
اسیر:- بندہ کمترین "مُلّا" می باشم -
ارسلان سلطان:- برو گم شو - پدر سوختہ خر ملاباشی ہر کہ می خواہی باش - پدرت را می سوزانم! سرت را می برم! بگو تا جرم و مالدار خوب - مُلّا باشی، ہم باش - ملایان ہمہ تو انگرند - مال مردم را ہمہ آنان می خورند -

بعد معلوم شد کہ آقا - مُلّا ے (گلاوان) اصفہان بودہ است کہ خدا ے (گلاوان) محض گرفتن تخفیف برائے بوہ (ماربین) او را بہ شفاعت نزد بیگلربیگی اصفہان فرستادہ بود -

ارسلان سلطان:- خوب مُلّا! مداخل تو در (گلاوان) چند است؟
مُلّا:- بندہ مداخل ندارم - مخارج خیلے دارم؟
ارسلان سلطان:- کسے کہ مداخل ندارد و خیلے مخارج دارد بہ درخانہ ... کارش چیست -
مُلّا:- پنج سال گذشتہ حاصل (ماربین) را بمن خورد - عامل آنجا مرا

فرستاد۔ تا از ہمہ داد خواہی کنم۔

ارسلان سلطان:۔ ہا تو بمیری! حاصل "ماربین" راسن نخوردہ است تو وعامل خوردہ اید۔ حال کہ ایں قدر داد خواہ خوبی بودہ برو در دشت قبچاق از طرف ہمہ ایں قدر داد خواہی کن تا جانت برآید۔

یکے از ترکماناں پرسید۔ خوب ایں مُلّا بچہ می ارزد؟

ارسلان سلطان:۔ اگر بچیزے نمی ارزید مُلّا نمی بود۔

مُلّا: یعنی چہ؟ یعنی مفسد بیدین۔ اگر مہمساز مردم باشد۔ شاید از پیش بالا آیند وگرنہ مے گویند۔ برود بجہنم بہ نظرم می آید کہ ما شکارگر از کردہ ایم۔ دریغ از زحمت ما۔ خوب نگاہش بداریم۔ بہ بینم چہ در میآید۔ پس اسیر سیمیں را پیش آوردند۔

ارسلان سلطان:۔ خوب یارو۔ شما کہ اید و چہ اید؟

اسیر:۔ مخلص شما فراشم۔

ترکماناں گفتند:۔ دروغ میگوید! مخلص فراش نیست چرا کہ در رخت خواب میخوابید۔

اسیر:۔ رخت خواب از آقایم بود۔

ترکماناں گفتند:۔ بمرگ خودت نمی شود! باید اقرار بکنی کہ تاجرم وگرنہ تورا می کشیم۔

پس آں قدر مشت و سیلی بسر و صورتش زدند کہ بیچارہ گفت حالا کہ می خواہید تاجر باشم۔ تاجرم۔

من از وجنات حالش دانستم۔ کہ براستی فراش است۔ خواستم وساطتے از او کنم۔ ہمہ برآشفتند کہ خفہ شو۔ و طرفداری مکن۔ وگرنہ تورا ہم از سر نو اسیر می کنیم۔ من ہم خفہ شدم۔ تا از نو اسیر نشوم۔

چوں دزدے انسانی خود را بے شگون و کم برکت دیدند۔ دربارۂ اسیران درمیان ایشان اختلاف عظیمے پیدا شد۔ جمعے گفتند کہ ملا را بہ مفتی نباید از دست داد۔ اما فراش و شاعر را باید کشت جمعے دیگر گفتند

که ملا را باید برائے سر بہا نگاہداشت۔ وفراش را باید بندہ ساخت وشاعر فضلہ است باید ازالہ اش نمود۔ بارے بقتل شاعر ہمہ متفق بودند وکم ماندہ بود شاعر بیچارہ ازمیان برود۔

رگ مہربانی ومردی من بجنبید چہ از سیمائے او دانستم۔ مردے صاحب کمال است۔ گفتم اے یاران دیوانگی نکنید۔ از قتل این مرد بگذرید۔ توانگری ودرویشی شعرا لفظی است! ودر معنی شاعر کشتن مرغ زرین تخم برشتن است۔ مگر حکایت آں بادشا را نشنیدہ اید کہ بہر بیت شعر یک مثقال طلا میداد؟ چہ میدانید؟ بلکہ این شاعر ہم از آنان باشد کہ ہر بیت شعرش مثقالے طلا ارزد۔

یکے از ایشاں فریاد برآورد کہ اگر این طور است ہمیں حالا یک بیت بگوید۔ اگر بمثقالے طلا ارزید بسیار خوب۔ وگرنہ دامن حیاتش را چاک می کنم۔ از یافتن چنین گنجے شائیگان شادمان ورائیگان گفتند کہ اے شاعر۔ اگر گفتی ریشت خلاص۔ وگرنہ خونت حلال است۔

بارے گفتگو دراز کشید۔ ونتیجہ قضایا اینکہ ہر سہ را نگاہدارند واز راہے کہ آمدہ اند بہ بنگاہ خود برگردند۔

پس ارسلان سلطان غازیان ترکتاز را جمع کرد کہ بہ بینم چہ آوردہ آید۔

یکے زجیب درآورد ساغر سیمین — بگرد او بہ خطے نغز شعرہائے رزین
یکے دگر سر قلیان سیم مینائی — براو نوشتہ فلاں حاجی فلاں جائی
یکے دگر لگن وشمعدانی از زر ناب — کنار ہر دو مرصع بدر ولعل خوشاب
یکے دگر خز وسنجاب وشال کشمیری — کہ گر بدانی مال تو بودہ می میری

یکے از ایشان در تاریکی بہ گمان اینکہ نقرہ است یک کیسۂ بزرگ پول سیاہ آوردہ بود! ہمہ بخندیدند۔ وبریختند۔ غنیمت منحصر بہ نقد نبود۔ از قلیان وآفتابہ ولگن مفضض ومطلا۔ واز پوستین وکلیجہ خز وسنجاب وشالہائے کشمیری اعلا۔ ہر جنس وہر نوع متاع کہ بدست شان افتادہ بود واگذار نہ کردہ بودند۔ ہمیں کہ نوبت بمن رسید۔ کیسۂ در بغل نہفتہ را بمیدان

نہادم۔ کہ بجان شما جز ایں دستگیر من نشد۔ چوں غنیمت من از آں ہمہ گرانمایہ تر بود بیشتر از ہمہ مورد ستایش و آفرین گردیدم و باتفاق گفتند کہ اگر سالے دیگر با ما بمانی قطب وزداں خواہی شد بہ بینید اصفہانی کہ ترکمان بشود چہ می شود!

ارسلان سلطان گفت:۔ فرزند رویت سفید کہ روئے مرا سفید کردی۔ پس ازیں با من جمع المال خواہی بود۔ یکے از کنیزانم را بتو بزنی میدہم۔ با ما یک جا می نشینی۔ چادرے با بیست گوسفند بتو می بخشم۔ در عروسیت ہمہ قبیلہ را شیلان می کشم۔

ایں سخنان چناں بر من تاثیر نمود۔ کہ بر نیت گریزم استوار تر ساخت؟ با اینکہ در تقسیم غنیمت مستحق بہرۂ بزرگ بودم۔ دینارے بمن ندادند و بزہر چشم غدغن کردند۔ کہ اگر نفسے در آیم۔ سرت را مثل سر کنجشک از جائے برمی کنم۔ دریں حالت اگر مروئی دہن بکشا ناچار باز بہ حفظ ہماں پنجاہ اشرفی در کمر و چند ریالے کہ دراں اثنا۔ بکلاں نہفتہ بودم قانع شدم۔ پس در میان ایشان برائے تقسیم اختلاف عظیمے واقع شد و ستیزے برخاست۔ کہ کم ماندہ بود۔ خونے در میان واقع شود۔ ناگاہ یکے از ستیزیاں را بخاطر رسید کہ باوجود مُلّا چرا باید بہ حکم شرع راضی نشد۔

پس مُلّا را حکم کردند۔ تا موافق شرع انور غنیمت را در میان مجاہدین قسمت کرد۔ با ایں کہ قدرے از آں اموال مال خود مُلّا بود و شرعاً نیز مال بیت المال بہ قاضی تعلق داشت۔ باز بجز مشتے ریشخند و استہزا چیزے بکیسہ ملّا نہ رفت۔

شاد آں بلگرامی

گفتار ہفتم

در سلوک مہر آمیز حاجی بابا

و سرگذشت دل سوز ملک الشعراء

از ہماں راہ کہ آمدہ بودیم برگشتیم۔ اما بسببِ ہمراہی اسیران و نوبت بہ نوبت سواری ایشاں ترتیب طور دیگر شد۔

من از اوّل میلِ غریبے بمرد شاعر بہم رساندم۔ واز گفتار و رفتارش تاثیر کلی در دلم پیدا شد۔ وانگہے در چناں عالمے بچنیں عالمے برخوردن مراد لداری بلکہ نوعے افتخار بود کہ می نمودم من ہم فاضلم۔ رفتہ رفتہ بے آنکہ اظہارِ محبّت خود را باو بروز دہم بشرط واداشتن او بساختن اشعارے کہ یک بیتش بہ مثقالے طلا ارزد پاسبان او گردیدم۔ در زبان فارسی بے ترس و بیم در ہر باب گفتگو می کردیم۔ گفتم رفیق۔ دل قوی دار کہ من شرح حالم چنین است و خیال فرار دارم۔ در اوّلیں فرصت بہ خلاصی تو خواہم کوشید۔ او کہ بجز دشنام چیزے نمی شنید و ایں سخنان مہر آمیز بشنید سخت شاد شد و با یک جہتی شرح حالِ خود را با جمال بیان کرد۔ دانستہ شد کہ از اعاظم رجال است و بہ لقب ملک الشعرائے ملقب۔ از شیراز بطہران برگشتہ و در ہماں شب ورودِ اصفہان بدست ترکماناں افتادہ بود۔ روزے درمیان آں صحرائے نمک زار بعد از آنکہ من سرگذشت خود را گفتم۔ او نیز از آں خود را بدینگونہ نقلِ مجلس دوستداری کرد۔

مترجم گوید:۔ کہ ہر چند در نسخہ اصل ایں ملک الشعراء را مؤلف

بہ عسکر خاں" لقب دادہ۔ ولے از واقعہ معلوم میشود کہ آں مرد فتح علی خاں صبائے کاشی است۔ کہ در سنہ (۱۸۱۲) و سنہ (۱۸۱۳) عیسوی در طہران بودہ۔ شاید مؤلف نخواستہ حکایت او را صریحًا بنام او بیان نماید۔ در ہر حال سرگذشت او قریب بحقیقت است۔

(سرگذشت ملک الشعرا میرزا فتح علی خاں)

من در شہر کرمان زائیدہ شدم۔ نام فتح علی است۔ پدرم در ایام آغا محمد خان خواجہ۔ مدت ہا حاکم کرمان بود۔ خیلے قصد عزل و خانہ خرابی او کردند۔ اما از برکت عزت و شوت و حیلت دست باو نیافتند۔ بارہا چشمانش بمعرض خطر افتاد۔ ولے در نیامد۔ عاقبت در ایام ایں شاہ سر زندہ بگور برد۔ دہ ہزار تومان ترکہ او بے تعرض و دست اندازی بمن رسید۔ در کودکی بسیار مواظب درس و مشق بودم چنانچہ در شانزدہ سالگی بخوش نویسی مشہور گشتم۔ دیوان حافظ را سراپا از بر داشتم۔ و طبعم چناں رواں بود کہ بصورت نثر با نظم گفتگو مے کردم۔ حتی وقتے در زیر چوب فلک در معرض زنہار خواہی مطلب خود را با نظم بیان کردم۔ موضوعے نہ بستہ و مضمونے نگفتہ نگذاشتم۔ لیلی و مجنون خیالے ساختم۔ بہتر از آں نکتبی۔ در آں کتاب در تعریف و توصیف چیز ہائے ندیدہ و وہمی مانند عشق بازی گل و بلبل و تعلق شمع و پروانہ داد سخن دادم۔ بمفاد (اعذبہا اکذبہا) مبالغہ و اغراق را از حد گذراندم در ہر مجلس و محفل کہ حاضر مے شدم ہمہ اشعار خود را میخواندم و بہر چہ میگفتند از اشعار خود استشہاد می نمودم۔

در آں ایام پادشاہ با صادق خاں شقاقی کہ بسرکشی و باغیگری برخاستہ بود۔ مبارزتے نمود۔ و غالب آمد۔ فتحنامہ ساختم۔ در فتحنامہ رستم در میان ابرہا بمیدان کارزار نگاہ میکند۔ باغی از او فرود آمدن و یاری کردن می خواہد۔ رستم در جواب می گوید۔ جائے من در اینجا خوب است۔ اگر بزیر آیم ممکن کہ ضربے از سر پاش شاہ خورم۔ و چوں خشتاش شوم۔

لاجرم پائیں را بدشمنانِ شاہ واگذاشتم۔ ازیں قبیل نکات و دقایق
در آں قصیدہ پیدا کردم۔ در آخر گفتم کہ بحر حال صادق خاں و لشکرش را
از زمانہ جائے شکایت نیست۔ چہ با ایں کہ از دست پادشاہ پائمال شدند
سرشاں بآسماں افراشت۔ یعنی پادشاہ سرشاں را بہ نیزہ کرد۔ ایں قصیدہ
بگوشِ میموں پادشاہ رسید نیکو پسندید۔ و مرا از گزیدگانِ شعرا ساخت۔
و در حضورِ اعیان دہانم را با طلا انباشت۔

ایں احترام مایہ پیشے فتم شد۔ بزمرۂ ندما و باریافتگان در آمدم مرتجل و
غیر مرتجل بنظم قطعہ و غزل مے پرداختم۔ بارے برائے اظہار خدمتگذاری
بنخاکپای حضرتِ شہریاری عرضہ داشتم۔ کہ در زمان پیش فردوسی طوسی
بنام سلطان محمود غزنوی شہنامہ پرداختہ۔ و بداں واسطہ او را در صفحہ
روزگار نام بردار ساخت۔ چہ می شود کہ پادشاہے مانند شہریار امروزۂ ایران
کہ در ہیچ عصر مانند او پادشاہے نیامدہ و نیاید۔ و سلطان محمود غزنوی
بندگی او را نشاید۔ ساختہ شدن شہنشاہ نامہ بنام او از سلطان محمود
غزنوی مشہور تر گردد۔ از جانب سنی الجوانب دستورے ارزانی شد و من
دست بکار شہنشاہ نامہ سازی شدم۔

ہر کہ معنے طمطراقِ الفاظ و غرائبِ معنے خواہد۔ آں کتاب را بہ بیند۔
چوں ایں بیت را ساختم۔

گو گیو دل گیو سر گو نہاد گو ایمن گو کیش و ہم گو نژاد

ہمہ گفتند کہ فصاحت و بلاغت الفاظ تمام شد۔ و چوں ایں بیت را نظم کردم۔

خراشید و پوشید شبرنگِ شاہ ز سُم پشتِ ماہی ز دُم روئے ماہ

ہمہ گفتند کہ ریشہ معنی خشک شد۔ امین الدولہ صدر اصفہانی را با من شکر
آبی بود۔ بہ بہانہ دوازدہ ہزار تومان جریمہ ام کرد۔ اما پادشاہ بعنوان اینکہ اشعر
شعرایم بخشید و نگرفت۔

روزے در مجلس بزرگ از سلطان محمود غزنوی و فردوسی سخن مے رفت۔ کہ
در آرائے ہر بیتے از ابیات شہنامہ پادشاہ با و یک مثقال زر دادہ است۔

من چوں مے دانستم۔ ایں سخن بگوش بادشاہ میرسد۔ گفتم:۔ در سخاوت سلطان محمود نسبت بہ سخاوتِ پادشاہِ ما نسبت قطرہ بدریاست۔ زیرا او آں مبلغ را بگرانمایہ ترین شعرا داد۔ ایں بیش از آں بکمیں پایہ ترین شعرا بذل کرد۔ کہ من بندہ حاضرم۔

(تفاوت از زمین تا آسمان است)

حاضرین متحیر۔ کہ من کے و کجا و چگونہ مورد ایں ہمہ احسان شدم! بیک دیگر نگران بزبان حال پرسیدند۔ و من بازبان قال جواب دادم۔ آرے ہر چند ایں مبلغ را پادشاہ دستی بمن نداد۔ اما در معنے رساند۔ چنانچہ ترکۂ پدرم را بفحوائے (العبد وما فی یدہ کان لمولاہ) می توانست ہمہ را ضبط کند نہ کرد۔ ایں دہ ہزار تومان امین الدولہ دوازدہ ہزار جریمہ ام کرد۔ نگرفت؟ ایں بیست و دو ہزار تومان۔ با لفظ مبارک فرمود کہ ہر سالہ پنج ہزار تومان از اکابر و اعیان در ایام متبرکہ و اعیاد بصلہ بستان۔ و سالہاست می ستانم و خواہم گرفت۔ اگر اینہا را حساب کنم روی ہم از احسان سلطان محمود بہ فردوسی بیشتر مے شود۔ پس:۔

او ز ابر باشد یک قطرہ پیش جودش
ہر کس کہ دید گفتا للہ درّ قائل

آنگاہ دعائے بلیغے کردم۔ کہ خداوند سایہ بلند پایہ اش را از مفارق جہانیاں تا آخر الزمان کم نگرداند۔ و دشمنانش را از قلیل و کثیر۔ صغیر و کبیر ذلیل و حقیر گرداند۔ و چوں یقین داشتم بہ گوش پادشاہ مے رسید۔ مبالغہ و افراط را از حد گذراندم۔ روزے چند براں نگذشت کہ با عطائے یکدست خلعت خاص از قبائے پولکی و شال کشمیری سر و کمر۔ و خرقہ سنجابی زریں ممتاز با فرمان ملک الشعرائے سرافراز شدم۔ برسم معتاد۔ سہ روز فرمان را بہ پر کلاہ زدہ در خانہ نشستم۔ دوستاں و آشنایاں بہ مبارک باد و شیرینی خوری آمدند و مبدم بر خود می بالیدم و بزرگی خود را ہر دم افزوں مے دیدم۔ بعد ازاں نیمے برائے انتقام۔ و نیمہ برائے جلب انعام۔ قصیدہ برائے امین الدولہ ساختم ذو معنین و ذو وجہین و اکثر عربی چنانچہ از کم سوادی ہمہ را بمدح خود حمل کرد۔ و در حقیقت

همه ذم بلکه دشنام او بود۔ آرے در مذاق فارسی زبانان بالائے معانی رکیکہ را چوں لباس بالفاظ عربی پوشانند۔ رکاکت آنہا ازالہ گردد۔
خلاصہ قصیدہ چناں مغلق و معقد است۔ کہ کس درک آں نتواند کرد۔ مگر من خودم معنی دہم۔

ہنرم منحصر بنظم اشعار نبود۔ از علم ہندسہ و جر اثقال سررشتہ وافر داشتم۔ بزرگان ہمہ از اختراعم عالم حیرت می بردند۔ چرخے ساختم کہ اگر یک آلت دیگر داشتی تا قیامت باز نہ ایستادی۔ شکلے بہ ہندسہ افزودم کہ ہیچکس حل نتوانست کرد۔ در رنگ کاغذ یدطولائی مواشتم۔ قلم و دواتے بطرز نو اختراع نمودم۔ بقماش بافی بر خاستم۔ بادشاہ نگذاشت و گفت کہ تو شعر ببافی قماش را فرنگاں کودن بیافند۔ وسوداگراں از فرنگستان بیاورند۔ در روز نوروز بکاوت بزرگاں خواستم۔ بپادشاہ پیش کنم۔ قطعہ شیوا نظم کردہ بر خلال وندان کاوی سخت مطبوع طبع ہمایوں افتاد۔ ہمہ اعیان را ببوسیدن دہانم فرمان داد۔ در آں قطعہ وندان بادشاہ را بلولو۔ و خلال را بمثابہ سنبل و گوشت بن وندان را بشاخہائے مرجاں کہ در اطراف لولو یافت میشود۔ و ریش بلند عنبر آگند بادشاہ را بامواج دریا تشبیہ کردہ بودم۔ راستی بجودت قریحہ من ہمہ کس آفریں خواندند و از روئے مدح ہمہ گفتند۔ کہ بابودن تو فردوسی خرکیست؟ بصلہ ایں قطعہ بادشاہ خواست کہ مبلغے خطیر بمن رسد۔ خلعت امسالہ فرزند خود حاکم فارس را بامن فرستاد۔ در عرض راہ بدیہا گرفتم۔ و در شیراز مورد احترام تام و احسان فراواں گشتم۔ و واقعاً مبلغے خطیر بمن رسید۔ در واقعہ پرند و شین آں مبلغ خطیر بدست ایں ترکماناں خطرناک افتاد و من کہ فلک را ریشخند می کردم، ریشخند ایناں شدہ ام کہ می بینی۔ اگر تو بہ خلاصی من نکوشی۔ وائے بر من۔ شاید بادشاہ از خلاص من بدش نیاید۔ اما آنکہ سر بہا بد ہد کیست؟ امین الدولہ را رنجانیدہ ام۔ چرا کہ گفتم۔ آنکہ کوک کردن ساعت را نداند۔ ادارہ مملکت را چگونہ ادارہ تواند

من چوں سے دانستم۔ ایں سخن بگوش پادشاہ میرسد۔ گفتم :۔ در سخاوت سلطان محمود نسبت بہ سخاوتِ پادشاہ مانسبت قطرہ بدریاست۔ زیرا او آں مبلغ را بگدائے مایہ ترین شعر داد۔ ایں بیش از آں بکمیں پایہ ترین شعر اہل کرد۔ کہ من بندہ حاضرم۔

(تفاوت از زمین تا آسمان است)

حاضرین متحیر۔ کہ من کے و کجا و چگونہ مورد ایں ہمہ احسان شدم! بیک دیگر نگران بزبان حال پرسیدند۔ و من بازبان قال جواب دادم۔ آرے ہر چند ایں مبلغ را پادشاہ دستی بمن نداد۔ اما در معنے رساند۔ چنانچہ ترکہ پدرم را بفحوائے (العبد وما فی یدہ کان لمولاہ) می توانست ہمہ را ضبط کند نہ کرد۔ ایں دہ ہزار تومان امین الدولہ دوازدہ ہزار جریمہ ام کرد۔ نگرفت؟ ایں بیست و دو ہزار تومان۔ بالفظ مبارک فرمود کہ ہر سالہ پنج ہزار تومان از اکابر و اعیان در ایام متبرکہ و اعیاد بصلہ بستان۔ وسالہاست می ستانم و خواہم گرفت۔ اگر ایشہار احساب کنم روی ہم از احسان سلطان محمود بہ فردوسی بیشتر مے شود۔ پس :۔

اصل ز ابر باشد یک قطرہ پیش جودش
ہر کس کہ دید گفتا للہ درّ قائل

آنگاہ دعائے بلیغے کردم۔ کہ خداوند سایہ بلند پایہ اش را از مفارق جہانیاں تا آخر الزمان کم نگرداند۔ و دشمنانش را از قلیل و کثیر صغیر و کبیر ذلیل و حقیر گرداند۔ و چوں یقین داشتم بہ گوش پادشاہ مے رسید مبالغہ و افراط را از حد گذراندم۔ روزے چند بر آں نگذشت کہ باعطائے یکدست خلعت خاص از قبائے پولکی و شال کشمیری سرو کمر۔ و خرقہ سنجابی زریں ممتاز با فرمان ملک الشعرائے سرافراز شدم۔ برسم معتاد۔ سہ روز فرمان را بہ پر کلاہ زدہ در خانہ نشستم۔ دوستاں و آشنایاں را بہ مبارک باد و شیرینی خوری آمدند و مبلغ برخود می بالیدم و بزرگی خود را ہر دم افزوں مے دیدم۔ بعد ازاں نیمے برائے انتقام۔ و نیمہ برائے جلب انعام۔ قصیدہ برائے امین الدولہ ساختم ذو معنیین و ذو وجہین و اکثر عربی چنانچہ از کلمہ سوادی ہمہ را بمدح خود حمل کرد۔ و در حقیقت

همه ذم بلکه دشنام او بود۔ آرے در مذاق فارسی زباناں بالائے معانی رکیکه را چوں لباس بالفاظ عربی پوشانند رکاکت آنہا ازالہ گردد۔
خلاصہ قصیدہ چناں مغلق و معقد است۔ کہ کس درک آں نتواند کرد۔ مگر من خودم معنی وہم۔

mechanics

ہنرم منحصر بنظم اشعار بود۔ از علم ہندسہ وجر اثقال سررشتہ وافر داشتم۔ بزرگان ہمہ از اختراعاتم حیرت می بردند۔ چرخے ساختم کہ اگر یک آلت دیگر داشتی تا قیامت باز نہ ایستادی۔ شکلے بہ ہندسہ افزودم کہ ہیچکس حل نتوانست کرد۔ در رنگ کاغذ یدطولانی مواشتم۔ قلم و دواتے بطرز نو اختراع نمودم۔ بقماش بافی پرداختم۔ بادشاہ نگذاشت وگفت کہ تو شعر ببافی قماش را فرنگاں کودن بیافند۔ وسوداگراں از فرنگستان بیاورند۔ در روز نوروز بعادت بزرگاں خواستم۔ بپادشاہ پیش کشی کنم۔ قطعہ شیوا نظم کردہ بر خلال وندان کاوی سخت مطبوع طبع ہمایوں افتاد۔ ہمہ اعیان را بہ بوسیدن دہانم فرمان داد۔ در آں قطعہ دندان بادشاہ را بلولو۔ و خلال را بمثہ سنبل وگوشت بن دنداں را بشاخہائے مرجاں کہ در اطراف لولو یافت میشود۔ وریش بلند عنبر آگند بادشاہ را بامواج دریا تشبیہ کردہ بودم۔ راستی بجودت قریحہ من ہمہ کس آفریں خواندند و از روئے مدح ہمہ گفتند۔ کہ بابودن تو فردوسی خرکیست؟ بصلہ ایں قطعہ بادشاہ خواست؟ مبلغے خطیر بمن رسد؟ خلعت امسالہ فرزند خود حاکم فارس را بامن فرستاد۔ درعرض راہ بدیہا گرفتم۔ و در شیراز مورد احترام تام و احسان فراواں گشتم۔ و واقعاً مبلغے خطیر بمن رسید در واقعہ پرند و شین آں مبلغ خطیر بدست ایں ترکماناں خطرناک افتاد و من کہ فلک را ریشخند می کردم ریشخند اینان شدہ ام کہ می بینی۔ اگر توبہ خلاصی من نکوشی۔ وائے بر من شاید بادشاہ از خلاص من بدش نیاید۔ اما آنکہ سر بہا بر بد کیست؟ امین الدولہ را رنجانیدہ ام۔ چرا کہ گفتم۔ آنکہ کوک کردن ساعت را نداند۔ ادارۂ مملکت را چگونہ ادارہ تواند۔

ازیں جہت با من بد است مے ترسم کہ بیادم نیفتد۔ تا از اندوہ
درنج ہلاک شوم۔ نقدے کہ مایہ نجاتم بود۔ بباد رفت۔ از وطن جدا۔
سر بہا از کجا آرم۔ امّا چوں اسارت من بہ تقدیر ایزدی است۔
شکایت ازاں بیجاست (ما شاء اللہ کان وما لم یشاء لم یکن)
ولے از آں جائیکہ تو محب علی و مبغض معاویہ ہیچ نباشد (لا تحب علی
بل لمغض معاویہ) اقدامے فرمائی۔ التماس آں دارم کہ بہ خلاصی
من از دست ایں تنگ چشم ترکماناں صرف ما حصل مقدرت و توانِ
خود کنی۔ البتہ نزد ائمہ طاہرین اجرت ضائع نخواہد ماند۔

سیّد اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار ہشتم

در خلاصی حاجی بابا از دست ترکمانان و بدست ایرانیان افتادن و درست آمدن مصداق "از خاک برخاستن و بخاک نشستن" وے

المستجیر بعمرو عند کربته کالمستجیر برمضاء من النار

ملک الشعرا سرگذشت خود را بپایان رسانید وعدۂ آں دادم کہ بقدر تواں در خلاصی او اہمال نکنم۔ امّا در آں حال شکیبائی می بایست۔ کہ ہنوز خود در بند بودم۔ کوشیدن بندہ برہاندن دیگرے از بند دیوانگی بود۔ آں بیابان آں ترکمانان آں ما۔ آں وادی ہولناک چگونہ خلاصی میتواں۔

جز آنکہ صبر و تحمل کنم چہ چارہ کنم

بعد از گذاشتن از کویر عراق بخاک (دامغان) طرف شرقی آنجا در کنار راہے کہ از طہران بہ مشہد می رود۔ ارسلان سلطان روئے بیاراں کرد۔ کہ در اینجا توقف باید۔ شاید قافلہ بچنگ آید۔ در نزدیکی راہ بر کمر تپہ دیدبانے برگماشتند۔ سحر گاہاں دوواں دوواں بیامد۔ کہ از میان راہ گرد و غبار عظیمے برپاست۔ گویا کاروان است۔

ما دست و پائے خود را برائے یغما جمع کناں دست و پائے اسیراں را بستیم تا بعد از یغما بہ ہمراہ بریم۔

ہمہ حاضر یراق اسپہا را ندیم۔ ارسلان سلطان بنفسہ طلایہ داری میکرد۔ مرا بخواست۔ کہ حاجی امروز روز مردانگی است۔ بہ ہمراہی من بیا و بحرکاتم ملاحظہ کن

که روزی بکارت خواہد خورد۔ وآں گہے شاید۔ با کاردانیاں بہ گفتگو احتیاج افتد۔
ترجمانی نما۔

چوں گرد و خاک نزدیک رسید۔ ارسلان سلطان را حال دگرگوں شد کہ
می ترسم ایں گرد توتیائے چشم ما نبا شد۔ تندمی آئند۔ پراگندہ نمی روند۔
صدائے زنگ نمی آید۔ برق تفنگ پدید ار است۔ اسپاں یدکی دارند۔
گماں نمی برم دست ما بجائے بند شود۔

چوں نیک نظر کرد۔ گفت۔ دانستم کہ کارواں نیست۔ یکے از اعیان دولت
یا حاکم مملکت است۔ بمستقر خویش می روند۔ از کثرت خدم وحشم معلوم است۔

من ایں حال را برائے گریز فرصت نیکے دیدم۔ دلم بہ تپیدن آغاز ید
باخود اندیشیدم۔ بے آنکہ بارسلان سلطان بفہمانم۔ گریبان از چنگ او
برہانم۔ بدیں تدبیر کہ بر ہگذراں نزدیک شوم۔ خود را اسیر ایشاں سازم۔
باخود می گفتم۔ اگرچہ در اول بد میگذرد۔ اما زبان دارم۔ حالی ایشاں
میکنم و نجات مے یابم۔ پس ارسلان سلطان گفت پیشتر بر دیم۔
وتحقیق حال رہگذراں کنیم۔ من بے دستوری او از پشت تپہ اسپ
راندم۔ و او بقصد آنکہ مرا باز دارد۔ از عقب من تاخت۔ چوں بسر
تپہ رسیدیم۔ خود را یک تیر پرتاب۔ روبروئے رہگذاراں دیدیم۔ سواراں را
چوں چشم بما افتاد۔ شش ہفت تن از ایشاں جدا شدند و روی بما تاختن
آوردند۔ ما برگشتیم۔ ہرچہ ارسلان سلطان تند تر راند۔ من کند تر رفتم۔ تا
اینکہ دستگیر افتادم۔ از اسپم فرود آوردند۔ اسلحہ و کمر بند پنجاہ اشرفی۔
حتی استرہ ہائے ہدیہ پدر یک دقیقہ بیش نکشید تاراج شد۔ فریاد کردم۔
کہ مترسید من نمے گریزم۔ من بعمد خواستم بدست شما افتم گوش ندادند۔
وستہایم را از شال باشانہ ام استوار ببستند و باضرب سیلی و مشت
بحضور بزرگ خود بردند۔

بزرگ ایشاں باتمکین تمام بتماشا ایستادہ بود۔ از احترام و تعظیم
زیردستاں می گفتم۔ شاید شاہزادہ باشد۔ پشت گردنی چند زدند۔ کہ زود باش

کرنش کن۔ خادم وحشم بر دور او حلقہ زدند۔ امر فرمود۔ تا دستہائم را بکشادند۔
فی الفور برجستم و دامنش را گرفتم۔ کہ شہزادہ! پناہ دخیل! دخیل!
بہ فریادم برس۔ فراش منع کردنم خواست۔ شہزادہ نگذاشت کہ از پناہ
آوردہ کار بدارد۔

پس بہ امر او بے زمین خدمت بوسیدم۔ و مختصر ماجرائے خود را بیان کردم
و گفتم کہ اگر یاد رندارید۔ برایشاں حملہ آورید۔ و ملک الشعرا را با دو تن اسیر دیگر
از دست شان بگیرید۔ تا بر ایں معنی شہادت دہند۔

در آں حال سوار اینکہ بہ تعاقب ارسلان سلطان رفتہ بودند برگشتند۔
ترساں و ہراساں۔ بہ امام رضا قسم خوردند کہ دست کم ہزار نفر ترکمان
بر ما ہجوم آوردند۔ من ہر چہ سوگند خوردم کہ بیش از بیست تن نیستند۔
کسے گوش نداد۔ و با تہمت جاسوسی و دروغگوئی قسم یاد نمودند کہ
ترکماناں بر ما ہجوم آورند اولیں کار اینکہ سر تو را می بریم۔ پس بہ عادت
ہمہ اہل ایران از یاد ترکماناں بدیں سوی و آں سو نگراں رنگہا باختہ
اسپہا تاختند۔

چوں اسپم را گرفتہ بودند۔ بر استرے بارکشم سوار نمودند۔ ہمیں کہ
نفسے گرفتم بسیر صبر بحالت فلاکت خود باندیشہ و تفکر افتادم نہ در جیبم
دینارے بود و نہ بر سرم پرستارے و ہوادارے۔ اشرفیہائے عثمان
آغا کہ قوۃ الظہرم بود از دستم ربودہ بودند۔ و سرمایۂ بجز گرسنگی برجا نماندہ
بودہ۔ در عقائد اسلام نیز چنداں استوار نبودم کہ کار خود را بہ قضا و قدر
حوالہ داز نصیب و قسمت نوالہ کنم۔ بے اختیار اشکم فرو ریخت و گریہ
در گلویم گرہ زد۔ با خود گفتم کہ چشمت کور شود۔ بخش کہ سزائے تست۔
چوں بہ مدد گریہ تسلیتے یافتم واز ہم شہری گری وہم کیشی دیدہ بر بستم
دہان بر شتنام و نفرین بگشودم۔

کہ لعنت بر مثل شما مسلمان! سگ ترسا و یہود بر شما شرف دارد۔
ترکماناں در نزد شما اولیا اند۔ نہ دین دارید نہ ایمان۔ نہ خدا می شناسید

نه پیغمبر اسم آدمی بر شما دریغ است سگید واز سگ کمتر۔
بجز تحویل خندہ جوابے نشنیدم۔ دانستم کہ درشتی پیش نمی رود بالتماس و التجا طریق نرمی گرفتم کہ مگر من مثل شما مسلمان نیستم۔ مگر غیرت از اسلام نیست؟ آیا کم آوردہ ام۔ دیر آمدہ ام کہ بایں عذاب وعقاب سزاوارم دانید؟ من شمارا ہم مذہب وہم ولایتی انگاشتم وچشم یاری داشتم! ایں ہمہ بیرحمی وناجوان مردی درحق من چرا است۔

(خود غلط بود آنچہ می پنداشتیم)

آں گروہ چنانچہ از درشتی متالم نشدند از نرمی ہم متاثر نگردیدند مگر چاروادارے قوی یال وبال۔ علی قاطرچی، کہ قلیانی چاق کردہ بمن تعارف کرد۔ کہ رفیق بیا قلیاں بکش اندوہ مدار۔ دل خوش دار۔ غم اندوہ مباش۔ ہرچہ برسر انساں آید بخواست خدا است وچارہ اش بدست اوست۔

اگر گواین قاطر سیاہ را کہ سوارم۔ خداوند سفید آفریدہ بود۔ آیا من مے توانستم سیاہ کرد؟ ایں حیوان دیروز جو خوردہ است۔ ایا امروز کاہ می خورد فردا کہ میداند خار خواہد خورد یا خاشاک باقسمت معارضہ وباطالع ستیزہ نمی تواں کرد۔ تو حالا قلیانت را بکش۔ اوقات تلخ نشود۔ دوم را غنیمت شمار۔ امروز بگذرد۔ فردا ہم خدا بزرگ است۔ مگر ایں شعر حافظ را نشنیدہ۔

(ہر وقت خوش کہ دست دہد مغتنم شمار)

از سخنان علی قاطرچی اندک آرام یافتیم۔ اختلاط را باہم گرم گرفتیم۔ چوں دید کہ من ہم از اشعار حافظ بیخبر نیستم خوشش آمد۔ واز ہماں روز ہم کاسہ ام ساخت۔ وگفت بزرگ ما پسر پنجمین بادشاہ است۔ چند روز پیش ازیں حاکم خراسان شد۔ اکنوں بمقر حکومت خود بشہر مشہد میرود۔ از جہت اغتشاش راہ از عادت معہود آدم ہمراہ برداشتہ است۔ فرمانے در دست دارد۔ کہ بہ ترکماناں ہجوم آرد وتا بتواند از اسارت وغارت کوتاہی نکند۔ وآں قدر سر ترکماناں بطہران بفرستد کہ درمیان ارک کلہ منارے سازند۔ بروشکر کن کہ ہیئت ترکمان نداری

اگر چشمت کوچک و سرت بزرگ و بینیت پہن بود۔ امروز سرت در آب نمک می خفت و فردا پُر از کاہ بہ طہران می رفت۔

شام گاہان درمیان صحرا در کارواں سرائے نیم ویران فرود آمدیم۔ با خود اندیشیدم۔ کہ خود را بہ شہزادہ رسانم و نقود و اسپ و اسلحۂ خود را واپس ستانم۔ ہر چند دلم می گفت و گواہی میداد کہ بر اینہا بیشتر از آنہا کہ گرفتند مستحق نیستی۔ اما چشم طمع و حرص کور شود۔ چشم از حقیقت پوشیدہ بحرف دل گوش ندادم۔ پس از نماز شام شہزادہ بر بالائے بام متکی بہ متکا بر جانمازے نشستہ بود۔ فرصتے جستم و از دور فریاد بر آوردم۔ کہ قربانت شوم۔ عرض دارم۔ اذن پیش رفتنم داد۔ از ہمراہان وے شکایت کناں۔ التماس استرداد مال خود کردم۔ ظلم کنندگان را احضار فرمود۔ از دو تن ایشاں سخت تظلم نمودم گفت پدر سوختگاں پدرتاں را می سوزانم۔ پنجاہ اشرفی ایں مرد کجاست۔

قسم خوردند کہ بسر شہزادہ ندیدیم۔

روی بہ یکے از بزرگان حاضر کردہ گفت۔ حالا مے بینید کہ دیدۂ آید یا نہ "بچہا چوب و فلک" چوب و فلک آوردند۔ و آناں را بہ فلک برکشیدند۔ شپاشاپ ترکہ بلند شد۔ چوب خوراں از بیتابی اقرار با خذ و تعہد کردند۔ کہ سر شہزادہ بسلامت بکشائید و واپس میدہم۔ چوں نقود را بیا آوردند شمردہ در زیر بالیں نہاد و آناں را روانہ کرد۔ و بمن گفت۔ تو ہم دیگر برو پے کارت۔ من از حیرت دہان باز و منتظر کہ پولم را بگیرم۔ فراش باشی شانہ ام گرفت و بدور انداخت۔ کہ باز ایستادہ؟ فریاد بر آوردم۔ کہ پولم کو۔

شاہزادہ بشنید۔ و با آواز مہیب گفت کہ باز حرف میزند بزن بگیش بتوی دہنش۔ جہنم بشود۔

فراش باشی کفش ساغریش را در آورد و با نعل پاشنۂ آں

بروہانم حوالت کناں گفت۔ شرم نداری درحضور شہزادہ ایں طور بے ادبی مے کنی ؟ برو گم شو۔ وگرنہ گوش و بینیت بریدہ می شود۔ ایں بگفت و از حضورم برانار۔

نومید و نامراد۔ بہ نزد علی قاطرچی برگشتم۔ کہ چنیں شد۔ علی قاطرچی بے اظہار حیرت و تعجب گفت توقع داشتی غیر ازیں بشود خواہ ایں خواہ بزرگے دیگر۔ ہرچہ بدست شاں می افتد۔ واپس نمی دہند۔ از دست نواب اشرف والا اشرفی زرد گرفتن از دہان قاطر دستہ قصیل سبز گرفتن است ؟ مرد کہ شاہزادہ است۔ نہ بازیچہ اگر دہن داری برآر۔ وگرنہ چشم بپوش و بہ صبر بکوش۔

شاداں بلگرامی

گفتار نہم

رسقائی حاجی بابا از روئے ناچاری

بہ ہمراہی شاہزادہ در وقتے معین با دبدبہ و طنطنہ تمام داخل مشہد شدیم۔ وآں دیار غربت از آشنا بیگانہ از دوست محروم از دست افزار بے بہرہ۔ ما یملکم از نقود عبارت بود از پنج تومان کہ در شب دزدی در کارواں سرا بہ تقلید عثمان آغا در آستر کلاہ خود نہفتہ بودم۔ لباسم قبائیکی شالکی با کلیجہ پوست بے ابرہ و یک پیراہن و یک شلوار۔ تا قاطرچی از مطبخ شاہزادہ را فضلہ گیر بود۔ من نیز ریزہ چین خوانش بودم۔ چوں باز شہزادہ بہ منزل رسید راتبہ او برید۔ و نیز از من۔ با خود اندیشیدم کہ باز رجوع باصل پیشہ کنم و دلاکی پیش گیرم۔ دیدم کہ کس سر خود را بہ تیغ من کہ بہ جاسوسی ترکمان متہم نمی سپارد۔ وآں گہے با آں نقد قلیل اگر اسباب دکان نخرم۔ کار دکان لنگ می ماند۔ اگر دکان براہ اندازم کرایہ بزمین مے ماند۔ کرایہ بدہم۔ خودم گرسنہ می مانم بہ مزدوری نہ میل داشتم و نمی توانستم۔

قاطرچی از روئے نصیحت گفت۔ فرزند نوجوانے ہستی مستعد و تنومند۔ زبان باز۔ خوش آواز۔ خندہ رو۔ بذلہ گو۔ با آواز خوش۔ مردم را بنوشیدن آب مشتاق میتوانی ساخت۔ و با ریشخند و شوخی بدلہا راہ توانی یافت۔ زوّار مشہد بہ خیال استحصال اجر و ثواب می آیند۔ برائے نجات از دوزخ و وصول بہ بہشت از ہیچ خیر رو گردان نیستند۔ کسیکہ با ایشاں بنام خیرات و مبرّات پیش می آید۔ از عطایا

وصدقات ایشاں کامیاب می کرود۔ بیاو بیاد لب تشنۂ کربلا آب بفروش اما زنہار در ظاہر عملت فی سبیل اللہ باشد ولے تا پول نگیری قطرۂ آب بہ کسے مدہ۔ چوں کسے آب نوشد۔ بچا پلوسی باعبارتہائے آب وار بگو۔ "نوش جان عافیت ھنیئاً مریئاً" اگوارا باشد۔ لب تشنۂ کربلا از شفاعت سیراب ساز د! از دست بریدۂ عباس علی جام شفاعت نوشی"۔ با ایں گونہ سخنان ریشخند کن۔ کہ ریشخند دردمندان خیلے کارہا می کند۔ اما آوازت را چناں بلند برآر کہ ہر کس بشنود۔ ولطیفہا ونکتہ ہا چناں گو کہ ہمہ کس بخندند۔ وشعرہا چناں خواں کہ ہمہ کس را خوش آید۔ "سادہ لوحی وطماف درونی زوّاراں را بہ بین کہ باآں ہمہ ترس وبیم ترکمان از دیار ودر دست خرجہائے گزاف می کنند۔ وبہ زیارت میآیند" با ایں گونہ مردم چہ کار نمی تواں کرد۔ بہ آسانی ہمہ را تواں فریفت۔ عقل شاں در چشم است۔ چشم شاں را پردۂ تُنُک خِرَوی تنگ پوشیدہ چہ می بینند تا چہ بفہمند۔ تو ہر چہ میگوئی بنام خدا و پیغمبر بگو۔ دیگر کار مدار۔ من چند وقت پیش ازیں در ہمیں جا ہمیں کار کردم۔ واز پول سقائی یک قطار قاطر خریدم اکنوں اینم کہ می بینی۔

بقول قاطرچی عمل کناں۔ مشکے تازہ خریدم۔ با بندی زنجیرین وشیری برنجین۔ وکمربندے چرمین با قلاب خطائے چند بکمر دوختم۔ وطاس چہل قل ھواللہی را چند زنگولہ ومنگولہ بوے آویختم۔ دو سہ روز مشک را در آب جفت خوابانندہ بعد ازاں پر از آب نمودہ داخل صحن مقدس امام رضا شدم۔ ونوبت ہنرنمائی رسید۔

افتتاح سخن اینکہ:۔ "سلام اللہ علی الحسینؑ ولعنۃ اللہ علیٰ قاتل الحسینؑ"۔

آبے بنوش لعنت حق بر یزید کن
جاں را فدائے مرقد شاہ شہید کن

عجب آبِ خوشگواری دارم۔ جگر را خنک می کند۔ دنداں را می ریزد۔ تشنہ را سیراب و سیراب را تشنہ می سازد۔ باغِ بہشت را با ایں آب آبیاری می کنند۔ آتشِ دوزخ را با ایں آب فرو می نشانند! چوں دو روز بدستورالعمل قاطرچی عمل کردم۔ استاد شدم (معلوم است۔ در چنیں کارہا علم بعد از عمل میاید) سقایان مشہد را ہمیں کہ چشم بر من افتاد۔ آب در دہان شان خشک شد۔ ہم چشمی برخواستند۔ و بہانہ اینکہ مرا حق سقائی در آں جا نیست۔ خواستند کہ چشمہ ہنرم را بہ بندند یعنی از آب انبارم۔ آب ندہند۔ اما دیدند کہ حریف آب دندان و باب دندان نیست۔ قابل این است بزند و مشک ہمہ را پارہ کند۔ چشم پوشیدند۔ گویا خداوند مرا برائے سقائی آفریدہ است۔ آب گل آلود و بدبوی انبارہا و سقاخانہا را بنام آب زلال چشمہ تسنیم و کوثر می فروختم۔ و نمی دانید از پہلوئے تشنگان چہ قدر می اندوختم۔ پول یک آب را از دہ کس می گرفتم و باز آب با پول میدادم ہمیشہ چشمم بدستہ زوار تازہ رس بود۔ کہ از راہ نرسیدہ۔ و غبار از چہرہ نہ نشستہ جام آب بدست شاں بدہم۔ کہ بسم اللہ! فی سبیل اللہ! پشکر اللہ سلامتی از آفات و بلا۔ و بیا و لب تشنہ بیابان کربلا جرعہ آبے بنوشید با گلاب مشہد منور سرور را معطر سازید۔ مشک آبے ہم برائے خدا سبیل کنید گاہ گاہ ازیں قبیل اشعار نیز با آہنگ خوش مے سرودم:۔

بکن اے تشنہ رحمت گلوتر — بیاد آبروئے حوض کوثر
بآب آئینۂ دل صیقلی کن — پس از وے یاد عباس علی کن
نہ آبست اینکہ از کوثر نم است ایں — نہ مشک است اینکہ چاہِ زمزم است ایں
بود عیناً چو عیناً سلسبیلا — مزاج او مزاجاً زنجبیلا

با آب و تاب ایں گونہ گفتار و اشعار خود خاطر نشانِ زوارے ساختم کہ اولیں ثواب نوشیدن آب مشہد و آں آب من است۔ انعام و احسان زوار بمن بیشمار بود و قطرۂ آبم بہدر نمی رفت و نکتہ از اشعارم ہبا نمی شد

چوں دہہ عاشورا رسید کہ ایرانیاں را دیوانہ مصیبت و عزا و بدعت ہائے بیجا می سازد۔ خواستم من ہم ہنر مشک گردانی بنمائم۔ تعزیہ روز عاشورہ در میدان ارک تماشا خانۂ ایام محرم است در حضور شاہزادہ والی خراسان برپا شد۔ سال قبل سقائی (گاؤمیش) نام در مشک گردانی گوئے مسابقت از ہمگناں ربودہ بود۔ گفتند کہ از گاؤمیش باید پرحذر بود۔ کہ آلت جارحہ دارد و قوۂ منفعلہ ندارد۔ گوش نہ کردم۔ وقت در رسید۔ شاہزادہ در سرارک بر غرفہ بنشست۔ اکابر و اعیان در برابرش باایستادند۔ من بمیان آمدم۔ سراپایم۔ از زخم تیغ ولاکی خون آلود تا کمر برہنہ مشکے در غایت بزرگی پر از آب بر دوش در زیر بار گراں نفس زناں آہستہ آہستہ بزیر غرفہ آمدم۔ و بہ آواز بلند بہ مدح شاہزادہ و بمرثیہ خواندن شروع کردم۔ شاہزادہ را خوش آمد۔ یک اشرفی انعام انداخت۔ مردم از احسان او متعجب و از حالت من متحیر شدند۔ برائے تاکید اثبات ہنر طفلے چند خواستم و بر روئے مشک سوار نمودم۔ آوازہ آفرین آفرین بلند شد۔ از آفرین حضار رگ غرابیم بہ حرکت آمد۔ طفلے دیگر خواستم۔ بر مشک بنشانم۔ رقیبم (گاؤمیش) فرصت یافت۔ خود بہ مشک برجست و با طفلان بنشست۔ اگرچہ بروئے بزرگواری نیاوردم۔ واندکے تحمل کردم۔ اما از مہرہ پشتم صدائے برخاست۔ کمرم خم شانہ ام از زور زنجیر کبود گردید۔ و سراپایم خراشیدہ شد۔ مشک را بر زمین نہادم و تا عارضہ گرم بود۔ دردے نیافتم۔ ولے بعد از چند دقیقہ معلوم شد کہ (گاؤمیش) کار خود را دیدہ۔ و در تن قدرت مشک برداشتن برجا نگذاشتہ است۔ این بود کہ اسباب سقائی را فروختم و بانفتو بکہ از آب و ہوائے سقائی اندوختہ بودم۔ عالم بہ از وقت ورودم بمشہد بود۔ علی قاطرچی باکرایہ طہران رفتہ بود۔ و ستم بہ نصیحتش نمے رسید۔ خواستم (گاؤمیش) را بمرافعہ کشتم و دیت بخواہم۔ گفتند بیہودہ است۔

عارضہ تو در ظاہر عبارت از خدشہ است۔ و در شریعت دیت
خدشہ را نص صریحی نیست۔ خواستم وکیل مرافعہ بگیرم۔ گفتند زنہار
وکیل مگیر کہ ہم دعوایت باطل و ہم آنچہ داری از دستت می رود۔
دعواخران خواستند دعوایم را برایگان بگیرند راضی نہ شدم۔ بارے کمرم
شکست و صدایم درنیامد۔

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار دہم

در کنگاش حاجی بابا با خویش و قلیان فروش و پاگرد شدن

پس با عقل خود مشورت آغاز نہادم۔ کہ بعد از شکستن کمر تکلیف چیست؟ برائے انتخاب پیشہ چند در پیش داشتم۔ گدائی در مشہد رواجے داشت چوں سقائے نیز شعبۂ ازاں بود۔ راہ و چاہ آں را نیک آموختہ بودم و میدانستم۔ کہ اگر بداں طریق سالک شوم عنقریب داماد "عباس دوس" می شوم؟ اما از دریوزہ عار آمد۔ خواستم میمونے یا خرسے بخرم و لوطی شوم۔ دیدم تعلیم میمون خیلے زحمت و لوطی گری خیلے ہنر و بے حیائی لازم دارد۔ خواستم روضہ خوان و تعزیہ گرداں شوم۔ دیدم دراں کار بے حیائی بیشتر لازم است۔ خواستم واعظ شوم۔ دیدم کہ احادیث و اخبار باید جعل کنم۔ عربی نمیدانستم۔ خواستم فال گیر شوم۔ دیدم فال گیر و رمال در مشہد از سگ بیشتر است۔ و ہمہ مے خورند۔ کہ مرغ خانگی مے خورند۔ خواستم باز دلاک شوم۔ دیدم۔ کہ پابند می شوم۔ و مشہد جائے ماندن نیست۔ عاقبت دیدم۔ چرسی۔ بنگی۔ تریاکی در مشہد فراوان است۔ و من ہم ازاں جرگہ بدم نمے آید۔ ایں بود کہ قرارہ کار را بقلیان فروشے نہادم۔ قلیانے چند بر قلابہائے کم آویختم۔ قوطی برائے نہادن تمر قلیان در پیش رو۔ مطہرہ پر از آب در پہلو۔ قبلی برائے تنباکو بر دوش منقلے بر دست۔ آویزاں انبرہائے متعدد بدیں سوی و آنسوی بدیں اوزار نو تدارک ایں کار دیدم۔ خلاصہ با آں اسباب

دیرانی دست و سر حاضر ساختے سیاہے سدم۔ چہار قسم تنباکو خریدم طبسی۔
شیرازی۔ شوستری۔ کاشی۔ در ترکیب و ترتیب تنباکو۔ باخس و خاشاک
وافزایش و آمیزش با برگ درخت و گیاہ مہارتے داشتہ۔ از خدا و خلق
شرمے نداشتم۔ چہار قسم مشتری پیدا کردم اعالی اواسط۔ اسافل۔ اراذل۔
اعالی را خالص۔ اواسط را نیم مخلوط۔ اسافل را تمام مخلوط۔ اراذل را خس و
خاشاک صرف می دادم۔ واز ہر یک بفراخور حال شاں بہائے مختلف
می گرفتم گر کسے اعتراض می گرفت۔ بنمودن کشاورز و کشت زار و سوداگر
تنباکوئے خود ہمہ حاضر بودم۔

دیرے نہ گذشت کہ اوّلیں قلیاں فروش مشہد شدم۔ در تنباکوئے عطرے
فروختن و باسلیقہ قلیان چاق کردن۔ و بارندی تہ بندی نمودن شہرتے
نیک پیدا کردم۔ از عہدۂ مشتریانم قلندرے بود (درویش صفر) نام شناسائے
تنباکوئے خوب بود۔ جرأت تنباکوئے بدبدو دادن نداشتم۔ ہمیشہ قلیانم را
بہ نسیہ می کشید۔ وادائے قرض را ہیچ فرض نمے دانست۔ اما از طرف دیگر
مشتری کش بود۔ ومن ہم بطیب خاطر برضائے خواطر او میکوشیدم۔
دوستیش را نعمتے عظیم مے شمردم۔

ایں قلندر مردے بود عجیب ہیئت غریب صفت۔ قوی ہیکل۔ بلند بالا
عقاب بینی۔ سیاہ چشم۔ تیز نظر۔ انبوہ ریش۔ گیسواں تا بہ شانہ ریزاں تاجے
ہشت ترک مکلل بہ آیات و ابیات بر تارک پوست تختی غزالین بر پشت
منتشائے ہزار دندانہ بر دوش۔ کشکولے منبت باز نجیرے بر نجین بر دست
خرقہ و جلبندیش با کمال اُستادی بخیہ زدہ۔ در شملۂ پشمین با ہرۂ از
سنگ سلیمانی در میان۔ تسبیح ہزار دانہ بر گردوست۔ در کوچہ و بازار
بہیئتے قدم میزد۔ شیئاً للہ می طلبید۔ کہ زہرۂ بینندگان آب می شد۔
با ایں ہیبت و ہیئت بعد از انس و الفت معلوم شد کہ آں ہمہ آرایش
و پیرایش برائے فریب مردمان بیست مایہ است۔ مردے بود
در باطن خوش خو۔ خوشگو۔ ہمہ فن حریف۔ در زمانے اندک سلسلۂ دوستی

ماں خیلے محکم شد۔ مرا بسر دم درویشاں برد۔ اگرچہ از ایشاں سودے نمی بردم
چہ تنبا کوے مخلوط با یشاں نمی توانستم داد و قلیاں ہم از نوک شاں نمی
افتاد۔ اما از گفتار و صحبت ایشاں چناں خوشم مے آمد۔ کہ تلافی ما فاتم مے شد۔
دے شبے (درویش صفر) از عادت خویش بیشتر سرگرم قلیان شدہ بود روئے بمن
نمود۔ حاجی! حیف نیست تورا با ایں عقل و شعور دیدہ باطن کور باشد۔
مثل ہمہ مردم۔ من با گستاخی و بے شرمی چہا کہ نہ کردم۔ ولایت نمودم!
معجزہ ساختم! مردہ زندہ کردم؟ از لذیذ دنیوی چیزے بر جا نگذاشتم۔
در سایہ گستاخی و بے شرمی کسانیکہ مانند تو از حقیقت من بے خبر اند۔
مرا چیزے مے شمرند۔ واز من می ہراسند۔ از قلندران بزرگ واز ابدال
واوتاد مے شناسند۔ چرا ایں قدر پست مایہ باشی کہ قلیاں فروشی را
مایہ گذران سازی۔ میل آں نہ داری کہ بسلک درویشان منسلک شوی۔ و بہ
حلقہ خاصاں در آئی۔ یعنی آدم شوی۔

راست است لباس درویشی در ظاہر کم بہا و چرکین نماست و گذران ایشاں
از دریوزہ و ریزہ خوان دیگران۔ اما ایں لقمہ است رنگارنگ کہ در اندوختن
آں بکد یمین و عرق جبین احتیاجے نیست۔ زندگی درویشاں تنبلی و تن آسانی است
و دولت و سلطنت و حکمرانی ہمیں شاعر چہ خوب گفتہ۔ (حافظ)

روضۂ خلد بریں خلوت درویشاں است — مایۂ محتشمی خدمت درویشاں است
آبنہ زر می شود از پرتو آں قلب سیاہ — کیمیائی است کہ در صحبت درویشاں است
دولتے را کہ نباشد غم از آسیب زوال — بے تکلف بشنو دولت درویشاں است
قصر فردوس کہ رضوانش بدربانی رفت — نظرے از چمن نزہت درویشاں است

بارے مردم زمانہ بازیچۂ دست درویشانند۔ در سایہ ضعف نفس و سستی اعتقاد
ایشاں مے زیم۔ و بریش ہمہ می خندیم۔ ہما نا تو با ایں استعداد مایہ فخر دودمان
درویشاں بلکہ شبلی و جنید ایشاں خواہی شد۔ ہمگناں ایں سخن را تصدیق کناں
ہمہ بیکبار بہ تشویق و ترغیبم بر خاستند۔ و من ہم در باطن ایں کار را غنیمت
شمردم۔

اما از روے خاکساری وخفض جناح گفتم۔ من کجا وعالم درویشی کجا۔ پوشیدن خرقۂ درویشی کار ہر بے سروپا نیست؟ راست است مرا چنداں سوادے نیست کہ بتوانم خواند ونوشت۔ بلکہ قاری قرآن وحافظ اشعار سعدی وحافظ نیز ہستم۔ دبشہنامہ بے تمتع نیستم اما ایں قدر معرفت در طریقت نہ گمانم کہ کافی باشد وبایں جزئیات ہنر بہ مقامات اولیا پانہادن نشاید!

درویش صفر گفت۔ اے یار اعتقاد تو در حق درویشاں بیش از آن ہست کہ می باشند۔ درویش را مایہ چنداں لازم نیست۔ مایۂ اصلی درویش کہ ما داریم گستاخی وبے شرمی است۔ باپنجاہ یک ایں ہنر کہ تو داری۔ اگر اندکے در گستاخی وبے شرمی بے قرائی۔ بگردن من کہ مرشد کل ومالک بہشت ودوزخ ہم نیز شمار شوی۔

در واقع اگر خطرا تیکہ مدعیان کاذبہ نبوت بر خود گرفتہ من ہم مے گرفتم۔ مانند پیغمبراں دروغین پیغمبر الوالعزم می شدم۔ وبر خلاف شق قمر ہزار معجزہ می کردم ہمیں بس بود کہ چہار نفر بہ من بگروند۔ باگستاخی وبے شرمی شارع اعظم وولی مکرم ایں زمان می توانستم شد۔

سخنان درویش صفر را سائرین تصدیق۔ وبمن اصرار نمودند کہ از قلیاں فروشی دست بردار۔ وبطریقت ما کہ معتبر تر وبلند تر از آن است پا گذار۔ پس برائے انتباہ وعبرت وعدہ دادند۔ کہ در نشست دیگر ہر یک سرگذشت خود را کہ مایۂ حیرت من خواہد شد بیان کنند۔ من ہم در واقع بہ مصاحبت ایشاں بیش از بیش راغب ومشتاق شدم۔

سید اولاد حسین نشاداں بلگرامی

گفتار یازدہم

سرگذشت درویش صفر و دو نفر رفیق او

روز دیگر باز بعادت معہود در یک جا جمع آمدہ۔ در حجرۂ رو بہ باغچہ۔ ہر یک قلیان بدست۔ پشت بدیوار نشستہ بودیم درویش صفر۔ بحکم ریاست بر دیگراں پیشی جستہ۔ سرگذشت خود را بدیں نوع شروع نمود:۔

پدرم لوطی باشی حاکم شیراز و مادرم فاحشہ بود۔ طاؤس نام ازیں پدر و مادر قیاس فرزند نیک تواں کرد۔

(کایں نان فطیر از آں خمیر است)

ہمدم و ہم بازی زمان کودکیم۔ بوزینہ گان و خرسگان پدرم و سائر ہم ہم کارانش بود۔ بدستیاری معاشرت جانوراں۔ و بپامزدی جبت لوطیاں۔ تقلید و حیلی کہ در تمام عمر بکارم می خورد آموختم در پانزدہ سالگی نوچہ لوطی بودم۔ با چشم ہمہ بین و عقل ہمہ دان در آتش خوردن۔ و آب از دہان افشاندن و کارد بلعیدن از چنبر جستن بر روئے بند بازی کردن۔ و سائر تردستیہا و حقہ بازی ہا سرآمد اقران گردیدم۔ از آنگاہ آثار ترقی و بزرگی از ناصیۂ ام پدیدار بود۔ در روز نوروز۔ در وقت بند بازی دختر زنبورچی باشی پاسوزم شد۔ شور عشقش بواسطہ سار بانی کہ خواہرش با ندرون زنبورچی باشی راہ داشت۔ بگوش من رسید۔ بہ نزد میرزائے دویدم کہ در میان بازار بر سکوئے بساط عریضہ داشت۔ با مرکب سرخ بر کاغذ زرد باسطور معوج محبت نامہ نویساندم۔ و در آخر آں

گنجاندم۔ اگرچہ ہنوز جمالت را ندیدہ ام۔ اما عشقم ندیدہ بکمال است۔
(گوش پیش از چشم عاشق می شود)
ولا ازن تعشق قبل العین احیانا

زردی کاغذ بہ زردی چہرہ۔ وسرخی مرکب باشک خونیں وپیچ مجی سطور بدشواری وپیچ وتاب راہ عشق اشارت بود۔ ہم چنیں موئے چند از کاکل۔ وچند مغز قلم۔ درمیانہ نامہ نہادم۔ یعنی از مویہ چو موئے شدم۔ واز نالہ چونائی۔ کبابہ وہیلے۔ یعنی ؎ از فراقت ہم کبابم ہم ہلاک۔ عنابی گذاشتم۔ یعنی :۔

عناب لبِ لعل ترا قند تواں گفت
چیزے کہ بجائے نرسد چند تواں گفت

زغالی یعنی روئے دشمن سیاہ شود بادامے سفید۔ یعنی :۔

بادام سفید سر برآوردہ زپوست
عالم خبرند من تورا دارم دوست

ختم نامہ برایں شد۔ کہ امید وارم از دیدارم محروم نسازی۔

اے وائے زمحرومی دیدار ودگر ہیچ ٭ والسّلام

از ذوق نامہ بدیں آب وتاب چناں از خود بے خبر شدم۔ کہ بے پروا بہ میرزا اسم ورسم معشوقہ را سراغ دادم۔ میرزا بہوائے آنکہ مزد پائے گیرد۔ آتش پا۔ جبۂ بہ دوش۔ یکسر بخانۂ زنبور کچی باشی تاخت وقضیہ را عرضہ ساخت۔ زنبور کچی باشی را عشق بازی من بادخترش گراں آمد۔ ودرہماں روز فرمانے باخراج من از شیراز صادر نمود۔ پدرم از خشم شاہزادہ مے ترسید۔ وہم از ہم چشمے ورقابت من بجائے چارہ جوئی واہمال در رفتنم استعجال کرد۔ روز دیگر وقتے کہ بہ وداع یاراں یعنی جانوراں پدرم رفتم۔ پدرم گفت فرزند عزیزم سفر ودوری تو برمن ناگوار است۔ اما چہ چارہ۔ لحکم حاکم ومرگ مفاجات چارہ ندارد۔ خدارا شکر۔ باتربیت ہائے من درہیچ جا گرسنہ نمے مانی۔ چیزے ہم بتو میدہم۔ کہ

بحز پدر بہ پسر کسے بہ کسے نمے دہد۔ آن ہم میمون بزرگ ایست۔ کہ سرآمد میمونہا است اورا دست مایہ ساز۔ دست آموز خود کن۔ اما بجان من کہ بقدر من دوستش بدار۔ بہ پایہ کہ من رسیدہ ام۔ تو البتہ خواہی رسید۔ با ایں میموں طالعت ہمایون است۔ پس میموں را برشانہ ام جہانید۔ و با آں سرمایہ از زاد و بوم خود بیروں آمدم۔

چوں نمی دانستم۔ کہ از سفر و حضر کدام یک بر من سودمند تر آید۔ غمگین واند وہناک۔ راہ اصفہان را پیش گرفتم۔ مالک میمونی چناں و مطلق العنان بودن سعادت بیکرانی است۔ اما مفارقت آں ہمہ جانوراں مالوف و ترک شیراز معروف و علی الخصوص۔ محرومی از وصال یار ندیدہ۔ کہ موافق قاعدہ پایستی لیلی اول و شیریں ثانی باشد چناں بر من تنگ کہ چوں در تنگ اللہ اکبر بہ پہلوئے تکیہ ابدال رسیدم۔ خار صد ماتم در دل نشست و پائے رفتارم بگل فرو رفت با میمون خود بر سر سنگے نشستم و با آہ و نالہ شروع کردم بہایہائے گریہ کردن کہ

گرم باز آمدے محبوب سیم اندام و سنگیں دل
گل از خارم برآوردی و خار از پا و پا از گل
ملامت گوئی عاشق را چہ گویم مردم دانا
کہ حال غرقہ در دریا نداند خفتہ بر ساحل

از آواز گریہ ام درویشے از تکیہ بدر آمد۔ سبب گریہ ام پرسید۔ درد دل باو باز نمودم۔ بدرون تکیہ بہ نزد درویشے موقر تر از خود برد۔ آں درویش در سر و وضع بعینہ مانند من بود۔ حتی ایں تاج کہ در سر دارم از وست۔ اما چشمانش چناں ہول انگیز و وحشت آمیز بود کہ زہرۂ انسان را آب میکرد۔

از دیدار من چشمان درویش چہار شد۔ قدرے با یک دیگر سرگوشی کردند۔ آنگاہ درویش وحشت انگیز روئے بہ من آورد۔ کہ ما نیز با صفہان مے رویم۔ اگر مے خواہی باہم مے رویم۔ و اگر بخت

یاری کند تورا از خاک برمیداریم۔ بے تکلف تکلیفش را قبول نمودم۔ و بے گفتگو قلیانی کشیدہ براہ افتادیم۔ درویش بیدین اینک نام او در راہ با من از در یگانگی و دلسوزی برآمد۔ وچوں از کار و بارم اطلاعے کامل بہم رسانید۔ خرم و خنداں گردید۔ پس از ترجیح درویشے بلوطے گری و فضل دریوزہ بتقلید مرا متبرک ایں طریقہ وسلوک درآں مسلک تکلیف کرد۔ کہ اگر مرا بمرشدے قبول کنی۔ دکوچک ابدال من شوی۔ ترا از او تا دگردانم۔ پہ خود از اقطابم۔ بعد از آں از نجوم وسحر و مہ منجات سخن بمیان آورد۔ ونسخہ چند بمن داد۔ کہ در تمام عمر ایں ہا تورا کافی است۔ وبا ایں ہا از ہمہ چیز توانگر خواہی شد۔

میگفت۔ اگر دم خرگوش را در زیر بالین کودک نہی۔ خواب آورد۔ اگر خون خرگوش با سپ خورانی باریک قوایم ولاغر میان وتند دوگردد۔ چشم واستخوان کعب گرگ اگر ببازوئے طفلے بندی۔ جرأت بخشد اگر روغن گرگ بلباس زنے مالی۔ شوہر از دل سرد شود۔ زہرۂ گرگ دافع نازائی زن است۔ خون خروس مہیج باہ ناخن ہدہد زبان بندی۔ وچشم خفاش خواب بندی را شاید۔ اما بہترین نسخہ مہر و محبت کہ گفتار است۔ دور حرم سرا ہا بہ خصوص در اندروں خریدارش بسیار۔ بیروج الصنم پیش او دم نے تواند زد۔ مہر گیاہ پیش او سبز نے تواند شد۔ ازیں قبیل سخنان بسیار گفت۔ وچناں چم مرا دید۔ کہ آخر بہ تکلیفے سخت ناگوار برخاست وآں ایں بود۔

— صفرا بایں میمون تو مالک گنج قارونی وخبر نداری۔ اما نہ بازندہ بلکہ مردۂ او اگر اورا بچشم۔ وبا اعضائے واجزائے او ادویۂ چند بسازیم۔ بہائے طلا باندرونیانِ توانیم فروخت۔ مگر نمیدانی کہ جگر میمون علی الخصوص میمونے ازیں جنس کہ تو داری۔ اکسیر محبت است۔ پوست بینی او پادزہری است۔ تریاق ہمہ سموم خاکسترش ہر کہ بہ بلعد۔

باتمام اوصاف میموں نے۔ از قبیل تقلید و تردستی و چابکے و حیلہ وزیرکی۔ مانند او شود۔ بیاتا اورا زندہ سازیم۔

شہادت میموں بداں ہمایونی کہ در تنگی و فراخی یار غمگسار بود۔ بر من ناگوار نمود۔ بروئے تکلیف بر خاستم۔ ناگاہ چشمانش برافروخت و برگشت پرہائے بینیش پر باد۔ و رگہائے گردنش پر خون۔ خیرہ خیرہ بر من نگریستن گرفت۔ حساب کار خود را کردم۔ کہ اگر سر رضا فرود نیاورم۔ پائے زور بمیان میآورد۔ و سرم بسر میموں مے رود۔ ناچار دل بر ہلاک میموں نہادم۔ دور از راہ در درۂ خلوتے آتش افروخت۔ بیچارہ میموں را بر ہیچ دغارغہ خاطر سر برید۔ و جگر و پوشت بینیش را برداشتہ۔ باقی اندامش را بسوخت۔ و خاکسترش را تمام در گوشۂ دستمال بجوز بندی خود نہادہ براہ افتادیم۔

چوں بہ اصفہان رسیدیم لباس لوطیگری بلباس درویشی بدل کردہ روانۂ طہران شدیم۔ بمحض خبر ورود ما بطہران۔ دعاجویاں و دولت خواہاں از ہر سوئے بما روئے آوردند۔ مادرے برائے فرزند خود دعائے چشم زخم می خواست۔ زنے از برائے شوہر دعائے عقد اللسان توقع داشت پہلوانان حرز تیغ بندی۔ دختران دعائے کشادی بخت میراث خواہان دعائے مرگ موشاں مے خواستند۔ اما مشتریان پایدار و لقمہائے چرب و شیریں درویش اندرونیاں بودند۔ کہ ہمہ محبت شاہ را بہ نیروئے سحر بخود منحصر مے خواستند۔ دواخانۂ درویش مرکب بود۔ از ادویہ چند از قبیل کس کفتار۔ موئے گرگ۔ پیہ خرس۔ استخوان بوم۔ پر و بال ہدہد و غیر ذالک پیرہ زنے از اندرون میخواست۔ کہ در رتبہ از ہمہ بانوان برتر باشد۔ جگر میمون را بدو داد۔ دیگرے با ہمہ جد و جہد ہنوز مورد یک نگاہ شاہ نشدہ بود۔ یک پخت از خاکستر میموں بدو داد تا شب جمعہ مانند قہوہ بہ نوشد۔ یکے علاج چیں جبیں صورت خواست پیہ خرس بہ او داد۔ کہ بصورت بمال۔ اما زنہار کہ نہ در شادی بخندد

ونہ در اندوہ روئے در ہم کش۔

بارے لولہائے فند بسیار بازواں بلکہ بناف زناں بست۔ وجہائے گندہ بسیار بخلق مرداں فرو کرد۔ دریں افسانہ وافسونہا من ہمہ جا ہمراہ در وقت گیر کردن ہمدست وہم پا بودم۔ اما دیناری بکیسۂ ام داخل نشد۔ ومیموں برائیگاں از دستم رفت۔

باد درویش (ببین) ممالک ونواحے بسیار پیمودم در پارہ جاہا مارا بچشم اقطاب واوتاد ودر پارۂ مقامات بنظر قلندر وشیادے نگریستند۔ چوں پیادہ سفرے کردیم۔ از ہر جا وہر چیز نیک باخبر ومستحضر میشدیم از طہران باستانبول واز آنجا بمصر وحلب وشام رفتیم۔ از بندر جدہ بکشتی سوار روانۂ بندر سورت ہند واز آنجا بہ لاہور وکشمیر روان شدیم۔

اما دریں منازل آخریں نقش درویش نمے گرفت۔ چہ مردم آں جاہا خود کہنہ رند وغلاش بودند۔ آخرش رخت بہرات کشیدیم۔ در سایۂ ابلہے افغاناں تلافی مافات لاہوریاں قلاش وکشمیریاں بدذات را بہ نمودیم درویش در ہرات طرح ادعائے نبوت انداخت۔ اما ہنوز دستگاہ معجزاتش تمام نشدہ ووعدۂ جوانئے کہ ہزار کس دادہ بود بسر نرسیدہ۔ بسرائے دیگر کوچید۔ منزل ما در سر کوہے در صومعۂ بود وبمردم گفتہ بود۔ کہ باما یدۂ سماوے بسرے برد۔ از بادنختی شبے یک برۂ بریاں بالتمام پایک من پشمک ویک لگن کشک خورد واز ہیضہ بمرد۔ من برائے حفظ آبروئے وے گفتم کہ "پریاں بوجود آدمی بدیں کمال رشک بردند۔ واہرمن بر روحانیان اشتباہ نمودند۔ معدۂ درویش۔ اچناں از مایدۂ روحانی انباشتند کہ جائے نفس نگذاشتند روحش ہمے جست وبدرجست وبہمراہی باد شمالیں تند بآسماں پنجم بالادست حضرت عیسے نشست۔ چہ نمے خواست کہ زیر دست او نشیند۔ (ایں باد سراسر تا بستان در ہرات مے وزد۔ ولے ایں باد زدگانی ہراتیاں دشوار است) من چناں تخویل دادم کہ "باد را درویش باز اے

خوبی ہراتیاں باعقاب واخلاف ایشاں یادگار گذاشت۔ پیراں جہاں دیدہ ایں بادرا آزمودہ بانکار برخاستند۔ اما بارسوخ سخنان درویش کاری از پیش نبردند۔ درویش را بادبدبہ وطنطنہ دفن نمودند۔ (ایشک میرزا) حاکم ہرات بالذات نعش اورا بردوش تابگور برد۔ وبخرج اولیاء پرستان گنبدی برسر قبرش بنا نہاد۔ کہ تاقیامت زیارت گاہ ابلہان است۔ /

من بعد ازمرگ درویش مدتے بنام کوچک ابدالی او بقیۃ الجیش را باطلسمات ونیرنجات اوتاراج مے کردم۔ وبنام موئے واستخوان او خرج میدادم۔ وبیشتر ازکشیشا بنکہ بنام استخوان خرِ عیسےٰ مبلغہا اندوختند۔ اندوختم۔ بعداز آنکہ یک جوال ازموئے ریش مقدس ویک توبرہ ناخن اقدس اورا فروختم۔ ازترس اینکہ اگردرآن تجارت اصرارکنم۔ خسارت واضرار برم۔ وشاید اہل بخیہ بخیۂ ام را بموئے کارانداز ند۔ بچم گیرآید۔ وشتم بازشود۔ سردم را از آنجا کندم۔ ولواتی بسیار ایران را انتہا سیاحت کناں آخرالامر بمیان قبائل ہزارہ رخت افگندم۔ کارم درآنجا بہتر از آنچہ مے پنداشتم بالاگرفت۔ با دعائے پیغمبری۔ یعنی باتمسام کارنا تمام درویش برخاستم۔

پس بدست باروش درویشے کہ درپہلویش نشستہ بود وزد۔ وگفت "ایں فقیر (مولا) درآں کلک با من ہمدست بود۔ میداند کہ بچہ استادے دیگ پلوئے پختم۔ کہ باخوردن تمام شد۔ ہمہ قبائل ہزارہ خاصہ آناں کہ پلو آں دیگ را مے خوردند بمن بگروید۔ (حضرت ایشاں) کہ واقعۂ آں درخراسان آں ہمہ شہرت دارد۔ منعم اگرچہ بہ لشکر بادشاہی کہ بکرات ومرات برسرمن فرستادہ شد۔ منہزم ومتفاوستہ نمود۔ اما ایں قدر ابلہ فریفتم کہ از گیسۂ جناں درتمام عمر راحت میتوانم زیستن اکنوں چندے است کہ درمشہد ودرایں روزہا برائے بنا کردن بنائے نقش زدم۔ درنگرفت۔ راہ اعتبار مسدود شد۔ سخن دانم کارنا قبلہ

بکجا مے انجامد۔ اینکہ سرگذشت من ۔

بعداز درویش صفر۔ درویش دیگر کہ در پیغمبری ہزارہ از اصحاب او بود۔ بدیں گونہ بہ بیان سرگذشت خود شروع نمود۔

(سرگذشت درویش دویم)

"پدر من ملائی بود۔ از ملایان مشہور شہر قم در زہد و ورع چناں معروف و بمواظبت عبادت و طاعت چناں موصوف کہ آب وضویش را بنیت شفا مے بردند و غسالۂ اش را بنام دوا مے خوردند۔ با چند برادر بودیم۔ و مے خواست کہ ما ہمہ مانند او باشیم۔ ایں قدر بر ما سخت گرفت۔ کہ بفریب در معتاد شدیم۔ و ایں صفت در ما طبیعت ثانویہ شد۔ عاقبت در میان مردم چناں بدروغ زنی و دوئی مشہور گردیدیم۔ کہ در ہیچ جائے توانستیم سر برآورد۔ من بندہ بخصوص چناں نگاہِ سفید پیشانی در آمدم کہ از برائے خلاصی از ننگ آں باختیار کسوتِ درویشاں ناچار شدم۔ و باعث نام برداریم قضیۂ آیتہ شد۔"

اولیں سفرم بطہران و اولیں منزلم در طہران در برابر خانۂ عطاری بود۔ ہنوز درست در آنجا جائے گیر نشدہ۔ پیرہ زنے بشدت ہر چہ تمامتر در بکوفت کہ ہمسایۂ ما استاد عطار سدہ کردہ در کار مردن است دوائے نکردہ و نخوردہ نماند۔ اما ہیچ یک سودمند نیفتاد۔ مرا فرستاد تا از تو دعائے گیرم۔ بلکہ از برکت نفس تو فتوحے پیدا شود۔ چوں در منزل خود قلمدان و کاغذ نداشتم۔ قرار نوشتن دعا را بپایین بیمار گذاشتم۔ پیرہ زن مرا از حیاطے کوچک باطاقے برد۔ بستر بیمارے در میان آں واژدحام زن و مرد چناں کہ اگر سر سوزنے انداختے بزمین نرسیدی۔ بیمار در آں میاں فریاد کناں کہ وائے مردم۔ وائے بفریادم برسید۔ در پیراموں بسترش شیشہا و کاسہائے بسیار پر از دوا مے گفت۔ "خدایا شفا یا مرگ"۔ حکیم باشیشہ۔ آمالہ و لگن قے خود در گوشہ

قلیان مے کشید و مے گفت۔ کہ "کار ایں مرد از دوائے من گذشتہ تا دعائے درویش چہ کند" دیدار درویش تازہ را تاثیرے تازہ است چوں چشم تیمارداراں برمن افتاد۔ بہم ہمہ برآمدند۔ و دیدہا برمن دوختہ شد۔ منہم باہیئت مستجاب الدعواتے۔ باقوت نفس و غلظت نفس قلمدان و کاغذ خواستم (و حال آنکہ در تمام عمر قلم بدست نگرفتہ بودم) قلمدانے آوردند با ورقے بزرگ از کاغذ کہ ہمانا لفافہ دوائی بودہ است من سراپائے آں کاغذ را خط خط و خانہ خانہ ساختم۔ و میان خانہا را بانقوش مخترع و مختلف انباشتم پس ازاں کاغذ را تماماً در میان شاہ کاسہ در آب حل کردم و بمریض بلعانیدم ہمگناں بہ انتظار تاثیر دعائے من چشمہا دریدہ و گردنہا کشیدہ۔

(تا چہ کند قوت اوراد من)

حکیم گفت "اگر عمر ایں مرد باقی است۔ تاثیر ایں اسماء حسنےٰ و ایں اشکال متبرک بشفائے او کافی است۔ وگرنہ من۔ نہ بلکہ ابوعلی سینا ہم از گور درآید۔ کارے از و برنمے آید"

بیمار دقیقہ چند مردہ وار مدہوش و بیہوش افتاد۔ بعد ازاں "با حالتے باعث حیرت ہمہ۔ بلکہ من و حکیم ہم" آروغے چند بزد و چشماں بگشود۔ و سر از بالیں برداشت و لگن خواست۔ گلاب بر روئے خوانندگان چنداں قے کرد کہ اگر (ابوعلی سینا) کتاب قانون خود را بوئے بلعانده بود آنقدر قے نمیکرد۔ خلاصہ خلط و مادہ در شکم نماند تا بیمارے برجا بماند۔

من در باطن با خود اندیشیدیم۔ کہ آں کاغذ باید لفافہ دوائے مقی بودہ باشد و ایں ہمہ قے از تاثیر آں و از تہوع مرکب بود ظاہر ہمہ را بتاثیر دعائے مجرب خود حمل کناں گفتم "اگر من نمے بودم۔ البتہ ایں مرد تا حال مردہ بود۔ از طرف دیگر حکیم ایں حال را بتاثیر مداوات خود نسبت دہاں گفت ہیچ چیز بجز ایں دوائے من ایں قدر قے نمے آورد۔ اگر دوائے من نمے بود ایں مرد ہم نمے بود۔

من گفتم حکیم۔ اگر تو حکیم خوبے بودی چرا دوائے تو پیش از دعائے من تاثیر نکرد؟ ایں خرت و پرت و آل و اشغال خود را بردار و مردم را بحال خود بگذار۔

حکیم گفت۔ درویش بابا۔ دراین کہ دعائے خوب مے توانی نوشت۔ وحق القلم خوب مے توانی گرفت۔ حرفے نیست اما ہمہ کس مے دانند کہ درویشاں کیستند وچیستند۔ اگر دعا تاثیرے کند۔ گماں نمے برم کہ از برکت انفاس درویشاں وا ز یمن مقدم ایشاں باشد۔

من گفتم "توسگ کیستی" کہ با من باایں ہرزہ ہا دہان بیالائی؟ "من غلام شاہ مردان و مداح خاندان عصمت وا زبرکت اولیا بعلوم اوّلین وآخرین آشنا۔ وحال اینکہ جہالت حکیماں ضرب المثل است۔ با تقدیر تدبیر جہل خود میکنند۔ اگر بیمارے شفایابد۔ شما دادہ آید۔ واگر بمیرد۔ تقدیر چنیں رفتہ است۔ اجل علاج ندارد؟ برو۔ برو۔ ہر وقت دیگر مریض دیگرت بحالت نزع افتاد۔ ودست از وے شستی۔ بیا پائے مرا ببوس۔ تا بادعا بفریاد دوائے تو برسم۔ تا پایۂ نادانیت را بدانی۔

حکیم "بمرگ خودم وبمرگ خودت۔ من از آناں نیستم کہ مرشد تو ہم بتواند۔ ایں جغنگہا را با من قالب زند؟ تا چہ برسد۔ بتو نر قلندر خر گدا۔ عاشق سوال و دریوزہ دشمن نماز و روزہ؟ پس برخاست وبعد از ہزار لن ترانی روئے بمن آورد۔

من ہم با جواب ہائے آب ندیدہ بمقابلہ پرداختم۔ کار از آب وتاب سخنان درشت وشپاسا پ سیلے ومشت کشید گیسوا نمر اگرفت ریشش را گرفتم گریبانم را درید۔ آستینش دریدم۔ دستم را گزید۔ صورتش را خراشیدم۔ ہمے بر سر ومغز ہم زدیم۔ وہمے ریش وگیس یک دیگر را کندیم وبر باد دادیم۔ ہر چہ بیمار نعرہ زد۔ آنچہ بیماردارا ں فریاد کردند۔ بجائے نرسید وکم ماندہ بود خونے درمیان واقع شود۔ عاقبت زنے خود را بمیاں انداخت کہ لعنت ہم بحق القلم تو ہم بحق القدم او۔ کوتاہ کنید کہ شاگرد دارو غہ درخانہ را می زند۔ کہ ایں ہمہ ہیاہو و ولولہ چیست۔

از یک دیگر جدا شدیم۔ واز یاری بخت دیدم کہ تقصیر را از وے بینند وبمن حق مے دہند۔ حکیم را بچشم کسے مے دیدند کہ کار نکردہ مزدے خواہد

ومرا مانند کسیکہ کوہ ابو قبیس را با دعا از جائے تواند کند۔

(آہیا و شراہیا)

چوں حکیم کار را بر خلاف مراد خود دید۔ دم در کشید۔ جبہ و کلاہش را برداشت تا برود۔ اما پیش از رفتن موئے ریش خود را با قدرے ازاں گیسوان من جمع و گندلہ کرد۔ و در پیش چشم من بجلو داشت کہ اے نرخر۔ جوزعلی۔ ہیچ میدانی کہ ویہ یکتار موئے ریش در طہران یک قرآن است؟ خواہم دید فردا در حضور آقائے امام جمعہ تو دہ ہوار انت گیچ و گیچ شدہ چگونہ از عہدہ گہہ خورد نہائیتا برخواہید آمد۔

اگرچہ مے دانستم۔ کہ بعد از فروکش عروتیز بیچ جہنمے نمے رفت اما بسیار دلم مے خواست کہ بدر خانہ امام جمعہ برود و مرا آن جا بخواہند۔ وایں مایہ شہرت وصیت من شود۔ آوازہ شفائے عطار (کہ از معتبران بود) با دعائے درویش تازہ رسیدہ بہر سوئے پیچید۔ نقل من نقل مجالس شد۔ پس از صبح تا شام بنوشتن عزایم و ادعیہ و بفراخور حال ہر کس بجنالی کردن کیسہ و کندن جیب مشغول شدم۔ در اندک مدت مالک دینارے بسیار گشتم۔ اما از شومے بخت ہمہ عطا تسدہ دار و ہمہ کاغذ لفافہ دوائے مقی نبود عمل و فعلم از عطار تجاوز نکرد۔ ناچار از طہران بسیاحت سائر ممالک ایران روئے نہادم بہ پارہ شہرہائے شہر تم پیش از من مے رفت چہ از عطار شہادت نامہ عمل در دست داشتم۔ و بہ ہر کس مے نمودم۔ تا اکنوں در سایہ زندگانی مے کنم۔ با اینکہ دعایم در عدم تاثیر مجرب و آزمودہ است۔ باز از حق القلم نارا ضی نیستم۔ ہمیں کہ در جائے بروا جے کار خیلے کسادی مے بینم۔ و در نظر مردم خوار مے شوم۔ سبک سفر مے کنم و از آنجا بجائے دگر مے روم۔

چوں نوبت بدرویش یمیں رسید۔ گفت۔ اگرچہ نقالاں را

عادت آن است کہ رشتۂ سخن را دراز سازند۔ اما من افسانۂ خود را مختصر مے سازم۔

(گفتار درویش سوم)

من پسر مکتب داری ہستم۔ چوں قوت حافظہ و قدرت لافظہ ام را دید از افسانہ و حکایاتیکہ در فارس پیش از ہر زبان است بیشترے را بمن آموخت۔ و از بر کردم۔ و چوں گنجینۂ سینہ را از نقود این ہنر مالا مال کردم و بخرج و صرف مستعد و قابل شدم۔ لباس درویشی و سخنوری در بر بمیان مردم بلکہ بجان مردم افتادم۔

پیشۂ معرکہ بندی و سخنوری و نقالی پیش گرفتم۔ در اوائل مردم مرا چسپیدہ کار دیدند۔ نقلہائم را گوش مے کردند و از زیر بار شئ اللہ مے جستند۔ ما رفتہ رفتہ چکیدۂ کار شدم۔ پس با چکیدگی کار تلافی ہر مافات را کردم۔ در بزن گاہ قصہ مے ایستادم و مے گفتم۔ حضرات "ہر کہ را مہر علی در دل است دست بجیب کند" میکردند۔ باز مے گفتم۔ ہر کہ دست بریدۂ عباس علی را دوست دارد چیزے از جیب بیروں آورد۔ میآوردند۔ در آخر مے گفتم۔ ہر کس آنچہ از جیب در آوردہ بمیان معرکہ اندازد" کم آدم بود کہ نیندازد و بریں منوال ہر روز مبالغے مے اندوختم۔ بزنگاہ قصہ را نیک مے دانستم۔ کہ مردم تشنۂ کدام فقرہ اند۔ ہم در آنجا ریش شان را بچنگ میآوردم۔ مثلاً در افسانۂ شاہزادۂ ختا با دختر پادشاہ ختن چوں بدینجا مے رسیدم کہ "با ہرا ہر تگاوران و ہزا ہز دلاوران و خشخشۂ بادپایان و ہمہمہ پہلوانان و جمجمۂ اجیاد و غمغمۂ اجناد و قعقعۂ سلاح و صعصعۂ رماح۔ غول ہزار فن۔ با ہزار شاخ۔ ہزار گز دہن باز کردہ است۔ و شہزادہ را بر دہان گرفتہ است با نو۔ زانو بر زمین۔ دست بر ہوا۔ اشک از دیدہ ریزاں۔ خاک بر سر بیزان خدم و حشم۔ اسلحہ و یراق را ریختہ مانند برگ بید لرزان و ہراسان گریختہ اند۔ برق مے درخشید۔ رعد مے غرید۔ باد وزد و زمیوزید۔ غول کورہ کور

ومے خروشید ومے ایستادم ومے گفتم۔ اینک شئ للہ بہ درویش برسد تا بگویم۔ شاہزادہ چگونہ از کام غول رہائی یافت۔ وچہ طور غول را بایک ضربت گرز سرپاش مثل گنبد خشخاش خوردوخاش کرد" تنبلان پائے معرکہ ودیوانگان نقل وافسانہ۔ ازان بے عاران بنودند۔ کہ ناشنیدہ بروند۔ منہم ازں نادرستان بنودم کہ برایگان روانہ شان سازم۔ ایں بود کہ اکثر اوقات وعدۂ نقل بزنگاہ را بفردا مے انداختم۔ وکینہ سرمایۂ نقل را تہی نمے ساختم اکنوں ہم بدیں منوال از پہلوئے بیعاراں اسباب گذرانی بہم مے بندم وچوں جیب وبغل بیعاراں شہرے خالی مے شود۔ بشہرے دیگر مے روم۔

(بودتا ابلہ اندر دہر مفلس درنمیمانم[1])

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

[1] نمی ماند

گفتار دوازدہم

دربیان دریافتن حاجی بابا کہ دنیا دار مکافات است و باندیشہ کار دیگر افتادن

بعد از استماع سرگذشت درویشاں از حکایات مرغوب و مطلوب ایشاں بہرہ مند و سپاس گذار گشتم۔ بدیں خیال افتادم کہ بقدر امکان از حیل و وسایش ایشاں بیاموزم و بحلقۂ ایشاں درآیم۔ (درویش صفر) از افسانہ و افسون و کرامت فروشی و دعا نویسی از طلسمات و عزایم اطلاعے کاملم بخشود۔ نقال نیز از قدرے نقل و افسانہائے خود با طریقۂ معرکہ گیری و سخنوری و جیب و بغل تہی سازی بمن بیاموخت و کتاب ہائے خود را بعاریت داد۔ تا از آں ہا مستفید شوم۔

امّا بایں ہمہ باز قلیان فروشی را ترک نمے کردم۔ ایں قدر بود۔ کہ بجہت دوستی بایار ازرق پوش بر خانمان انگشت نیل کشیدہ بودم آنچہ از ہائے مے اندوختم۔ بہوئے می رفت۔ درویشاں تنباکوئے خالصم را برایگان جزو ہوا مے نمودند۔ و منہم بتلافے مافات۔ شایگان۔ دود سرگین و کاہ و برگ خشک درختان بخورد و دیگر مشتریاں مے دادم۔ شبے در وقت برچیدن دوکان پیرہ زنے بخلاف سائر پیران کم گو پوشیدہ رُو ژندہ پوش کوز پشت چناں در چادر فرو نہفتہ کہ بزور آوازش برمیآمد۔ گریبانم را گرفت۔ و قلیانے خواست۔ منہم از مخلوط ترین معمولی خود قلیانے بدستش دادم۔ پف بقلیانِ ہماں و آواز آخ و تف ہماں۔ ناگاہ پنج شش تن غول با چماق و چوبہائے تر در رسیدند۔ و بے محابا مرا بباد

کتک گرفتند۔ پیرہ زن از چادر داروغہ در آمد۔ و روئے بمن آورد کہ اے کہنہ اصفہانی دجال سیرت عاقبت خوب دمت تبلہ افتاد۔ پدر سوختہ تا کے مردم مشہد را زہر میچشانی حالا بعدد شاہی ہا کہ گرفتۂ چوب بخور۔ تا دندت نرم شود۔ بچہا چوب و فلک بیاورید۔ تا ناخن ہائے ایں پدر سوختہ را بریزید۔

فی الفور پائم بہ فلک برکشیدہ شد۔ و باران چوب بر سرم باریدن گرفت (گفتی دہ ہزار زبانیۂ جہنم بشکل داروغہ و پیرہ زن در برابر چشمم با آہنگ چوب و نوائے نالہ بشکن زنان مے رقصیدند) ہر چہ داروغہ را بریش خود و بگور پدر و مادر و بجان فرزندان عزیزش قسم دادم۔ و ہر چہ خدا و رسول و انبیاء و اولیاء۔ و آئمہ ہدے را شفیع آوردم۔ سودے نکرد۔ ہر چہ از حضار التماس و درخواست استرحام نمودم۔ فائدہ نہ بخشید۔ از رفقائے خود درویشاں استمداد نمودم۔ لب نہ جنبانیدند۔ عاقبت از ضرب چوب بیتاب و توش مدہوش افتادم۔

وقتیکہ بہ ہوش آمدم۔ خود را سر بدیوار و از تماشائیان محاط دیدم اما نہ برائے ترحم و اظہار مروت بلکہ بہ تماشا و غارت قلیانہا و چنتہ و سائر اسبابم را نیز بتاراج بردہ مرا سر دادند۔ تا بہ ہر جا کہ مے خواہم بروم۔ خدا رحم کردہ کہ منزل نزدیک بود۔ خود کشاں و بزمین کشاں با آہ و نالہ خود را بمنزل انداختم۔

با زخم پا۔ و درد دل یک روز در منزل خود افتادم۔ روز دیگر یکے از درویشاں جرأت کردہ بسر وقتم آمد۔ و گفت۔ کہ اگر پیشتر مے آمدم۔ شاید مرا نیز شریک تو مے دانستند۔ و بہ روز تو مے نشاندند۔ چہ من ہم۔ وقتے چنیں زین و تکلتوئے تو بردہ و از آنچہ بسرم آمدہ حکیم شدہ ام۔ پس چارہ و معالجہ مرا نبود تا در اندک مدتے پر و پایم وصلہ و پنبہ یافت۔ و باز براہ افتادم۔

در ایام زمین گیری با سر صبر بحالتے خویش اندیشیدہ۔ چناں بعقلم رسید

که در ودم بمشهد در ساعتے نحس بودہ است۔ من کہ نمے دانم۔ قمر در چہ برج بودہ است؟ اوّل کرم شکست بعد ازاں ناخنم ریخت اگر قدرے دیگر بمانم شائد خونم بریزند چہ بہ ازاں کہ تا پائے دارم۔ ازیں ویران شدہ بگریزم۔ پس قصد سفر طہران نمودم۔ ونیت خود را بدرویشاں بگشودم پسندیدند۔ علاوہ بر ایں (درویش صفر) ہم سفریم را خواست کہ علما از ہوائے کار من بدہوا شدہ۔ وخمیر مایۂ بدی برایم بہ آب گرفتہ اند۔ چہ باملایان بجوال رفتن کار حضرت خرس است۔

(باید بردن کشید ازایں ورطہ رخت خویش)

پس قرابہ پوشیدن کسوتِ درویشاں دادہ خرقہ وکشکولے وتاج و پوست تختے خریدہ۔ بدوش وسر انداختہ وگذاردم۔ وبا درویش مہلتے سفر شدم۔

چناں ہر دو مشتاق رفتن بودیم۔ کہ خواستیم بی رفیق عزم طریق کنیم۔ اما ازراہ پیش بینی خواستم از کلیاتِ شیخ سعدی تفاولی زنیم (درویش صفر) بعد از وضو ودعائے فال امام جعفر صادق کلیات شیخ را بگشود۔ ایں عبارت بر آمد۔ کہ خلاف رائے خردمنداں است پامید تریاق زہر خوردن وراہ نادیدہ بے کارواں رفتن"۔ ایں فال معجز مثال مانع خیالِ باشد۔

درہنگام تجسس کارواں از قضا بہ علی قاطرچی برخوردم۔ کہ تازہ بمشہد رسیدہ بود۔ وبرائے طہران بارگیری پوست بخارائی مے خواست از دیدارم خورم وخنداں قلیانی چاق کردہ بدستم داد۔ واستفسار حال ایام جدائیم نمود۔ شرح حال خود باز نمودہ۔ او نیز از آں خود را بدیں طریق بگشود۔ کہ با پوست بخارائی بے ترس ترکمان از مشہد با صفہان رفتم۔ در اصفہان ہنوز گفتگوئے شبیخون کاروان در میانہ بود"۔ مے گفتند کہ "غارتیان ہزار سوار بودہ۔ واصفہانیاں بکمال مردانگی مقاومت نمودہ۔ خاصہ کربلائی حسن ولاک بزرگِ غارتیاں را زخم دار کردہ۔ ہزار مشقت از دستش

گریختہ است"

چوں من از سرگذشت خود واقعہ حال پدر را از ہمہ کس پنہاں مے داشتم نخواستم بعلی قاطرچی ہم بروز دہم۔ امّا از دردِ دل پک پر زورے بقلیان زدہ دہان را پُر دود کردہ و پف پُر زورے بصورتِ علی قاطرچی زدم۔ کہ ریش و پشم او پُر دود شد و دُود آتشِ دلِ من اندکے فرو نشست۔

علی قاطرچی در آخر گفت کہ از اصفہان قدک و تنباکو و تنکہ بر نج بریز و برزم و از آنجا مال یزد بمشہد آوردم۔ حالا چنانچہ گفتم از ینجا بطہران مے روم۔ و بگردنِ من کہ شما را بطہران برسانم در راہ و نیمہ راہ ہر وقت خستہ شوید۔ براہ خدا بروئے قاطران خود سوارتان مے کنم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سیزدہم

بیرون آمدن حاجی بابا از مشہد و مداوائے دردِ کمر و چگونگی معرکہ گیری او

در وقتِ بیرون آمدن در دم دروازہ گفتم۔ "بردائے مشہدائے کوفہ ثانی! الٰہی مثل شہر قوم لوط زیر و زبر بشوی"۔ اما از ترس بدیں سوئے و آں سوئے من نگریستم۔ کہ مبادا یکے از مقدسین بشوند۔ و بسزائے بے ادبی بمشہد مقدس سنگسارم کنند (درویش صفر) نیز با من ہم لعنت بود۔ من از درد چوب و فلک واواز درد کوک و کلک ہر دو بمشہد و مشہدیان دعائے خیر مے کردیم۔

مے گفت۔ رفیق "تو ہنوز جوانے و ناپختہ خیلے نان باید بخوری تا پختہ شوی۔ ایں صدمہ صدمۂ نبود۔ کہ از آں گلۂ تواں کرد۔ انشاء اللہ ایں صدمہ ہائے خیلے خواہی دید۔ ولے چشم بکشا۔ کہ تجربۂ روزگار حاصل کنی۔ مثلاً ازیں صدمہ داروغہ ایں تجربہ را حاصل کردی۔ کہ داروغہ را نہ صرف بلباس داروغہ بشناسی۔ پس (ریش خود گرفت) کہ مثل منی را بایں سن و سال سفر ناچارے خیلے سخت است"۔

گفتم۔ رفیق۔ تو اگر مے خواستی در مشہد بمانی۔ کار در دست خودت بود۔ در صورتیکہ مواظب نماز و روزہ ات باشی و زبانت را از گفتن ناملائمات نگاہداری۔ با تو چہ کار دارند؟"

گفت۔ راست است اما مے بینی کہ "ماہ رمضان در پیش است و ملایاں در ایں ماہ مارے شوند (من مرد روزہ نیستم۔ و خدا نکند بشوم۔ قلیاں

ممدّ حیات و شراب مفرح ذاتِ من است۔ بے ایں دو نفس کشیدن
بر من حرام است) اگر مے خواستم مثل ایّام پیشین در خلوت روزہ بخورم۔
شاید ممکن مے شد۔ اما با آں ہمہ دعوے ولایت و کرامت منافات داشت
و آنگہے مانندِ من آدم کہ ہمیشہ منظور نظرہاست" امّا در سفر بہ بہانہ
(فعدۃ من ایّام اخر) با نیّت خالص روزہ را مے تواں خورد۔
و کسے اعتراض نمیتواند کرد۔

مجملاً تا بہ سمنان بیوقوع واقعہ کہ قابلِ ذکر باشد۔ رسیدیم۔ مگر
آنکہ روزے دو پیش از رسیدن بداں مقام در وقت یاری بعلی قاطرچی
در بار برداری۔ از ہماں جائے کمرم کہ سقا شکستہ بود۔ صدائے طراقی
برخاست۔ و درد غریبے عارض شد۔ و تا زمانِ بہبودی آں بباز ماندن
از کارواں ناچار گردیدم۔ و چوں ترس ترکمان ہم باقی نماندہ بود۔ در ماندنِ
محظورے ندیدم۔ (اما درویش صفر) برائے ایں کہ از لذائذ رمضان باز نماند
در سمنان نماند۔

در نزدیکے شہر در مقبرہ تخت پوست خود را انداختم و بعادتِ درویشاں۔
نفیر کشاں و یا ہو یا من ہو یا من لیس۔ الا ہو۔ نادِ علیاً مظہر العجائب۔ گویان
بنائے نعرہ کشیدن و نفیر زدن گذاشتم۔ تا مردم از درودم خبردار
شوند۔ چوں ہیئت خود را قلندرانہ بصورتِ عجیب و غریب آراستہ بودم۔
اعتقادم ایں بود۔ کہ افسون و مکرہائے آموختہ ام۔ در آنجا خوب
بخرچ مے رود۔

دو سہ زن بیش بدعا خواستن و تعویذ گرفتن نیامدند۔ و ہدیۂ آناں
ہم جز از ماست و عسل و میوہ نبود۔ درد کمرم بنوعے شدت کرد۔ کہ زمین
گیر شدم۔ و بجستجوئے طبیب افتادم۔ معلوم شد کہ در سمنان کسیکہ
مظنۂ طبابت بدور دود و کس است دلاکی و نعلبندی دلاک
بخون گیری۔ دنداں کشی و شکستہ بندی مشہور بود۔ و نعلبند بحکم سر رشتۂ
در بیطاری۔ در معالجہ انسانی نیز مداخلہ مے کرد۔ گیس سفیدے دیگر یعنی

فرتوتہ پُرگوی وکم شنو بُود۔ بعد از قطع امید از سر دلاک دوست و پنجۂ نعلبند باد مراجعت می نمودند۔ واعمال اورا از معجزات انبیائے بنی اسرائیل مے شمردند۔ ازیں سہ تن ہر سہ بسر وقت من بیچارہ آمدند۔ ہر سہ متفق بر اینکہ این درد کمر از سرماست وچوں گرما ضد سرماست اورا علاجے بجز داغ نیست۔ نعلبند را بجہت آشنائی بہ آہن جرّاح قرار دادند۔ نعلبند زنبیلے زغال بادم وسیخے چند بیاوردہ۔ ودر گوشہ مقبرہ سیخہارا سُرخ کردہ۔ بعد از آں مرا واژونہ انداخت۔ وبا آب ہرچہ تمام تر بعشق چہاردہ معصوم چہاردہ جائے کمرم را داغ کرد۔ وقتے کہ سیخہائے سُرخ بگردۂ من چسپانیدند۔ ومن از تہ دل نعرہ فریاد برمیاوردم حاضرین دہنم را می گرفتند۔ کہ صدا در میاورکہ خاصیتش نرود خلاصہ تک وتنہا در آں گوشہ افتادم۔ واز ترس بے پرستار ماندن پائے بیروں نہادم۔ زمانے کشید تا جائے داغہا بہ شد۔ ومن بہبودی یافتم۔ ہمہ را اعتقاد اینکہ۔ بہبودی من بجہت موافقت اعداد سیخہا با اعداد چہاردہ معصوم شد۔ وکسے را شک نماند کہ آہن سُرخ نیز از آلات معجزہ است۔ اما من خود نیک میدانستم۔ کہ طبیب وردم۔ راحت در آں گوشہ بود۔ ولے از ترس نفسم در نمی آمد۔ تا خاصیتش باطل نشود۔

پس از آں باز راہ خود پیش گرفتم۔ اما پیش از راہ افتادن خواستم ہنر آزمائی کنم۔ تدارک معرکہ دیدم در کوم دروازۂ بازار۔ درمیان راہ دور میدانچہ کہ در وقت ظہر دک تنبلان بود۔ شال ودستمال خودرا گستردہ۔ باد بوق وہنگامہ۔ گرم کردم۔ جمعے باگردنہائے کشیدہ چشمہائے دریدہ۔ دہانہا باز۔ پیرامون ما گرفتند ومن درمیان قدم زناں۔ تعلیمے وردست وحکایتے راکہ در زمان دلالی خود آموختہ بودم بدیں گونہ نقل کردم راویاں اخبار وناقلاں آثار چنیں روایت کردہ اند کہ در ایام خلافت ہارون الرشید در بغداد دلاکے بود (علی صقال) نام۔ استادے ماہر وچیرہ دست کہ چشم بستہ سر تراشیدے۔ و مورچہ

پے زدے۔ ہیچکس نماندکہ سرش را او نہ تراشید۔ از کثرت مشتریاں
واز دحام مکاریاں۔ گستاخی برآں عارض شدہ وغرورش برآں داشت۔
کہ بجز بزرگان کسے را محل نمی گذاشت و بجز سرشناسان و پول خرچ کناں
سرے نمے تراشید معلوم است۔ ہیزم ہمیشہ در بغداد گران است۔
ہیزم فروشاں بدر دکان (علی صقال) می آمدند۔ کہ جمعیت از ہمہ جا
بیشتر بود۔ تا ہیزم گراں تر بفروشند از قضا روزے ہیزم کشے ناشی از استادی
(علی صقال) بے خبر۔ بار ہیزمے بر خر۔ از راہ دور بیامد و بعلی صقال گفت۔
بیا و ایں چوبہا را بخر۔
(علی صقال) را از شنیدن لفظ چوب نادر یتیے بخواطر آمدہ بہ ہیزم
فروش گفت۔ بسیار خوب۔ فلاں مبلغ مے دہم۔ و ہر چہ چوب بر روئے
خر تواست مے خرم۔
ہیزم فروش قبول کردہ صیغہ بیع جاری شد۔ چوں بار خر را بر زمین نہاد۔
و بہا خواست۔ علی صقال گفت۔
تو ہمہ چوبہا را تحویل ندادی تا بہا بستانی۔ پالان خرت نیز (از چوب)
وآں ہم داخل معاملہ است۔
ہیزم فروش سراسیمہ شدہ۔ کہ ہیزم کجا! و چوب پالان خر کجا! گفتگو دراز کشید۔
مناقشہ عظیمے برخاست۔ آخر الامر علی صقال بار خر و پالان خر را
گرفت۔ و ہیزم فروش را در دست تہی روانہ کرد۔ کہ ہر کجا دولت
بخواہد برد۔
ہیزم فروش پیش قاضی دوید قاضی از (علی صقال) واہمہ داشت۔
روئے نشان نداد۔ بہ نزد مفتی رفت۔ مفتی مشتری علی صقال بود
حوالہ بہ شیخ الاسلام کردہ۔ ہیزم فروش دست بدامان شیخ الاسلام زد
شیخ الاسلام جواب گفت۔ در آیات کتاب و اخبار و سنت در ایں
مسئلہ نص صریحی نیست۔ تا بہ شرع و نقل حکم قطعی در ایں باب توان کرد۔
ہیزم فروش از میان در رفت۔ عریضہ نوشتند۔ روز جمعہ در وقتی

رفتن به مسجد شخصاً بدست خلیفه داد۔ البته دادرسی و عدالت خلیفه را شنیده آید۔ فوراً او را بحضور طلبید۔ هیزم فروش بخاک افتاده دست بر سینه منتظر حکم استاد۔

خلیفه گفت "اے مرد عزیز" در این دعویٰ لفظاً حق با علی صقال و معناً با تو است۔ اما چوں احکام شریعت بلفظ قائم و عقد بیع و شرعی بالفظ جاری میشود لفظ مناط اعتبار است وگرنه احکام شرع بے قوام و امور عامه بے نظام بلکه معاملات مرد مهمل و معطل میماند۔ و اعتماد افراد و احاد بیکدیگر از میان میرود در عقد بیع لفظ (همه چوبها) ذکر شده۔ لهذا باید همه چوبها از حیثیت اینکه چوبست از آن علی صقال باشد۔ و پالان خر نیز چوں چوب است از آن دلاک میشود۔ پس از این صحبت خلیفه هیزم فروش را پیش خواند و در گوشش سخنے چند گفت۔ که کسے نشنید۔ و هیزم فروش را خرم و خورسند با خر بے پالان رواں کرد۔

چوں بدینجا رسیدم۔ از نقل حکایت باز ایستادم۔ و کشکول خود را پیش یگاں یگاں حاضرین بداشتم) که اکنوں شیئاً لله۔ به فقیر مولا برسد۔ تا تتمهٔ حکایت را بگوئم۔ چوں معرکه نشیناں را سخت تشنهٔ تتمهٔ حکایت کرده بودم۔ با قسمهائے غلاظ و شداد۔ بلکه دشنامهائے سخت برآں داشتم۔ که چیزے نداده درمیان کم کسے ماند۔ پس گفتم۔

خلیفه به گوش هیزم فروش به نجویٰ سخنے چند گفت و هیزم فروش زمین خدمت ببوسید افسار خر بے پالان را گرفت و برفت بعد از چندے مانند کسیکه هیچ نقار و شکر آبی با دلاک نداشته باشد بدکان علی صقال آمده گفت۔ خوب استاد دلاک (الماضی لا یذکر) اکنوں نظر باشتهار و نامداری تو من و یکے از رفقایم میخواهم لذت استادی و مهارت سرتراشی ترا دریابیم۔ سر ما را بچند مے تراشی علی صقال بے خیال با او بطے مزد برخواست۔ چوں سر هیزم فروش را پاک و پاکیزه تراشید۔ دلاک پرسید۔ که رفیقت کو؟ هیزم فروش گفت این جاست۔ میآورم۔ پس از دکان بیروں آمده۔ افسار خر را که در آں نزدیکی بسته بود۔ بگرفت و بدوکان کشید که اینک رفیقم۔ بیا و سرش را به تراش۔

علی صقال برآشفت کہ سر شل توئی تراشیدن برائے من کم بود کہ باید سر خرت را ہم بتراشم؟ مرد کہ شوخیت گرفتہ است۔ یا ریشخند میکنی؟ برو گم شو۔ وگرنہ ترا باہمیں خرت بدرک میفرستم۔ ایں بگفت و ہیزم فروش را از دکان براند۔

ہیزم فروش شکایت بخلیفہ برد۔ خلیفہ سرہنگے فرستادہ۔ علی صقال را با اسباب سر تراشی فوراً بیاوردند۔ خلیفہ روبدو نمود۔ کہ چرا سر رفیق او را نمے تراشی؟ مگر قرار تو بتراشیدن دو سر نبودہ است۔

علی زمین خدمت ببوسید۔ کہ یا امیر المؤمنین راست است اما تا اکنوں خر رفیق انسان نشدہ۔ و آنگہے اہل ایمان۔ رفاقت انسان با خر متصور نیست۔

خلیفہ نیک بخندید۔ کہ راست است۔ اما در صورتیکہ پالان خر شامل ہیزم بود و باشد۔ سر خر ہم شامل سر انسان میتواند شد۔ اشتمال چوبرا بچوب پالان خر کہ تصور میکند؟ از ایں حیثیت کہ سر است۔ داخل مقاولہ آمدہ و لو آنکہ سر خر باشد۔ وچوں غرض ایں مرد از سر رفیق۔ سر خرش بود البتہ سر خر او را باید تراشی۔ وگرنہ سزائے خواہی یافت۔

پس علی صقال بامبالغے صابون سر با سر خر را در حضور خلیفہ و سایر حضار باریشخند و استہزائے ایشاں تراشید۔ و خلیفہ ہیزم فروش را با انعامے فراخور حال وے روانہ نمود۔ و آوازہ عدالت و داد خلیفہ بہمہ بغداد پیچید۔

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار چہاردہم

در برخوردن حاجی بابا بچاپاری و نتیجہ آن

از سمنان شادان بیرون آمدم۔ در دکمرم بہبودی پذیرفتہ بود۔ جوانی و جمال بجا بیست تومان پس انداز مشہد در جیب۔ ہنرہائے اندوختہ در بغل آہنگ آں داشتم کہ چوں بہ طہران رسم کسوت درویشی را براندازم۔ و با لباس بہتر از آں بکارے بہتر ازیں پردازم۔

در یک منزلے طہران بہ آواز بلند اشعار لیلی و مجنوں خوانان راہ می پیمودم۔ ناگاہ چاپارے از پشت سر در رسید در صحبت کشودیم تکلیف نمود کہ اندکے آرام کردہ غذائے بخوریم۔ چوں ہوا گرم بود غنیمت شمردم۔ در کنار کشت زار بر لب آب نشستیم۔ اسپش را بکشت زار مردم سپرد و پس از قاچ زیں کیسہ ماست چکیدہ بگشود و از یک جیب شلوار دستمالے پر از چلو با دو سہ نان۔ و از جیب دیگر کفش و قدح آب خوری و کیسہ تنباکو و چند چیز دیگر با شش ہفت سر پیاز خام در آورد۔ و با اشتہائے تمام ہمہ را بخوردیم بعد از آں نوبت جواب و سوال از کیفیت حال شد۔ حالت من از سیر و وضعم معلوم بود۔ سرگذشتم بدراز نکشید۔ اما سرگذشت او معلوم شد کہ چاپار حاکم استرآباد است و موقف حیرت و شادی من خبر خلاصی ملک الشعرا را از اسارت ترکمانان بطہران مے برد۔ دلخوشی خود ازیں خبر بچاپار بروز ندادم (چہ یکے از نجر بہائم ایں بود۔ کہ راز دل را بہ کسے نباید گفت) بنا بر ایں بتجاہل چناں نمودم کہ گویا نمیدانم چناں کسے در دنیا ہست یا نہ۔

چاپار گفت ملک الشعرا تا باسترآباد صحیح و سالم رسید۔ و چوں

اوضاع او درستی نداشت - خبر بخانوادہ اش مے برم - تا برائے او
ضروریات تجمل بفرستند - پس از بغل دستمال کاغذے بیروں آورد -
وچوں بے سواد بود - از روئے کنج کاوی بہ من داد تا بخوانم - واز مضمونہایش
مطلع شود - 18 12/65

کاغذ اول عریضہ بود بہ بادشاہ منشیانہ و متضمن شرح حال گرفتاری و ایام
اسارتش بدیں مضمون :-

تشنگی و گرسنگی بے حد و بے پایان در رفتار وحشت آثار و دہشت دثار
ترکمانان - بدیں بندۂ نابود و ناچیز و ناتوان - نہ چنداں صاحب التحمل و دشوار
بود - کہ محرومی از فیض حضور ساطع النور و ظلم و جور آں گروہ نسناس
خدا نشناس نہ چنداں موثر - کہ مہجوری و دوری از کرپاس کروبی پاس -
عرش اساس - دُر دریائے سلطنت و شہریاری - و گوہر کان عظمت و
تاجداری شمساً للسلطنت والدولت والرفعت والجلالت والعظمت
والاقبال شاہنشاہ معظم قبلہ اعظم عالمیان و عالم کہ آفتاب معدلتش
کراں تا کراں جہان بر مفارق جہانیاں گسترده از وصیت شہریارش قاف تا قاف
باکناف و اطراف گیتی رسیده است - از خاکپائے توتیا آسائے و عیون
آرائے شہنشاہی کہ کحل الابصار ذوی الانظار است متوقع و امیدوار می باشد
کہ بحکم (السابقون السابقون اولئک ہم المقربون) مانند سابق ایام
در مسلک مقربان و خدام حضرت قدر قدرتت منخرط و منسلک گردد -
و عندلیب خوش طبع سخندان و سخنورش باز از سر نو در شاخسار مدیحت و
ستایش و گلزار ثنا و نیایش ذات ہمایون میمنت مقرون - با نغمہائے موزون
و آہنگ ہائے گوناگون تا انجام دہر بوقلمون بہ ترانہ و ترنم در آید - و ختم عریضہ
بدیں بیت بود کہ

شکر نعمتہائے شہ چندانکہ نعمتہائے شہ
عذر تقصیرات من چندانکہ تقصیرات من

کاغذ دویم خطاب بصدر اعظم بود کہ با کثافت بشرہ و عنق منکسرہ او را

ستارہ تابانی درمیان ثوابت و شگرف و بے پایان بسپہر عظمت و جلالت
و لنگر گران درمیان دریائے ژرف و بیکران رتق و فتق امور دولت مے شمرد۔
التماس حمایت و جانب داری دارد۔

کاغذیکہ بمیر الممالک قریب بہ ہمیں مضمون۔

کاغذے دیگر بزنش و بعد از پارہ تفصیل اندرونی اینکہ امیدوارم کہ
در وجہ رخت و پخت مانند ایام پیش افراط و اسراف ننمودہ باشی و کنیزان و
غلامان را پرستاری نیکو کردہ باشی۔ برائے من رخت و لباس حاضر کن۔ کہ
سرتاپا برہنہ ام۔

مضمون کاغذ للہ اینکہ انشاء اللہ در تربیت فرزندی و نور چشمی دقت
و تعلیم و شستہ و بخاست با مردم مواظبت نمودہ۔ البتہ نماز و روزہ را
ترک نکردہ۔ و تا اکنون در سواری و تیر اندازی در روئے اسپ ماہر شدہ است۔

مضمون کاغذ نا ظر اینکہ۔ در تربیت و تنسیق امور خانہ و خانہ داری
بیش از پیش بکوش۔ ہر روز بخدمت صدر اعظم رفتہ از جانب من در دامن
بوسی و چاپلوسی کوتاہی منما۔ بزنان و کنیزان متوجہ شو۔ کہ بسیار بہ حمام نروند۔
در گردش و تعزیہ ہمراہشان باش۔ پیرہ زنان خاصہ یہودیان را باندرون راہ مدہ۔
در و دیوار اندرون را از شگاف و سوراخ محکم و معمور بدار۔ زنہار از پشت بام
ہمسایگان گفتگو و مراودہ نکنند۔ لا سیما جوہر سیاہ باندرون رفت و آمد بسیار
نکند۔ اگر با کنیزے محرمانہ سخن گوید۔ پدر ہر دو را باشلاق در آر۔ مزدگانے
درستے بچاپار بدہ۔

کاغذیکہ ناظر را خواندم و پانزدہ بچاپار دادم۔ بدستمال خود نہاد۔ از ذوق
ایصال خبر سلامت ملک الشعراء۔ و از گرفتن مزدگانے پالیش بزمین بند نمود۔
میگفت کہ از ترس اینکہ مبادا دیگرے پیش دستی کند۔ و پیش از من
این خبر را برد۔ روز و شب اسپ تاختم۔ اسپم لنگ شد۔ این اسپ را
کہ سوارم۔ از بزرگرے بزور گرفتم۔ و اسپ خود را بدو دادم۔ تا از
عقب بیاورد۔

پس ازیں صحبتہائے بر روئے چمن نرم ما از شدت خستگی و کوفتگی بخواب گراں رفت۔ در آں حال مرا بخیال آمد۔ کہ پیش دستی بدیں چاپار بد شوار نیست از کار و بار ملک الشعراء سررشتہ کامل دارم اگر ایں مژدہ را من ببرم و مژدگانی بگیرم۔ چہ ضرر دارد۔ اگر اسپش را میگوئی ایں قدر کہ چاپار حق سواری بر او دارد۔ من ہم دارم۔ و آنگہے اسپ او را از عقب میآورند۔ پس بے تامل دستمال کاغذ چاپار را کشودہ کاغذ ناظر را برداشتم۔ و با سپ بزرگ سوار رکاب زنان از راہ طہران تا او بیدار شود خیلے پیمودہ بودم۔

با خود بہ تدبیر کار اندیشیدم۔ کہ از چاپار یک روز پیشم۔ بعد از بیداری ناچار است قدرے پیادہ برود۔ تا اسپ پیدا کند۔ آنہم بکند یا نکند۔ درصورت پیدا کردن بدہند یا نہ۔ وچوں پیادہ است حکایتش را باور کنند یا نہ۔ پس بہتر این است کہ بمحض ورود طہران اوّل اسپ را بہر قیمت کہ بخرند بفروشم۔ و پس خود را بلباس متعارف تبدیل کردہ بہ بہانہ اینکہ از سفر می آیم۔ بدر خانۂ ملک الشعراء روم۔ و کار خود را ہر طور از پیش برود بہ بینم۔ با عتماد او را بطہ با ملک الشعراء و اطلاع از کار و بارش ہیچ اشکالے در تدبیر خود ندیدم۔

تصحیح کردۂ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار پانزدہم

ورود حاجی بابا بطہران و رفتن وے بخانۂ ملک الشعراء

صبح زودے از دروازہ شاہ عبدالعظیم داخل طہران شدم۔ وفی الفور بمیدان اسپ فروشاں رفتہ اسپ خود را بدلال دادم از تندی و تیزی او در راہ معلوم شدہ بود کہ بداسپے نیست۔ امّا بروایت دلال ایں قدر عیب داشت کہ اگر مفت میدادم باز خیلے اندوختہ بودم۔ و بند تنش میگفت۔

در آب خسب و خون تنگران تا پوغ زن
سکندری خور و کج کول و کاہل و گمراہ

چپ است۔ ابلق ہم دارد۔ دندان مایش را ہم داغ کردہ اند۔ خلاصہ بقول او ہر صفتے کہ باید اسپ نداشتہ باشد داشت و بالعکس با ایں ہمہ صفات او را بازین و یراق بہ پنج تومان بہا سنجیدم متحیر شدم۔ چوں من بیدرنگ قبول کردم۔ او متحیر شد۔ نیمۂ بہا را داد۔ و برائے نیمے دگر خرے نیمہ مردہ خواست بدہد۔ قبول نہ کردم و او قبول کرد۔ باقی نسیہ بماند۔ چوں فرصت چانہ زدن و چند و چوں نداشتم۔ بزودی سر معاملہ را بہم بستہ راہ بازار گرفتم۔ کلاہ پاپاغی خریدم۔ و تاج درویشی را در بغل نہفتہ۔ بصورت مسافراں بسراغ خانۂ ملک الشعراء رفتم۔

خانۂ ملک الشعراء در یکے از محلات پاکیزۂ طہران بود۔ اطرافش باغچہ باغچہایش پر از درخت سفیدار۔ و انار و رویرویش حیاباتی با آب روان و درختان بزرگ چنار۔ از زبان حال خانہ غیبت صاحب خانہ دانستہ مے شد۔ در خانہ نیم باز و نا روفتہ و بے صدا و در باز آثار آبادانی کم۔ و ایں معنے با مید مزد گانی۔ و لیلے خوش نبود۔ مع ذالک ببالاخانہ رفتم۔

مردے پنجاہ سالہ دیدم۔ بروئے نمد۔ قلیان بردست بنظرم ہمانکہ می جستم۔ یعنی ناظر آمد۔

بآواز بلند گفتم۔ مژدہ! مژدہ! خان میآید۔

ناظر گفت۔ یعنی چہ؟ چہ میگوئی؟ چہ خان؟ کے؟ کجا؟ کو؟ چوں باجرا را بیان کردم و کاغذ را نشان دادم باشادی دروغین باندوہ را ستین فرورفت۔

ناظر گفت۔ تورا بخدا۔ راست است کہ خان زندہ است؟

من گفتم۔ بلے و خیلے زود ہم چنانچہ فردا۔ چار پارئے دیگر با تفصیلے بیش ازیں باعریضہ از خان بپادشاہ، و بانامہ چند باعیان دولت میرسد۔

پس سراسیمہ دیوانہ وار بناکرد بحرفہائے پادرہوائے زدن۔ کہ عجیب و غریب! خدایا! چہ خاک بسر کنم؟ کجا بروم؟ چہ بکنم؟

ہمیں کہ سراسیمہ گیش اندکے فروکش نمود۔ خیلے کوشیدم تا بفہم ایں خبر شادی۔ چرا سبب اندوہ او شد۔ ایں قدر گفت۔ کہ ہمہ کس را اعتقاد ایں بود کہ خان مردہ است۔ حتی زنش ہم درخواب دیدہ بود کہ دندان آسیایش کہ ہمیشہ دردمیسکر دافتادہ است لہذا حکماً بایستے شوہرش مردہ باشد۔ و بادشاہ نیز ہمیں را گفتہ است اینکہ نمردہ است نمیدانم چرا نمردہ۔

گفتم۔ خوب۔ حالا تو مے گوئی حکماً باید مردہ باشد۔ و بادشاہ نیز گفتہ کہ حکماً مردہ است۔ اما من انچہ من مے توانم گفت۔ این است کہ شش روز پیش ازیں در استرآباد زندہ بودہ است و حکماً باید زندہ باشد اینکہ زندہ است نمیدانم چرا زندہ است انشاء اللہ ہفتہ دیگر باپائے خود۔ باثبات و اظہار حیات خود خواہد آمد۔

پس متحیر و متفکر آہے کشید و گفت۔ کہ ہرگاہ حالت واقعہ این جارا با مرگ قطعی او بشنوی ہر آئینہ از سراسیمگی من متحیر نخواہی شد۔

اولاً پادشاہ اموال او را از خانہ و برگ و ساز حتے اموال جاندار مانند کنیزاں گرجے۔ بہ نرخ میرزائے شاہزادہ بخشید ثانیاً۔ دہش مصادرہ شد۔

وباعتماد الدولہ رسید ثالثاً منصبش بمیرزا فضولی وعدہ دادہ شد۔ قوز بالائے قوز اینکہ زنش بعد ازاں خواب بہ للہ پسرش شوہر کرد۔ حالا حق دارم کہ سراسیمہ شوم یا نہ۔

گفتم بلے۔ تو حق داری۔ اما مژدگانی من کو؟

گفت۔ اما دریں باب کہ دست پیش من بجائے بند نیست چرا کہ ایں خبر زندگی کہ تو آوردی برائے من بدتر از خبر مرگ است۔ وقتیکہ مے آید۔ بیا۔ از خودش بگیر۔

پس بامید اینکہ وقتیکہ بیاید میآیم از خودش مے گیرم۔ ناظر را مشغول بفکر و حیرت خود گذاشتم۔ واز خانہ بیروں آمدم۔

مشکے از شاک بدوش مژہ دارم شب و روز
دادہ عشق تو بمن منصب سقائی را

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

X

گفتار شانزدہم

تدبیر جاجی بابا باستقبال حال و گرفتاریش بدعوا

قرار بر آں دادم کہ منتظر ورود شاعر شوم۔ و بہمت او کارے بدست آرم۔ کہ با تقوی و پرہیزگاری لقمہ نانے بکف آرم۔ و بے آنکہ حیل و وسایس آموختہ را بکار برم بپیش رفت کار و بار خود پردازم چہ از معاشرت بے سر و پایانہ و زندگی عوامانہ دلتنگ شدہ بودم۔ از امثال و اقران خود کسانے را در درجات عالی۔ و مناصب بزرگ میدیدم۔ کہ من در نزد آناں مردے بودم۔ و پیش از آنکہ بہیچ منصبے رسم برائے خود طرح صدارت عظمے ریختہ در وصول بآں پایہ آنچہ باید بخیم ہمہ را ترتیب دادم۔

باخودے گفتم۔ خوب پیش خدمت باشی (اسمعیل طلائی) با آن کدائی اول چہ بود؟ بجز یک فراش شلختہ نہ بودہ؟ نہ از من برازندہ تر است و نہ از من زبان آورتر۔

اگر بسوارش بنازد۔ غالب آن است کہ مثل من آدمی در زیر دست ترکمان بار آمدہ با او برابری بتواند کرد۔

مُشیر الممالک۔ کہ صندوقہائے پادشاہ را از طلا مے انبارد۔ و باطناً کیسۂ خود را ہم خالی نے گذارد۔ کیست؟ البتہ پسر دلاک بہ پایہ پسر بقال میرسد۔ بلکہ من بالنسبہ از و بہترم۔ چرا کہ نوشتن و خواندن میدانم سرکار تقلب مدار ایشاں (العہدۃ علی الراوی) ہر را از بر فرق نمیکند باوجود ایں ہر چہ دلش مے خواہد۔ مے خورد۔ و مے نوشد و ہر روز لباسے تازہ مے پوشد و بعد از شاہ کسے بقدر او زنے خوشگل۔

ندارد۔ بایں کہ نصفِ نقدِ ہنر و جنسِ خرد من در او نیست۔ واگر بحرف این و آں اعتماد تواں کرد۔ نہ خر بلکہ خرّ با تشدید است۔

غریق بحر ایں افکار۔ و پشت بدیوارِ ارک چناں ذہنم بایں بزرگے موہوم منصرف شد۔ کہ بیک بار بے اختیار مردم را تنہ زنان و در باش کناں براہ افتادم۔ چنانچہ گفتی مردم بواسطۂ آں داعیہ ہائے بطونے جنون آمیز بحرمتم ناچار بودند۔ و بچشم دیوانگی نگاہم مے کردند۔ چوں از آں بیخودی بخود آمدم۔ رختہائے خود را پارہ پارہ دیدم و بحالت خود خندہ ام گرفت۔ روئے ببازار کہنہ فروشاں رفتم تا لباس نو کنم۔ گفتی در اوّلیں قدم عمر خویشم۔

ناگاہ در راہ ازدحامی دیدم۔ درمیان ازدحام سہ تن بشدت ہرچہ تمام تر بیکدیگر آویختہ دشنام میدادند۔ صفِ تماشائیان را دریدہ بمیان ایشاں خزیدہ دیدم۔ بخت کور چاپار را کہ رو دست زدہ بودم۔ با برزگر و دلال در اسپ و زین و یراق نزاع میکنند:۔

برزگر میگفت۔ کہ اسپ از من است:۔

چاپار میگفت۔ زین و یراق از آں من است:۔

دلال میگفت۔ ہمہ اینہا از من۔ بکسے دخلے ندارد:۔

دیدم کہ بہ سخت بلائے دوچار شدم۔ خواستم آہستہ بجہم۔ ناگاہ چشم دلال برمن افتادہ۔ پرشالم گرفت۔ کہ۔ اینک فروشندہ اسپ ہمیں کہ چاپار مرا دید برق و بارانِ منازعہ بر فرق من ریخت و کم ماندہ بود۔ کہ کلاہم را بربایند صدائے رہزن و دزد و ناکس پردۂ گوشم را درید:۔

ایں میگفت۔ اسپم را بدہ:۔

آں۔ زین و یراقم کو:۔

آں دیگرے پولم را پس بدہ:۔

مردم ہمہ "ایں پدر سوختہ را ببرید یا بشرع یا بعرف":۔

ہرچہ فریاد کردم۔ و سوگند خوردم و افکار نمودم فائدہ نہ کرد۔ ہرچہ

التماس کردم۔ روئے ملائمت نمودم۔ سودے نداد۔ در دہ دقیقہ اول محال بود۔ کسے گوش بحرفم دہد۔ از ہر سرے صدائے برمے خواست چاپارک خیلے داغ دل داشت۔ وحق ہم داشت۔ بزرگر میگفت۔ ظلمیکہ بمن شدہ بہ ہیچ کس نشدہ است۔ راست میگفت۔ دلال باہزار دشنام مے داد۔ کہ مرا فریفتی۔ امّا چنداں حق نداشت با اولی بنرمی ومدارا برخاستم۔ و دومے را دلداری دادم۔ و باسیمے مدعی شدم۔ بچاپار گفتم کہ آقا جان۔ دعوائے تو سر چیست۔ زین ویراقت را مے خواہی؟ اینک زین ویراق تو صحیح وسالم۔ نہ کسے خوردہ نہ کسے بردہ است۔ بردار و برو۔ بزرگر را گفتم بابا۔ تو اسپ را زندہ جستۂ۔ باز شکر خدا را۔ نمے کنی۔ برو کلاہت را بہ ہوا بینداز۔ کہ دستت بدمش رسید۔ ایں اسپ تو بگیر و برو و صدائیت در نیاید۔ امّا با دلال شروع کردم بمناقشہ و منازعہ۔ کہ۔ تو چرا مے خواستی مرا گول بزنی۔ وخرے نیم مردہ بجاے اسپ نیم زندہ بمن بدہی اگر ہمہ پول اسپ را دادہ بودی۔ حق دعوے داشتی۔ امّا حالا حق دعوے نداری:۔

خواستم پولش را پس بدہم۔ نخواست۔ کہ از دیروز تا کنوں خرج اسپ را کشیدہ ام باید بدہی۔ بنابریں دعوے رنگ دیگر گرفت۔ و برہان قاطع ہیچیک را دیگرے قبول نمے کرد۔ در آخر قرار دادیم۔ بحضور داروغہ رویم۔ تا طے دعوے بروفق قاعدہ شود:۔

داروغہ درمیان چہار سو در سکوئے نشستہ و چوبک داران بقصد جان مجرمان۔ ترکہائے بلند در دست مہیائے چوبکاری در پیرامونش ایستادہ۔ با تظلم تمام در دعوا گشودم۔ وصورت واقعہ را بیان کنان پائے افشردم کہ ایں دلال میخواست مرا بفریبد و چشمان مرا بستہ بجائے اسپ خرم بدہد۔ نیمۂ پول را ندادہ۔ باز میگوید دزدے است۔ و مخارج آں را از من میخواہد:۔

دلال میگفت۔ در صورتیکہ اسپ دزدی در آمدہ۔ اگرچہ نیمۂ پول را

نداده ام۔ چون معامله باطل است من چرا خرچ اسپ وزدی را کشیده باشم۔

مسئله خیلے شاخ در شاخ بود۔ اوقات داروغه تلخ شد۔ وگفت این عقدها در شرع گشوده مے شود۔ ناگاه پیر مردے سر از گوشه بر آورده گفت۔ گره ہے که با دست گشوده مے شود۔ چرا باید بدندان زحمت داد؟ ہر وقت دلال نصف پول اسپ راداد۔ حاجی ہم مخارج اسپ را بدہد:۔ حاضرین علی العمیا پسندیدند۔ وصدائے بارک الله۔ بارک الله بلند شد۔ داروغه از طے دعوی خوشنود۔ گفت برویدصلح کنید:۔

پس بچستی وچالاکی پول دلال راداده قبض رسید گرفتم۔ آن وقت یار و سر حساب شد۔ که چه خبراست فکرے کرده وبیمن اقبال از من کشیده بداروغه بند کرده۔ گفت من این حساب را نفهمیدم۔ چه طور باید نصف پول اسپ را بدہم تا قو بخارجش را بدہی۔ گور پدر ایں داروغه شک بشاشد که این قدر کار را زیر و رو میکند۔ که آدم نے فہمد۔ چه گفت وچه شنید خیلے مرد که احمقے بوده است۔ این قدر که من طریقه راستی ودرستی مے دانم او طریقه عدل وداد نمی شناسد:۔

تصحیح کرده شادان بلگرامی

گفتار ہفدہم

رخت نو پوشیدن و بگرما بہ رفتن

و بہ شکلے پدیدار شدن حاجی بابا

پس گریبان خویش را از دست بلائے کہ بدست خود تراشیدہ بودم خلاصی کردہ۔ خود را تہنیت کنان از نو۔ بہ بازار کہنہ فروشاں رفتم در اوّلین دوکان جبہ سرخ دیدم بہ گمان آنکہ با آں جبہ مانند صاحب جبہ صاحب اعتبار توانم شد۔ پرسیدم۔ کہ ایں جبہ چند؟ دوکان دار سراپایم را نگریست و گفت۔ ایں جبہ سرخ را مے گوئی گفتم بلے۔ گفت برائے کہ۔ گفتم برائے خودم۔ گفت کہ بہ چند میخری و تو را با ایں ہیئت جلنبر با ایں جبہ چہ کار؟ ایں جبہ مخصوص خوانین و مستوفیان است۔ کم ماندہ بود۔ کہ بر آشوبم۔ و بسر مغز کہنہ فروش بر کوبم۔ ناگاہ دلالے با بقچہ لباس مستعمل بگذشت۔ بر غم دوکان دار او را صدا زدم پیش آمد۔ دوکاندار از ہر زگی خویش پشیمان ہر چہ صدا زد۔ جواب ندادم دلال مرا بدالان مسجدے برد۔ بقچہ را بگشود۔ کلیچہ کمرچین۔ سنجاف کشمیری تکمہ زر اندود دیدم۔ خوشم آمد قیمتش پرسیدم دلال اول سلیقہ مرا بعد ازاں فاخرے لباس را بستود۔ و قسم خورد۔ کہ مال یکے از فراشان خاصہ شاہی است۔ و بیش از یک دو بار نپوشیدہ است۔ چوں در بر کردم فریاد کناں گرد سرم بر آمد۔ کہ ماشاء اللہ بہ از زندگی و خوش آئیندگی لباس:۔

(بتوائے شاخ گل ایں رنگ قبلے افتد)

نخواستم تعریفات او را باطل نہ کنم۔ شالے کشمیری نیز خواستم۔ شالے بیروں آورد با ہمہ رفو ہزار سوراخ و ہزار و یک نام خدا قسم خورد۔ کہ مال یکے

از بانوان حرم شاہ است واز گرانی بخت ارزاں مے فروشد بغرور خریدن شال
بانوئے حرم شاہ بقیمتی کہ بآں شال کرمانی نو میتوانستم خرید او را خریدم
پس خنجرے باقی ماند اورا ہم دلال تحصیل کرد۔ چوں بدانگونہ مجلل شدم بدلال
اظہار خورسندی مکملے کردم۔ و دلال ہم قسم خورد۔ کہ امروز در طہران بہ برا
زندگی تو کسے نیست۔

چوں بسر حساب آمدیم۔ معاملہ رنگ دیگر گرفت۔ دلال قسم خورد کہ من آدم
دو ہستم۔ واز آں نیستم۔ کہ صد نخواہم و پنجاہ بگیرم۔ خدا یکے است و حرف یکے۔
برائے لباس پنج تومان۔ برائے شال پانزدہ تومان و برائے خنجر چہار تومان
ہمہ باہم بیست و چہار تومان۔

از استماع بیست و چہار تومان ہمہ حرارت مسرتم فروکش گردید خود را
سرزنش کنان خواستم از خیال تغیر لباس بگذرم۔ شروع بکندن لباس نمودم۔
دلال دستم بگرفت کہ چہ میکنی۔ مگر گراں بنظرت آمد اخیر یکقازش را نہ بینیم کہ آنچہ
گفتم سرمایۂ آن است۔ خوب مے خواہی چند بدہی؟ گفتم باآں قسم ہائے
توچہ بگویم۔ کہ خدارا خوش آید۔ خوب۔ پنج تومان مے دہم۔ دلال باستغنا قبول
نکرد منہم با استغنا لباس ہائے او را کندم۔ چوں بقچہ خود را بستم و در ظاہر کار
از کار گذشت رو بمن آورد۔ کہ رفیق من از تو خوشم مے آید دلم مے خواہد
خدمتے بتو کنم۔ برادر بہ برادر نے کند۔ ہر چہ باداباد۔ دہ تومان بدہ باز قبول
نکردم۔ عاقبت باچانۂ بسیار بہ شش تومان گذرانیدم۔ کہ یک تومانش را
برائے خود قبائے بخرد۔ گفتار با کردار بہ یک بار تمام شد۔ وداعم کرد۔ و من
خریدہا را با دستمال پیچیدہ بسوئے حمام رفتم در سر راہ کفش ساغری پاشنہ بلند
با زیر جامہ و پیراہن قصب آبے خریدم۔

چوں داخل حمام شدم۔ کسے بمن اعتنائے نہ کرد۔ گفتم اے پدر
سوختہ ہا بگذار یدتا من از حمام با آں رختہائے قشنگ بیروں آیم تعلق خواہید دید
پس اسباب را کنجے در گوشۂ گذاشتہ۔ لنگ پوشیدہ داخل شدم۔

در حمام کسے نبود۔ واز ہر سو صدائے در میآمد۔ من نگاہے بہ بینی سینہ

وبار یکی کمر کردہ بخود بالیدم۔ کہ باز آفریں بخودم ہمہ چیزم بجاست۔ دلاک کے خواستم۔ نورہ وحنا در رنگ آورد۔ دست و پا را حنا و زلف و ریش و سبل را رنگ بستم۔ مشت و مال کاملے کردم۔ کیسۂ مکملے کشید۔ بہ ہوائے اینکہ بعد از بیروں رفتن رختم نواست۔

دلاک مرا ریش خند چندے کرد۔ من خود را مستحق آں شمردم۔ یعنی بریش خود خریدم" گفت۔ عجب ساعت مبارکے بحمام آمدی مثل ایں ساعت کسے از اصفہان خربزہ گورگابی برائے شاہ آوردہ بود شاہ خلعتے باو داد۔ منجمان ایں ساعت را برائے نو پوشیدن خلعتِ او اختیار کردہ بودند۔ بحمام آمد۔ خدمتش را من کردم۔ خیلے انعامم داد۔

چوں لنگ خشک آورد و بسر بینہ ام برد۔ باچہ لذتے لباس ہائے خود را تماشا میکردم۔ ہر پارچہ کہ ازاں مے پوشیدم۔ یک بار از سر نو جوان مے شدم۔ ہرگز لباس حریر نپوشیدہ بودم۔ زیر جامۂ قصب را خیلے متشخصانہ پوشیدم۔ و بہ ہر طرف مے نگریستم کہ بہ بینم صدائے تشخص از آں مے شنوند۔ یا نہ۔ کلاہ قاچارے شکستہ۔ بر روئے گوش نہادم۔ و شال رنگین کمر بستم و سرش را از پیش روئے آویختم۔ چوں خنجر را بکمر زدم۔ دیدم۔ راستی رختے بہ از رختے من و وضعے بہ از وضع من نیست چوں دلاک آئینہ را بدستم داد یعنے پول بدہ" یک ساعت تمام بر ریش و زلف خود در رفتم۔ اجرت حمامے را ہم بارک ندادم پس لباسہائے کہنہ را بدلاک سپردہ۔

خود ز حمام آمدم بیروں بطریقے کہ از رحم افلاطوں

مصحح سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار ہیجدہم

ورود ملک الشعراء بطہران و چگونگی رفتار او با حاجی بابا

پس بدر خانہ ملک الشعراء رفتم تا بہ بینم چہ خبر است۔ جمعے انبوہ بر در خانہ۔ مے گفتند۔ ملک الشعراء با نردبان از پشت بام بخانہ رفت چرا کہ خبر مرگش رسیدہ بود و ہر کہ را خبر مرگ برسد۔ از در داخل شدن او را نشاید۔

از میان ہجوم خود را بجائے نشیمن رسانده مبارک باد قدومش گفتم۔ اولاً نشناخت چوں خود را شناساندم۔ باور نکرد۔ کہ کہنہ مرقعی مثل من شیرازہ نو پذیرفتہ باشد۔

خانہ شاعر از چاپلوسان و خویش آمد گویاں پر۔ و از آں جملہ میرزا فضولی بود۔ (کہ منصبش را با او وعدہ دادہ بودند) مے گفت جناب ملک الشعراء۔ جائے شما خالی۔ جائے شما ہزار مرتبہ خالی چشم ما روشن۔ ناگاہ در بکشود۔ و فراشے از جانب پادشاہ بیامد کہ بحضور باید رفت۔ شاعر با ہماں لباس سفری چکمہ در پا گرد آلود بحضور رفت۔

حاضراں از ہم پاشیدند۔ منہم با نیت مراجعت فردا بیروں آمدم بناظر معہود بر خوردم۔ چنداں بنظرم شاد و خرم نیامد۔ گفتم تو را بخدا۔ دیدی۔ کہ خان نمردہ است۔

آہے کشید۔ کہ۔ راست میگفتی۔ خدا عمرش بدہد۔ برائے ما ہم خدا بزرگ است این بگفت۔ و با دل پر درد برفت۔

من ہم باقی روز را بہاد درازی کوچہا را گز کناں۔ ببازارہا و مسجدہا و بدر خانہ ہائے کہ دوکہ نشینان است رفتم۔ در ہر خانہ سخن

مراجعت شاعر۔ والتفات شاہ درحق او بود۔ بنا بروایتے پادشاہ باز باور نکردہ بود۔ کہ او زندہ است۔ و گفتہ بود۔ کہ بایستے مردہ باشد بروایتے دیگر۔ از ورود او خوشنودہ شدہ دہ تومان بقاصد مژدگانی دادہ بود۔ اما حقیقت نفس الامر۔ اینکہ چوں قضیہ مراجعت شاعر با معاملت سابقہ مانعۃ الجمع بود۔ پادشاہ دریں معنے خوش نداشت اما چوں پادشاہ بشعر و شاعری میلے داشت و شاعر ہم در ایام اسارت درمیان ترکمانان با تفکر بسیار قصیدہ بدیہیہ در مدح شاہ ساختہ بمحض ورود خواندہ بود۔ قضیہ مانعۃ الخلو شد۔ پادشاہ نتوانست از او درگذرد پس امواج فیوضات نامتناہی حضرت پادشاہے بار دیگر بتلاطم و تہاجم روئے نہادہ۔ دہانش را از زر و گوہر آگندہ و دوشش را با یک دست خلعت خاص آراستہ پرتو التفات بمزرع خاطر عاطرش پراگندہ باز بمسند اولینش نشاندہ بود۔ و مال و منال و اہل عیالش را رد گردانید۔

در رفت و آمد کوتاہی نکردہ ہر روز پیش از آفتاب بخانہ اش میرفتم از التفات او در بارۂ خود گستاخی پیدا نمودہ از حالت خود او را آگاہانیدم کہ از روئے بندہ پروری مرا از سلک بندگان خود شمارد۔ یا ایں کہ در نزد یکی از دوستان خود بر سر کارے گذارد۔ سبب نومیدی ناظر را از خواجہ اش دریافتم۔ کہ از ترس بروز پارۂ خیانتہائے او بودہ است بامید جایگیری ناظر نزد شاعر خیلے کوشیدم و از گوشہ او کنار ہر گونہ رشتہ بدست آوردہ۔ در سخن چینی و کوک و کلک دریغ نہ کردم۔ اما سودے نہ بخشید۔

نمیدانم۔ چرا شاعر نمیتوانست از و بگذرد۔ یا سرے درمیان بود و یا عادت بزرگاں اینکہ۔ ایشاں مردم را آتش زنند۔ و یکے در خانہ باشد کہ ایشاں را آتش در زند ناظر بجائے خود بر سر کار ماند۔ و من با بے التفاتی او بچاپلوسی ناچار ماندم

تا اینکہ روزے ملک الشعرا مرا پیش خواند۔ کہ حاجی رفیق! میدانی کہ

من رہین جوان مردی توام۔ ومے خواہم شکرانہ آں را بجائے آرم۔ در بارہ تو سفارش بلیغے بہ حکیم باشی شاہ میرزا احمق نمودم کہ آدمے لازم داشت۔

اگر از تو خوشنود شود ہنر خود را بتو میسا موزد۔ کہ راہ مداخلے برایت خواہد شد۔ برو۔ وہمیں قدر بگو۔ کہ از جانب فلانے آمدہ ام دیگر کار مدار۔

من بعد از شنیدن حکایت درویش در حق طبیب طبابت را استحقارے نمودم۔ اما در آں حال حالت ردایں تکلیف را نداشتم چہ کیسہ تہ کشیدہ دینارے نماندہ بود۔ بنابرایں روز دیگر با مداداں بخانہ حکیم باشی رفتم۔ خانہ اش در نزدیکی ارک دالانش تاریک ودراز ونرو فتہ ورمیان حیاط بیماران بسیار پارہ تکیہ بدیوار نشستہ وشرفہ مرمد وش تیمار وار ایستادہ ونسخہ وقارورہ در دست منتظر جمال حکیم باشی بودند تا از اندرون برآید بعد از مدتے بیروں آمد۔ وبدم ارسی کہ تنہا محرمانش در آنجا راہ داشتند بہ نشست۔ پیش رفتم ازاں جا بدرونم خواند۔ دراطاق حکیم باشی چند حاشیہ نشین بودند۔ (چہ درایران ہر کس در سرکار است باندازہ خود چاپلوس دارد) از اقوال وافعال ایشاں معلوم شد۔ کہ برائے پیش رفت کار بہر چیز اہل مناصب حتی بسگاں وگربگاں ایشانہم چہ قدر باید۔ ملتفت ومتملق شدہ

باخود حساب کردم۔ کہ تا من بداں پایہ برسم۔ ودنیا داری بیاموزم خیلے طول دارد۔

از تو چہ وچشم دوزی ایشاں حکیم باشی را بشناختم در پہلوئے دست انداز ارسی نشستہ مردے بود پیر۔ قوز پشت۔ رخسارہ برآمدہ چشمان بگودی فرورفتہ۔ کوسہ ریش۔ چانہ در پیش۔ سر بقفا دستہا از دو طرف بر کمر۔ مثلثے مرتسم مے کرد۔ کہ زاویہ قائمہ اش آرنجش بود۔ سوالاتش مختصر وباترش روئی وجواب ہائش آہستہ وباتنخ۔ چناں مے نمود کہ ذہنش بہ ہمہ چیز مشغول بود

مگر بحالت حاضر ان۔

(خبر نداشت از ایشاں کہ در جہاں ہستند)

بعد از آنکہ قدرے از حالت بیماراں پرسید و مختصرے با حلقہ گیان خود گفت و شنود کرد۔ نوبت بمن رسید۔ چوں معلوم شد کہ فرستادۂ ملک الشعرایم۔ بامے دو بآں چشمانِ کوچک بانگاہے تیز م بنواخت و گفت۔ باش با تو حرفے دارم۔ پس از اندکے برخاست و مرا بخلوتے کوچک سہ سوئے بستہ و درش بحرم کشودہ بخواست۔

تصحیح کردۂ نشاداں بلگرامی

گفتار نوزدهم

در آمدن حاجی بابا بخدمت حکیم باشی و اولین کاریکه حکیم وے را بر آں داشت

چوں حکیم مرا دید بدرون خواند و امر به نشستن فرمود۔ با تواضع تمام نشستم از سفارش شاعر و ستایش او مرا بتدبیر و هوشیاری و جهاندیدگی و رازداری و کاردانی ستوده در سخن بگشود۔ منهم دست بسینه دو زانو نشسته دیده براو دوختم۔ عاقبت گفت۔ بنا بسفارش ملک الشعراء تورا بخدمت خود قبول مے کنم۔ اگر کار بامید من برآید۔ تو هم از خاک برداشته مے شوی۔ و اگر حق خدمت تورا نشناسم نمک نشناسم۔

پس پیش بخواند و ماند کسیکه از مستمعین محترز باشد نگاهے بدیں سوئے و آں سوئے انداخته بآوازے آهسته و محرمانه گفت۔ حاجی میدانی ایں روزها ایلچی از فرنگستان با ایران آمده حکیمے همراه اوست ایں کافر در ایں شهر بشهرت و نام برداری پیدا کرده بیماران ما را بطرزی خاص تداوی میکند۔ یک صندوق دوا و درمان که ما هیچ اسمشان را هم نمیدانیم۔ همراه آورده ادعاهائے چند مے کند۔ که تا حال در ایران کسے ندیده و نشنیده است (بخلاف رائے جالینوس و بوعلی حرارت و برودت و رطوبت و یبوست) نه در امزجه قبول دارد۔ و نه در ادویه جیوه را بعنوان مبرد بکار مے برد۔ در استسقائے طبلی و زقی شکم را دریده اخراج مهیاه و ریاح میکند۔ از همه بدتر باغده که از جگر گاو میگیرند آبله مے گوید۔ که ایں از مخترعات یکے از حکمائے ماست۔ حاجی۔ میدانی۔ که

آبلہ یعنی پیوندیہیچ آدم باگاؤ پیوند میشود؟ سالہاست ما از پہلوئے آبلہ نان مے خوردیم۔ ایں مرد کافر باایں کہ فرنگی است۔ مارا بجائے خرمے گذارد ونان رامے خواہد۔ ازحلق ما بیروں آرد۔ اینہا برکنار۔ کارے کہ درآں ہمت تو لازم است۔ اینست کہ۔ میگویم چند روز پیش ازیں معتمد الدولہ خیار وسکنجبین بسیار وکاہو وسرکہ وشیرۂ فراواں خوردہ وناخوشی غریبے گرفتہ ایلچی دروقت خوردن آنہا حاضر بودہ۔ از قرینہ دانست۔ ناخوش خواہد شد۔ واز قضا ہم ناخوش شد۔ ایلچی بمحض شنیدن ناخوشی او حکیمش را بمعالجہ فرستاد۔ درمیان ایلچی ومعتمد الدولہ شکر آب بود۔ ایلچی درروا ج تجارت وکشودن مدارس و مکاتب درایران اصرار داشت ومعتمد الدولہ میگفت۔ کہ ایں کارہا مصلحت دولت نیست بہ بہانہ اینکہ۔ شاید قبول حکیم۔ رفع شر ایلچی را از سر ایرانیاں دور کند۔ حکیم را قبول کرد۔

اگر آں وقت ازیں معنے خبردار شدہ بودم یک کوک وکلکلے میکردم کہ رائے معتمد الدولہ را بزنم۔ امّا حکیم فرصت بتدبیر من ندادہ بزودی بمعالجہ پرداخت۔ دوایش از قرائنیکہ شنیدم۔ عبارت بودہ است۔ از چیے سفید وبے مزہ ولے تاثیرش از قبیل معجزہ درمزاج معتمد الدولہ طوفان کردہ است۔ معتمد الدولہ کہ از قولنج دسدہ کم ماندہ بود کارش تمام شود از تاثیر آں حب حیاتی تازہ یافت۔ بنوعیکہ شب وروز حرف تاثیر حب ازدہانش نمے افتد مے گوید۔ گویا ایں حب از تارک سر تا نوک پا در عروق ودر اعصاب واحشاء امعایم ہر چہ اخلاط وفضلات بودہ ہمہ را بیروں ریخت۔ وخود اکنوں نیروے جوانے درمے یابم وکم ماندہ بعد دزوجات بیفزایم۔ بدبختی ما منحصر بتاثیر ایں حب نیست شہرت حکیم بدربار شاہی پیچیدہ وتاثیر حب او نقل مجالس ومحافل بزرگان گردیدہ۔ امروز ہمہ روز درحضور سخن از حب میرفت۔ قبلۂ عالم بمعتمد الدولہ امر فرمودند کہ آنچہ از آں حب مشاہدہ نمودی باز گوئی۔ ؎

ہوالمسک ماکررتہ یتضوع

معتمد الدولہ بلند بلند تعریف حب را میکرد ومردم آہستہ آہستہ

تعریف حکیم را مے نمودند۔ و من در دل بہمہ دشنام میدادم پس قبلۂ عالم روئے بمن آور۔ کہ حکیم باشی جے بدیں کوچگی را اثرے بداں بزرگی چگونہ مے شود؟ من سر فرود آوردم کہ قبلۂ عالم بسلامت۔ من ہنوز دوائے آں کافر را ندیدہ ام۔ ہمیں کہ بہ بینم۔ عرض میکنم۔ کہ عبارت از چیست۔ ولے ندیدہ میتوانم گفت کہ تاثیر او باید از اعمال ارواح خبیثہ باشد۔ چوں ارواح خبیثہ دشمن حق اند۔ آلت دست مردماں ناحق مے شوند۔ چناں معلوم مے شود کہ یکے از آناں در فرمان ایں کافر است۔ کہ پیغمبر ما را ساحر افسوں کار میداند۔ و قضا و قدر را انکار میکند۔

پس ازیں سخناں بفکر برہم زدن اوضاع شہرت حکیم افتادم اکنوں می اندیشم چہ گونہ باید بر اسرار ایں کافر نابکار علی الخصوص بہ نسخہ ایں حب معجز آثار اطلاع بہم رسانید۔ تو سخت بجا بچنگم افتادی۔ روز مردانگی است باید بیفوت وقت با او طرح آشنائی اندازی تا ز شصت اگر مچش را بگیری و ہنرش را بیاموزی بر تو بنازم اما چوں نیت آں دارم کہ ہماں حب را کہ بہ معتمد الدولہ دادہ است۔ بعینہ بچنگم آرم۔ و فردا صبح تفصیلے دریں باب بہ خاکپائے شہریارے عرضہ دارم تو باید از ہمیں حالا دست بکار شوی۔ ابتدائے کار را از خیار و کاہو میکنی۔ بنوعیکہ مقدارے مفرط خیار و کاہو میخوری و خود را با ناخوشی معتمد الدولہ ناخوش مے سازی۔ آں گاہ پیش حکیم فرنگی میروی و میگوئی۔ من با ناخوشی معتمد ولہ ناخوشم۔ حکیم نیز ہماں حب را کہ بمعتمد والدولہ دادہ بتو مے دہد۔ و تو بہ من دہ و من بشاہ مے دہم۔

ازیں تکلیف ہراساں گفتم۔ حکیم باشی من چہ طور مے توانم نزد آدم ناشناسا بداں تفصیل بردم۔ وانگہے از فرنگیاں چیزہائے عجیب و غریب نقل می کنند۔ و مرا از کردار و حرکات ایشاں ہیچ سررشتہ نیست۔ پس تو را بخدا اولا سررشتہ و دستور العمل بہ من بدہ حقیقت حال آنہا را دانستہ بدانم تا با او

چگونہ باید رفتار کرد۔

میرزا احمق۔ قاعدہ کلیہ درایں باب ایں است۔ کہ رفتار و کردار فرنگاں طابق النعل بالنعل بارفتار و کردار ما مخالفت است۔ من بعضے را مے گویم۔ تو پار ہا را بر آں حمل و قیاس کن۔

فرنگاں بجائے اینکہ موئے سر را بتراشند و ریش را بگذارند۔ ریش را مے تراشند و سر را میگذارند۔ ایں است کہ در چانہ مو ندارند و سرشاں چناں از مو انبوہ است کہ گویا نذر کردہ اند دست با و نزنند فرنگاں بروئے چوب مے نشینند و ما روئے زمین مے نشینیم۔ فرنگاں با کارد و چنگال غذا می خورند۔ ما با دست و پنجہ۔ آناں ہمیشہ متحرک اند۔ ما ہمیشہ ساکنیم۔ آناں لباس تنگ می پوشند۔ ما لباس فراخ۔ آناں از چپ راست مے نویسند۔ ما از راست بر چپ می نویسیم آناں نماز نمے گذارند و ما روزے پنجوقت نماز مے کنیم۔ در ما اختیار بامر داست در ایشاں اختیار با زن۔ زناں مارا است با سپہ سوار مے شوند۔ زناں آناں یک طرف۔ ما نشستہ قضائے حاجت مے کنیم ایشاں ایستادہ۔ ایشاں شراب را حلال مے دانند۔ و کم میخورند ما حرام میدانیم و بسیار مے آشامیم۔ مردان ما زن بسیار مے گیرند زناں آنہا شوہر۔ اما آنچہ مسلم و جائے انکار نیست ایں است کہ فرنگاں نجس ترین و کثیف ترین اہل روئے زمین اند۔ چرا کہ ہمہ چیز را پاک و حلال مے دانند۔ و ہمہ جور حیوان حتے خوک و سنگ پشت و قورباغہ را مے خورند۔ بے آنکہ دل شاں برہم خورد۔ مردہ را با دست تشریح مے کنند۔ و بے آنکہ بعد ازاں غسل مس میت بجائے آرند۔ نہ غسل جنابت دارند۔ و نہ تیمم بدل از غسل۔

حاجی حکیم باشی راست است کہ اگر کسے بحرف شاں اعتماد نکند و آناں را دروغ گو گوید۔ تا پائے مرگ مے ایستند و با او مے جنگند۔

حکیم - آرے - گویند مردماں و مرا استوار نیست - چرا کہ ندیدہ ام اما از یک چیز پرہذر باش - اگر شخص فرنگی از یک چیز تو خوشش آید زنہار مگوئی - پیش کش است - یا بشما تعلق دارد - کہ پاختہ گفتن تو ہماں و بردن مرد کہ ہماں یا اینکہ قول تو بجا است - فعل او بجا خواہد آمد ولے باید با ایشاں قول و فعل شخص مطابق باشد - چرا کہ ایشاں ایں طور خوش دارند -

حاجی - با ایں حال چگونہ مے خواہی - مرا با آں دروغ علانیہ پزیرد - من خود را با تندرستی بیمار بگویم و دوائے کہ برائے مریض است در حال صحت از او بگیرم -

حکیم - نہ - نہ - علائم آں درست خواہد شد - ہمیں قدر کاہو و خیار را با فراط بخور - اگر ناخوش نشدی - پائے من - آں وقت دروغ تو عین راست خواہد بود - پس دست بگردنم در آورد - کہ حاجی قربانتم - برو - خیار و کاہو را ہمیں حالا بخور - و خیلے بخور و امشب - جہار را بیاور مبادا - نادانی یا خلاف کنی - دیر بخوری - سو کم بخوری - کہ حب نیاوری بعد ازیں سخناں - با نزاکت تمام مرا از اطاق بیروں کرد - من نیز بے آنکہ بدانم - باایں صورت کار تازہ باید سخندم یا بگریم - راہ پیش گرفتم مزد طے ناکردہ خود را ناخوش کردن کار عقل ندیدم - برگشتم تا با او مقاولہ کنم - بحرم رفتہ بود - ناچار بے مقاولہ رفتم -

---

شاداں بلگرامی

گفتار بیستم

دو حکیم را در یقین از یکے حب و از دیگری دینار گرفتن

برائے دل خوشی حکیم باشی بفکر سراغ خانۂ ایلچی افتادم۔ بایں قصد کہ چوں بدانجا رسم خود را ناخوش سازم۔ اما بعد از تامل بسیار دیدم۔ کہ شکم در دخریدن امرے آسان نیست۔ با خود اندیشیدم۔ کہ اگر وزیر خیار روکاہو ہضم نتواند کرد۔ از کجا کہ معدۂ من ہضم نکند۔ احتمال عدم ہضم از صد یکے است۔ پس بہتر آن است کہ بانا درستی حیلہ درستی بکارم برم اگر تمارض کنم۔ شاید حکیم فرنگی دریابد۔ و مرا بنام چاپ زن و قلاش از خانہ خود براند۔ نیکو چناں است کہ خود را از عملہ خلوت شاہی قرار دہم و بداں فنون بکام دل برسم۔ نخست بہ بازار کہنہ فروشاں رفتم۔ وجبہ و قبائے کہ خاص میرزایان است۔ کرایہ نمودہ بر کردم۔ آنگاہ دستور العمل ہائے حکیم را ہمہ در پیش نظر گرفتہ۔ با نرس ویم در خانہ ایلچی بہ منزل حکیم فرنگی رفتم۔ در بین راہ از زناں فقیر کہ بچگان در بغل برائے آبلہ کوبی بمنزل حکیم فرنگی مے رفتند پرسید۔ علی الخصوص ہمسایان تہی دست کہ با دست خالی حکیمان ایران نمے توانستند سبز شد۔ خانۂ حکیم فرنگی را فروگرفتہ بودند۔

حکیم فرنگی بر کرسیے در پشت چہار پایۂ بلندے از چوب نشستہ بود۔ در پیش رو قوطیہا و کاسہ و کوزہ ہا و کتابہا و انواع آلات و ادوات کہ نمیدانم بچہ کار مے خورد چیدہ لباسش غریب ترین و مضحکہ ترین البسہ کہ در عمر خود ندیدہ ام۔ زنخداں را نمیدانم۔ از بیخ تراشیدہ یا نورہ کشیدہ چنانچہ بخواجگان مے ماند۔ از بے اعتنائی۔ سرش برہنہ۔ در گرد گردن خالتہ وار

دستمال باجوزوگرہ ہائے چم اندرچم بستہ۔گوشہ گریبان پیراہنش ازدوسوئے
عذارش مانند آنکہ زخمی یا لکہ رامے خواہد پنہاں دارد بہ بالا برآمدہ۔لباسش
چناں تنگ۔کہ گفتی با سریشم بہ بدنش چسپانیدہ اند۔دامان کلیجہ اش
تیز و تند مثل دم پرستو۔شلوارش چناں بے معنی و بدنما کہ۔ساتر عورت
ونہ کاشف عورت بود گویا ماہوت در ولایت ایشاں بسیار گراں است۔
دراطاق ہم از شدت بے مبالاتی باچکمہ راہ رواں قالے ہارا مے سود و
مے فرسود۔وایں عادت بہ نظر من خیلے گستاخے وجسارت نمود۔

نمیدانم از کجا باین خوبی زبان ما را یاد گرفتہ بود۔ہنوز احوالم را
نہ پرسیدہ گفت۔امروز ہوا بسیار خوب است وچوں در حقیقت
ہوا بسیار خوب بود۔نتوانستم جواب بدہم۔ونہ جرأت کردم اعتراض بکنم
پس فکر کردم کہ باید با او حرفہائے خوش آیند گفت۔باکمال چاپلوسی
گفتم۔صاحب ماشاء اللہ۔تو دراین شہر شہرت وشان عظیمے پیدا کردہ باوجود
تو کسے لقمان را بہ پشیزے نمے شمارد۔حکیمان معاصرت قابل برداشتن
دستہ ہاون وپاک کردن شیشۂ عمالہ ات نیستند۔حکیم فرنگی ہیچ جواب نداد
ونمیدانم چرا نداد۔

بعد ازاں گفتم۔کہ اعلیٰ حضرت شہریارے ہمیں کہ تاثیر دوائے سرکار را
درمزاج معتمد الدولہ شنیدند۔تو قایع نویساں امر فرمودہ آں را در صحائف
تواریخ درج سازند۔ودر حرم سرائے بادشاہے ایں امر موجب
حیرت وہیجان گردید۔جمعے از بانوان حرم باشتیاق دیدار شما ناخوش
شدہ اند۔یکے از کنیزان خاصہ اکنوں در بستر بیمارے است۔
آغا مبارک۔بزرگ خواجہ سرایان مرا با حکم شاہی فرستادہ
تا دوائی بعینہ مثل ہماں حب کہ بمعتمد الدولہ دادہ بودید بگیرم و بہ
زودی بردم۔

حکیم فرنگی۔بعد از تامل عادت من ایں نیست۔کہ بیمار را ندیدہ دارو بدہم۔
چراکہ میشود ضررش بیش از فائدہ شود۔اگر بدانم کنیزک را دارو ئے من در واقع

مفید شود۔ ناگزیر است بداون اتا بعد از ملاحظہ۔

حاجی۔ از دیدن کنیزک بگذرید۔ کہ کارے بس دشوار است۔ در ایران دیدن زناں۔ محض بہ شوہران ایشاں است۔ مگر اینکہ کار خیلے سخت شود۔ آں وقت حکیم اذن گرفتن نبض را دارد۔ آں ہم از روئے چادر۔

حکیم فرنگی۔ برائے تشخیص مرض نبض گرفتن تنہا کافی نیست۔ باید زبان بیمار را ہم دید۔

حاجی۔ دیدن زباں در ایں جا خیلے تازگی دارد۔ معدہ ناخوش است۔ بہ زبان چہ؟ البتہ در حرم سرائے شاہی ایں عمل ہرگز میسر نخواہد شد حتی اگر بیمار یک خواجہ سرا ہم باشد۔ زبان بریدن را بنشان دادن آں بفرنگی ترجیح میدہند۔

حکیم فرنگی۔ بسیار خوب اما در نظر داشتہ باش۔ کہ اگر ایں دوا ضرر نماید۔ بر من حرجے نیست؟ شاید بجائے نفع ضرر کند۔

بسیار کوشیدم تا خاطر نشان وے نمودم۔ کہ در آں باب الزامے بر آں وارد نمے آید۔ پس صندوق بزرگ۔ بقدر یک دکان عطاری پر از ادویہ بگشود۔ و مقدار خیلے کم از گرد ہائے سفید برداشت۔ و با مغز نان حب ساخت و بکاغذی پیچیدہ باطریق استعمال آں بمن داد۔ چوں دیدم کہ ہنرش از قبیل اسرار نیست۔ گفتم حکیم نورا بخدا ایں چہ دواست۔ و خاصیت طبیعتش چیست۔

حکیم فرنگی۔ نہ بطریق حکیمان ایران (با عبارت غلیظ و اصطلاحات اساتید خود بقراط و جالینوس و بوعلی سینا) بلکہ باکمال سادگی۔ بے مضائقہ جوابم داد۔

ہمیں کہ مطلوب حکیم باشی بچنگم آمد بر خاستم و شادمان بیروں رفتم تا اورا بیش ازاں منتظر نگذارم۔ نخست لباس عاریتی۔ ابر انداختہ لباس اصلی را باز در بر کردم۔ و بقولنج بازی و مرض سازی حاضر شدم۔ چہ میخواستم۔ قدر خدمت را بحکیم باشی بہ فہمانم۔ و حالے کنم کہ خیار و کاہو خیلے تاثیر

کردہ است۔

درحضور حکیم باشی در ہر کلمہ چین ابرو و شکن رخسار با پیچ و تاب اظہار کناں۔ چناں تقلید قولنج داراں را در آوردم۔ کہ با آں ہمہ سنگدلی مثل دل سوزاں نمود۔ وگفت۔ تورا بخدا۔ اندکے بیاسا شاید درد دلت تخفیفے یابد۔

من باز بر خود پیچاں گفتم۔ چنانچہ با مرتاں گوش دادم بالتفاتتاں چشم دارم۔ او از یک سو در جد و جہد کہ دامن مقصود را رائیگاں بچنگ آرد۔ و من ہمے کوشش داشتم۔ کہ برائیگاں از دست ندہم۔ عاقبت با او رساندم۔ کہ زور و زاری بیہودہ است زرمے باید۔ دیدم باز سخت گیری میکند۔ بصراحت گفتم۔ کہ اگر دل خواہم بعمل نیاید۔ حب ہا را میبعلم۔ باندیشہ سوال و جواب شاہ و از اشتیاق بہ تحصیل محصول۔ فی الفور یک طلا بمشتم نہاد۔

ہیچ عاشق برائے وصال معشوقہ آں قدر نیاز و زاری نہ کردہ است کہ حکیم باشی برائے گرفتن حب از من کرد۔ و ہیچ معشوق آں قدر ناز و استغنا ننمودہ است۔ کہ من در آں حال نمودم۔ خواستم بہ تدبیر و تذویر بیفزائم۔ و اشرفی دیگر از او بربایم۔ دیدم برائے علاج درد دلم خاکشیر و تاج ریزی با شیشہ دستور خواست۔ درد دل را کوتاہ کردم۔ و غنیمت بدو سپردم۔

بدقت نگریست و در کف ہمے غلطانید۔ ولے یقین میدانم کہ بر مجہولش معلوم نیفزود۔ پس ہمہ قیاس و براہین خویش را در پیش خود بکار برد تا اصل آں را بداند۔ ندانست۔ گفتم حکیم باشی۔ زحمت بیجا مکش۔ حکیم فرنگی حقیقت آں را از من پنہاں نداشت۔ ایں دوا مرکب است از جیوہ۔

میرزا احمق۔ بہ۔ بہ چناں مے گوئی مرکب است از جیوہ۔ کہ گویا من نمیدانم۔ بلے۔ ایں مرد کہ سامے خواہد۔ با جیوہ تخم ما را از روئے زمین براندازد۔ و کم ماندہ است کہ شہرت ما تمام کند۔ و طریقۂ معالجہ مرا کہ پدر او ہم

درخواب ندیدہ است) آلت سخریہ نماید۔ خوب۔ ہیچ شنیدہ کہ جیوہ دوا باشد؟ وانگہے جیوہ سرد۔ خیار سرد۔ کاہو سرد ہیچ یخ را با یخ مے تواں آب کرد۔ تا جیوہ رفع تاثیر برودت خیار و کاہو کند؟ ایں خر ہنوز از مبادی طب ہم خبر ندارد۔ خیر حاجی خیر۔ ایں شدنی نیست۔ مانے توانیم۔ چشم خود را روئے ہم گذاردہ ریش خندی مردم شویم۔

پس بنا کردہ بکندن و برباد دادن پشم خویش و دشنام و ناسزا بحریف خود گفتن۔ احتمال کلی داشت کہ تا فردائے قیامت دست از گریبان مرد کہ فرنگی برندارد۔ کہ خبر خواستن پادشاہ بحضور آمد شب کلاہ را سر برداشت و خرقہ را از بر کند۔ و با شال و کلاہ حب را برداشتہ با خوف آمیختہ برجاء بشتاب برفت۔

شاد آں بلگرامی

گفتار بست و یکم

چگونگی تجربہ دوائے حکیم فرنگی در دربار

حکیم عصر تنگ بخانہ برگشت و با تلاشی بسیار مرا بخواست در دخول من بحضور۔ دیگراں را بخروج اشارت نمودہ و مرا پیش خواندہ۔ بگوشم گفت۔ کہ حاجی۔ باید تدبیرے کرد۔ گویم ایں حکیم فرنگی را از اینجا کنند ہیچ میدانی کہ چہ شدہ است امروز بے اطلاع من بادشاہ او را خواستہ و بقدر یک ساعت با او گفتگو کردہ مرا طلبیدہ بود تا حاصل گفتگوئے شاں را بگوید۔ معلوم می شود۔ کہ کوزہ حکیم فرنگی خیلے آب مے گیرد۔ از قرار یکہ معلوم شد بادشاہ در باب ضعف قوہ وقوت ضعف و تنگی نفس و سوہضم با او حرف زدہ است با خوشنودی تمام تعریف حذاقت آں حرام زادہ را مے نمودہ گویا بمحض نگاہ کردن زبان آنچہ باید از حالت مریض بداند دانستہ و گفتہ است کہ گویا بادشاہ بسیار حمام میرود و در شکستن زہر قلیان علی الصباح بسیار غذاہائے ترش و شیریں و چرب مے خورد بادشاہ سہ روز باو مہلت دادہ است کہ نیک در باب امراض او بیندیشد و بکتب و اقوال اطبائے فرنگ مراجعت نماید و معجونے چناں قوی بسازد کہ بادشاہ را از سر نو جوان کند قبلۂ عالم از من در خصوص طبائع و اخلاق فرنگاں علی الاطلاق سوال فرمودہ و جواب صریح خواست من نخواستم بزنگاہے بریں خوبی را از دست بدہم از آنچہ باید گفت۔ دریغ نکردہ بعد از کورنش و رسوم بدیں عبارت گفتم۔ اما در باب طبائع و اخلاق فرنگاں

برائے منیر مہر تنویر بادشاہے واضح وہویدا است کہ ایں قوم مستحق اللوم نجس وکافر اند چرا کہ تکذیب پیغمبر واستہزا بدین مامے کنند۔ علی رؤس الاشہاد شراب مے نوشند وگوشت خوک مے خورند۔ صورت زن دارند وباطن خرس۔ باید ازیں طائفہ برحذر بود کہ غرض عمدۂ ایشاں (چنانچہ در ہندوستان معائنہ شد) تصرف ممالک و استیصال ملوک وابنائے ملوک است۔ آمدم برسر معالجہ ومداوات ایشاں۔ حضرت شافی الامراض۔ دافع الاعراض۔ پادشاہ را از شر دوائے ایں بیدینان محفوظ دارد۔ دوائے ایشاں در طبائع وامزجہ بہماں قدر فساد است۔ کہ خود در تدبیر سیاست خائن اند۔ (پس حب را از جیب در آوردہ بنمودم کہ اینک آنچہ ما برائے ہلاکت بکار مے بریم فرنگاں در ما برائے شفا بکار مے برند۔ جزو اعظم ادویہ شاں زیبق است آنگاہ از سوء ترکیب وضرر حب تصویر وتقریری چناں کشیدم ونمودم کہ بادشاہ تعہد نمود۔ کہ بے استخارہ واستشارہ دوائے فرنگی را نخوردہ وچوں حکیم فرنگی دوائے ساختہ خود را بفرستد مرا برائے کنکاش بطلبد۔ اکنوں حاجی۔ باید کارے کرد۔ کہ پادشاہ دست بدوائے ایں ملعون نزند۔ اگر احیاناً از دوائے او خاصیتے بیند۔ کار من تمام است۔ کسی بریش احمق نخواہد خندید۔ لاواللہ۔ بمرگ تو حاجی۔ اگر باید ہمہ دوائے او را خود بخورم۔ میخورم۔ وبپادشاہ نمے خورانم۔

ختم سخن بریں شد۔ کہ دوائے حکیم فرنگی را نگذاریم خاصیتے بخشد سہ روز بعد ازاں بادشاہ میرزا احمق را خواست تا دوائے حکیم فرنگی را بدو بنماید۔ دوا عبارت بود از قوطے پر از حب حکیم باشی انواع واقسام اعتراضات واشکالات بمیاں آورد ودلائل وبراہین بے سروبن در باب استعمال ادویہ از دست بیگانگاں بسرود وچناں داد افادت بداد کہ بادشاہ قرار داد تا در آں باب مجلس مشورتے برپا کنند۔

روز دیگر دربار عام بادشاہ بر تخت ومعتمد الدولہ دو وزیر دول خارجہ

ومعیر الممالک ودبیر الملک ومستوفی الممالک وحاجب الدولہ وسردار ومیر آخور وایشیک آقاسی باشی وحکیم باشی وسائر ارکان واعیان درحضور بودند۔ بادشاہ روئے بصدر اعظم ومعتمد الدولہ نمود کہ با حکیم فرنگی در باب اصلاح مزاج وتدبیر وعلاج انجمنے منعقد فرمودیم درنشست اول بعد از تحقیق تمام وتدقیق تمام با ترتیب ونظام رائے حکیم فرنگی بر این قرار گرفت۔ کہ مزاج مبارک ما را ضعف وکسالتے طاری شدہ است واز جادہ استقامت انحراف ورزیدہ درنشست دوئم عرضداشت کہ سہ روز تمام کتب ودفاتر خود را بہ تحصیل مطالعہ ووقت نمودہ وبرائے واعتقاد سائر حکمائے فرنگستان مراجعت کردہ۔ بغور مطلب وکنہ مقصود نیک وارسی شدہ معجونے از صنوف ادویہ مختلف الطبائع واجناس عقاقیر متفاوتہ التاثیر موافق دستور قرابادنیات ترکیب وترتیب ساختم کہ داخلاً وخارجاً وظاہراً وباطناً درمزاج ہمایوں چناں تاثیر وفائدہ عاجل نہ آجل بخشد کہ طلسم وتعویذے بگرد آں نہ رسد۔ بعد ازاں گفت کہ ذات اقدس ما حل عقود این مسائل غامضہ را بعہدۂ ناخن تدبیر مقرب الخاقان حکیم باشی محوّل ساخت حکیم باشی از روئے خیر خواہی ودولت وملت پرستی بارائے زریں۔ اختلافات واعتراضاتے ظاہر نمود۔ کہ

اوّلاً باید دانست آیا ممالک داخلۂ شخصے سلطنت را بکف کفایت اجانب ورتق وفتق آں را باوامر ونواہی بیگانہ تسلیم میتواں نمود یا نہ؟

ثانیاً بفحوائے مضمون حکمت مشحون لیس فی الحرام شفاء وانجس یس بدواء آیا دردوائے این حکیم کہ بحکم آلودگی دست خویش کہ بر آں حکم نجس وپلید است شائبۂ شفا ملحوظ میتواند بود یا خیر؟

ثالثاً از کجا کہ دریں دوائے مجوز ومختار تاثیرات خفیہ مضرہ ومفسدہ نباشد۔ کہ بجائے عمارت وآبادانی بنیاد پادشاہے وبنیان مزاج شہریارے را اندک اندک رخنہ دار ورفتہ رفتہ بالمرہ قلع وقمع مادۂ

حیات نسازد۔

آنگاہ گفت کہ رائے مبارک ما مناسب چناں دید۔ کہ پیش از مباشرت عمل۔ کنگاشی بر پا سازیم۔ تا ہمگان باتفاق و اجماع جوابے درخور مقام بادشاہ بدہند۔ و برائے اینکہ از حقیقت او سرشتہ کارے بہم رسانید رائے ہمایوں نامبرایں قرار گرفت۔ کہ ہر یک از بندگان خیرخواہ و ملازمان درگاہ بلا اشتباہ در استعمال ایں دوا با ذات اقدس ما اشتراک نماید۔ تا اگر خیر است ہمگاں از خیر آں مستفاد گردند۔ و اگر شر است بحکم "البلیۃ اذا عمت طابت" از ضرر آں چنداں متاثر و متالم نشوند۔ تا ایں معنی کاملا مایہ تسلیت خاطر ہمایوں گردد۔

حضار مجلس متفق الکلمہ۔ کلام الملوک ملوک الکلام را گویا ایں سخناں را استحسان نمودند۔ کہ خداوند ظل ظلیل پادشاہ را بر مفارق بندگان ذلیل طویل سازد۔ اطاعت ما بندگان بامر پادشاہ جہاں منحصر بہ بلعیدن یک حب نہ بلکہ اگر پادشاہ ما را امر بنوشیدن سم قاتل و زہر ہلاہل فرماید۔ حکمش مطاع و فرمانش واجب الاتباع است نشأت و صدور ایں گونہ اوامر از منشاء و مصادر حقیقی یعنی پادشاہ جہاں بحال عبودیت اشتمال بندگان ہر چہ زیادتر باز کم است (بہر چہ حکم کند بر وجود ما حکم است) دولت خواہاں را مال و جان صدقہ سر و فدائے رہ بادشاہاں است خداوند پادشاہ را حیات جاوید بخشاد و دشمنانش را مخذول و منکوب گرداناد۔

پس از آں پادشاہ بہ پیش خدمت باشی امر فرمودہ۔ تا قوطی حب را از اندرون بیاورد۔ و حکیم باشی را پیش خواستہ بہ او نمود کہ ازیں حبوب از صدر اعظم گرفتہ تا سائر طبقات ہمگے را یکاں یکاں در مرتبہ خویش ببلعان۔

بعد از بلعیدن حب۔ شربتے آوردند۔ سپس استراحتے شد۔ در اثنائے استراحت پادشاہ بروئے ہمہ مے نگریست۔ تا تیر دوا

ملاحظہ کنند۔ اولاً ہمہ ترشروئے و متفکر ماندند۔ چوں چینہائے جبیں اندکے بکشود۔ پادشاہ از درہ و تپہ پارۂ سوالات کرد و آناں بفراخور حال و عقل خود دست و پائے جواب دادن نمودند۔

آنگاہ آہستہ آہستہ دوا بتاثیر آغاز ید۔ میر الممالک کہ مردے گندہ و تیز بود۔ پے در پے بہ سوالات تنہا۔ جواب۔ بلے بلے قربانت شوم میگفت۔ ہمانا اخلاطش مجتمع مزاجش مستعد بود بیش از ہمہ متاثر گردید۔ مزاجش برہم خورد۔ ہمگاں دیدہ براو دوختند۔ ایں معنی بہ برہم خوردگی مزاجش افزودہ برخود پیچیدن گرفت مستوفی الممالک بلند قد بود و ناتواں و زرد روئے بعد از آں او بناکرد۔ بعرق ریختن و نگاہ نیاز آمیز کردن کہ

دست من و دامنت اے پادشاہ
تنگ دلم زحمت جاں مخواہ

خلاصہ دوا در مزاج ہر یک نوعے تاثیر کرد و ہر یک بطورے مسخرہ شدند۔ بجز صدر اعظم پیر کوتاہ قد و زمخت طبیعت۔ کہ از دست پا چکے دیگران شاداں۔ در زیر لب ہمہ مے خندید۔ و بہمہ مضمون می گفت۔ چوں پادشاہ خاصیت آں دوا را برائے العین باید مجلس را فسخ نمود۔ و باحمق امر فرمودہ۔ تا دریں باب چیزے مفصل بنویسد و خود اندروں رفت۔

حکیم باشی حیلہ ساز را فرصتے برائے شکست کار حکیم فرنگی بدست افتادہ در سر آں دوا آں قدر تفصیلات واہی داد کہ پادشاہ بے تجربہ و آزمائش از سر استعمال آں در گذشت۔ و نسخہ آں را بطاق نسیاں نہاد۔ حکیم در اظہار شادی درونی بے اختیار مرا بدید۔ و از واقعہ مطلع گردانید۔ کہ حاجی ما کار خود را دیدیم ایں مرد کافر خیال میکرد۔ کہ ما بے دست و پا دریش گادیم۔ من با و حالے خواہم کرد۔ کہ ما ایرانیاں چہ جانوراں نادرستیم۔ فرنگی سگ کیست کہ دوا بشاہ ایراں بدہد؟ نے۔ نے ایں گونہ مباحات مرا نمیشاید۔

کہ اطب طبیانم اختراعات فرنگیک را کجا مے برند۔ پدرانِ ما مرد مانی
بودند ما پسران پدرانیم۔ از ہماں پل کہ آناں گذشتہ اند۔ مانیز میگذریم۔
دوائی کہ بگذشتگانِ ما شفا میداد بما ہم میدہد مگذر از حکمت لقمان
و بوعلی سینا تا احمق زندہ است قانون وقانونچہ او را بسندہ است۔
پس مرا اذن داد۔ تا در باب قلع وقمع حکیم فرنگی و استقرار و اعتبار خود
تدبیرے جدید اندیشم۔

تصحیح کردہ سید اولاد حسین شادان بلگرامی

گفتار بست و دوم

مواجب خوستن حاجی بابا از حکیم باشی و چگونگی آں

تا آنگاہ با حکیم نہ بطریق خادمی و نہ مخدومی بلکہ بطریق دوستی حرکت میکردم۔ چہ دستورے ہم نشینی و ہم کاسگے بلکہ ہم قلیانی با او داشتم۔ و اگرچہ با سائر نوکران او نیز ہمیں کار را مے کردم دیدم دریں حرکت برکتے نیست۔ نہ با خیال من مے سازد و نہ با امیدم۔ فائدہ ام منحصر بہماں اولیں اشرفے بود کہ گویا لقمہ آخر نیم شد۔ آں ہم در سایہ در دشکم بر خود مخمر کردم۔ کہ ہر چہ باد اباد خدمات خود را حکیم دست آویز کناں سر شکایتے باد نمائم۔

آں روز در خانہ با دخوش گذشت۔ چوں برگشت۔ مرا بخواست کہ امروز مورد عنایات بلا نہایات جہانداری گشتیم بجائے اینکہ برسم دریں شش ساعت پائے برہنہ در پہلوئے حوض مرمرم بر سر پا دادار د۔ دو ساعت بیشتر و انداشت۔ عجب بادشاہی داریم۔ چہ قدر مہربان وزیر دست پرور و خدمت شناس است۔ نمیدانم با چہ زبان شکر انعام و احسان او کنم۔ حکیم فرنگی را دشنام داد۔ و تعریف فضل و حذاقت من نمود۔ کہ فرنگی قابل جفت کردن کفش تو نیست بفرمائش خلوت امر فرمود دو کبک کہ باز ہمایوں شکار کردہ بمن انعام آورد۔ معنے پادشاہی ایں است۔ خدا عمرش بدہد گفتم۔ پادشاہ راست فرمودہ۔ امروز نظیر تو در ایران کیست! یکتائے بے ہمتائے زہے سعادت پادشاہے کہ مانند تو گنج باد آورد دارد۔ حکیم فرنگی چانہ اش مے چاید

کہ در پیش تو دم زند۔ مجسمۂ دانش مے خواہند۔ اینک مرزا احمق ہیولائے حکمت و فضل و حذاقت مے خواہند۔ اینک مرزا احمق تجربہ و بینش مے خواہند۔ اینک میرزا احمق۔

حکیم باشی ازیں سخناں باوے کرد۔ و بروتے تابید و دستے بریش کشید۔ و قلیان را از دہان خود باز گرفتہ بہ من داد۔

گفتم۔ امید وارم کہ انشاء اللہ بندہ نیز از ایں فیضہا بے بہرہ نشوم البتہ مرا ہم از ایں نمد کلاہے خواہد بود نے نے من سگ کیم و مرا کجا میبرند۔ ہمانا بقدر گلے کہ از ہم نشینی گل خوشبو شود ہم کمترم۔

حکیم باشی۔ چہ مے گوئی۔ مگر دیوانہ۔ ایں چہ حرف است تا ایں درجہ شکستہ نفسے چرا؟

حاجی۔ اگر مرخص فرمائید۔ حکایتے دریں باب دارم۔ کہ (خود حقیقت نفد حال ماست ایں) بیان کنم و شما حکم باشید۔

حکیم باشی۔ بگوئید۔

حاجی سگے بود۔ در رفتار و کردار گرگ وار چنانچہ گرگان اورا در حلقۂ صحبت و سلک جمعیت خود راہ دادہ۔ در خور و خواب با آنہا ہم نشست و در گرفتن و دریدن گوسفند با آں ہم دست ہمہ تکالیف گرگے را بجائے میآورد و ہم بہ سنن و آداب آناں عمل میکرد۔ و در جزو با سگان ہم جنس خود تیز ہمیں روش داشتے و در طریق آناں نیز نقیر و قمطیری از ایشاں باز نماندی۔ تا اینکہ رفتہ رفتہ سگاں را از حرکات و سکنات با وے شبہ عارض شد۔ و چناں پے بردند کہ اورا با گرگاں سر و کار بلکہ با آں دستیار است از جانب دیگر گرگاں تشکک شدند کہ دوست شاں کلب ابن الکلب است۔ و تلبیس مے کند۔ باید اورا بحلقۂ خود راہ نداد؟ و خارج النسب را لعنۃ اللہ علیہ شمرد۔ کار بجائے رسید۔ کہ سگ بیچارہ از دیر راندہ و از حرم ماندہ۔ مذبذب درمیان آں دو جنس آوارہ ماند۔ چوں از حالت تردد طاقتش طاق شد۔ و بیش

ازاں قوت تحملش نماند۔ برآں سر شد کہ با مجاہدۂ تمام یا سگ سگ شود۔ یا گرگ گرگ؟ واز آں برزخ بدتر از دوزخ رستگاری یابد۔

اینک من آں سگم۔ کہ تو بمن دستورے دادہ کہ با تو و مہتر تو ہم کاسۂ و ہم قلیان شوم۔ با من شور و صلاح میکنی۔ و با دوستانت ہم نشینم امّا چہ سود کہ با سائر خدمت گاران نیز ہمینم۔ ایں درجہ التفات برائے من چہ سود دارد؟ نوکرے ہستم بے مواجب۔ مانند گدایانِ ارمنی در دو دینار و سیاہ۔ بنا بر ایں التماس آں دارم۔ کہ در خدمت سرکار کارم معین۔ و مواجبم مشخص و بریدہ باشد۔

حکیم باشی۔ بآواز بلند۔ چہ طور مواجب بریدہ شود؟ من ہرگز بآدم مواجب نمے دہم۔ گذرانِ خدمت گارانِ من از پہلوئے بیماران است تو نیز ہرچہ بتوانی بستان۔ فضلہ غذایم را مے خورند تو نیز ہرچہ مے توانی بخور۔ ایں نوروز خلعت آں نوروز را میگیرند۔ تو ہم بگیر۔ زیادہ بریں چہ میخواہی؟ مرگ مے خواہی برو گیلان۔ در ایں اثنا فراش سفرہ و سینی در دست۔ کبک شکار باز ہمایوں بیاورد و بہ اعزاز تمام در پیش روئے حکیم نہاد۔ حکیم از جائے برخاست۔ و سینی را بر سر گذارد۔ خانہ احسان بادشاہ آباد۔ عمر و دولتش مزید و جاوید باد۔

پس نوبت انعامش بفراش آمد۔ اوّل پنج قرآن با نیاز فرستاد فراش با ناز رد کرد۔ بعد ازاں با کج خلقی یک تومان داد۔ فراش نیز با کج خلقی نگرفت۔ کہ انعام متعارف پنج تومان است۔ آخر الامر خواہی نخواہی۔ تا پنج تومان انعام متعارفی را نگرفت نرفت۔ ایں حال پُر ملال ہمہ لذائذ احسان پادشاہ را ہبا منثورا کرد۔ و دعاہائے خیر حکیم بہدر رفت۔ از خشم چشم پوشیدہ و دہان بکشاد و چناں دشنامہائے شداد و غلاظ بپادشاہ بشمرد۔ کہ اگر بگوشش مے رسید یقیناً گوش حکیم را مے برید۔ با دل پر دود زیر لب حکیم مے گفت۔

احسان۔ احسان میخواہم۔ ایں جور احسان ہرگز در ہفتاد سال نباشد۔

ایں التفات ہائے بدرک اسفل برود۔ ما بیچارگان باید چہ قدر گرسنہ چشم۔ لقمہ ربائی بے شرم وحیا را تملق گوئیم۔ جیب شاں را پر کنیم و۔ و۔ و۔ و با دل خون بآواز مے گفت۔

بلے مواجب نوکراں شاہی را ما باید بدہیم۔ درد بے درمان اینکہ اگر ندہی۔ و یک روز زیر چوبشاں بیفتی (از کجا کہ من نیفتم) تسمہ از گردۂ آدم مے کشید۔ پدر آدم را از گور بیروں میآورند۔ ہر کہ جیب شان را پر نمیکند۔ کلاہش را بر مے کنند۔ بجائے دہ شاہی احسان پنج تومان انعام مے خواہند۔ وآں گہے ایں احسان ہا از کجا پائیدار باشد سعدی مگر دروغ گفتہ است۔ بر آواز خوش کودکان و دوستی پادشاہاں اعتماد نشاید۔ کہ ایں بجوانی متغیر گردد و آں بخیالے مبدل شود۔

پس از حدت و شدت بسیار اندکے بخود آمد۔ و خیال تلخی چوب و فلک فراشان ترشی پنج تومان را در مذاقش شیریں ساخت۔

دیدم بآں حال دیگر جائے مقال نیست۔ از فقرہ مواجب دم در کشیدم۔ اما آنچہ باید بفہم فہمیدم۔ کہ باید تا زدواست۔ ترک لقمان عصر شدن گویم۔ ولے بہ نقد باید بحالت نہ گرگے و نہ سگے بسازم۔

سید اولاد حسین شادان بلگرامی

حسب الحکم یونیورسٹی صفحات ۱۳۱ تا ۱۴۰ کاٹ دیئے گئے ہیں۔

گفتار بیست و پنجم

گفتار زینب سرگذشت حال خود را باحاجی بابا

شب دیگر بخیال دیدار و اشارهٔ وصال ببام برآمدم اما دریغ۔ که چهار قد برشاخ درخت بنود۔ نومید بنشستم۔ نه تنبا کو بود۔ نه اسباب پاکی تنبا کو۔ در زیر پائم سکوت تا مے مستولی۔ آواز ناخوش پے در پے خائم۔ که در آں حال از سرود با ربد خوشترے نمود بریده۔ تنها صدائے کفش کهنه گاه گاه بگوش مے رسید۔ علامت آں بود۔ که در دار اگر دیارے است آنهم پیره لیلاست۔ صدائے گوناں گوں از شهر شنیدم۔ اولاً صدائے نقاره خانه۔ ثانیاً صدائے اذان۔ پس ازاں صدائے طبل اول۔ از آں بعد آواز طبل برچین۔ پس صدائے طبل بگیر۔ وبه بند بعد از آن آوازهٔ حاذق باش۔ بیدار باش۔ کشیکچیانِ بازار و پاسبانان برج وبارو ئے ارگ خلاصه شب از نیمه گذشته۔ ودر خانه حکیم بجز خاموشی چیزے نبود۔

با خود گفتم۔ سبب ایں همه سکوت حرم چه مے تواند بود۔ حمام ایں قدر طول نمے کشد۔ وانگهی حمام زناں اکثر صبح گاهاں است۔ باید به عیادت ناخوش۔ یا بعروسے۔ ویا بسرکشی زن زاهو رفته باشند یا اینکه حکیم چوب خورده باشد۔ بارے کم مانده بود۔ که از خیال بترکم۔ ناگاه طراق سنداں دربرخاست۔ دربگشود۔ وصحن خانه از صدائے نعل کفش زنانه پُر شد۔ اما صدائے خانم۔ بر هر صدائے برتری و بارتری داشت۔ چراغهائے متعدد ازیں سو وآں سو رواں گردید چوں زناں رو بندها برافگندند۔ چشم به جمال زینب روشن شد۔ با انتظار وصال کمر بستم۔ ودر حقیقت

زمان انتظار طولے نکشید۔ باپیش بینی تمام خود را بہ من رسانید۔ دبگوشم فرو خواند۔ کہ امشب حضور میسر نخواہد بود۔ چرا کہ غلبت از خدمتم میسر نخواہد شد۔ اما بزودی تلافی خواہم کرد۔ مختصر اینکہ خواہر خانم رکہ در اندرون شاہی بود) فجأتہ مردہ یا یکے از رقیبان زہرش دادہ) خانم ہمراہاں خود را بردہ۔ تا شور و غوغا بر آورند۔ از صبح تا بحال در اندرون شاہی آہ و از نوحہ و زاری گوش گردون را کر مے کرد خانم بعنوان گریبان دریدن یخہ لباس خود را بہ شگافت۔ بر سم گیسو بریدن سر زلف را بزد۔ بنام خاک کاہ بسر پاشید۔ فردا روز کفن و دفن است۔ باید صبح زود آنجا حاضر باشیم۔ لاجل عزاداری یک چہار قد سیاہ باشیر بنی خواہم گرفت پس برفت و وعدۂ وصال بشرط مساعدت احوال بہ فردا شب دادہ۔ گفت حاضر اشارت باش۔

ا۔ ا۔ اواں چوں سر از بالین برداشتم۔ متحیر ماندم۔ کہ اشارت بجاست و زینب بر سر پا بشارت دہان کہ بیا۔ از نرد ہا اینکہ او فرا میا آمد۔ فرو رفتم۔ و خود را اندرون حکیم دیدم۔ بے اختیار لرزہ بر اندامم مستولے شد کہ بہ چناں جائے مرد بیگانہ بے آنکہ سرش برود۔ پائے نمیگزرد اما زینب باخندہ روئے دلداری و تسلیتم داد کہ دل قوی دار کہ در خانہ بجز زینب نیست۔ اگر بخت یاری کند۔ بے خطر تا شام زندگی خواہیم کرد۔

حاجی با تعجب۔ بچہ معجزہ بریں حال دست یافتی۔ خانم کجاست! زنان چہ شدند؟ از دست حکیم چگونہ در امان بودی؟ زینب مترس۔ ہمہ در ہا بستہ است۔ اگر کسے نیز بیاید تا گشودن در ہا تو فرصت گریز داری۔ و بیم و باکے نداری۔ زنان ہمہ بعزاداری رفتہ اند اما میرزا احمق خانم کارے کردہ است۔ کہ بیک فرسنگے خانہ ہم نزدیک نمے تواند شد۔ باید از ہمہ چیز تورا مطلع سازم چرا کہ مے بینم۔ خیلے۔ ازیں سعادت در حیرتے آں۔ روز اولیں

دیدار برائے ما سخت مسعود شد۔ ہمہ چیز در خانہ بیاری من برخاست رقیبم۔ شیریں۔ برائے اینکہ خانم مرا با خود نبرد۔ و از چہار قد سیاہ و انعام عزا محرومم دارد۔ خاطر نشان خانم کرد۔ کہ لیلا از کودکے تا حال مشق گریہ و زاری نمودہ در ماتمہا خیلے کار کردہ است۔ و در نالہ و انانہ استاد۔ مصلحت آن است۔ کہ در چنیں حال اورا با خود ببری و زینب را بگذاری کہ کرد است۔ و ناشی و از عادات ما بے خبر۔ بنا بریں یک ساعت است کہ مرا باز گذاشتند۔ و خود در ماتم سرا بسوگواری رفتند۔ بساختگی خیلے اوقات تلخی کردم۔ کہ چرا من ماندم و لیلا رفت۔ امّا خدا را شکر کہ کار بکام من شد۔

دم را غنیمت شمار۔ کہ چنیں دم کم یافت شود۔ پس او بتدارک نہار رفت۔ و من بتماشائے چیزے مشغول شدم۔ کہ حقیقت آنہا بہ غربیان مجہول است۔

نخست با طاق خانم رفتم ارسیہائے او آغشقہ رو بباغچہ بود۔ در گوشۂ پہلوئے ارسی۔ دو شکے با بالش بزرگ پر با منگولہ و روپوش پولکدار پہن روبروئے آں آئینہ خانم با قوتے سرخاب و رسمہ و سرمہ و سائر اسباب بزرگ با یک جفت بازو بند طلسم دار و یک توے زلفے با چاقو و مقراض۔ و سائر آلات مشاطگی بود۔ در یک طاقچہ تارے و تنبکے در یک گوشہ رخت خوابے بچادر شب پیچیدہ۔ چند صورت بے چہار چوبہ بر دیوار چسپانیدہ رف اطاق پر از بلور و بار رفتن و چینی در یک گوشہ شیشہ چند شراب حاضر۔ کہ یکے سرش تازہ کشودہ۔ و گلے تازہ بر درش نہادہ۔ علامت آں بود۔ کہ صبح خانم برائے گرمی ہنگامہ غرا نیمۂ آں را نوشیدہ بود۔

با خود گفتم۔ حکم خدا و رسولؐ گویا دریں خانہ چنداں راہے نداشتہ باشد حالت مقدسین را دانستم۔ حکیم کہ در ظاہر تقدس خرچ میدارد بجائے آں آب ناب کہ در خارج مے نوشد۔ در داخل شراب خلّر و شیراز بکار مے برد۔

تا من از کنج کاوی اطاق خانم وتماشائے حجرہ ہائے کنیزاں فارغ شوم۔ زینب در اطاق سفرہ را حاضر کرد۔ بر روئے دوشک در پہلوئے ہم بہ نشستیم۔ غذائے عبارت بود از پلو۔ وکباب پز درمیانِ نان باخا گینہ شب ماندہ وپنیر۔ وروغ وماست وعسل وخربزۂ اصفہان و امرود۔ وزرد آلو۔

چوں سفرہ بدیدم۔ بروتہا تابیدم۔ کہ زینب۔ بجانِ مادرت بگو بہ بینم۔ چگونہ دریں مدت اندک ایں ہمہ نعمت فراہم کردی؟ ایں سفرہ درخور شاہان است۔

گفت۔ غذا بخور۔ وغصہ مخور خانم از شب سفارش نہار کردہ بود۔ صبح رائش برگشت وخواست در خانہ مردہ غذا بخورد۔ زحمت چنداں بما نگذاشتہ بود۔ بخوریم وبگذرانیم۔

پس داد غذا بدادیم۔ وبرائے آناں کہ بعد از ما بیایند چیزے بسیار برجا نہادیم۔ بعد از شستنِ دست۔ شریعت محمدی را برکنار نہادہ وشیشۂ شراب را درکنار آوردہ۔ بطاق ابروئے دو سعاد تمند کام بہ پیمودن ساتگین وجام مشغول شدیم۔

مستی بحدے بر من غلبہ کرد۔ کہ با آں ہمہ ترس حال واندیشۂ استقبال تار خانم را برداشتہ وآہنگ نغمۂ خود را باواز ساز ومساز نمودہ ایں غزل حافظ را کہ در جوانی برائے لذت افزائی مشتریاں دوکان پدر آموختہ بودم۔ شروع بخواندن نمودم۔

خوش ترز عیش صحبت باغ وبہار چیست
ساقی کجا است گو سبب انتظار چیست
ہر وقت خوش کہ دست دہد مغتنم شمار
کس را وقوف نیست کہ انجام کار چیست
پیوند عمر بستہ بمویست ہوش دار
غمخوار خویش باش غم روزگار چیست

راز درون پردہ زرندان مست پرس
اے مدعی نزاع تو با پردہ دار چیست
مستور و مست ہر دو چو از یک قبیلہ اند
ما دل بعشوۂ کہ دہیم اختیار چیست
سہو و خطائے بندہ چو گیرند اعتبار
معنی عفو و رحمت پروردگار چیست
زاہد شراب و کوثر و حافظ پیالہ خواست
تا در میانہ خواستۂ کردگار چیست

زینب از شادی بے خود افتاد۔ چہ در عمرش نہ شعرے بداں خوشی و نہ آوازے بداں دلکشی و نہ سازے بداں سازگارے شنیدہ بود غافل ازیں کہ ما ہر دو بد بختیم۔ او کنیزے است سیاہ روز۔ و من بندہ روسیاہ۔ گویا آنچہ در جلو ماست از آنِ پدر و مادر مان است و مستی ایں شراب تا قیامت بجا خواہد بود۔

بعد از خواندن چندیں غزل موزون و پیمودن چنداں ساغر گلگوں۔ کیسۂ اشعار خالی و شیشۂ شراب تہی گردید۔

وچوں یار ساقی بود و وقت باقی۔ گفتم۔ زینب تو بہ من وعدہ دادی۔ سرگذشت خود را بگوئی۔ اکنوں وقت است احتمال آں میرود کہ بزودی اوضاع ما را برہم زنند۔ فرصتے بدیں خوشی و وقتے بدیں دل کشی کم بدست ملے افتد۔ بہتر آن است کہ ایں فرصت را صرف گفت و شنود حال تو نمایم۔ بخندہ پذیرفت و شرح حال خود بدینگونہ گفت۔

شاد آن بلگرامی

گفتار بیست و ششم

گفتن زینب سرگذشت حال خود را باحاجی بابا

(من دختر اوکوز آغا) نام شیخم که در کردستان مشهور است مادرم را نمی دانم کیست - این قدر شنیده که محصول یکی از شبهائی چراغ کشان کردانم - که نسبم را این قدر مستور میدارند - که کسی را یارای پرسیدن چگونگی جسم از ایشان نیست - اینست که آنچه در باب نژاد من گفته اند - دروغ و راست آن را نمی دانم - گستاخی نکردم که حقیقت آن را به پرسم - آنچه واقع و نفس الامری باشد - اینست - که من هرگز به هیچ زنی به چشم مادری نگاه نکردم - در میان زنان قبیله دست بدست بزرگ شدم - رفیق اولینم - کره اسپی بود - که در چادر زنان پدرم مثال هم سفره ها با ما میزیست - و مادر او - مادیانی بود عربی - که نزد ما نه چون حیوان بلکه مانند یکی از اعضای خاندان - و در واقع از همه زنان عزیز تر بود - جائش از همه برتر و بهتر و برگ و ساز ش از هر چه گران بها تر در سفرها از همه چیز بیشتر باو رعایت می کردیم - وقتیکه مادیان بمرد همه قبیله عزاداری و سوگواری نمودند - کره اش برای اسواری ایام جنگ پدرم بزیست و بزرگ شد - و همه امروز مایه اعتبار و اختیار کردان است کاش ما آن همه مهر بآن حیوان نه بسته بودیم - چه آن همه بلا سبب یک مادیان بسر ما آمد - چنانچه تفصیل آن را در ضمن حکایت خواهی شنید -

باید دانست - که کردان - با اینکه خود را زیر دست هیچ زیر دستی

نمے دانند۔ اما نیاگان ما و پدرم تا چندی پیش ازیں، ہمہ بار مہ و گلہ خود در کوہ ہائے ممالک کردستان۔ کہ اکنوں در تصرف عثمانیاں و در زیر ادارۂ والی بغداد است۔ مانند تبعۂ عثمانی چادر نشین بودند۔ و ہر وقت والی را با کسے جنگ و نزاعے بود۔ از ما بیاری خود سوار مے گرفت؟ سواران ماچوں در ہمہ مشرق زمیں بدلیری و چابکی معروف شدہ۔ اوّلین سوار انے بودند۔ کہ مظہر ایں معنے مے شدند پدرم بجہتہ بہادری و سواری در جنگہا بدستِ خود بسیارم آدم کشتہ و امتیاز پرچم زدن و نیزہ ہم داشت۔ پاشائے بغداد او را وقعے وافر میگذاشت قبیلہ وہابی بنزدیکی بغداد آمدہ۔ از دخول آناں بہ شہر مے ترسیدند۔ پاشا مصلحت دید کہ پدرم را بیاری طلبد۔ پدرم با جمعے از سواران خود برفت و از قضا شبے بر وہابیاں شبخون زد۔ و پسر شیخ وہابیاں را بہ کشت و سلحہ او را با مادیانے بے نظیر کہ سواری او بود۔ بیاورد۔ چوں قدر آں مادیان و غدر ترکاں را میدانست۔ کہ اگر خبردار شوند برائے باز گرفتنِ آں از ہیچ امر کوتاہی نمے کنند۔ ایں بود کہ او را پنہانی بقبیلہ فرستاد۔ و در چادر زناں بہ نہفت۔ اتا سعی او بیہود شد۔ صیت شجاعت و آوازۂ اخذ غنیمت پدرم بہ دہانہا پیچید و خبر اسپ بگوش پاشا رسید۔ بنا بخواطر او و بملاحظۂ وقت بہ نقد چیزے باد نگفت ہمیں کہ وہابیاں را راندند و کردان بہ بنگاہ خود برگشتند روزے میر آخور پاشا۔ با دہ سوار مسلح بچادر ما آمد۔ ہر گونہ خدمتے کہ از چادر نشینی بچناں کساں تواند شد۔ در حق ایشاں کردیم۔

پدرم بہ محض پدیدار شدن آناں نکتہ را دریافت۔ و از روئے احتیاط مادیان را گریزاند۔ چادر ماچناں واقع شدہ بود کہ زناں مردان را میدیدند و آناں ما را نمے دیدند۔ بعد از تعارف رسمے میر آخور روئے بہ پدرم کرد۔ و از زبانِ خود و طرف پاشا در اقت و غیرت و حمیت او را بستود۔ و سائیس نیز تصدیق ہمے نمودند عاقبت در سخن بدیں نوع کشود (ارو کوزآغا)

وہابیاں (علیہ ما علیہ) آدمے بپاشا فرستادند۔ و مادیانے کہ پسر شیخ شاں سوار بود خواستہ اند۔ اوّل میگفتند کہ خون بہائے او خون پاشاست وبس حالا ببازدادن مادیان راضی شدہ اند۔ ایں مادیان گویا پشت بہ پشت بہ مادیانے مے پیوندد۔ کہ پیغمبر خاتم صلوٰۃ اللہ علیہ در وقت ہجرت از مکّہ بہ مدینہ سوار شدہ وایں قدر پول در ایں راہ خواہند شمرد کہ پاشا بگوید۔ بس است۔ ہمہ کس شجاعت تو را شنیدہ و میدانند کہ تو پسر شیخ را کشتہ پاشا در کار وہابیاں مشورت کرد و مصلحت چناں شد کہ چوں ایں کار دولتے شدہ۔ از تو ایں مادیاں را بخواہد۔ تا فتنۂ وہابیاں فرو نشیند۔ (این است سبب فرستادن او و آمدن من نزد تو)

پدرم جواب داد واللہ۔ باللہ۔ بہ نمک پاشا کہ خوردہ ام۔ و بجانِ عزیز شما و بحقوق مادرم کہ مرا ببار آوردہ و بہ ستارگان سوگند کہ مادیان اینجا نیست۔ وہابیان دروغ میگویند۔ پس پدرم میر آخور را بکنار کشید۔ و پس قدرے از سر گوشی۔ میر آخور خنداں شد۔ بعد از غذا میر آخور را با بیست باجوغلی و یک تازی راضی باز فرستاد تا در نزد پاشا شفاعت او نماید۔ و دعوے مادیان را رفع و رجوع سازد و نیز وعدہ داد کہ پاشا را در دنیا مالک حور عینی سازد۔

(بہ پردہ در ونم بود دخترے — چہ دختر بہ چہرخ جمال اخترے)
(اگرچہ بصورت بود بچہ کرد — بمعنی پری میتوانش شمرد)
(بکیش و نژاد و نہاد ایزدی — چہ شیطاں بشیطانی و بخردی)

با اینکہ با ایزدیاں را با افراد سائر ملل وادود ستند دختر نشاید۔ اما میتوانم اورا بہ پاشا پیشکش فرستاد۔

بعد از ساعتے میر آخور برفت و چوں پدرم از رفتن او خاطر جمع شد۔ کس فرستاد و مادیاں را بیاورد۔ ریش سفیدان قبیلہ را گرد آوری نمودہ گفت۔

حضرات اکارما گیر کردہ مدتے است دریں حدود۔ عثمانیاں را از خراج ورشوت وپیش کش سیر میکنیم۔ در ہر کار بکارشان میخوردیم۔ پاشا بمن اظہار دوستی میکند۔ برائے اینکہ من در راہ او جان فدا میکنم۔ امّا چناں تشنۂ طلاست کہ دینار ابدینارے میفروشد ایں فرصت کہ بدست او افتادہ۔ برایگان از دست نخواہد داد۔ اگر صاحب زن وبچہ نبودم میدانستم باایں ترکاں چہ ہا باید کرد۔ امّا چکنم کہ پائے بست عیالم وکارے از دستم برنمے آید۔ باعتقادم مے باید بزودی ترک حدودِ عثمانی نمود۔ وبحدود ایران گریخت۔ البتہ آنجا پناہے خواہیم یکے از ریش سفیدان جواب داد۔ کہ (کہ اوکوز آغا) من نیز برآنم۔ چرا کہ ترکان ہمیشہ پے بہانہ میگردند۔ تا رعیت خود را خراب سازند۔ اکنوں کہ بہانہ مادیانے بدست پاشا افتادہ زندگی بر ما حرام خواہد کرد۔ نفر دا یکے را خواہد فرستاد۔ واز ما گردی خواہد خواست کہ ناچار ماندہ دراں جا بمانیم۔ تا پس ازاں آنچہ دل خواہشان است بعمل آرند۔

پناہ بخدا ہر چہ باداباد۔ باز بکوہ ہائے قدیم نیاگان خود مے رویم وباصل خویش رجوع مے کنیم۔ اصل ما ایرانی است۔ وہم ایرانی حقیقی وایزد پرست۔ جمعے دیگر با او ہمزبان گردید آدمے نزد شاہزادہ کرمان شاہ فرستادند۔ تا بہ خیمہ نشیناں سرحد غدغن شود کہ کارے بآنہا نداشتہ باشند۔ چہ ایشاں درباب دخل وتصرف بسرحد خود بسیار غیوراند۔ پس نیمۂ شب چادر ہا را کندہ بارہا را برگاواں وشتران بستہ گلہ درمہ را درپیش انداختہ۔ زن ومرد سوارہ وپیادہ روئے بسرحد ایران نہادیم۔

من از یک راہ دل خور بودم۔ کہ چرا زنِ پاشا ومحمود امثال وافران خود ودخترانِ ایزدیاں نشدم۔ خلاصہ از راہ وبے راہ بے مانع بسرحد ایران رسیدہ درآنجا توقف نمودیم۔

پدرم بکرمان شاہ رفت۔ چوں درآنجا معروف بود۔ شاہزادہ او را

بنواخت و خلعت و اطمینان بخشید۔ کہ ملک خداوسیع است۔ ہرکس ہرجامے خواہد مے نشیند۔ اگر پاشا بہ بہانہ اینکہ کردان رعیت ما گریختہ اند۔ شمارا باز پس خواہد۔ پدرش را مے سوزانیم۔ دہ فرسخ دور تر از خاک عثمانی سہ روزہ خاک براتے ییلاق و قشلاق بما دادند۔ و آسودگی آنجا قرار گرفتیم۔

شاہزادہ راست گفتہ بود۔ چند روز بعد از اں پاشائے بغداد بہ شاہزادہ نوشت۔ کہ (اوکوز آغا) دزد راہزن و مفسد و سرکش مادیانے از ما بردہ است۔ بے نظیر۔ کہ بعالمے مے ارزد۔ اگر او را با قبیلہ اش بجانب ما برنگردانید۔ آمادۂ کارزار باشید۔ از ایں خبر ترساں و ہراساں۔ اضطراب عظیمے درمیان ما افتاد۔ پدرم مادیان را بجائے بہ نہفت و بخدمت شاہزادہ رفت۔ شاہزادہ او را اطمینان داد کہ در پناہ شہنشاہ ایران مے باشی۔ از ہیچ باک مدار۔ کسیکہ دست توسل بدامان دولت قاچار زند۔ از حوادث روزگار مصون است۔ تو برو آسودہ باش۔ ما دانیم و پاشا۔ تو رعیت پادشاہی و در امان خدا۔

پدرم ایں خبر را بقبیلہ رسانید۔ ہمہ خوشدل شدند۔ مگر عموی پیرم کہ در ایام نادرشاہ خدمت بایراں کردہ بود۔ گفت:۔

اے یاران بایرانیاں دل مبندید۔ چرا کہ وفا ندارند۔ سلاح جنگ و آلت صلح ایشاں دروغ و خیانت است۔ بہ ہیچ و پوچ آدم را بدام مے اندازند۔ ہرچہ بعمارت ایشاں کوشی بخرابی تو می کوشند۔ دروغ ناخوشی بہتان از فطرت ایشان است۔ و قسم شاہد ایں معنے است قسمہائے علی بایعیب ایشاں را بہ بینید۔ سخن را چہ احتیاج بقسم است۔ بجان تو بجان خودم۔ بمرگ اولادم۔ بروح پدر و مادرم۔ بسر شاہ بجیغۂ شاہ بمرگ تو بسلام علیک بنان و نمک۔ بہ پیغمبر باجداد طاہرین پیغمبر بہ قبلہ۔ بقرآن۔ بحسنؑ بحسینؑ۔ بہ چہاردہ معصوم بدوازدہ امامؑ۔ از ادعیات سوگندی ایشان است۔

خلاصہ۔ از روح و جان مردہ و زندہ گرفتہ تا سر و چشم مقدس و ریش و

سُبُل مبارک۔ ودنداں شکستہ۔ وبازوئے بریدہ تا بآتش وچراغ۔ وآب حمام ہمہ را مایہ قسم مے گذارند۔ تادروغ خود راست بنمایند۔ ایں دروغہا باور نکنید۔ بایں حال شمارا اعتقاد اینست کہ ایں مادیان کذائی را بشما باز خواہند گذاشت۔ ایرانیاں از عثمانیاں طمع کار ترند ایں مادیان حکم دارد۔ چگونہ بدست شما مے گذارند اگر شہرت ایں حیوان بگوش بادشاہ ایران برسد۔ وبخواہد۔ چہ خاک بسر خواہیم ریخت۔ آیا مے توانیم مقابل یک دنیا جنگ برپا نمائیم۔ نہ واللہ ہر چہ میخواہید۔ بگوئید۔ من با ایرانیاں اعتقاد ندارم۔ وباقوالشاں اعتماد۔

عاقبت کار چنانچہ پیر با تدبیر گفتہ بود واقع شد۔ ومرا بایں روز سیاہ کہ مے بینی انداخت۔

روز صبح گاہاں سگان قبیلہ شروع بپارس وشور وغوغا نمودند۔ پدرم برفت تا بہ بیند چہ خبراست۔ اوّل یک سوار پدیدار شد۔ ازاں بعد یکے دیگر ویکے دیگر معلوم شد۔ کہ اطراف چادراں مارا احاطہ کردہ بر پدرم۔ حملہ آوردند۔ دو سہ تن از ایشاں را بکشتند غرض شان مادیان بود بچادرہا ریختند۔ ومادیاں را ضبط کردند۔

چوں روز روشن شد۔ دانستیم۔ کہ دشمناں ما ایرانیاں اند پدرم از قضا بزرگشاں را کشتہ بود۔ معلوم است مارا اسیر کردند۔ قیاس حالت ماں را خود بکن۔ پدرم را در پیش چشم بانواع واقسام شکنجہ کشتند۔ واموال ما تمام غارت وتاراج شد۔

زینب میخواست شرح افتادن خود را بدست میرزا احمق بگوید ناگاہ بشدت در را زدند۔ ما دست پاچہ شدیم۔ من از بام فرار و زینب بکشودن در رفت۔ از صدائے در دانست۔ کہ میرزا احمق است باوضاع نہار اغتنا نہ کناں در را بکشود۔ چہ راہ عذر خوبی داشت۔

من از پشت بام تماشائے ماجرا مے کردم۔ زینب واو قدرے چناں بامہربانی صحبت داشتند کہ آب از دہان من جاری شد۔ ناگاہ چشم حکیم

باوضاع نہار اقتاد یقین کرد۔ کہ در خانہ غیر بودہ است در کار سوال وجواب بود۔ کہ خانم با ہمراہان در رسیدہ وچناں بہ غفلتہً داخل اطاق شد۔ کہ حکیم وزینب فرصت جدا شدن از یکدیگر نہ کردند۔ حالت خانم ووضع آں تا قیامت فراموش نمے شود۔

با حترامے کہ میدانی۔ گفت سلام علیکم۔ کنیز شما ہستم انشاء اللہ مزاج شریف تاں را کروہے نیست۔ لذا ئذ عیش ونوش عافیت باشد وقت شریف انشاء اللہ بخیر وخوبی گذشتہ دریغ کہ قدرے زود رسیدم ولے خون چشمانش را فروگرفتہ عقل از کلہ اش پرواز کردہ۔ باناخن ودنداں بر روئے مقصران افتاد۔

بہ بہ! نہار ہم در اطاق من بروئے دوشک من حاضر است ماشاء اللہ چشم بد دور۔ حالا معلوم شد۔ کہ من ہیچ سگے نیستم۔ در خانۂ من۔ در اطاق من روئے دوشک من متکائے من۔ غلام من کنیز من۔ ماشاء اللہ بمن۔ خداوندا۔ تو مے بینی۔ ایں واقعہ عجیب وغریب را من کجا بودم۔ کجا آمدم۔ در آسمان بودم بزمین افتادم۔

پس روئے بشوہر کرد۔ کہ خوب۔ احمق جان۔ سر بالا نما۔ بروئے من نگاہ کن بجان من بگو۔ بہ بینم تو را بچہ دلیل باید آدم گفت تو کجا۔ اسم آدمی کجا؟ اگر خدا بخواہد تو ہم باید سر در میان سراں آری۔ خود را آدم بشماری بایں ہمہ ریش بایں ہمہ پشم تف۔ بایں ریش۔ تف۔ بایں پشم۔ وانگہے حکیم لقمان عصہ وچیدہ ہر بایں صورت میموں بایں قوز موزون باایں ہیئت ریش خندی باایں ریش بز قندی۔ ایں طور عشق بازی۔ زہے بازی۔ زہے بازی من کیم کہ تو کنیزے را بہ از من مے شماری۔ چہ کردہ ام کہ مرا بجائے ہیچ مے گذاری۔ فراموش کردی وقتے کہ تو بودی وشیشۂ دستور وقوطی خاک شیر من تو را از خاک برداشتم آدمت کردم۔ غزال کشمیری بستی۔ سر شناس شدی۔ اے آدم از سگ کمتر واے سگ کمترین آدم۔ تو وایں حرکات۔ ایں چہ حکایت باشد۔ ایں چہ معنے دارد۔

حکیم بجز قسم۔ برہان انکار نداشت۔ برہانش ہم قاطع نبود۔ وانکارش نیز فائدہ نداشت۔ خلاصہ خشم زن حکیم آتشے فرو نشاندنی وسیلی پیش بستنی نبود۔ دشنام بر روئے دشنام مے بارید وسقط بر روئے سقط از روئے حکیم بر روئے زینب مے افتاد۔ واز روئے زینب بر روئے حکیم۔ آتش غضبش بر ایں ہا ہم فرو نہ نشست۔ گیسواں دلآرامِ زینب را گرفت۔ وچناں بر اینسو وآنسو کشید کہ بند دلم برید۔ دلم ماند کہ ریشۂ جانم بگسلد۔ بیاری ہمراہاں ویرا بگوشہ انداخت۔ وچنداں بکوفت کہ خود از حال افتاد۔ وریخ۔ کہ من ہمہ اینہا را امید بدیم ولبسیار دلم میخواست۔ بیاری روم۔ امّا گریانم بحرم مے رسید۔ نعشم بیروں مے آمد۔ اگر مے رفتم شاید کشتہ مے شدم۔ وفائدہ بحال زینب ہم نداشت بلکہ حالتش بدتر مے شد۔ چو طوفان بلا فروکش گردید۔ از بام فرود آمدم۔ ودر ایں قضیہ کہ خود از ارکانِ آں بودم۔ تفکر کناں بگردش رفتم۔ بدیہی است کہ با ایستی ہماں آں ترکِ آں مکان گویم۔ چہ بعد از آں عشق بازی من با زینب امکان نداشت۔ چوں حالت او را بنظر میآوردم۔ دلم خون میشد۔ از ہر ہما۔ تفصیل ہائے عجیب وغریب شنیدہ بودم۔ معاملہ عفریتی مثل زن حکیم با بینوائی مثل زینب معلوم بود۔

شادان بلگرامی

گفتار بیست و ہفتم

در تدارک حکیم باشی برائے مہمانی شاہ و خرچ ہنگفتی کہ عنفاً بہ گردنش افتاد

در ہنگام گردش بر خود مخمر کردم کہ در دم۔ ترک خانۂ حکیم۔ بلکہ شہر طہران گویم۔ کہ جائے امید نہ بلکہ ورطۂ خطر بود۔ امّا۔

عشق چوں زند خیمہ در دروں عقل را پراگندہ مے کند

عشق زینب بعقل من غالب آمد۔ و بامید لقائے او بعطائے میرزا احمق راضی شدم۔ کہ (در حال نہ سگے و نہ در مآل گرگے) باز زحمت بزرگ او را متحمل شوم۔ میرزا احمق را از رقابت من با او ازینکہ سبب آں ہمہ شور و غوغائے خانم من بودم۔ خبر نبود۔ ولے ایں قدر مے دانست کہ در زیر کاسہ نیم کاسہ ہست۔ یعنی در ایں کار پائے اغیار ہم میان است بدیں جہت چناں چشم دقت بگشود۔ کہ من با ہزاراں صعوبت از حال زینب نتوانستم۔ خبردار شد۔ و از نتیجۂ عتاب خانم با ہزار زحمت نتوانستم سر حساب گردید۔ دم۔ ہمہ دم چشم بر در حرم۔ کہ زینب بابا نوش بیروں مے آید یا نہ امّا ہیچ اثرے از او در میان نبود۔ بنومے کہ۔ گمان کردم۔ یا در بستر بیمارے است۔ و یا در قید گرفتاری۔ طاقتم طاق شد۔ تا ایں کہ روز نور جہاں را دیدم۔ تنہا ببازار رواں بہ پشت سر او افتادم۔ و بحکم اعتمادے کہ بدوستی ایشاں باہم داشتم۔ سلام دادہ گفتم۔

نور جہاں۔ تنہا بکجا میروی۔ جواب سلام بداد۔ گفت۔

آقا صاحب۔ میروم برائے کنیزک کرد دوا و درماں بجرم۔
آہے کشیدم کہ۔ مگر زینب ناخوش است۔
پاسخ داد۔ کہ نہ تنہا ناخوش حالش بسیار خراب است شما اہل ایراں
خدا خیر تاں دہد سخت مرداں بیر حمید۔ ما سیاہان سگ مان بشما میارزد
ہمیشہ دم از حدیث (اکرموا الضیف) میزنید۔ و خبر از آنچہ بایں کنیزک
کرد۔ کردید ندارید۔
گفتم تورا بخدا چہ شدہ۔ مگر چہ باو کردہ اند۔ راستش را بگو؟
از دل سوزی من۔ آہستہ آہستہ گفت کہ خانم از روئے رشک زینب را
در پستوئی نہادہ و غدغن کردہ است۔ کہ روئے آفتاب نہ بیند۔ از
شدت بد رفتارے باو بتے عارض شدہ۔ بنوعے کہ در دم مرگ است
(اما خدا برکت بدہد) جوانی و قوتش بہ تب غالب آمد۔ حالا رو بہبودی
مے باشد۔ غضب خانم ہم اندکے فروکش گردیدہ اذن حنا و سرمہ دادہ
پیش عطار میروم۔ تا حنا و سرمہ بگیرم۔ اما یقین میدانم کہ اگر خانم
خبر آمدن پادشاہ را دیں روزہا بخانہ میرزا احمق نشنیدہ بود ہرگز ایں اذن را
نمے داد۔ چہ پادشاہ مختار است۔ کہ بہ حرم ہر کس داخل شود۔ و ہر قسم
زناں را بہر حال تماشا کند۔ خانم۔ برائے شان فروشی و خودنمائی زینب را
از حبس بیروں آورد۔ تا در حضور پادشاہ خدم و حشم را زیادہ تر نماید۔ اما ہنوز
زینب ایں قدرہا ماذون بیرون و تو بے رفت و آمد نیست۔
ازیں خبر آسودہ و دل گرم بفکر و تدبیر ملاقات دیگر افتادم ولے
چوں موانع را سخت قوی میدیدم۔ و از بدبختی نو شدن مصائب مے ترسیدم۔
آہنگ آں کردم۔ کہ بنقد از خیال ملاقات زینب درگزرم و نصیحت
حکیمے را کار بندم کہ گفتہ؟ فرش ہوس در نوردم۔ و گرد مصاحبت نگردم۔
اما ایام ییلاق رفتن پادشاہ نزدیک بود۔ بر سم معہود پیش از رفتن
ییلاق بخیال دیدن بخانہ بزرگان میرفت۔ و برائے خود و اتباع پیروان
پیش کشی از آناں حاصل میکرد و ایشاں ہم بمیل خاطر پیش کش دادن را مایہ

مباہات و افتخارے شمردند۔

حرفہائے نورجہاں راست۔ واز جملہ کسانیکہ پیش کش دادن را مایہ مباہات میدانست میرزا احمق بود۔ ورنداں دربار از دیرگاہ باز اورا شکارے لایق سیمرغ شہریار دیدہ بودند۔ چہ شہرت بہ توانگری داشت بنابریں روز تشریف فرمائی مشخص شد وخبر دادند۔ کہ ایں مباہات افزائی مانند مباہات افزائی ہائے حاوی متعارف نیست۔ بلکہ بالطفے خاص وشرفے مخصوص خواہد بود۔ چنانچہ پادشاہ شام بانہا را درخانۂ حکیم باشی خواہد خورد۔

حکیم اینہمے از مباہات خوشنود و نیمے از صرف ایں مصارف گزاف ناخوش۔ چارناچار خواہ مخواہ بخیال تدارک وتہیہ افتاد۔ اولین تدارک تدارک پائے انداز بود۔ میدانست کہ ایں فقرہ بدانجا افتادہ مے باید کہ مہمانی او خار چشم دشمناں وگل باغ دوستاں شود۔ "تا رایت سرافرازی او از التفاتِ شاہ برافرازد" از یک سو مرض حب جاہ گل کردہ از دیگر سو بخالتش درعمل وخالت میکرد۔ اگر دست از مال شستہ بجواں مردی حرکت میکرد۔ برکت میشد۔ مدتے بود۔ کہ بالتفات استشارہ مرا سرافراز نفرمودہ بود۔ ومن طفلے حقیقی بودم۔ اما چوں فکرش تنگ کشودگی من وتدبیر وتزویرم را با حکیم فرنگی بخواطر آوردہ مرا بہ کنکاش خواست۔

حکیم۔ حاجی کار ما گیر کردہ است۔ نمے دانم چہ باید کرد؟ شنیدہ ام۔ قبلۂ عالم ازمن توقع پائے اندازی معتنابہ دادہ۔ معیر الممالک کہ دریں کارہا سرآمد اقران ومسعود اعیان است باز بان خود بمن گفت کہ تو بامن ہم چشمی نمے توانی کرد۔ اصرارش ایں است کہ سرتاسر راہ شاہرا تا جائیکہ از مرکب فرود مے آید۔ قماش ابریشمین وتا در باغ اطلس واز آنجا تا بشاہ نشین خانہ کہ محل نشستن شاہ است شال کشمیری بگسترم۔ اما بر روئے مسند البتہ باید چیزے از شال گراں مایہ تر گسترد۔

حاجی - میدانیکہ من مردایں ہمہ مخارج نیستم - راست است کہ حکیم وحکیم باشی ام - امّا شب وروز در فکر جمع مال دنیا نیستم - وانگہے میدانم غرض مشیر الممالک ازیں حرفہا ایں است - کہ قدرے حریر رشتے وشال دارد - از سرداکند - یعنے بمن بفروشد - خیر - بہ مرگ خودش من رودست اورا نمے خورم - برود - ایں نصیحت ہا را بدیگرے بدہد - خوب حالا بہ بینیم چہ بایدم کرد ؟

حاجی راست است تو حکیمے - امّا نہ حکیم تنہا حکیم شاہی وصاحب مرتبہ وجاہ وانگہے بملاحظہ ابروئے خانم - وحفظ شانِ او اگر پادشاہ ما بنوع فدویت پذیرائے نکنی وپادشاہ نداند کہ مال وجان تو در راہ او فداست - اوقات خانم تلخ خواہد شد -

حکیم - بلے - حق مے گوئی - ولے من حکیمے بیش نیستم - نمے تواند گفت کہ ایں ہمہ شال وزربفت در وقت لزوم بکار میبرم -

حاجی - خوب غیر ازایں پس مے خواہی - چہ بکنی - نمے توانی - بگوئی چوں من حکیمم - بسر راہ پادشاہ برگ خطمی مے پاشم - یا ایں کہ سندلیش را لپّہ میگزارم -

حکیم - نہ - نہ ولے میتوانم برگ گل بپاشم - کہ چنداں گراں نیست گاوے بسر راہش بکشتم شیشہائے شربت فراواں در زیر اسپش بشکنم آیا ایں ہا کافی نتواند بود -

پائے حاجی - خیر - خیر - ایں گونہ حرکت وسلوک با پادشاہ مناسب نیست سر رشتہ بدست دشمنانت خواہی داد - کارے میکنند - کہ ریشہ ات بآب برسد - شاید بایں طور ہائے گزاف کہ مشیر الممالک گفتہ خرج لازم نباشد مے شود راہ را چیت - در باغ را مخمل وحیاط را زربفت - واطاق را کہ شال بگشتری - وگویا ایں قسم چنداں خرج گزاف نداشتہ باشد -

حکیم بد نمیگوئی خوب است - ایں طور ہا سرش را بہم آریم چیت درخانہ حاضر داریم - مے خواستند شلوار زنانہ بدوزند ندوختند -

یک ناخوشی پیروزد و توپ مخمل اصفہانی آوردہ خلعت امسالہ راہم میفروشم۔ زربفت مے گیرم شالہائے خانگی مان ہم برائے اطاق بس است۔ بیاری شاہ مرداں کار سرانجام مے گیرد۔

حاجی بسیار خوب در باب حرم چہ میکنی۔ مے دانی کہ شاہ برائے اظہار التفات دیدنشان خواہد کرد۔ باید سر و وضعشان موافق حساب باشد۔

حکیم۔ کاش۔ ہمہ دعوا ہا سر ایں بود۔ در خانہ ہر چہ لازم باشد از جواہر آلات و چپکن و شلوار و چارقد۔ و شال از دوست آشنا ہمسایگان۔ عاریت مے گیرم۔ غصہ آں را ندارم چوں تفصیل ایں تدبیر بخانم رسید۔ علم مخالفت برافراخت۔ کہ قبول ندارم۔ شوہرم را فرومایہ و پست پایہ خوانند۔ کہ چنیں کس قابل شوہرے من نیست البتہ باید بطورے حرکت نمائی کہ شائستہ تشخصے باشد۔ کہ بعد ازیں با یہ پیدا کنی۔ باخانم چانہ زدن بجوال رفتن۔ کار حضرت فیل و خرس بود۔ بنا بریں تدارک۔ خیلے مکلف تر از آں شد۔ کہ حکیم پنداشتہ بود۔ یعنی۔ آنچہ سالہا سال حکیم بے آنکہ ہیچ کوتاہی کند و از گرہ۔ ایں و آں بیروں آوردہ بود (در ظرف چند روز بے آنکہ سر موئے کوتاہی شود) از حلقش در آوردند۔

شاد آں بلگرامی

گفتار بیست و ہشتم

در پذیرائی پادشاہ و پیشکشہا و چگونگی آں

منجمان برائے حرکت شاہ روزی (مخصوص از اسعد ایام و ساعتے خاص از اشرف ساعات) برگزیدند۔ صبح روز معہود در خانہ احمق ساز تدارک چیدہ شد۔ یعنے جشنے کہ تا قیامت از یاد وش نتواند رفت۔ تہیہ دیدند۔ پیش خدمتاں و فراشاں در اطاق سلام پُر شدند فرش ہائے زریں گستردہ۔ شاہ نشین را با شالے فرو اعلا فرش کردند۔ حیاط جارو ب و آب پاشی۔ فوارہائے حوض را گشودند۔ بر روے حوض روبروے ارسی شاہ۔ از شاخ و برگ و گل شکلہائے گوناگوں ساختند۔ گلدستہ و گلدان ہائے نارنج و ترنج بر اطراف حوضہا چیدند۔ بنوعیکہ طراوت بہار بنظرہا نمودار بود۔

جمعے کثیر از آشپزان و پوست بُر بر کن با دیگ۔ و مجموعہ۔ و طشت و سینی۔ و لنگری۔ و دوری۔ و شقاب۔ و کاسہ۔ و کوزہ۔ و قدح۔ و فنجان شربت خوری۔ و قہوہ خوری۔ در رسیدند حکیم دست و پارہ گم کرد۔ کہ شمار ابخدا۔ مگر مے خواہید۔ ہمہ شہر را غذا دہید گفتند۔ خیر۔ و لے نبایدہ شعر سعدی را فراموش کرد کہ فرمودہ :—

اگر باغ رعیت ملک خورد سیبے
بر آورند غلامان او درخت از بیخ
بہ نیم بیضہ کہ سلطان ستم روا دارد
کشند لشکریانش ہزار مرغ بسیخ

مطبخ حکیم کہ چہار یک گنجائش تدارک آن آش پزاں را نداشت بدست آش پزاں افتاد۔ ناچار باجاق ہمسایگان التجا نمودند۔ دیگ ہائے پلاؤ برپا شد۔ علاوہ بر آش پزاں یکدستہ شربت وارو شیرینی ساز در جانب دیگر حلویات و مشروبات و بستنیہا از میوہ ترتیب میدادند این قدر چیز ہائے ندیدہ و نشنیدہ با قیمت ہائے گزاف خواستند کہ حکیم چوں سیاہہ آں بدید۔ کم ماندہ بود۔ کہ روح از بدنش پرواز کند۔ بعد از آں لوطے باشی۔ با دستہ مقلدان و بازیگراں با بیست نفر نے زن و دنبک زن از قبیل احمدی و باقری۔ اکبری۔ بابائی در رسیدند۔

ساعت معین حرکت شاہ طرف عصر بود۔ چوں سولت گرمی روز در گذشت۔ و مردم طہران از گرما چشمے وا کردند۔ پادشاہ بقصد خانۂ حکیم۔ از ارک بیروں آمد۔ راہ ہا ہمہ رفتہ بود و آب زدہ و پیش پائے شہریارے در ہر گام گلہا نثار مے شد حکیم بنفسہ خبر حاضر بودن طعام را بر دو در رکاب ہمایوں با غلاماں سوارہ پیادہ برگشت۔

ریکایان پیشاپیش دوان یساولان با کلاہ ہا و گزہائے مخصوص از چپ و راست روان مشغول برد۔ بردید۔ و دور باش کور باش زناں از دور و نزدیک بر بامہا و پشت سوراخ دیوار ہا بتماشائے دیدار پادشاہ دیدہ دوختہ۔ گروہے انبوہ از فراشاں و پیش خدمتاں با ترکہ و چوب ہائے بلند مردم را بر سر و صورت زناں بدیں سوئے و آں سوئے میدوانیدند۔ بعد از فراشاں گروہے غاشیہ بدوش یدک کش۔ پس ازاں مشتے غلاماں با کمرہائے زریں قلیان دار و کفش دار آب دار و جبہ دار و چتر دار و تریاک دار و فلاں دار و ہمان دار۔ ایں گروہ چوں از خدام خاص اند۔ ہمہ پیشاپیش شاہ مے رفتند۔ بعد از ایناں گروہے پیادگان با لباسہائے گوناگوں جفت جفت پارہ با رختہائے زر دوز

و پولکدار دستہ با کلیچہائے مخملیں و حریر پا از پائے اسپ پادشاہ برنمے داشتند۔ میر آخر با قیچی دستہ مینا بر کمر در رکاب پادشاہ بر اسپے زمرّدگون با لباسہائے سادہ امّا گراں بہا سوار۔ سہ نفر شاہزادگان در عقب بخبائے خاندان سلطنت در عقب شاہزادگان ایلخانی و ملک الشعرا و جمع کثیرے دیگر ہمہ با خدمتگاران و نوکران خلاصہ ہمہ آناں را کہ بایستے بر سر سفرہ میرزا احمق بنشینند اگر پانصد نفر بگویم کم گفتہ ام۔

اسپ شاہ در خانۂ حکیم دروں نمے رفت۔ شاہ فرود آمدہ بر روئے پا اندازہا مشی نمودہ بمسندیکہ آراستہ و نشست گاہ خاصہ سلطان بود بہ نشست۔ بجز شاہزادگان ہمہ ہمراہاں بر در ایستادند حکیم باشی بنفسہٖ خدمتگذاری میکرد۔ و پیوستہ میگفت :۔

باور از بخت ندارم کہ تو مہمان کنی
خیمۂ سلطنت آنگاہ و فضائے درویش

ہمیں کہ پادشاہ بیاسود این خلوت با میر آخور پائے بر ہنہ در پہلوئے حوض پیدا شدند۔ این خلوت از پرشال خود صد دانہ اشرفی تازہ سکہ بیروں آورد۔ و با آواز بلند گفت۔ جان نثار۔ خاکسار۔ نمک پروردۂ حضرت شہریار اعنی میرزا احمق حکیم۔ بہ خاکپائے تو تیا آسائے قبلۂ عالم و عالمیان۔ سایہ یزدان۔ شہنشاہ تمام ممالک محروسۂ ایران بعرض این صد تومان پیشکس کہ بمثابۂ ران ملخ نزد سلیمان برون است۔ اجتسارے ورزد۔ پادشاہ جواب داد کہ خانہ آباد ان۔"

حکیم معقول نوکر جان نثارے است۔ ما در حق او التفات خاص داریم۔ الحق با این جان نثارے در نزد امثال و اقران رو سفید شدہ خیلے باید شکر خدائے بجائے آرد۔ و سر افتخار بآسمان ساید۔ کہ پادشاہ قدوم میمنت لزوم را بخانہ اش ارزانی فرمود و پیش کش را در معرض قبول مقبول نمود۔

حکیم کہ دست بسینہ ادب ایستادہ بود۔ چناں کرنشی کرد۔ کہ کم ماندہ بود۔ بینیش بخاک مالیدہ شود۔

پس پادشاہ روئے بایلخانی کرد۔ کہ بسر شاہ میرزا احمق خوب آدمی است۔ امروزہ مانند او در ایران کم است۔ از لقمان دانا تر و از جالینوس بالاتر است۔

ایلخانی۔ جواب داد کہ۔ بلے بلے۔ قربانت شوم۔ لقمان را کجا مے برند۔ جالینوس سگ کیست؟ ایں نیز از فیروزی بخت پادشاہ است۔ کہ چنیں حکیمے را دار است۔ ہرگز نہ ایران را چنیں شاہی۔ و نہ ہیچ گاہ شاہان ایران را چنیں حکیمے بودہ است اگرچہ در فرنگستان و ہندوستان ہم اسماً حکیم است۔ ولے اسم بے مسماست۔ بجز ایران حکمت در کجاست حکمت ہر مملکت بدست حاکم اوست۔ و حاکم علی الاطلاقی مانند پادشاہ کجا ست۔ حقیقت امر ایں ست ۵ منت وافر خدائے را کہ چنیں است۔

پادشاہ۔ آرے۔ راست گفتی۔ سرزمین ایران از بدو خلقت دنیا تا زمان شہریارے ما۔ مہد معارف و علوم و منبع عرفا و علما بودہ است مردم ایران ہمیشہ بدانش و بینش معروف و بفرہنگ و خرد موصوف و سلاطین ایران خواقین دوران بودہ اند۔ از زمان کیومرس۔ کہ نخستین خدیو کشور کشاست۔ تا عہد میمون ما۔ چہ سلاطین نامدار از ایران برآمدہ اند۔ بلے در ہند راجہ گان و جیپالان در چین و ختا فغفوران۔ در توران خانان۔ در عرب خلیفہ گاں در عثمانی خونکاران از قدیم بودہ اند فرنگیاں۔ نمے دانم از کجا پیدا شدہ اند حمد خدا را کہ ما پیلہ ور و ہدیہ آوران خوبی پیدا کردہ ایم۔ صاحب مردگان۔ خیلے پادشاہان ہم داشتہ اند کہ ما اسمشان را نشنیدہ بودیم۔

ایلخانی۔ بلہ۔ بلہ۔ قربانت شوم۔ بغیر از انگلیس و فرانسہ۔ کہ از قرار معلوم چیزکے اند۔ سائرین را کالمعدوم ہم نمے تواں شمرد۔ اگر روس را بگویند۔

آں فرنگے نہ از سگ فرنگ ہم کمتر است۔

Queen Catherine

شاہ قہقہ کشاں روس خورشید کلاہ دارد۔ اعتقاد روسیاں ایں است کہ ایں زن خیلے نقل داشتہ است۔ اما ما میدانیم کہ چوں در کارے پائے زن بمیان آید۔ پناہ برخدا و انگے روسیاں پطرے دارند۔ کہ دیوانۂ حسابیست۔ ترکان بے خود (ولی پطرو) نگفتہ اند۔ برائے دیوانگی او ہمیں بس۔ کہ میخواست لشکر بہ ہندوستان بفرستد۔ مثال اینکہ گویا تخم قزلباش از دنیا برافتادہ است روسیاں خیال مے کنند۔ بمحض کلاہ فرنگی نہادن درخت تنگ پوشیدن وریش وسبل تراشیدن۔ آدم فرنگی میشود۔ خیر ؎

ہزار نکتۂ باریکتر ز مو ایں جاست

پس توہم اگر دو بال قاز بندوش بندی بتوانی فرشتہ بشوی۔

ایلخانی احسنت۔ احسنت۔ کلام الملوک ملوک الکلام ؎ ایں نہ تکلم کہ معجزہ است وکرامت۔ ہمہ احضار۔ بلہ۔ بلہ چنیں است۔ عمر و دولت شاہ جاوید وابدی باد۔

شاہ از زناں شاں چیز ہائے غریب نقل میکنند۔ مے گویند۔ کہ درمیان روسیان بیرونی واندرونی محرم ونامحرم نیست۔ زنان شان مثل زنان ایلات ماروبند ندارند۔ زن ومرد باہم کارمے کنند۔ وتوے ہمراہ مے روند۔ و کار یکدیگر را مے سازند۔

چہ خیرے بیاید از آں خاندان
کہ بانگ خروس آید از ماکیاں

سپس باخنداں واستہزا روئے با احمق فرمود۔ خوب حکیم باشی تو مردے ہستی حکیم۔ بگو بہ بینم چہ طور شدہ است کہ در دنیا۔ ملتی کہ بزنان خود مسلط باشند۔ تنہا ما مسلمان واقع شدہ ایم۔ علی الخصوص تو کہ میگویند۔ زنے داری بسیار۔ فرمانبردار وحرف شنو۔ نرم خو۔ خندہ رو۔ حد خود را نیکو میداند۔ وحق تو را خوب مے گذارد۔

احمق۔ از عنایت بے غایت پادشاہ دوران۔ بندہ خاکسار مظہر

سعادت دارین وعافیت کونین گردیده ام۔ وبندہ غلامے از غلامانم وخانگیانم کنیزے از کنیزگان۔ وہمگان (بحکم العبد وما فی یدہ کان لمولاہ) تعلق بخاک پائے مبارک پادشاہ داریم۔ اگر در غلام فضلے است از مولاست کہ نور چراغم از زیتِ تواست واگر عیبے است۔ درصورتے کہ منظور نظر ہمایوں گردیدہ ام ؎

ہر عیب کہ سلطان بہ پسندد ہنر است

امّا آنچہ درباب زنان بالفظ گہربار فرمودید۔ بنظر بندۂ خاکسار چنیں مے آید۔ کہ درمیان فرنگان وحیوانات مماثلت ومشاکلتے تام است۔ وپستی فطرت ودرونی خلقت آناں از اسلامیاں از اینجا ظاہر مے گردد۔ کہ حیوانات نر وماده باہم بسر مے برند۔ فرنگان ہم چنیں حیوانات سر برہنہ اند۔ فرنگاں ہم ہم چنیں۔ حیوانات جنب راہ میروند۔ فرنگاں ہم چنیں حیوانات نماز نمے کنند۔ فرنگاں ہم چنیں۔ خلاصہ حیوانات با خوک وگراز ہمدم وہم رازند۔ فرنگیاں ہم چنیں۔ چراکہ بجائے قطع نسل خوک وگراز نجس العین چنانچہ ما مے کنیم۔ شنیدہ ام۔ کہ خوک چراں خاص وطویلہ مخصوص دارند اگر زنان شاں را مے گویند۔ خوب۔ کدام۔ سگ نر است کہ در کوچۂ سگ مادہ را بہ بیند۔ وزود بہ استقبالش نرود وکرم کشی او نکند۔ فرنگاں نیز ہمیں مے کنند۔ در مملکت ایشاں نام مرد لفظے بے معنی واسمے مسما است چہ یک زن۔ زن ہمہ است وچنانچہ در مذہب ما یک مرد مے تواند چند زن بگیرد۔ در مذہب فرنگاں یک زن مے تواند۔ چند شوہر گرفتہ باشد۔

شاہ خوب گفتی حکیم۔ معلوم است کہ بجز ما ہمہ مردم حیوانند۔ دریں باب حدیث نبوی ہم دارد است کہ (انا افضل الانبیاء وامتی افضل الامم)

(ما ودار النعیم وحور وقصور کافراں را جحیم ونیرانا)

حکیم۔ از قرارے کہ شنیدہ ام تو از حالا در بہشتی۔ آں دنیائے تو بایں دنیا آمدہ است تفصیلے شنیدنی است یا دیدنی؟

میرزا احمق۔ زہے سعادت من بندہ کہ بپائے فلک فرسائے حضرت شہریارے باندروں ذرّہ نمونم سایہ۔ تا اگر بر سر عرش سایم شاید۔

شاہ۔ خوب۔ با چشم خود خواہیم دید۔ نظر پادشاہاں مبارک است برو باندروں خبردہ اگر درمیاں زناں بیماری شفا خواہ یا تازہ جوانی شوہر جوے۔ یا از شوہر سیر شدۂ نجات طلب باشد مطلب خود را بادشاہ عرضہ دارد کہ نظر التفات پادشاہ دوائے ہمہ ایں گونہ دردہاست شاعر کہ تا آنگہ غرق دریائے فکر ایستادہ بود۔ گفت فرمان پادشاہے از طریق مہربانی و نیکو خواہی است پس لولۂ کاغذ را از کمر در آوردہ بآوازے بلند ایں قصیدۂ غرا را شروع بخواندن نمود۔

یکیست مہر منور سپہر گرداں را — بدیں دلیل کہ یک شاہ ہست ایراں را
حیات و پرورش کائنات پرتو شمس — بود مطیع و مطابع ہم ایں و ہم آں را
طبیب چند ہمے بر علاج خود نازے — نظر نمائے شفائے نگاہ سلطاں را
بیا دزہر و مترود و مومیائی خویش — منازبین نگہِ پادشاہ دوراں را
حکیم باشی کا۔ میرزائے احمق کا — کہ نیست چوں تو مباہات ہیچ انساں را
بخانہ داری اندر دوائے ہر دردے — بدار منت دار الشفائے یزداں را
بہل بکنجے بقراط خویش و جالینوس — تو را خدائے فرستادہ ہمچو لقماں را
نگاہ شاہ چو کی آخر الدوا باشد — بگو بدرد کہ آمادہ باش درماں را
خجستہ بخت حکیمے کہ شہ بخانۂ او — نہاد مقدم میموں نگر تو احساں را
برائے آنکہ رسد دست میرزا احمق — بنبض حق حرکت بر نہاد شریاں را
ہمیشہ تا کہ طبیب است میرزا احمق — ہمارہ تا کہ حماقت بود طبیباں را
غذائے دشمن او باد بقلۃ الحمقاء — خورد چو پیکاں خشمش بجاں سپستاں را

در وقت انشاد قصیدہ حاضرین سرتا پا گوش مدہوشانہ ایستادہ بودند۔ پادشاہ بآواز بلند آفریں! آفریں! عجب مضامین بدیع و معانی غریب بنظم آوردہ۔ حقیقتاً شائستہ ملک الشعرائی ماہستی فردوسی سگ کہ بود۔

سلطان محمود غزنوی را کجا مے برند۔ ایلخانی بُرد۔ دہن ملک الشعرا را ببوس و دہانش را پُر ازیں شیرینی ہا بکن۔ و ہانیکہ از آں ایں ہمہ سخناں شیریں درآید۔ شیریں خوشتر است۔

ایلخانی۔ باریش انبوہ بوسہ سختی بر دہان شاعر نواخت کہ دہانش پر از موئے ریش شد۔ و با مشتے شیرینی چناں دہان او را انباشت کہ سر و ریش پُر از آرد۔ و خاکہ قند شد۔

در ظاہر شاعر از آں شیرینی، تلخکام و آب از چشمان و شیر و شکر از گوشۂ دہانش بر روئے سینہ اش رواں شد۔ جد و جہد بسیار کرد۔ تا حالت خود از حاضرین مخفی داشت۔ آں گاہ پادشاہ او را حاضر کردن نہا رداد۔

شادانؔ بلگرامی

گفتار بست و نهم

در تفصیل ناہار شاہ و واقعاتیکہ بعد از ناہار پشت پا بر بساط عیش حاجی بابا زد

در اطاق نہار شاہ بجز پیش خدمتان سہ تن شہزادہ بودند - و بس شہزادگان دور از شاہ دوزانو نشستہ پشت بدیوار - شمشیرہا بروئے زانو میرزا احمق - در کفش کن منتظر فرمان - امین خلوت - سفرہ از شال کشمیری زرد وز بر زمین گسترد - پادشاہ دست بشست - و ظروفیکہ در وقت بیروں آوردن از مطبخ - از ترس آمیختن زہر آش پر مہر کردہ بود - بگشود - استادی طباخی تمام بکار رفتہ بود - پلاؤ از ہر گونہ مانند مزعفر پلاؤ با قلا پلاؤ - عدس پلاؤ - ماش پلاؤ - سیر پلاؤ - شاہ خوراک پلاؤ - نارنج پلاؤ - پختہ بودند - و بوئے عطر آنہا مشام جان را معطر می ساخت - ماہی قزل آلا و ماہی شور - کباب ماہی و طبقہائے چینی - مرغ ہائے بریان - فنجان - کوکو - آب گوشت - مغز بادام پستہ - فندق - آلو بخارا - خاگینہ با شکر - بادنجان سرخ - گردہ و یتیم چہ - و چندیں غذائے دیگر کہ بوصف نمے آید - یک برۂ بریان درست با دنبہ و سر - و کبک و تذرو و تہور و قرقاول ماز ندران و گوشت گور خر و آہو وغیرہ وغیرہ - کثرت و ندرت اطعمہ چشم بینندگاں را لذت مے بخشود - ایں قدر دوری و کاسہ در اطراف پادشاہ بود کہ نمے دانست بہ کدام دست برد - از جزئیات سفرہ از قبیل ترشیہا و آچار ہا و مربہ ہا - و پنیر - و کرہ - و سبزی - و پیاز و نمک (و فلفل در گذر) کہ سر دراز دارد - امّا از شربت ہا در نمے تواں گذشت - شاہ کاسہ ہائے چینی با قاشوقہائے شمشادی مُنبت کار خوانسار و شیراز پر از شربت لیمو - و نارنج و سکنجبین ہمہ با گلاب مقطر معطر و با تخم شربت مبہذر - آخرین شربت انار آز دستان بود - و یخ در ہمہ شنا میکرد - پادشا ازیں قاب و آں قاب تنقل کناں و پیش خدمتان

دربرابر دست بر سینہ ایستادہ بودند۔ باکمال خاموشی غذا خوردند۔ بادشاہ دست شست و باطلاق دیگر بقلیان کشیدن رفت۔

در سر غذا یک قاب پلاؤ را امر فرمود۔ تا پیش خدمتے بحکیم باشی برد۔ چوں ایں اشارت نوعے از بشارت التفات بود۔ میرزا احمق ناچار شد کہ انعامے بہ برندۂ پلاؤ دہد۔ التفاتے ازیں قبیل ہم بشاعر شد و او نیز گویا چیزے مایہ گذاشت۔ یکے از دوریہا را کہ نیز دست اقدس شہریارے۔ بدو رسیدہ بود۔ بزن حکیم باشی فرستاد۔ او نیز انعامے مردانہ داد۔ بدیں طریق دل دو کس بدست ہمی آید۔ احسان برندہ و انعام گیرندہ۔

خلاصہ۔ فضلہ شاہزادگان و فضلہ شاہزادگان را ایلخانی و ملک الشعراء و میر آخور۔ و ایں خلوت۔ و آب داران و سائر صاحب منصبان و مقرب الخاقان نوش جان فرمودند۔ عاقبت نوبت بہ نوکران و شاگرد آشپزاں ہم رسید۔

پس ازاں حکیم پادشاہ را تنہا باندروں برد۔ چوں اگر کسے میخواست گوش بزنگ باشد گوشش بقاپوق کوبیدہ مے شد۔ نفہم درنیامد ولے سخت مشتاق بودم کہ تفصیل آں را بدانم۔ امّا دریغ شنیدم کہ حکیم (برائے قدوم پادشاہ باندروں) کنیز کردی را پائے انداز کرد۔ ازیں خبر رنگ و روئے من بپرید۔ با ایں کہ مے بایست۔ از خلاصی او از دست زن حکیم دلشاد شوم ولے بہ آں نتیجہ فراق دائمی کہ دربرابر چشم جلوہ گر بود۔ خون در رگ و پیم افسرد۔ چوں عشق بیک دیگر مان زیادہ بر آں بود۔ گوش بر حرف عقل دہیم و اندیشۂ استقبال کنیم با ایں ہمہ در آں حال زمینہ از صور ہولناک در نظرم متصور شد کہ دست بہیچ مصور مانند آں کشیدن نتواند۔

با خود اندیشیدم کہ در آں ہرج و مرج زینب را بینم و حقیقت حال را بفہم بیدرنگ۔ بہ پشت بام بمیقات مقررہ رفتم صدائے زناں بملاء اعلیٰ طنیں انداز بود۔ چرا کہ علاوہ بر خانگیان حکیم۔ جمعے دیگر نیز بہ تماشا آمدہ بودند۔ امّا منظور خود را درمیان ندیدم۔ بسبب نزدیکی شب۔ راہ اشارت مسدود بود۔ امّا بہ حکم

چہ خوش بے مہربانی از دوسری

یقین داشتم کہ اوہم درہمیں تلاش است۔ پشت بام معہود مایک طرفش رو بکوچہ بود کہ در وقت سیر و تماشا زناں بدآنجا جمع مے شدند۔ صدائے شیہہ اسپاں و نعرۂ مرداں و روشنی فانوسہا کہ دلیل بہ رفتن۔ بادشاہ بود۔ در رسید۔ از یمن بخت و طالع۔ تق تق کفش و خشخش تنبان بلند شد۔ معلوم نمودم کہ زنان بہ پشت بام می آیند۔ در پشت دیوار چناں نہفتم۔ کہ جز کسیکہ سرش در حساب باشد۔ نداند و نہ بیند و چشم آں داشتم۔ کہ زینب گاہ نگاہے بدآنسو خواہد انداخت۔ حدسم بجا بود چہ زینب را در میان تماشائیاں دیدم۔ نگاہے بہ من انداخت و آنچہ می خواستم ہماں بود۔ باقی تدبیر و ترتیب مُلاقات را برائے او واگذاشتم۔

صدائے دور باش۔ کور باش؟ برو دبرید! بلند و ہر کس حاضر رفتن شد بجز چند نفر۔ باقی جمعیت از ہماں راہ کہ آمدہ بودند۔ بہ ہماں ترتیب از ہماں راہ برگشتہ بارک رفتند۔ وگویا رونق خانۂ حکیم با بادشاہ برفت۔

زناں از پشت بامہا بزیر آمدند و صحبت شاں ہمہ جنگ و جدال اینکہ بادشاہ بکہ بہتر و با وقت تر نگریست و از ہماں گاہ حسد ایشاں بر زینب نمودار بود۔

یکے میگفت۔ نمیدانم شاہ دریں دختر چہ دید۔ گذشتہ از اینکہ خوش گل نیست خیلے ہم بدگل است۔ و ہن از آں کشادہ تر میشود۔ جاذبہ ہم کہ ہیچ ندارد۔

دیگرے میگفت۔ قوزش را چہ بکنم۔

آں یک می سرود۔ قد و بالایش را بہ بیں۔ خدا فیل را بیامرزد پاہایش را نگر۔ خدا شتر را رحمت کند۔

آں دیگر ہمی گفت۔ گیرم کہ خوش گل ہم باشد۔ یا نہ چوں یزیدی است۔ البتہ شیطان بنظر انسان طاؤس می نماید۔

عاقبت قرار بریں دادند کہ شیطان او را جلوہ دادہ۔ بہ بادشاہ خوراند۔ در ایں اتفاق رائے من با آناں متفق نبودم۔ و می گفتم۔

(گویند مردماں و مرا استوار نیست)

صدائے زناں بریدہ شد۔ و یکے بیش در پشت بام نماند۔ آنہم زینب بود۔

گفتار سی ام

رقابت شاہ با حاجی بابا و ربودن معشوقۂ او

چوں حجاب دیوار از میان من و زینب برخاست۔ دست و پائے آں میکردم کہ خطر ملحوظ را بہ زینب بیان کنم۔ گفت ایں دیدار آخریں است پس از ایں من از آنِ شاہم۔ اگر مارا باہم بینند۔ قتل ہر دو حتمی است خواستم تفعیل قبول او را از جانب بادشاہ بدانم۔ ولے گریہ خواہ از روئے شادی قبول شاہ و خلاصی از اسارت و خواہ از جدائی من۔ امان بیانش نداد۔ کمتر از یک دیگر گریہ نکردیم۔ پشت بام حکیم ماتم سرائے خوبی گردید۔

زینب گفت چوں بادشاہ باندرون داخل شد۔ یک دستہ زنان سازندہ و نوازندہ با ساز و نواز با طاق خانمش بردند۔ خانم بعد از پائے بوس اطلس زر اندود پائے انداز کرد۔ کہ بہ محض رسیدن پائے مبارک بادشاہ بداں غلامان سیاہ بہ بہانہ تبرک پارچہ پارچہ کردہ در ربودند۔ پیشکش خانم۔ عبارت بود۔ از سہ زوج عرق چیں و شش سینہ بند۔ دو دو شلوار۔ شال۔ و سہ پیراہن ابریشم زوج جوراب۔ ہمہ بمعرض قبول با تحسیں در آمد۔ سپس زنان از دو سوئے صف آراستند۔ من در عقب ہمہ۔ حتیٰ در عقب نور جہان بودم۔ جایت خالی بود بہ بینی۔ حتیٰ لیلائے گیس سفید ہم تصور پسند در خاطر شاہ افتادن را داشت:۔ یکے عصمت میفروخت دیگرے ناز خرج میداد۔ آں یک جلوہ گری میساخت۔

(تا چہ بقبول افتد کہ در نظر آید)

شاہ بعد از تماشائے ہمہ نگاہے بمن دوخت و بہ حکیم گفت کہ این دخترک بد قماش نیست بچیقۂ شاہ کہ جانور کے خوب بہ نظرمے آید۔

حکیم باشی۔ ماشاءاللہ! بے سلیقہ نیست۔

پس روئے بمن کرد۔ کہ پنیارہ؟

چشم گیرارخ زیبا قدرعناداری
آنچہ خوباں ہمہ دارند تو تنہا داری

حکیم کورنش باآب وتابے کردہ گفت۔ قربانت شوم۔ من غلام بادشاہ واینہاں کنیزگانند۔ اگرچہ این دخترک بہیچ روئے لائق جانسپاری خاکپائے اعلیٰ حضرت شہریاری نیست۔ ولے اگر طبع ہمایوں بادشاہ جہاں پناہ قبول ارزانی فرماید۔ پیشکش حضور معدلت دستوراست۔

شاہ فرمود۔ قبول کردیم۔ خواجہ باشی را خواستہ امر شد باین دختر بازی گری بیاموزند۔ ولباسش را درست کنند۔ ہمیں کہ قابل حضور شود بہ حضورش آرند۔

امان! از حالت زن حکیم۔ چوں این بدید نگاہے خشم آلودی برمن انداخت۔ کہ کم ماندہ بود۔ باتیر نگاہ مرا ہلاک سازد۔ گرجی یک دفعہ مرد۔ نورجہاں خوشحال بود۔ چہ کہ ہوادار من است خلاصہ من تنہا نزد بادشاہ میان ہمہ زناں منظور نظر افتادم۔

بہ محض دور شدن شاہ۔ تبدیل حرکات خانم با من تماشا داشت نہ تخم شیطان۔ ونہ دختر ملعون بودم۔ بلکہ تالی خواہر مہربان ونور چشم عزیز تر از جان۔ وفرزند گرامی شدم۔ من کہ ہرگز نام قلیان پیش او بزبان نمی توانستم آورد۔ تکلیف قلیان کشیدنم کرد۔ خواہ ناخواہ با دست خود شیرینی بدہانم گذاشت۔ گرجی در گوشۂ بہ سوگواری مشغول شد سائرین ہم مبارک بادعاقبت بخیرے گفتند۔ کہ در عیش وعشرت وشراب وساز ونواز وجواہر گراں بہا ولباسہائے فاخرہ برویت کشودہ شد۔ کارے بکن۔ کہ مورد الطاف بادشاہ شوی۔ وبانوے حرم گردی۔ ما را ہم فراموش مکن۔ آداب سخن

گفتن و پاسخ دادن بپادشاہ یادم میدادند۔ خلاصہ من کہ در ہیچ حساب نبودم وردوم بانوے حساب شدم۔

بالجملہ زینب چناں از حال خود خرسند بود۔ کہ من خطر یکہ بپائے خود بداں می رفت نتوانستم۔ باو بیاں کنم۔ ہیچ واہمہ آں نداشت کہ بادشاہ اورا بخواہد و قابل حضور نباشد۔ و حال اینکہ دیدہ و شنیدہ بود۔ کہ در چنیں حال بجز قتل راہے نباشد۔ و کسی را مجال شفاعت نہ بنابراین ناچار خود را شریک خورسندی او باز نمودم و باد لگیری جدائی بداں دل خوش بودم۔ کہ مجدداً فرصت ملاقات دست خواہد داد۔ مے گفت کہ پس فردا یکے از خواجہ سرایاں خواہد آمد۔ و مرا خواہد برد۔ تا فی الفور دستہ باز یگراں شوم۔

پس کسے بنام او را مکرر خواندہ۔ و با اظہار مہرے چناں کہ گویا دیدار آخریں است۔ از یک دیگر جدا شدیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و یکم

اندیشۂ حاجی بابا بہت جدائی زینب و حکیم شدن او

چوں آرام جان از برم رفت۔ بے آرام بجائے او نشستہ مستغرق دریائے تفکر شدہ با خود گفتم۔ این است معنی دو دوست چوں دو مغز یک پوست؟ اگر دنیا عبارت این است۔ کہ مرا دو ماہ مشغول داشت خواب است یا خیال۔ مجنوں لیلائے شدم۔ کہ تا زندہ ام با یاد از آتش عشقش بسوزم۔ و با درد دل بسازم۔ آوارہ کوہ و بیاباں با رنج بے پایاں با وحش وطیر ہمراز و با دیو و دد مساز شوم۔ کہ عشق ازیں کارہا بسیار کردہ است۔ این قضیہ گویا ریشخند فلک است بر من۔ شاہی آمد۔ ماہی را دید۔ دو کلمہ حرفے زد کار از کار گذشت۔ حاجی بابا فراموش شد۔ و زینب با بال شاہی پریدن گرفتہ باشد برائے من حاجی ہم قحط زن نیست۔ و لے مزہ دار نہ خواہ بود۔ کہ رطب را حاجی خورد۔ و خربائے خشکش بشاہ رسد وقتے کہ ملاحظہ شود خواہند دید۔

از کوزہ کہ بیگانہ میکدہ فقاع۔ بکشد تا چشمش کور شود شبے تب ناک گذرانیدم۔ سحر گاہاں سرے پُر از اندیشۂ نواز بالین بر داشتم و برائے آسودگی خیال بہ پشت بارو ئے شہر رفتم۔ در وقت حرکت دیدم۔ کہ زینب بر خرے مجلل سوار۔ غلام سیاہی رکابدار با جمعے دور بارش۔ و کور باش گویا از خانۂ حکیم بیروں مے شود۔ من با عتقاد اینکہ گوشہ چشمے بما کند

اما ہیہات از ترس اینکہ مبادا وضع سواریش بہم خورد۔ خودی ہم بجنبانید۔ با اوقات تلخ خواستم بالمرہ از خیالش بیفتم۔ روبراہ آوردم۔ نمی دانم چہ شد۔ بجائے اینکہ دروازہ قزوین بیرون روم خود را درارک دیدم۔

میدان ارک از سوارہ پر۔ و پادشاہ در سر دیوان خانہ بہ تماشائے سان دیدن فشون مشغول بود۔ از بس قراولان بدیں سو و آنسو یم انداختند۔ زینب از نظرم غائب شد۔ و رنگ تماشایم دگرگون گردید فوج سان۔ دہ سوارۂ نامردخاں پیشخی باشی بود۔ کہ خود بر اسپے بسیار پاکیزہ سوار۔ و فوج را فرمان میداد۔ کلیجۂ سنجاب زرّیں درخشاں در بر۔ نشاں شیر خورشید مینا کاری در کلاہش شعاع افشاں ایں تلالؤ دیدہ را خیرہ می کرد۔ چوں ہرگز سان ندیدہ بودم۔ ایں تماشا برائے من تازگی داشت تماشائے اسپاں و سواراں و نیزہا و تفنگہا یاد ایام اسارت و سواریم را در ترکمان بخواطر می آورد چنانچہ باز طریقۂ سپاہیاں پیش گرفتن۔ در دلم میگذشت وزیر لشکر با فوج سان دہ در یک گوشۂ میدان ایستادہ۔ سردار باشش نفر مشرف فوج در میان میدان۔ نام و نشان سواراں می پرسید۔ یک مشرف بہ آواز بلند نام سوار را می برد۔ دیگرے حاضر و غائب می گفت۔ بہ ہر آواز سوارے از فوج جدا شدہ۔ با تندی ہر چہ تمامتر در اطراف میدان می تاخت۔ واز روبروئے بادشاہ بعد از کورنش بالا بلند می گذشت ایں قاعدہ تا آخرین کس جاری بود۔ سواراں گویا ہر یک مشقے دیگر داشتند۔ حرکات پارۂ بخیانہ و بنظرم رستم بیامدند۔ پارۂ دیگر (اسپ شان البتہ عاریتے می نمود) و اسپانشاں شل از جنگ برگشتہ۔ بنظر می آمدند۔ جمعے از آناں رامی شناختم۔ در آں میان جوانے بود چست و چالاک و موجب حیرت و تعجب اسپ بر انگیخت از قضائے آسمانی پائے اسپش بمیل میدان پیچیدہ از سر بغلطید۔ و جوان مرد بیچارہ را بروے میل پرانید۔ ہماں آں اورا برداشتہ۔ از ازدحامش بیروں بردند۔ یکے از آں میاں مرا بشناخت۔ کہ از وابستگان حکیم

شاہم بہ تداویم طلبید۔ من ہم بے آنکہ پرکاہے از نادانی خود پروا کنم
قبول کردم۔ جوان را دیدم بر روئے زمیں دراز و از قرار ظاہر مردہ۔
و پیرامونیانش۔ ہریک بفراخور عقل خود بطبابت مشغول یکے بیا و یکہ تاز
میدان کربلا آب بحلقش می ریخت تا دہان کشاید۔ دیگرے بحکم تجربہ دود
قلیان بدماغش می دمید تا بحال آید یکے جوارح و اعضایش را بباد سیلی
و مشت گرفتہ تا خون فشردہ اش در رگ و شریان جریان گیرد۔ ایں ہمہ مداوات
بہ محض درود من باطل شد۔ پیش رفتم۔ و باکمال وقار نبضش را گرفتم چوں چشم
ہرکس بہ تجویز من دوختہ بود بہ طمانیت تمام گفتم۔ کہ ایں جوان نظر خوردہ است۔
وحیات و ممات در سراو میجنگند۔ تا کدام یں غالب آید۔ پس (بعادت استاد خود)
بعد از باز نمودن بہ حاضران کہ ہرچہ در دنیا بدتر از آں نیست ممکن است
کہ بریں شخص برسد۔ گفتم:۔ باید بہ نقد ایں نیم مردہ را سخت جنبانید۔ تا دانستہ
شود۔ کہ ہنوز جان در بدن دارد یا نہ۔ ہرگز ہیچ تجویز بدانگونہ اجرا نشدہ بود۔
حاضرین ہریک عضوے از اندام او را گرفتہ چناں تکانیدند۔ کہ از ہر بندش
آوازے برخاست۔ ناگاہ آواز سرحساب وراہ دہید۔ بلند شد حکیم فرنگی
(کہ ذکر خیرش سبقت نمود) از جانب ایلچی انگلیس کہ از تماشائیاں بود در رسید۔
و بے آنکہ ناخوش را بہ بیند فریاد بر آورد۔ کہ زود خونش را بگیرید تا خیر
جائز نیست۔

من روسیاہ کہ برائے روسفیدی ایرانیاں در طبابت و ہنرنمائی خود بدانجا
دعوت شدہ بودم۔ گفتم چگونہ خون گرفتن رہے طبابت مگر نمیدانی کہ مرگ سرد و
خون گرم است۔ و قاعدہ کلیہ در طبابت آن است۔ کہ مرض بارد را باید بحار
معالجہ نمود۔ بقراط کہ رئیس الاطبا بود ہمیں اعتقاد است۔ تو منکر اعتقاد او نمی
توانی شد۔ خون گرفتن ہمان۔ و مردن ایں مرد ہماں۔ برو باہر کہ مے خواہی بگو۔
من ایں را گفتہ و میگویم۔

ہمیں کہ چشم فرنگی بر قضا زدہ افتاد۔ گفت دعوا را کوتاہ کنید۔ نہ از شما و نہ از ما۔
و نہ لعن و طعن بہ بقراط حکیم۔ ایں شخص مردہ و سرد و گرم باد علی السویہ است۔

پس کلاہ فرنگیش را بر سر نہادہ مرا بقراط خود مدمغ نہاد و برفت۔ آنگاہ گفتم چوں قضا آید طبیب ابلہ شود۔ با اجل حکیم کار زار نمی تواند کرد۔ با معاشر اطبا باخواست خدا پیکار نمی توانیم۔ چنانچہ آب کاریز بارود سیل خیز مقابلہ نیارد۔

ملائی حاضر بود۔ انا للہ وانا الیہ راجعون گویاں پاہائے مردہ را روبقبلہ کشید شستہائے پارا بہم پیوست چشماں وزیر چانہ اش را باد ستمالے بہ بست دریں اثنا جمعے از صاحب مردگان در رسیدہ باشیون وشیں مردہ را بخانہ بردند۔

از قرار تحقیق دانستم۔ کہ مردیکے از صد و پنجاہ نفر نسقچی ابواب جمعے نامردخاں بودہ است کہ پیش پیش شاہ می دوند۔ و مردم را پراگندہ میکنند و نظم و نسق کارہا را می دہند۔ زنداں بانی و کاروبار محتسبی باآنہاست فی الفور خیال مرا برداشت کہ کہ بمرگ آں ناکام شاد کام بہ نشینم۔ باخود گفتم۔ کہ بے واسطہ آدم کشتن بہ از باواسطہ کشتن است۔ بابودن شمشیر بُراں چہ حاجت بعناب و سپستان ایں خیال نخواطرم آمد۔ کہ نسقچی باشی دوست یک رنگ میرزا احمق و سخت در خیال آں بود کہ بوئے خدمتے کند زیرا چند روز پیش از آں بہ مخالفت شرع سوگند در حضور شاہ خوردہ بود کہ اگر نسقچی باشی شراب نخورد اوضاع دولت بہم میخورد و منع شراب باد شمول ندارد۔ چہ از برائے لذت نیست۔ بلکہ برائے حفظ صحت است۔ بایں بہانہ نامردخاں استفتائے کردہ۔ و بافتوائے عالم نمایاں بے پروا شبانہ روز شراب میخورد۔ آہنگ آں کردم کہ باآں شربت ناگوار کہ ساغر قضا نسقچی را تلخ کام کرد۔ بدستیاری میرزا احمق از آں شیریں کام گردم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و دوم

درآمدن حاجی بابا بخدمت دولت و نسقچی شدنش

فرصتی می جستم که تا پیش از رفتن حکیم باشی سفارش دادن عهده نسقچی مرحوم را از برائے من کند. بسیار اصرار بفوت نمودن وقت نمودن چه شاه دران روزها خیال سفر سلطانیه داشت. و حکیم نیز از ملازمین رکاب بود. و سبکدوشی بارم را از دوش خود از خدامی خواست.

وعده صریح داد و قرار بدیدن نسقچی باشی گذارد. در دیوان خانه منتظر آمدن او بایستادم. اذان ظهر روبروئے تالار بزرگ دیوان خانه که جائے مخصوص نسقچی باشی است. حاضر شدم. نسقچی باشی خود در گوشهٔ اطاق به نماز. و جمعے دیگر با ملک الشعراء و ایشک آقاسی باشی در صحبت بودند.

ایشک آقاسی باشی بشاعر تفصیل مرگ نسقچی و یروزی را با خیلے کم و زیاد و تعجب بیان میکرد. ناگاه نسقچی باشی درمیان نماز فریاد برآورد. که دروغ است! صبر بکنید. من بگویم چه طور شد. هنوز تشهد نخوانده مشغول بیان شد. با مبالغهٔ بیشتر از دیگران قضیه را بدینجا انجامانید. که فرنگی خون بیچاره نسقچی را گرفت و بمرد. و حال آنکه اگر حکیم ایرانی تمام تکالش داده بود نمی مرد.

در اثنائے این گفتگو میرزا احمق داخل شد. و تداوی مرا بجائے تکذیب بیشتر تصدیق کرد و حق داشت. پس مرا بانگشت بنمود. که اینک آنکه اگر میگذاشتند. نمی گذاشت. نسقچی بمیرد. پس همه چشمها بر من دوخته. تفصیل قضیه را چنان واقع شده بود خواستند من هم سعی بسیار نمودم.

نہ چنانچہ واقع شدہ بلکہ چنانچہ گفتہ شدہ بیان کنم و ہنرہائے کہ آنجا بہ خرج مردم دادہ بودم۔ اینجا باسم حکیم خرج دہم۔ میرزا احمق از ایں مدایح سرافراز و برائے خدمت نمودن بہ من مہیا بہ نسقچی باشی گفت کہ ایں جوان بسیار قابل و مستعد گرفتن جائے نسقچی مرحوم است۔

نسقچی باشی تعجب کناں! کہ حکیم جلادی خواہد۔ ایں کار تازگی دارد؟ شاعر (با گوشہ چشم با میرزا احمق نگریست) کہ چنداں تازگی ندارد۔ طبیب و جلاد۔ سیاہ و زرد برادر یک دیگر اند مرگ خواہ آہستہ آہستہ از تاثیر حب باشد۔ و خواہ بیک ضرب کارد ہر دو یکے است۔

حکیم گفت۔ جناب ملک الشعراء شاعرہا را ہم نمی تواں از برادری سیاہ و زرد و طبیب و جلاد خارج دانست۔ چہ فتح و شکست و کشودن و بستن در دست و قلم آنہا ہمارہ ساری و جاری است۔ کذا ایں نیز کم از آنہا نیست۔ چنانچہ ملک الشعرا میتواند۔ ہمیں جا نشستہ بچار فرورویں را از گرجستان بیروں کردہ تصور کنند و ہمہ لشکریانش را از دم تیغ ایرانیاں بگذارند و مورد تحسیں ہم واقع گردد۔

نسقچی باشی اندکے سر و شانہ خود را نیم بلند کرد۔ کہ دخول روس بگرجستان مثل "افتادن کپک است۔ بہ تنباں بندہ" اندکے زحمت میدہد۔ اما اگر بکنم ریشہ اش را بر میکنم۔ حرف روس منحوس قابل زدن نیست۔ آنگاہ از برائے قطع دنبالہ کلام۔ روئے بمن کرد۔ کہ بسیار خوب۔ تو را بخدمت قبول میکنم۔ بشرطیکہ تو ہم بوی باروت را بقدر من دوستداری و باید بدانی کہ نسقچی را قوت رستم۔ و قدرت پشنگ و دل شیر۔ و زہر پلنگ می باید۔ پس سراپایم را نگریست و از وضع و طورم خوشنود گشتہ گفت۔ برو نائب نائب را بہ بیں۔ ہمیں حال لباست را بپوشاند۔ و تکالیف را معین کند۔

نائب نسقچی باشی مشغول تدارکات سفر شاہ و لوازم مسافرت را ترتیب میداد۔ و از تابیناں نوشتہ می گرفت۔ بعد از اظہار

مطلب اسپ نسقچی را با لباس صاحب مرده بمن تسلیم وغدغن بلیغ نمود
که خوب متوجه شو۔ تا دم و پوست داغ شهریاری او را نیاوری دیگرے
نخواهند داد۔ مواجبت سی تومان۔ خرج دو اسپت با تست پس چنانچه
باید ملبس و مسلح شدم۔ واز آلات نسقچیگری تبرے تبرے باقی ماند که آن با یست
از جانب دولت داده شود۔

از مطالب پر دور نرفته۔ اول قدرے از حال نامردخان
نسقچی باشی رئیس ما بشنوید۔ مشارٌالیه مردے بود بزرگ اندام پهن
شانه درشت استخوان۔ سالش نزدیک چهل و پنج۔ اما جوان و قابل میتوان
گفت۔ خوب جوانے است۔ سیمایش سهمناک ابرویش سیاه
و پرموی۔ ریشش مشکیں و عنبریں۔ چهره اش تیره۔ دستش بزرگ و
پهن۔ از موئے پیچا پیچ سینه که از چاک پیراهنش مے نمود۔ قوم
و خویش با حضرت خرس بودنش نمودار بود۔ روئے هم رفته۔ صورتش
مهیب و وضعش با موقعه۔ لبش مطابق و موافق۔ شهرتش آسائش شهررا
کافی۔ دیدارش دفع فساد مفسدان را وافی۔ در خوش گذرانی و عیش و
عشرت مشهور زمان۔ علی الروس۔ بلکه با بانگ کوس شراب خوار۔
در خلاء و ملاء ملایان را اندمت گذار۔ با اینکه باید۔ سیف الاسلامش
شمارند۔ با نام مهر غضبی و جلادی از اراذل ناسش می پنداشتند۔
خانه اش عشرت آباد یعنی بیت اللطف۔ شب تا صبح صدائے تار و تنبک
و رقص مرد و زن بلند بود۔ لوطیان همه وابسته او۔ مقلدان دسته او۔
با همه خباثت و نابکاری از عنف و سختی که وظیفه منصبی او بود سر موئے
فرو گذار نمی کرد۔ اغلب اوقات با آواز دف و نے و دور عرق و مے
صدائے چوب و فلک و تضرع نسق و کتک هم بلند بود۔ در سواری
چست و چالاک در جریده (پولو) بازی چیره و بے باک۔ با اینکه
قالب و قوارهٔ مرد جنگی و پر دلی داشت۔ در واقع کم دل و کم زهر ترین
ناس بود۔ عیوب ذاتی خود را در سایه شاه اندازی ها۔ رو باه بازی ها

می پوشید و با کسانیکه از چند و چون وے خبر نداشتند۔ سابی وافراسیابی می فروخت۔

تا وقت رفتن شاہ منزلم شہباد رخانۂ حکیم و روزہا کارم جمع آوری۔ سیور سات بود۔ بنقد ہمہ چیز را بے زحمت بنسیہ می خریدم۔ در زمان اقامت خانۂ حکیم از آنچہ از بیماراں بزور اندوختہ و آنچہ باہنر خود بدست آوردہ۔ زیر انداز۔ وروئے اندازی۔ دست و پاکردہ بودم۔ بیچارہ نسقچی کہ در دستمال مرد۔ بخویشاوندانش گفتم کہ باعتقاد من ایں جوان مسلمان پاک بود۔ در مرگش تقصیرے بر ما دار دنیاید۔ چہ ہمہ کس می داند۔ تدبیر ما با تقدیر خدا نساخت۔ رخت خوابش ابریشمین است واستعمال حریر در شرع حرام۔ وآنگہے چوں در ایں رخت پایش را روئے بقبلہ نیز کشیدند۔ ایں رخت خواب از چشم قبیلہ افتاد۔ ایں بود کہ رخت خواب او را بمن دادند۔ کہ الخبیثات للخبیثین۔

آئینہ لازم داشتم میرزائی۔ ناخوشی یرقان داشت وصورتش را در آئینہ زرد می دید۔ خاطر نشانش کردم۔ کہ زردی در آئینہ است وصورتش مثل گل شگفتہ۔ میرزا برآشفت۔ آئینہ را بمن داد کہ ایں آئینہ ہم بہ جہنم رود۔ من فوراً آئینہ را بلعیدم۔

در اعمال دنیہ میرزا احمق خیلے سخت رو و در منہیات ومحرمات بسیار موسوس بود۔ یخدانی لازم داشتم۔ واحمق دو جفت از آں را در یک اطاق داشت۔ شب و روز دیدہ بر آنہا دوختہ بودم۔ کہ بچہ تدبیر آں جفتش را بر بایم۔ اگر نیمۂ از تدابیر درویش صفر را داشتمے اکنوں اسباب سفرم در ایں یخدانہا نہفتہ بودے۔ عاقبت تدبیرے کردم۔ یکے از سگاں (کہ در طہران از سپش و شاہزادہ و شتر کمتر نیستند) در نزدیکی خانۂ ما در زیر دیوار خرابۂ بچہ نہادہ بود پوشیدہ از چشم مردماں بچگان او را آوردہ در یکے از آں یخدانہا گذاشتم۔ و دیگرے را از استخواں انباشتم۔ در وقت سفر حکیم برائے العین یخدانہا را

پراز سگ بچہ دید۔ کہ مادر شاں آدم را پارہ پارہ می کرد۔ متعجب و متحیر آں را بہ شگون نیک نگرفت۔ معانی و تاویلات چند بر آں زدند:۔ یکے می گفت ایں دلیل بر آنست کہ از خانم یک خانہ پراز حرام زادہ متولد خواہد شد۔ دیگرے میگفت بچہ سگان چشم شاں باز نشدہ است؟ یعنی خندانکند کہ ماہم مثل حکیم بشویم! حکیم خیلے دلش بہ یخدانہا میسوخت ولے ناچار قرار بہ نجاست یخدانہا دادہ۔ و حکم بہ بیروں انداختن آنہا را باسگاں داد۔ و فوراً من مہیا بہ در آوردن آنہا گردیدم۔ بنابراں تدابیر مردے شدم صاحب یخداں اندکے پس ازاں اینقدر حزت و پرت جمع کردم کہ بزحمت سیاہہ گرفتن می ارزید۔ درہنگام سفر دیدم کہ اگر بارئیس بنہ برداران بندگان شاہی بر سر استرے بنہ بردار چہ زندہ بجنگم جادارد۔

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار سی و سیم

شرکت حاجی بابا در اردوی شاهی و خویش بخدمات دولتی

روز حرکت شاه باردوی سلطانیه از جانب منجمین تعیین شد- بیست و یکم ربیع الاول چهل و پنج دقیقه قبل از طلوع آفتاب براه افتادیم و یک سر در کوشک سلیمانیه که نه فرسخی کنار کرج است - فرود آمدیم- همراهان اردوی سلطانیه همه بساعت معین در آنجا حاضر شدند همراهان شاه عبارت بود- از یک فوج سرباز- و شتران زنبورکخانه و یکدسته سواره و وزراء و صاحب منصبان بزرگ و مستوفیان همه یکبار بحرکت آمده شهر در یک روز از ثلث سکنه محروم ماند- بنظرم چیز ندیده آمد- گویا مردم طهران بلکه مردم ایران مانند زنبور عسل ترک لانه نحل کرده باتفاق در کنار دیگر میروند-

قطارهای استر و اشتر از بار و بنه و رخت خواب و فرش و اسباب مطبخ و چادر و جل و پلاس و آذوقه پر بار گرد و غبار و آواز و زنگوله و غلغله دولوله و قاطرچیان و ساربانان چشم و گوش فلک را تیره و خیره میداشت-

صبح روز حرکت مرا بدروازه گماشتند- تا مانع از دحام خلق در راه شوم- دهقانان که شبها آذوقه و میوه بشهر درآورند تا کشودن دروازه منتظر می ماندند- امر شد که از راه دیگر بروند- سقایان راههارا باد و قت تمام چنان آب پاشی و رفت و روب کرده بودند- که بهتر از آن بتصور نمی آمد- آمد و شد پیره زن بسبب باد و غوری ایشان در سراه شاه غدغن بود-

در آں روز دور باش مردم در خود غیرتے دیدم۔ کہ ہرگز گمان آں را بہ خویش نمی بردم۔ در آں زماں ارا ذلی و اوباشی چہ قدر مردمان معتبر را اہانت کردم و چناں بے محابا و بے تحاشی چماق بسر و مغز مردم می نواختم کہ نسقچیاں میگفتند۔ عجب حرامزادہ بہ زمرۂ ما داخل شدہ بشہرت کار آمدی و جرأت و ظلم شدادی مانند سائر ہمقطاراں خود امیدوار بودم کہ رفتہ رفتہ بمناصب عالیہ برسم۔

خلاصہ۔ اردو بہ راہ افتاد۔ شبانہ پیش یک قطار شتر زنبورک خانہ بانتظار اردو در سلیمانیہ رفت۔ و صدائے توپ سواری شاہ بلند شد۔ و سکوت بہ ہر سوئے مستولی گشت۔ ہمہ صامت و ساکت منتظر ایستادند۔ اول تفنگداراں بعد ازاں یدک داراں با اسپاں پاکیزہ یراق و مرصع و زین بندہائے کشمیری و اطلس زردوز اعلیٰ۔ پس شاطراں و ریکایاں ذات اقدس شہریاری و شہزادگان۔ و وزراء۔ پس از آں یک تیپ سوارہ در رسیدند۔ بزرگاں و وابستگاں ایشیاں و بسیاری از وابستگان و میرزایاں و نوکراں و قلیاں برداران و آشپزاں و شاگرد آشپزاں و فراشاں پادواں مہتران قاطرچیاں سارباناں و اردو بازاریاں دہ ہزار بیشتر ہمراہیاں اردو بود۔ گویا معشر و محشرے بزرگ برپا شد۔ ازایں بیان معلوم توانید نمود۔ کہ از پیش چشم من دروازہ باناں قزوین چہ تماشا و ہنگامہا می گذشت سر و کلہ پادشاہ باریش از پہنا بادوش۔ و از درازی تا کمر باچہری پر از علامت قہاری و جباری پدیدار شد۔ چشم و سر و گوش و بینی من ہر یک جداگانہ از ترس تو ویع یک دیگر می کردند۔ پیش ازاں کہ صدا توانم در آورد۔

ہمگناں جملہ از دروازہ بیروں رفتند۔ و من با دروازہ باناں برائے رفع خستگی مشغول قلیان کشیدن بودم۔ ناگاہ زن وزیر کہ ماذون بہ ہمراہی شوہر بود بہ اردو می رفت۔ از آنجا بگذشت۔ زینب و شومی بخت آں بخواطرم درگذشت۔ شب پیش (بنا بروایت نورجہاں) اورالقصر محمد شمران۔

به آموختن سازندگی و نوازندگی با سائر مطربان فرستاده بودند۔ چه شاه خواسته بود تا مراجعت از اردو زینب قابل حضور شده باشد۔ چشم به قصر قاچار پائم راه سپار۔ اگر مامور رفتن بار دوئے سلطانیه نمی بودم۔ احتمال داشت بدآنجا بردم۔

بامیدے که بدهم بوسه خاک آستانش را
زنم هر شب هزاراں بوسه پائے پاسبانش را

روز نوبتم بسر رسید۔ بخیمه گاه نسقچی باشی رسیده برائے من پانج نفر نسقچی دیگر خیمه برپا دیدم۔ در شهر هم باهم آشنائی جزئی داشتیم (در اینجا هم دیگر را بدانستیم) چه عرض وطول چادر زیاد از شش گز نبود۔ رفقاء مرا ناشی و کوچک ترا می شمردند۔ و من نظر به مصلحت وقت تحمل می نمودم۔

نسقچی باشی علاوه بر نائب که ذکر خیرش لازم۔ وکیلے هم داشت که من بواسطه او به اوج اعلائے معروفیت و توانائی عروج کردم این وکیل بلقبش شیر علی واصلش شیرازی با آنکه او شیرازی و من اصفهانی با آں همه رقابت موروثه بایک دیگر دوست جانی شدیم روزی گرم او بمن قلاچ خربوزه تعارف کرد۔ و من با دست خود قلیانے برائے او چاق کردم۔ من هیضه کردم او با چاقوئے خود خون مرا گرفت۔ اسپ او قولنج کرده بود۔ من با آب تنباکو اما له اش کردم دوستی از دو سو محکم شد۔ و بقول حکماء نخل حیات مان بے دیگر پیوسته یک میوه داد۔ اما او سه سوال از من بیشتر داشت۔ بزرگ هیکل۔ خوش صورت۔ فراخ شانه۔ کمر باریک و توپ ریش بود۔ بروتهائش کلفت و گمراه و مانند شاخ تاک که بر دیوار باغ پیچد پیچان از بناگوشش در گذشته بود۔

شیر علی در خدمت چکیده بلکه مربا بود۔ چرا که در مجلس اول چشمبازیش معلوم شد۔ چشم مرا هم خیلے باز کرد۔

میگفت - برادر - شاہ مواجبے نمے دہد - اگر ہم بدہد دوائے دردِ ما نمے شود -
مزدِ ما - بستہ بخدمت ما بقولاق یا برشوت و نسق بہا - یا چیز دیگر -
ازیں قبیل ہاست - باید عبرت از رئیس خود گیریم کہ ضرب المثل است
(سگ را بصاحبش مے شناسد) مواجب نسقچی باشی سالیانہ ہزار
ہزار تومان است - آنہم باسم نہ رسم برسد یا نہ رسد - خدا میداند -
اما اقلاً پنج و شش مقابل آں خرج دارد - اگر از جائے دیگر نگیرد از کجا
میکند - خانے منصوب و مستحق کتک و جریمہ مے شود - البتہ حد کتک و جریمہ
بمبلغے وابستہ است - کہ بنسقچی باشی باید بدہد - اگر پول ہنگفتی داد -
ماچوب را بجائے پائے او بفلک مے زنیم - ایں روزہا یکے از مستوفیاں
بایں بلا مبتلا شد - برائے حرمت نمدے زیر پایش انداختیم دو نفر نسقچی
فلکہ را گرفتہ بودند - و من با یکے دیگر چوب مے زدیم - عمامۂ شال کشمیری را
از سر و شال را از کمر و جبہ اش را از بر (چوں حق صریح ما بود) بدر آوردیم - بدریدیم
آہستہ چناں کہ نہ شاہ و نہ کسے دیگر بشنود گفت ! اگر ہیچ چوب نخورم دہ تومان
مے دہم چوں پایش بہ فلک برکشیدہ شد - مشغول کار شدیم - برائے اطمینان
و خواطر جمعے از وعدۂ او اولاً بنا کردیم - بضرب حقیقی زدن - تا فریادش بلند شد -
پس باستادی چنانچہ شاہ ہم نفہمید بخاطر خواہ خود بر مقدار نقد موعود
افزودیم - تا اینکہ بنا کردیم - بزدن چوب بر روئے فلسکہ مقاولہ
طرفین ہمانا بدیں طریق شد - ایوائے امان مردم غلط کردم - شمارا
بخدا بہ پیغمبر دوازدہ تومان بجان پدر و مادرتاں ! پانزدہ تومان !
بریش شاہ بیست تومان بہ دوازدہ امام - سی تومان - چہل تومان - پنجاہ -
شصت - صد - ہزار تومان بحضرت عباس ہر چہ بخواہید - قسم کہ
بہ حضرت عباس رسید کار تمام شد - اما نامرد پدر سوختہ بہمان شد تیکہ
بہ سرعت مے افزود - در فراغت کاست - واز آنچہ اول وعدہ
دادہ بود - زیادہ نداد - آنہم از ترس اینکہ اگر بار دیگر دستش گیر بیاید - جان
بسلامت بہ برد -

ایں حکایت شیر علی چناں رگ اشتہائے مرا جنبانید۔ کہ بجز چوب زون و پول گرفتن ہوسے در دلم نماند۔ روز تا شام ترکہ بدست در گردش۔ ہر چہ شکل آدمی داشت می زدم۔ بقوۃ ورزش و ممارست اگر میگفتند آنچہ در عالم پاہست ہمہ را بیکبار چوب زن مے زدم۔ منکہ در خود ہیچ سنگدلی و شجاعت گماں نداشتم نمے دانم چہ شیر بے پیری شدہ بودم۔ اما حقیقت امر ایں است کہ ایں صفت از عبرت و معاشرت دیگراں در من پیدا شد۔

اسپ تازی را دو روزے گر بہ بندی پیش خر
رنگشاں ہمگوں نگردد طبع شاں ہمگوں شود

دراں اوقات زندگانیم در عالمے بود۔ کہ بجز بینی دری گوش بری شقہ کردن۔ داغ بنہادن۔ چشم کندن۔ دم توپ گذاشتن۔ از بام انداختن۔ چیزے دیگر نمے شنیدم۔ مے توانم گفت۔ کہ اگر پدرم را میدادند۔ کہ پوستش را بکن و پر از کاہ کن چوں ہمدانیہا مضائقہ نداشتم۔

گر بمنصب برسی مست نگردی مردی

شادان بلگرامی

گفتار سی و چہارم

شمۂ از ظلم ملازمین دولت در ہنگام مأموریت

پادشاہ آہستہ آہستہ بسلطانیہ راہ پویاں بعد از چہار دہ روز در ساعتے معین و معتاد اندوز بکوشک تابستانی نو ساختہ خود فرود آمد۔ این کوشک در پہلوئے خراب ہائے شہر قدیم۔ بر تلے واقع و چمن سلطانیہ مشرف منظرہ خوش و خرم دارد۔ در زیر پائے نظارگیاں تا چشم کار میکرد۔ چادر سفید برافراشتہ بود۔ من این حالت نسقچی گری خویش را با حالت اسیرے خود درمیان ترکماناں قیاس کناں با عظمت و شکوہ بر خود مے بالیدم۔ کہ بارے۔ امروز مردے ہستم۔ زمانے مردم مرا می زدند۔ و امروز من مردم را میزنم۔ اسم فاعل و مفعول را مثالے صحیح شدم۔ مثلاً وقتے کہ آخوندم چوب مے زد۔ تا عربی آموزم اسم مفعول و بمنزلہ لازم بود۔ اکنوں کہ فعلم مے تواند بدیگرے تجاوز کند۔ بمنزلہ اسم فاعل و متعدیم۔

من در تصور و تصدیق این قضایائے اتفاقیہ کہ شیر علی داخل چادر شد کہ رفیق چہ نشستہ کار و بار چلہ شد۔ بہمراہ من بیاوکارا مدار برائے اردو سیورسات باطراف و جوانب حوالہ شدہ۔ سیورساتیکہ از وہ قاج سوار (کہ میانہ اینجا و ہمدان است) حوالہ شدہ بود۔ بعذر اینکہ چند روز پیش شاہزادہ بعزم شکار آنجا رفتہ۔ و سیورسات را چرانیدہ نرسیدہ است تحصیل آں و تحقیق آں و آوردن ریش سفیداں و کدخدایاں آنجا را بخدمت نسقچی باشی بمن واگذار کردہ اند۔ چوں رفیق منی با ہمہ لند لند نسقچیاں کہ نوبت قولاق را از دست ایشاں گرفتہ ام۔ تو را بہمراہ مے برم۔ بعد از نماز عصر

بہمراہی حاضر باش۔ کہ باید فردا صبح در آنجا باشم۔ من از شادی بیتاب کہ باین زودی قوللق پیدا کردم و باو بے خبری از شالودۂ کار شیر علی۔ میدانستم۔ کہ این چنین فرصتہائے امثال ما مردماں جاہ جو را خیلے غنیمت است۔ باخود گفتم کہ اگر شاہزادہ از سیورسات چیزے برائے ما بجائے نگذاشتہ دریغ از زحمت ما اما باز خیال میکردم کہ ہرچہ بجا نمانده باشد۔ بقدر سیر کردن ما ماند چنانچہ شاعر گفتہ است :-

خورندار مغز را بر جائے ماند
اقلاً پوستے از ہندوانہ
کنند از چانہ اریش کسے را
ازو ماند بجا البتہ چانہ

ابسم در پہلوئے چادر در چدار بود بشتافتم۔

کشودم پائے بند از پائے رہوار
نہادم زین و ترکش بر بکاہل
بدو گفتم کہ اے پابستہ تا حال
ہلا پا بند خویش از پائے بگسل
اگر ایرانے را بگلا نند
چو تو پا بند از پا (گرچہ مشکل)
لگد اندازی و گردن فرازی
تماشا کرد باید رب سہیل

بالجملہ من واو بایک قاطر بنہ بردار در وقت غروب اردو بیروں رفتیم۔ در عالم نوکری با بے لقب بیگی ہم دست و پا کردہ بودم از رفیقے رشمۂ نقرہ برائے سراسب خود و کمرے نقرہ برائے میان خویش کرایہ کردہ بودم۔ بشرطیکہ اگر گم شود۔ تاوانش را بدہم۔ واگر نہ بکرایہ سوقاتے برائے او بہ برم۔

با آں یراق و آں کمر بند شب ہمہ شب راہ پیمایاں۔ دو ساعت پیش

درراہ نخواہیدہ وقت بیروں رفتن وقلیان کشیدن صحرا روندگان بہ (قاچ سوار) رسیدیم۔ از دیدن ما معلوم است۔ اہالی دست و پا چہ شدہ زناں روئے پوشیدند۔ ومردان بتواضع برخاستند حالا بیا وباد بروت میر غضبانہ شیر علی را باش۔ کہ باچہ قارت وقوت کد خدائے آنجا راخواست۔ مرد ریش سفیدی محترم بالباسے از منش خود سادہ تر پیش آمد۔ وسلام داد۔ وبایستاد۔ کہ کد خدا۔ بندۂ شما منم۔ خوش آمدید۔ صفا آوردید۔ قدم بالائے چشم۔ بسم اللہ۔ از اسپ فرود بیائید۔ بفرمائید۔ یکے جلو اسپ راگرفت دیگرے رکاب را وسومے بغلمان را گرفتہ از اسپ فرود مان آوردند بزرگے فروشی ما دیدنی بود۔ بر روئے سکوئے درخانہ کد خدا قالیچہ گستردند۔ تا اطاق حاضر شود۔ تمام اہل دہ در دنبال ایستادہ وما بر روئے قالیچہ نشستہ بودیم۔

کہ خدا با دست خود چکمۂ ما را از پائے کند۔ از انواع تعارفات رسمے کہ نسبت بہ بزرگاں بجا میآوردند۔ سر موئے فرق نگذاشت (شیر علی) بے حیا مثل کسیکہ در واقع مستحق آں احترامات است آنہا را بریش خود مے خرید۔ بعد از دمے چند بچپوق زدن۔ روے بکد خدا نمود۔ کہ "مرد کہ۔ تو کہ کد خدائے قاچ سواری بداں کہ من از جانب پادشاہ آمدہ ام۔ از جانب پادشاہ۔ محض اینکہ بدانم چرا بحسب فرمان پادشاہ کہ در ماہ پیش ازیں بوالئے ہمدان فرستادہ شدہ است۔ مقرری خود بار دوئے سلطانیہ نفرستادہ آید؟۔

کد خدا اگر دروغ بگویم۔ چشمانم از چالہ در آید (مردم رانشان دہان) ایں مردم ہمہ میدانند۔ کہ من تا حال دروغ نگفتہ ام۔ ہر چہ گفتہ ام۔ باز ہماں را میگویم۔

سرکار نسقچی باشی۔ عرض مے شود۔ کہ تو زحمد خدا را) چشم حقیقت بین دگوش حق شنوداری۔ آدمی زیرک وہوشیاری متدین و خدا پرست

من راست و پاکش را عرض بکنم۔ بعد ازاں تو ہرچہ مے خواہی بکن خودت دانی۔

شیر علی۔ من نوکر پادشاہم۔ ہرچہ پادشاہ فرمودہ آں را میکنم۔

کد خدا۔ اختیار داری حالا بعرض من گوش بدہ۔ سہ ماہ پیش ازیں وقتیکہ گندمہا بیش از یک گز قد نکشیدہ بود۔ و برہ ہا در پشت سر مادراں خود مرمی کردند۔ ہر کس بکار کشت خود مشغول و باگاؤ گوسفند خویش مشغوف بود۔ کسے از طرف (خراب قلی میرزا) آمد۔ کہ ارباب فردا بدینجا بشکار گورخر۔ و آہو۔ و کبک میآید با مردے باید۔ خانہا را برائے خدم و حشم او خالی کنید۔ مردم را جمع کردہ۔ کہ تا وقت بودن شاہزادہ درینجا۔ خرج مطبخ و پول دکاہ و جو مالہا ہمہ با شما است۔ ازیں خبر۔ مردم ہراساں کہ کبادۂ شہزادگاں کشیدن نہ کارے ست آساں۔ خواستیم۔ با رشوت و التماس و انابت دفع بلا کنیم۔ نشد۔ قرار بخالی کردن دہ۔ و فرار کردن بکوہہا دادیم۔ تا ازیں ستارہ دم دار رستگاری یابیم۔ سرکار لیقچی باشی اگر آں وقت حالت ایں بیچارگاں و ریختن آنچہ دارند و ندارند۔ و فرار کردن ایشاں را بکوہہا مے دیدی۔ دلت کباب و جگرت آب مے شد۔

شیر علی۔ بآواز بلند بارک اللہ دہ پادشاہ تق و لق میاندازید تا خراب گردد۔ و توقع آں ہم دارید۔ کہ دلم کباب و جگرم آب شود۔ چنیں نیست۔ اگر پادشاہ بفہمد ہمہ را از شمشیر مے گذارند۔

کد خدا سبحان اللہ! تا آخر گوش بدہید۔ از اوقات تلخی فرود خواہید آمد۔ گاؤ و گوسفند خود را با آنچہ مے توانستیم برداشتیم و بمیان درہ و آب کند کوہہا فرار کردیم۔ درہ بجز گرہہا و سہ زن پیر ناخوش چیزے برائے شاہزادہ نماند۔

شیر علی۔ روئے بحاجی با کردہ بآواز خشن گفت۔ حاجی بیگ مے بینی۔ مال و اموال و آنچہ از اشیائے گراں بہا داشتند اند بکوہ بردہ اند و برائے شاہزادہ گرہہا را با زناں پیر ناخوش گذاشتہ خوب کد خدا۔

باقی را بگو۔

کد خدا۔ سرکار آقا۔ مادر میان درہا و کنار آبہا چادر زدیم۔ و آدمی چند گماشتیم۔ تا بجا خبر آرند۔ ظہر روز دیگر خبر آوردند کہ شاہزادہ با خدم و حشم بسیار آمد۔ از فرار اہل دہ در غضب شدہ امر فرمودہ تا خدمتگارانش درہائے خانہا را بزور شکستہ داخل و جائے گیر شدند گفتند بجائے اطفار آتش غضب شاہزادہ یکے از زنان پیر چشم را بستہ۔ دہن را کشودہ از فحش و دشنام بشاہزادہ چیزے باقی نگذاشت سپس شاہزادہ امر فرمود تا آذوقہ و علوفہ از جائے دیگر آوردند۔ و در خانہ ماندند۔ ہمراہانش آنچہ در خانہا یافتند۔ بردند۔ اول آلات و ادوات کشت و زرع۔ ازاں بعد در و پنجرہ و در آخر تیرہائے خانہا را بجائے ہیزم ہمہ را سوزاندند۔ اسپاں را در کشت زار بخصیل بستند۔ آنچہ از پیش اسپاں باز ماند چیدند۔ و بردند۔ خلاصہ ما را بخاک سیاہ نشاندند۔ اکنوں خانہ خراب۔ بے پول بے لباس۔ بے گاؤ و گوسفند نہ مایہ۔ نہ خانہ نہ زندگی۔ بجز خدا و شما پناہے نداریم۔

ازیں سخناں شیر علی۔ از جائے برخاست و ریش پیر مرد را گرفتہ گفت۔ مرد کہ۔ بایں ریش و پشم سفید حیائے کنی۔ ایں طور دروغ مے گوئی۔ در دقیقہ پیش باقرار خودت ہر چہ گراں بہا داشتہ بگوہ بردید و حالا خانہ خراب شدہ آید۔ ایں مے شود۔ اما ایں ہمہ را برائے مزخرف و نامربوط شنیدن تو نیامدہ ایم۔ اگر خیال ریشخند ماداری۔ اشتباہ کردۂ تو شیر علی را نمے شناسی۔ ما ایں جور مردمانیم اگر یک چشم مان در خواب باشد آں یک دیگر باز است اگر تو روباہے ما پدر روباہیم اگر تو کہنہ آپارتی ہستی۔ ما کہنہ آپارتی تریم۔ باید ریش تو خیلے سفید تر و ازیں دراز تر باشد۔ و چشمت خیلے دنیا دیدہ تر مگر نتوانی ما را رو دست بزنی۔

کد خدا۔ خدا نکند۔ من ہرگز فریب تو نخواستم۔ من کجا و ایں خیال کجا۔

مارعیت پادشاہیم۔ ہرچہ داریم وند اریم از پادشاہت است اما چہ کنیم
لخت مان کردہ پوستمان کندہ اند۔ این تاپوہامان این لتہ ہامان نہ درخانۂ مان
حبہ ایست۔ ونہ درکشت مان خوشہ۔

شیر علی من این حرفہا سرم نمی شود۔ پوست کندہ یا نکندہ حبہ داریابی
حبہ مایک کارکردنی داریم۔ ویک حرف گفتنی حکم پادشاہ باید بجا بیاید
یا سیورسات یا بدل سیورسات با تو وسائر ریش سفیدان را بسلطانیہ
بحضور حاکم می بریم۔

ازاں بعد کدخدا ریش سفیدان را بگوشۂ کشیدہ باسرگوشی باستشارہ واستخارہ
پرداختند۔ وما باکمال تشخص وکیف بے آنکہ کیکمان کزوچپوق مے کشیدیم
وفیس مے کردیم۔

نتیجہ استشارہ اینکہ ما را بپرند۔ یکے شیر علی را بکنارے کشید
وکدخدا باکمال چرب زبانی وچاپلوسی بہ نزد من آمد۔ کہ آقا ہم من دہم
سایر اہل این دہ۔ محبت غریبی بتو پیدا کردہ ایم۔ ہمانا تو خضر وقتے کہ خدا
بخلاصی ما بیچارگان فرستادہ است کہ کسے کہ ازین ورطہ نجات دہد توئی
کدخدا این حرفہائے چاپلوسانہ را میزدمن باوقار تمام باچپوق
خود بے صدا بازی مے کردم۔ امارا ستش بگویم ہمین کہ حرف رشوہ بمیان آمد
طور دیگر شدم۔

کدخدا گفت۔ ما مشورت کردیم۔ ومتفقیم براینکہ چیزے کہ نداریم چگونہ
بفرستیم۔ این مسلمے است آمدم برسراینکہ اگر شما این بلارا ازسرما دفع کنید۔ حاضریم
چیزے بشما پیشکش کنیم۔

من بسیار خوب۔ ولے میدانید۔ تنہا نیستم۔ بزرگی داریم۔ اگرچم بزرگ مارا
نہ بینی۔ این حرفہا مفت است۔ ازین گذشتہ چرب دست اورامن روغن باید
نہ مثقال مثقال۔

کدخدا۔ چہ بکنیم۔ ہرچہ داریم ظاہر وباطن۔ اما تحمیلات امسالہ ما خیلے
گراں بود۔ بجز فرزندوزن چیزے بجائے نگذاردہ کہ بدہیم۔

من :- رفیق راستش این است - که اگر پول نقد ندارید - بیہودہ زحمت میکشید
باپول نقد بالائے سبیل شاہ نقارہ مے تواں زد ولے بے پول بجز ضرب چوب
چیزے درمیاں نیست -

کہ خدا! از کجا پول - پول این قدر کمیاب است - کہ اگر زناں ما بیابند
تعویذ گردن مے کنند - واگر مامردماں بیچارہ پنجاہ تومان بدست آوریم خودرا
مالک کوہ نورے شماریم - ودرزیر خاک پنہاں مے کنیم - کہ قارونیم پس سرنگوشم
فرود آورد - کہ تو مرد مستدینے - احمق نیستی - اگر خلاصی ممکن است مارا
بدہاں شیر نیندازی - (رفیقم را نشان دہاں) گفت" بہ بینیم چم این را چہ طور
مے تواں دید؟ بہ پنج تومان نقد و یک شلوار قصب سرخ مے تواں
دہنش را بست یا نہ؟ گفتم - این رائے دانم ولے میدانم - کہ رحم ذرہ
در دل او نیست - تومان را دہ و شلوار را یک دست رخت کنید -
بلکہ بگردن قبولش بگذارم -

پیرہ مرد گفت :- او خیلے است وہمہ دہ مارین بایں مبلغ نمے ارزد -
پنج تومان بایک شلوار تو اورا بایں کہ مے گویم راضی کن - تعارف تو ہم بالائے
چشم ماں - تو را ہم راضی خواہیم کرد -

مجلس ما بدا اینجا انجامید - من مشتاق اینکہ آں دیگر بگوش
شیر علی چہ پاسخے خواندہ و او مشتاق کہ کہ خدا بمن چہ افسونے
دمیدہ خودرا بہ پک دیگر رساندیم - از فقرات گذشتہ یکدیگر را
مطلع ساختیم - معلوم شد کہ ہر دو می خواستہ اند - بدانند ما چند
مردہ حلاجیم - بشیر علی گفتم - رفیق من تورا جانورے قلم دادہ ام - کہ سیر نمے شوی -
وچنداں کہ شتر مرغ آہن مے گوارد - تو نقرہ و طلا - حرصت بحدیکہ
از احاد و عشرات حرف زدن در نزد تو کفر است - ہمہ از آمات والوف
باید گفت -

شیر علی :- راست و خوب گفتہ - اگر تورا راضی نکنند - بایں نرمی
ہمہ سختی از دست من برمیاید -

در آخر۔ بعد از بخوائے بسیار ہمہ اہل دہ با کدخدا ہدیۂ بزرگے از سیب و امرو و عسل و پنیر تازہ در خوانچہ آوردند۔ باکمال فروتنی۔ التماس پذیرفتن آں نمودند۔

کدخدا آہستہ پنج تومان و شلوار را در پیش ما نہادہ از بیچارگی اہل دہ بنوعے سخن گفت۔ کہ بجز دل شیر علی ہر دلے بود آب مے شد۔

ما باہم ساختہ ہدیہ شان را رد کردہ پیش ایشاں انداختیم دست پاچہ شد خوانچۂ میوہ بر سر آہستہ بے صدا وندا برفتند۔

بعد از نیم ساعت کدخدا بحکم دستور العمل با دہ تومان و یکدست راغت آمد۔ بعد از خوردن میوہ ہا و گذاشتن شیر علی دہ تومان را در جیب۔ من بروئے کدخدا نگران کہ مال من کو۔ اما بجز بعض اشارات و رموزے چیزے درمیان ندیدم۔ از تنگی حوصلہ بیتابانہ گفتم۔ آخر کو و چہ و چہ قدر؟

گفت اندکے تامل بفرمائید۔ ہنوز حاضر نیست۔

در آخر۔ بعد از گنگاش بسیار۔ دہقاناں۔ شلوار مردہ ریگ رد کردۂ شیر علی را در مجموعہ بزرگ با سخنان اعتذار خیلے از مجموعہ بزرگتر بحضور آوردند۔

بانگ برآوردم۔ کہ ایں چہ چیز است؟ عجب مردماں بے شرمید مگر نمے دانید کہ من نسقچیم پدر آدم را مے سوزانم۔ بلائے بسرتان بیاورم کہ بر روئے نان بگذاری سگ ہم نخورد۔

کدخدا۔ تو خیال مے کنی ہمہ کس مثل تو خر است؟ با ایں شلیتۂ مادر صمد کہ ہفت ہشت پار از یارت کردہ مے خواہی مرا احیاء بکنی؟ تو مے پنداری با ایں پیراہن یوسف چشم من روشن خواہد شد بیا بردار برو گم شو بہ بیں در عوض ایں شلوار نسقچی چہ قبا برائے آدم می دوزد۔ بعد ازیں سخنان کدخدا در کار دلجوئی من ناگاہ شیر علی

شلوار را برداشت که به بینم چه طور چیزے است" پس مانند کسے که مے خاست بر آورد کند۔ روبروئے آفتاب گرفتہ بنگریست وتہ کردہ در پہلوئے نہاد کہ ہیچ عیبے ندارد۔ خوب چیزے است۔ من قبولش دارم۔ کہ خدا خانۂ آباداں خدا پدر شمارا بیامرزد۔

ازیں سخن مردم دہ انگشت بردہان کسے را یارائے دہاں کشائی نماند۔ من با دست تہی یعنے با لنگ بے شلوار چیزے کہ فہمیدم تجربہ ایں بود کہ بعد ازیں ہم شہریان وہم کاران خود چگونہ حرکت کنم۔ وبکسے کہ خود را دوست من گوید۔ چہ طور اعتماد نمایم۔ بایں حال برگشتیم۔

شاداں بلگرامی

در آخر۔ بعد از بخوائے بسیار ہمہ اہل دہ با کدخدا ہدیۂ بزرگے از سیب و امرود و عسل و پنیر تازہ در خوانچہ آوردند۔ باکمال فروتنی۔ التماس پذیرفتن آں نمودند۔

کدخدا آہستہ پنج تومان و شلوار را در پیش ما نہادہ از بیچارگی اہل دہ بنوعے سخن گفت۔ کہ بجز دل شیر علی ہر دلے بود آب مے شد۔

ما باہم ساختہ ہدیہ شان را رد کردہ پیش ایشاں انداختیم دست پاچہ شد خوانچۂ میوہ بر سر آہستہ بے صدا وند ابر فتند۔

بعد از نیم ساعت کدخدا بحکم دستور العمل بادہ تومان و یکدست رافت آمد۔ بعد از خوردن میوہ ہا و گذاشتن شیر علی دہ تومان را در جیب۔ من بروئے کدخدا نگران کہ مال من کو۔ اما بجز بعض اشارات و رموزے چیزے درمیان ندیدم۔ از تنگی حوصلہ بتیابانہ گفتم۔ آخر کو و چہ و چہ قدر؟

گفت اندکے تامل بفرمائید۔ ہنوز حاضر نیست۔

در آخر۔ بعد از گنگاش بسیار۔ دہقانان۔ شلوار مردہ ریگ رو کردۂ شیر علی را در مجموعہ بزرگ با سخنان اعتذار خیلے از مجموعہ بزرگتر بحضور آوردند۔

بانگ بر آوردم۔ کہ ایں چہ چیز است؟ عجب مردماں بے شرمید مگر نمے دانید کہ من نسقیم پدر آدم را مے سوزانم۔ بلائے بسرتان بیاورم کہ بر روئے نان بگذاری سگ ہم نخورد۔

کدخدا۔ تو خیال مے کنی ہمہ کس مثل تو خراست؟ باایں شلیتۂ مادر صد کہ ہفت ہشت پار از یارت کردہ مے خواہی مرا احیاء بکنی؟ تو مے پنداری باایں پیراہن یوسف چشم من روشن خواہد شد بیا بردار بر و گم شو بہ بیں در عوض ایں شلوار نسقیچی چہ قبا برائے آدم می دوزد۔ بعد ازیں سخنان کدخدا در کار و بجوئی من ناگاہ شیر علی

شلوار را برداشت کہ بہ بینم چہ طور چیزے است" پس مانند کسے کہ مے خواست بر آورد کند۔ روبروئے آفتاب گرفتہ بنگریست وتہ کردہ در پہلوئے نہاد کہ ہیچ عیبے ندارد۔ خوب چیزے است۔ من قبولش دارم۔ کہ خدا خانۂ آباداں خدا پدر شما را بیامرزد۔

ازیں سخن مردم دہ انگشت بردہان کسے را یارائے دہاں کشائی نماند۔ من با دست تہی یعنے با لنگ بے شلوار چیزے کہ فہمیدم تجربہ ایں بود کہ بعد ازیں ہم شہریان وہم کاران خود چگونہ حرکت کنم۔ وبکسے کہ خود را دوست من گوید۔ چہ طور اعتماد نمایم۔ بایں حال برگشتیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و پنجم

در تبدیل ترشروئی بخت بخندہ روئی

و رسیدن حاجی بابا بعہدہ وکیل نائب نسقچی گری

دوبرۂ بزرگ۔ کہ تبرک قاطر بنہ بستہ بودیم۔ تنہا پیش کش بزرگمان شد۔ از ورود بارود اول پیش نائب رفتہ او مارا پیش رئیس برد رئیس در چادر با جمعے از رفقا باختلاط مشغول بود۔

بشیر علی گفت۔ خوب چہ کردی؟ سیورسات را آوردی یا کدخدارا۔

شیر علی جواب داد۔ خدمت سرکار عرض مے شود کہ نہ سیورسات را نہ کدخدارا۔ کہ خدائے قاچ سواران دوبرہ خدمت سرکار فرستادہ و ما بچشم خود دیدیم۔ کہ بیچارگان بجز ایں دوبرہ چیزے در بساط بلکہ جانے در جدنداشتند۔ ہر چہ داشتہ و نداشتہ از دست شان گرفتہ اند بلکہ اگر چیزے بایشاں فرستادہ نشود۔ از گرسنگی گوشت یکدیگر را خواہند خورد۔

نامردخاں :۔ بسیار خوب۔ اگر گوسفند نداشتند۔ برہ از کجا فرستادند؟

بشیر علی :۔ راست است و حرف سرکار درست۔ اما سخن من سرگندم بود۔ نہ گوسفند۔

نامردخاں :۔ چرا بموجب فرمان کدخدا درویش سفیداں را نیاوردی؟ اگر من آں جا بودم۔ زندہ زندہ آتششاں مے زدم۔ زانو بندے کردم تا اقرار چیزداری بکنند۔ بگو ببینم چرا نیاوردی؟

شیر علی :- (بمن نگاہ استشہاد کناں) ما خیلے جہد کردیم بستیم زدیم فحش دادیم - حاجی ہمہ را دیدہ و مے داند - وگفت اگر پول ندہید - البتہ کسے بہ شما ہا رحم نخواہد کرد - ترحمے از ما یا یشاں نشد - وحالے کردیم - کہ خان رحم در دل ندارد - اگر یکبار زیر دستش بیفتید دیگر خلاصی ندا رید -

نامردخاں :- اینہا ہمہ را گفتی ؟

شیر علی :- گفتم وچناں ترسیدند - کہ اگر زمین مے شگافت فرو مے رفتند -

نامردخاں :- (رو بحاجی با با نمودہ) حاجی - من نمے فہم - چرا شما بے آنہا برگشتہ آید ؟

حاجی :- (با تواضع تمام) راستی بندہ ہم نمے فہم - او نائب دویم بود - وہمہ کارہ ومن ہیچ کارہ ؟

نامردخاں :- خشمناک رو بحاضرین گفت - ایں دو پدر سوختہ بر ہم نساختہ اند - شیر علی - بسر من بنان ونمک پادشاہ بگو - بہ بینیم - چہ قدر گرفتی ؟ حاجی تو کہ یک ماہ بیش نیست - در خدمت منی - بگو بہ بینیم - چہ اندوختی ؟ ہر چہ قسم خوردیم - وغدر آوردیم کسے گوش نداد - وباور نکرد - در آخر ما را از چادر بیروں کردہ بدست نائب سپردند - تا کدخدا را آوردہ روبرو کنند -

چوں با شیر علی تنہا ماندیم - فی الفور خواست آنچہ گرفتہ با من قسمت کند - دہ تومان را از جیب در آورد - کہ انصفش را بمن دہد -

رو باو کردہ گفتم - رفیق حالا کار از کار گذشتہ شراب را خوردہ و سر خمار را ہم تو بکش - من چرا خود بخود ناخوش شوم - تو خود درس خوبی بمن دادی -

بسیار سعی کرد - کہ در وقت روبرو شدن با کدخدا از ہیچ حاشا کنیم - وہر نوع قسم بخورد - من شہادت بدہم - اما من فریب وے نخوردم - میگفت اگر پائے من بفلک رود - زندگی بر من حرام است - ہمہ چیز تن در میدہم - الا چوب - من چوب زناں را چنداں رنجاندہ و بیرحمی در حق شاں کردہ ام - کہ اگر بدست شاں بیفتم زندہ جاں بدر نمے برم - سوگندہا یاد کرد - کہ چوب خوردن تن در نخواہم داد - بار دیگر کہ بحضور خواستند - کسے را از وے خبر نشد -

(رفت بدآنجا کہ عرب نے فگند)

تحقیق حالش از من خواستند۔ این قدرے توانم گفت کہ از چوب سخت مے ترسید۔

در رود کہ خادر ویش سفیداں مرا رو برو بردند۔ ہمہ باتفاق گفتند کہ حاجی چیزے نخواست و نگرفت۔ بلکہ اصرار ہم داشت۔ کہ پیش کشی لایق باید بہ بزرگ ما داد۔ ہمہ شکایت ہا را بجان شیر علی بستند۔ کہ استکمال بدبختی ما بدست او شد۔ و پوست بدن مجروح ما را او کند۔

این وقائع۔ ہمہ آہستہ آہستہ دلیل عاقبت بخیرے من مے شد۔ راہ پیش رفت ترقی مرا مے کشود۔ قصۂ راستی من بہر سوئے پیچید و حکایت یگانہ روزگار بودنم بدہا نہا افتاد۔

یکے میگفت۔ کہ این درستی و راستی در سایۂ دانستن حکمت و طبابت اوست کہ مے داند۔ آبرو بہتر از مال است۔ دیگرے میگفت کہ کہنہ اصفہانی است۔ جائے نمے خواہد کہ آب از زیرش در رود۔

خلاصہ باستادی و رندی مشہور شدم و ہمہ طالعم را مسعود مے شمردند۔ چرا کہ بخت بکامم مے گشت۔ نتیجۂ این سرگذشتم چناں شد کہ بجائے شیر علی نائب دوئم نسقچی باشی ایراں شدم۔

اگرچہ از سوق کلام و سرعت انتقال من بداں مقام چناں ظاہر مے شود۔ کہ منصبے کوچک بودہ۔ ولے در ضمن معلوم خواہد شد کہ خیلے جلیل و متضمن خدمات بزرگ است۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و ششم

با امیر غضبیش اظهار شفقت

وجواں مردی حاجی بابا در بارۂ زنی از ارامنہ

لشکر پادشاہ روس کہ با دولت ایران جنگ داشت۔ آں روزہا در گرجستان بود۔ وقتیں آں مے رفت کہ از حدود رود ارس بگذرد حاکم ایرداں ملقب بسردار و مقرب شہریار از مدتے باز باچرخچیہائے روسیہ بطریق جنگ و گریز۔ بستیز و آویز بودی و خود را بخراب کردن دیہات و قصبات سر راہ مشغول میداشتے۔ ولیعہد گردوں مہد حاکم تبریز۔ در نزدیکی آنجا با اردوئے قرار بر آں دادہ بود کہ دشمن را تا تفلیس و باصطلاح اہل دربار تا پشت دیوار شہر مسکو براند۔

اُردوئے سلطانیہ ہر روز منتظر ورود۔ خبر برش کہ بایست بقمشلو برند۔ بود۔ و در تدارک پذیرائی سراں دشمناں کہ برائے نشان فتح و ظفر بایستے فرستادہ شود۔ تا اینکہ چار پائے جلو ریز بہمراہی بنجبار سر بار رود آمد۔ سرہا را باطنطنۂ تمام در سر راہ چادر ہا چیدند۔ اما چوں موکداً استمداد ہم خواستہ بود۔ معلوم مے شد۔ کہ حادثۂ تازہ واقع شدہ است۔ ازیں جہت بزرگ نامردخاں را فردائے ہماں روز با دہ ہزار سوار برگماشتند۔ کہ بزودے بکنار ارس رود۔

مین باشی۔ یوز باشی اون باشیاں در اردو بدیں سود آں سوختہ بال تہیہ و تدارک نامردخاں را مے دیدند۔ و دستور العمل خویش را مے گرفتند۔ چادر نامردخاں پر از سر کردگاں بود۔ بایشاں دستور العمل و چگونگی حرکت ثناں را مے داد۔ ماموریت من ایں کہ با یک فوج نسقچی۔ یک روز پیشتر

ازہمہ برائے ترتیب سیورسات بروم۔ ایں کار کوشش وزحمتے فراواں درکار داشت ولے اگر پرکردن کیسۂ ہم مے خواستم۔ نیکو فرصتے بود۔ اما از حرکت شیر علی متنبہ شدہ جرأت گرفتن رشوہ نمودہ عہد کردم باآب قناعت آتش حرص وطمع را فرونشانم۔

باابواجمعے خود بشتاب یک روز پیش از ورود اردو بایران رسیدیم۔ سردار ہم بعد از ہجوم بہ قشلو خود را بدانجا کشیدہ منتظر سواراں نامردخاں بود۔ وارد وئے ولیعہد از سمت دیگر سرحد بسرحد گنجہ۔ کہ تازہ بدست افتادہ بود۔ مے رفت۔ وچوں ولیعہد نمے توانست از اردوئے خود لشکر جدا کند۔ سردار از اردوئے شاہی استعانت جست۔

بعد از ملاقات سردار با نامردخاں وگنگاش ایشاں قرار برایں دادند کہ از برائے اطلاع از حرکت لشکریان روس بہر سوئے چاسوسے رود۔ من با بیست نفر از جانب نامردخاں مامور بدیں کار شدیم۔ سردار نیز برائے بلد بیست نفر ہمراہ مان کرد۔ وقت غروب ہمہ جمع شدہ بعد از شام براہ افتادیم۔ نزدیک طلوع آفتاب بادہ اشتراک رسیدیم۔ تا از آنجا بقرق کلیسا جائے گاہ خلیفہ رویم۔ درکنار پل اشتراک۔ کلیسا خراب ہائے ارمنیاں بسیار است ناگاہ یکے از ہمراہاں بانگ برآورد۔ نَادِ عَلِیًّا مَّظْهَرَ الْعَجَائِبِ ایں ہیکل عجیب وغریب چیست؟ آنچہ من مے بینم۔ شما ہم مے بینید۔ یا نہ؟

یکے گفت۔ من ہم مے بینم۔ غول بیابانی است یا ہیکل شیطانی ایں ساعت ساعت غولاں واین وقت وقت شیاطین است کہ میآیند ومردگاراں میخورند۔ شاید حالا ہم در آنجا مردہ میخورند۔

من ہم چیزے میدیدم۔ اماں تشخیص آں نمے توانستم داد۔

بر سر پل ایستادم وچشمہا بجانب سیاہی دوختہ ہمہ باعتقاد اینکہ چیزے خارج از عادت وماورائے طبیعت است جملہ پناہ بہ پیغمبر وامام مے بردیم۔ وکسے یارائے پیش رفتن نداشت۔ ہر یک بنام دفع دگر یزدان شیطان وغول آیت وعزیمتے مے خواند۔

پیر مرد عراقی گفت۔ کہ بند تنبانہا را بکشائید تا اگر غول است۔ در رود چہ ما در اصفہان این امر را تجربہ کردہ ایم۔ خیلے مجرب است۔

جوانے ترک گفت۔ این تجربۂ بند تنبانی برائے گریزاندن غول اصفہان است۔ غول آذربائجان بایں چیزہا از میدان بدر نمے رود باید پاچہ را در مالید و او را پیکرد۔ این بگفت۔ و اسپ برانگیخت پس از لمحہ چند خبر آورد۔ کہ غول زنی است چادر سفید با مردے در پناہ دیوار نہاں شدہ اند۔

با پنج شش تن از ہمراہاں برائے تحقیق بخرابہ رفتم۔ چہ وظیفہ جاسوسیم چنیں اقتضائے مے نمود۔

در زیر طاقے شکستہ۔ زنے دیدم نیم مردہ بر روئے زمین دراز کشیدہ۔ و جوانے سر بگریباں پہلویش نشستہ۔ ہر دو جوان و ہر دو با لباس گرجی۔ و با اینکہ زن پژمردہ و زرد گونہ بود۔ آثار وجاہت از او پیدا جوان قمہ در کمر تفنگے بدیوار نہادہ یکے از آں براز زندگانی بود۔ کہ ہرگز مانند آں جوان ندیدہ۔ رو بند زن سفید و لی جا بجا خونین و دریدہ بود۔

پرسیدم اے دو! اینجا چہ مے کنید؟ اگر راہ گذرید۔ چرا براہ نمے روید۔ جوان سر برداشت۔ کہ اے جواں مرد۔ روزیاری و دستگیری است۔ اگر ہم بگرفتنم مامورے۔ بحق مردے و مردانگی کہ این زن را از چنگ سردار برہان۔

گفتم نے۔ نے بگرفتن تو مامور نیستم۔ تو خود بگو از کجا میائی و بکجا مے روی۔

جواں مرد جواب داد۔

آں بہ کہ نہ پرسی تو و ما نیز نگوئیم
کہ افسانۂ ما باعث صد گونہ ملال است

اولاً از روئے یاری و مددگاری این زن نیم مردہ را بہ پناہ

گاہے برساں تا نمیرد۔ چہ مجروح است و تیمارداری لازم دارد۔ آں گاہ من بیان حال خود را خواہم کرد۔ و ہر آئینہ دولت بحال من خواہد سوخت۔ اگر از غلاماں سردار نباشی۔

مرا دل بحال او چنداں سوختہ بود کہ التماس لازم نداشت باوعدہ یاری۔ زلش را روئے پوشیدہ با آہ و زاری بخانہ پیرہ زنے بردہ بہ تیمار دار ماہر سپردیم۔ جواں مرد گفت۔ من ارمنیم و اہل اشترک ہم ہمہ ارمینید۔ این کار سخت بجا شد۔ و این خبر مارا بشارتے بود۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و ہفتم

سرگذشت یوسف ارمنی و مریم

خیال ایں بود۔ کہ برائے استراحت خویش و چریدن حیوانات بکوہ (ابہران) روم۔ ولے قبیلہ کہ بایست میرسات از ایشاں گرفتہ شود از ترس جنگ بکوہ ہا گریختہ بودند ناچار بامید خبر یافتن از لشکریاں روس در (اشترک) ماندم۔

بعد از دو ساعت خواب۔ وصرف ماحضر جوانمرد ارمنی را طلبیدہ تا شرح حال خود خصوصاً کیفیت فرارش را بیان نماید۔ چوں روز روشن شدہ بود۔ از ملاحظہ وجنات حال و حرکاتش چناں استنباط کردم کہ سرگذشت او نباید دروغ و ساختگی باشد۔ مختصراً بدیں گونہ بیان حال خود نمود:۔

من اصلم ارمنی۔ واسم یوسف۔ پدرم کدخدائے دہ (قمشلو) کہ دہ فرسخی اینجاست۔ مے باشد۔ بمناسبت سردسیری آنجا و کوہستانی مکانات و جزئی استحکامات۔ از ظلم و جور حکام اندکے در امان بودیم۔ عموو خالویم در خدمت (اوچ کلیسا) بودند و مرا مربوط نمودن بد آنجا خواستہ۔ بمدرسۂ آنجا فرستادند۔ و در کتاب خانۂ مدرسہ۔ با ایں کہ اکثر کتابہا راجع بدینیات بود۔ کتابے در تاریخ ارمنیاں پیدا کردہ مطالعہ نمودہ فہمیدم۔ کہ ما وقتے در دنیا قومے و ملتے و صاحب حکمرانی بودہ ایم۔ ازیں معنے رگ غیرتم بجنبید۔ چنانچہ ترک طریق رہبانیت کردہ اختیار فن سپاہیگری نمودم۔ در آں اثنا جنگ بین روس و ایران پیش آمدہ

ودہ مادر رہگذار لشکریاں واقع شدہ بود۔ در یاری بخاندان خویش بدانجا شتافتم۔ زراعتے کہ مایہ تعیش و زندگانی ما بود۔ پائمال سیول خیول دوسوئے گردید۔ از آشنا و بیگانہ اہالے را ترسان و پریشان یافتم۔ اینک شرح حال ما علی العموم واز آن من علی الخصوص۔ اینکہ

روزے مسلح در کشت زار بہ یک سوار ایرانی برخوردم کہ زنے را بر ترگ داشت واز میان درۂ پہلو نیم میخواست بگذرد۔ چشم زن از دور کہ بمن افتاد۔ بیاری اشارتم نمود۔ ومن از روئے غیرت دعوتش را اجابت کردہ تیغ بر دست سر راہ بر سوار ایرانی بستم۔ بجہت سنگینی سر بار خود دست بہ تفنگ و شمشیر بازیدن نتوانست۔ باسپ تازیدن آغازید۔ سخت بروے تباختم۔ و از راندن اسپ اوزن را از ترکش بینداختم۔ خواست بامن در آویزد۔ حریف را سخت دید از ترس جان چارۂ جز اینکہ بگریزد ندید۔

فوراً بیاری زن دویدہ در لباس ارمینش دیدم۔ چوں بپرستاری شتافتم۔ بہترین زنانش یافتم۔ سالش چہاردہ دبہ از ماہ چہاردہ بود چشمم بروے افتاد۔ از پائے در افتادم۔ زانویم لرزیدن گرفت و دلم طپیدن۔ عشقش چناں بسراپایم مستولے شد کہ ؎

گفتی ازیں جہاں بجہانِ دگر شدم

اگر چشم خیرہ نمے شد۔ تا قیامت از دیدارش دیدہ برنمے کندم چوں خویش را در بغل بیگانہ دید از عقل بیگانہ گردید۔ ہراساں چہرہ بخراشید۔ کہ خواب است یا خیال من و بیگانہ امرے است محال۔ ولے چوں مرا ہمجنس دید۔ میلش کشید۔ واندکے آرام شد گناہ من نہ آں کہ اورا از چنگ دشمن ربودم۔ بلکہ چرا نقابش کشودم۔ چہ درمیان ارامنہ جز شوہر کسے نقاب زن را کشودن نتواند۔ سوگندہا خوردم کہ کشودن برقع نہ از روئے ہوا و ہوس بلکہ برائے افاقت و راحت تو بود۔ اطمینانش دادم کہ ایں راز درمیان من و او ماند۔ و کسے دیگر نداند۔

پس از آرامے گفت:۔ من ایں سوار ایرانی را نمے شناسم۔ لے چند روز پیش ازیں جنگے بین ایرانیاں و گرجیاں واقع شد ایرانیاں جمعے از گرجیاں را اسیر

گرفتند۔ وایں مرد ہمانا در آب گل آلودہ ماہی گرفتن و مرا بجائے اسیر گرجی گذراندن خواست۔ صبحے زود کوزہ آبے در دست بسر چشمہ رفتم۔ ایں مرد از پشت دیوار کارد بر دست بر آمد۔ و تہدید گفت۔ اگر صدایت بر آید شکمت بدرم۔ مرا بہ ترک بنشاند۔ و براند۔ دخترانے چند از دور ایں حال را مشاہدہ نمودہ بفریاد و فغاں بر خاستند۔ و محتمل است۔ بخانوادۂ ام خبر رسانیدہ باشند۔ مرا از راہ و بے راہ بدینجا رسانید و باہمہ تہدیدات او از تو استمداد نمودم۔ باقی را خود دانی۔

دریں حال جمعے سوارہ و پیادہ تازاں تازاں و دواں دواں در رسیدند۔ دخترک فریاد بر آورد۔ کہ اینک خویشان من۔

چوں بہ ہمدیگر رسیدہ ببوس و کنار پرداختند۔ من از یک سوئے ہراساں ولرزاں کہ مبادا ایں نامردی را از من دانستہ باشند۔ ولے حمد خدارا کہ دخترم را ہوادار خود شمرد۔ و ایشاں از من اظہار تشکر نمودند۔

پدرش نام و نسبم پرسید۔ گفتم۔ من پسر خواجہ پروس کہ خدائے قمشلویم۔ شناسا در آمدیم۔ شادماں گردید۔ و برائے ادائے شکرانہ باصرار و ابرام بہ مہمانیم برد۔

در نزدیکے منزل۔ مرد و زن بدیدن ما شتابان مے گفتند کہ دیوے دجال خوئے آہن سر۔ فولاد پنجہ۔ روئیں تن زرہ دار بر اسپے سوار کہ در وقت پویہ زمین را شگافتی و مانند رعد غریدی۔ در سر چشمہ آمدہ۔ مریم را بربود و حاملہ ساخت۔ پس فرشتہ بصورت جوانے کشتادرز از میان ابر بکوہ واز کوہ بدرہ فرود آمد۔ با سلاحے اژدر شکل آتش فشاں۔ مریم را از دست دیو خلاص ساخت۔ و او را خاکستر وار بباد نیستی داد۔ و خود ناپدید گردید۔ ہمانا آں فرشتہ روح القدس مجسم بود۔ کہ بخلاصی مریم آمد۔ مرا نادیدہ فرشتہ انگاشتہ بودند و سخت برخود مے بالیدم کہ بہماں اعتقاد باز مانند۔ ولے یکے از کودکان کہ مرا بارہا در گلہ بانی و گاؤرانی دیدہ بود۔ گفت۔ ایں فرشتہ نیست۔ ایں یوسف پسر فلاں قمشلوئی مے باشد۔ باآں ہمہ مرا صاحب معجزہ

مے شمردند۔ خویشان مریم از شکرانہ عاجز و دل من از عشق او مالا مال بود۔ و ہمہ تن بیسوختم و مے ساختم۔ چہ دیگر او را بے نقاب ندیدم۔ مگر آں ہمہ لذت لذت یک دمہ بود۔ برخود مصمم کردم کہ

دست از طلب ندارم تا کام دل برآید
یا جاں رسد بجاناں یا جاں ز تن برآید

اگر ہمہ باید با دیو و دجال خوئے بسازم۔ آں فرشتہ مثال را مے رہایم۔ پس بہ تقریبے بمریم بے نقاب برخوردہ۔ دانستم کہ مہربانی از دو سو ست بے سوال و جواب درگذشتیم۔

فردائے آں روز بخانہ برگشتہ بدست و پائے بدر افتادہ۔ مادر را شفیع ساختم کہ مریم را بہر بہانہ کہ باشد برایم خواستار کنید۔

پدر پوزش کناں کہ ایں وقت عروسے را نشاید۔ من بے سروساماں جنگ درمیان۔ درمیان عرصات عروسی ؟ یعنی چہ؟

خلاصہ بزور و زاری عاقبت راضی شدہ بخواستاری رفتند پدر و مادر دختر نیز راضی شدہ۔ نشان دادہ نامزد شد۔ شیرینی خوردہ تدارک عروسی دیدند۔ و ہم دراں روزہا دہ ما بدست روس افتاد خانہ ما بحکم اینکہ خانہ کدخداست۔ منزل سرہنگ روسی شد۔ از ایرانیاں بیش از روس مے ترسیدم سرہنگ روس با ما دل گرمی داشت ولے از جانب مریم بیمے نداشتم۔ ایں سرہنگ مردے بود درصورت بعینہٖ نساس۔ رویش مانند رخسارۂ برصیان سپید۔ مویش مانند سوزن یا خار خار پشت برنگ کاہ۔ چشمانش کوچک و گود و کبود۔ بلکہ زاغ۔ و در پشت تپۂ عذار و در دامنہ کوہ پیشانی درمغاک طولانی بینی۔ اما چانہ اش نوک کشیدہ و در نوک آں موئے دو سہ نمودار۔

مگس گفتی بنوک تیز تخم مرغ میدستی

خلاصہ شب زفاف شد۔ و من در حجلہ رفتم۔ ناگاہ طوفانے برخاست از یک سوئے رعد و برق و باراں و از دیگر سوئے غرش توپ و تفنگ و شبہہ

اسپاں چیزے درمیان حجلہ افتاد۔ گماں کردم برق است۔ بمریم صیحہ زدم بگریز۔ او در کار جستن نقاب بود۔ کہ من بیہوش افتادم۔

چوں بہوش آمدم عروس خواب وخیالے نمود۔ در روشنائی برق۔ سر سرہنگ روس را خون چکاں در دست سرباز ایرانی دیدم روسیاں را تعاقب کردہ مردم از بام ببام میگریختند۔

دو سوار دیدم۔ زنے بترگ اسپ میراند ندیا دمریم آمد۔ از پے ایشاں دویدم۔ پایم یارائی نکردہ۔ بیہوشانہ نشستم۔ تا صبح پدیدار شد۔ فردائے آں روز چوں بحال آمدہ و بدہ رفتم دہ را خراب و مریم را باسیرے رفتہ دیدم۔

ایرانیاں در کار شادی بعد ایں فتح خبر ورود لشکریان روس در رسید۔ خیمہ از آنجا کندہ بایرداں زدند۔ چندے از مریم بے خبر بودم۔ آخر شنیدم کہ در سرائے سردار است۔

بایرداں رفتہ۔ و در پل زنکوئی (یا زنگی) کہ دیوان خانہ بدانجا مشرف است پانزدہ روز پے در پے ایستادہ۔ اثرے ندیدم۔ عاقبت روزے ببالائے بام آمدہ مرا دید و بشناخت بدست اشارتم کرد۔ من خود را بنہر انداختہ بپائے برج رفتم۔ او از بالائے برج خود را بپائیں انداخت اما بیاری بخت در خیمہ راہ بہ شاخہ درخت بیدے گیر کردہ۔ زخم دار شد۔ ولے ہلاک نگردید۔ او را ربودہ شناکنان بکنار آمدہ بکش بکش تا اینجا خود را رسانیدم۔ اینک من و اینک او۔

شادای بلگرامی

گفتار سی و ہشتم

بقیہ سرگذشت یوسف امنی و سلوک حاجی بابا

یوسف حکایت خود را باختصار تمام کرد۔ و من متعجب ماندم۔ دستوری خواست برود زن خود را دیده از حالت وے بمن خبر آورد چوں تنہا ماندم۔ با خود گفتم۔ ایں جوان چنیں حکایتے فی البداہتہ در حضور من نمے توانست بسازد۔ البتہ واقعیت دارد۔ زن خون آلود ہم گواہ صادق اوست۔ اما اگر بگذارم فرار کند۔ در پیش سردار چہ جواب گویم۔ رفتن منصب سہل است۔ حرف در سر گوش و بینی است اورا رہا نباید کرد۔ کہ منافی نسقچی گری است۔ لقمان حکیم چہ خوب گفتہ۔ "اگر پلنگے برانستی باش تا سائر جانوراں بدانند۔ سرو کار شاں با کیست۔ اگر دراز گوش و در زیر پوست پلنگ باشی پوستت را بدترازاں مے کنند۔ کہ خر واقعی باشی"۔

من در تردد کہ پلنگ واقعی باشم یا خرے در پوست پلنگ کہ یوسف خبر آورد کہ مریم بخویش آمدہ و اندک راحت یافتہ اما از کثرت نشر خون از جراحاتش ضعفے براو طاری است و بجہت صدمہ ساق پایش در اضطراب۔ و تا چند روز از نیجا حرکت نمے تواند کرد۔ مگر ایں کہ سردار تعاقب کند و بزور حرکت مان دہد" و نیز گفت از وقت بیروں آمدن از ایروان تا ایں دم مریم حالت بیان شرح حال خود نداشت۔

اکنوں گفت کہ چوں از جملہ بالقاب بیروں دویدم۔ دستگیر سربازے ایرانی شدم۔ در روشنائی برق صاحب جمالم دید۔ از دہ دورتر۔

با یارے دیگر بار دویم بردہ بسردارم فروخت و سردار مرا باندروں فرستاد۔ با آں حال در نظر سردار جلوہ ننمودم۔ بلکہ جلوہ نمودن ہم نخواستم۔ چہ حرکات و اطوار وحشیانہ اورا باندر دنیا نش شنیدہ بودم۔ گفتم۔ زنے شوہر دارم۔ و نام شوہرم فلاں است۔ وچوں در خانہ مسلماناں زنے شوہر دار محترم است محترمم داشتند وکسے بخیال من نیفتاد۔ اما از شومے بخت بامید رہائی بیکے از دل کشودم۔ او برائے خود نمائی خبر بسردار داد۔ سردار خواست کہ اقرار بدختری خود کنم۔ بحاضر شدنم امر فرمود۔ تا در حال بوصالم رسد من بخیال فرار افتادم۔ راہہا بستہ بود۔ تا آں گاہ ملتفت پر تگاہ پائے پنجرہ اطاق خود نشدہ بودم۔ چوں آنجا را دیدم۔ خیال کردم کہ خود را از آنجا پراندن بہتر از ناموس خود را دراندن است دو سہ ساعت پیش ازاں کہ ترا بہ بینم سردار خبر فرستاد کہ حمام روم و مہیائے پذیرائی او شوم۔ بہ بہانہ اینکہ دو سہ دقیقہ کار خلوت دارم زناں را بیروں فرستادہ در را بستہ پنجرہ را کشودم۔ وکردم آنچہ کردم تا بتو رسیدم۔

یوسف بعد از تمام سرگذشت متحیر بیاری من التماس و التجا نمود۔

چوں روز بالا آمدہ بود ہمراہاں برائے پژوہش سوار منتظر من بودند۔ خیالے۔ بخاطرم رسید۔ کہ دفع ہمہ دشواریہا شد۔

یوسف را طلبیدہ گفتم "بعد ازیں حکایت من تورا رہائی نمے توانم داد۔ باقرار خودت زنے از اندروں سردار گریزاندۂ کہ در مسلمانی بالاتر ازیں خطائے نیست۔ ناچار بایستی تورا بایروان بفرستم۔ اما نمے فرستم۔ تو با ما بیا۔ و در جاہائے تا بلد بلدے کن اگر غیرتے درست و خدمت بزرگ کردی۔ مورد مکافات مے شوی" و من ہم در خدمت سردار طرفداری و کارے میکنم کہ شاید بازنت بے دغدغہ

خلاص شوید۔ بالفعل زنت در اینجا آسودہ است۔ وتا بوقت درگشتن تو البتہ
از صدمات راحت مے یابد۔

جوان۔ ازیں سخنان شاداں دستم ببوسید۔ وبموجب دستور العمل
من وداع زن کردہ مسلح بہمراہ ما روانہ شد و مانند گوزن کوہے بیک چشم
برہم زدن تا بقلۂ کوہ پیش روئے ما بالا رفت۔

شاداں بلگرامی

گفتار سی و نہم

در اطمینان دادن حاجی بابا یوسف ارمنی

از میان درہ و کنار کوہ ہائے خلوت و راہ ہائے ناہموار براہبری یوسف کہ بحسب ظاہر بلد بود۔ روئے بسر حد گرجستان نہادیم یوسف اذن رفتن بدہ خود نخواست کہ بے زن بدآنجا رفتن نخواہم۔

خبر رسیدن لشکریان روس دروغ بود۔ چادر ہائے اردوئے روس در کنار مغاکے زدہ۔ وحاملورا تصرف کردہ باستحکام (قراکلیسا) می پرداختند۔ چوں از (قراکلیسا) چنداں دور نبودیم۔ بسیار مشتاق بودم کہ از چند و چون لشکر روس اطلاعے بہم رسانم۔ باخود اندیشیدم۔ کہ یا بایں تجویز ارمنی را بکشتن مے دہم۔ یا رستگارش میکنم۔ چہ بہ از آں کہ اورا بحاملو فرستم۔ اگر خبرے بدلخواہ آورد۔ اشکالے بخلاص او زنش باقی نمے ماند۔ واگر خیانت کرد۔ بلائے از سر خود دفع کردہ ایم واز سردار انعامے مے گیرم۔ کہ کنیز گریختہ ات را آوردہ ام۔ الحاصل غرض خود را بدو بیان کردم۔ در دم نتیجہ قضیہ را استنباط کردہ بے تردد پذیرفت۔ کمر را تنگ بست و دامن بکمر زدہ کلاہ را کج نہادہ تفنگ بشانہ راہ کوہ فرا گرفت۔ و بہ یک طرفۃ العین در جنگل دامنہ کوہ ناپدید شد۔

ولی خان میگفت:۔ رفت کہ رفت وعدۂ او او بقیامت ماند۔

گفتم چرا۔ گردش در دست مانیست؟ یا گر ارمنی کہ شد از زنش دست بر میدارد۔

ولی خان جواب داد کہ "چوں او ترسا و روسیان ہم ترسا ہستند۔ مردۂ

آناں را گذاشتہ۔ بزندۂ مسلماناں برنمے گردد بایں اسپ سواری خود نذرے بندم۔ کہ اگر او خود یوسف کنعاں و زنش زلیخائے مصر باشد۔ دیگرایشاں را نخواہیم دید۔

پیرہ مردے با روئے پرچین از آفتاب سیاہ و سوختہ با ریشے انبوہ و ابروئے از ریش انبوہ تر روئے بہ ولی خاں کرد کہ حرف مفت مزن اسپ سواری تو شاہی است۔ چہ طور بہ سرآں نذرے بندی"۔

ولی خاں گفت:۔ بہ بخشید اسپ از من است از شاہ نیست مرا بمیان جیگری۔ خواستند۔

مباحثہ بدراز کشید۔ تا در چمتراری از اسپان پیادہ شدیم بہر سوئے پراگندہ از جل اسپاں و بالاپوش خود ہر یک آفتاب گردانی ساختیم و اسپاں را بمرغزار بہ چریدن واستراحت سر دادیم خیال داشتم کہ اگر یوسف تا شب نیاید۔ شب را در آنجا بمانم۔ دو تن از ہمراہاں را فرستادم از گوسفند و مرغ با چیزے دیگر برائے شام دست و پائے کنند۔ بعد از ساعتے گوسفندے از گلہ دہقاناں بزور آوردند۔ فی الفور سرش را بریدہ بسیخ کشیدہ ہمراہاں باتفاق براو تاختند و قسمت مرا بجہت احترام جداگانہ دادند۔

تا انجام روز از یوسف خبر نشد و ما آمادۂ خواب شدیم۔ دو نفر شبیخی قرار دادیم۔ تقریباً نیم ساعت از شب گذشت و ماہ در حالت غروب بودند۔ بناگاہ صدائے چند پشت سر ہم شنیدیم۔ بمراجعت یوسف یقین کردم۔ صدارا جواب دادیم۔ بعد از اندکے صاجبش پیدا شد۔ با ہمہ خستگی و کوفتگی راہ واقعہ را بدیں سان گفت۔

چوں بجمالو داخل شدم۔ یکے از سالداتہائے روس کہ در دہ از دست ایرانیاں گریختہ بود۔ مرا شناخت از در دوستی برآمدہ مرا بہ نزد سردار خود برد۔ سردار باکمال وقت بجستجوئے حالم برآمد۔ بہ بہانہ جستجوئے زن خود گریبان را خلاص کردم۔ وانگہے اطلاعم از خراب شدن دہ از جملہ ایرانیاں وغیرہ شاہد راست گوئی من بود۔ از اطلاعات و استحضارات آنچہ مے خواستم آوردہ بود۔

چنانچہ باحدس وقیاس حرکات دشمن بعد ازاں قوت وتعداد شاں را استنباط کردم۔

یوسف را اذن استراحت دادم چوں براستی وامانت یوسف اعتماد داشتم۔ بدستہ خود امر برگشتن بایرواں دادم بحکم خستگی یوسف را ترک دیگراں سوار شدن اجازہ دادہ واز نزدیک ترین راہ ہا رہسپار۔ درنزدیکے دہے قدرے استراحت نمودیم۔ تا از حرکت سردار ونیقچی باشی خبر گیریم۔ ویوسف را ہم اذن دادم تا برو وزن خود را بہ بیند۔ از شادی بے خود شد۔ برفت و خبر بہبودی او را باز آورد۔

سردار ونیقچی باشی۔ از ایروان نزدیک منزل خلیفۂ ارمنیاں آمدہ بودند۔ بایوسف روئے بدانجا شتافتیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار چہلم

در سلوک حاجی بابا با برادر و سائے خود

اوچ کلیسا در صحرائے وسیع و پر آب در پائے کوہ آغرے واغ واقع است کہ باعتقاد عیسویاں خاصہ ارمنیاں کوہ جودی و مقر کشتی نوح است کلیسائے آنجا کہ در مشرق زمین بتمول مشہور درمیان دیوارہائے بلند با ورائے آہنین است خلیفہ بزرگ ارمنیاں با توابع و خدم و حشم از رہبانان و سائر کشیشاں در آنجا مے نشیند ایرانیاں اورا خلیفہ لقب مے دہند۔ ارمنیاں با احترام تمام گروہ گروہ از ہر جانب بزیارت او میروند۔

((بالآخر روئے بدانجا نہادہ۔ دیدم کہ سردار نسقچی باشی در اطراف کلیسا با چادرہائے سفید اردوئے بے نظام را نظام دادہ بودند پیش از آنکہ آنجا برسیم۔ شنیدم کہ دوسر کردہ مہمان خلیفہ اند ولی خاں ایں خبر شنیدن اسپ بسوئے من تاخت کہ بیا حاجی پدر ارمنیاں را سوزانیدہ از شراب شاں خستگی خوبی در میکنیم۔

گفتم زہے مسلمانی تو کجا و شراب کجا؟ پس پد۔ سوختہ تو بی گفت بہ نخشید۔ من پیر و بزرگان خویشم۔ سردار خود شراب را مثل آب مے خورد۔ من چرا نخورم؟ خرے کہ از خری وا ماند گوش دمش را باید برید۔

در نزدیکے کلیسا یوسف را خواستہ یاد او دادم۔ کہ اگر در فلاں و فلاں باب قسم لازم آید بخور۔ کہ فایدہ تو در آنست۔ زنہار۔ زنہار خدمات خود را

شاخ و برگ بسیار بگذارد و خرج خود را باضعاف مضاعف خرج دہ و پائے باد ائے آں فشردہ البتہ قبض وصولی بگیر تا بوسیلۂ آں واصل بزنت شوی۔

پس ازیں قرار داخل بار بند کلیسا شدیم۔ کہ از بنہ و اغروق و اتباع سردار و نسقچی باشی مالا مال بود۔ اسپاں در ہر سو در پا بند مہتران درمیان زیں و برگ ہا پاکشیدہ یکسو قاطران با زنگ و درائے و از یکسو قاطر چیاں در جنگ و ہرائے۔

اسپاں نوکران بزرگ در حیاط دویم و خود در حجرہ ہائے اطراف آں۔

در بار بند پائین آمدیم بچا در نسقچی باشی رفتیم۔ وقت نہار بود و او در پیش سردار بیدرنگ با چکمہ و شلوار مرا آنجا خواستند۔

گویا مالک حریم مبارک خلیفہ بودند۔ آناں در حجرہ نشستہ خلیفہ بدیں سوئے و آں سوئے لگاپو میکرد۔ ہماناں از تصرف آناں بسے شرم داشت۔ اسپان خاصۂ سردار نسقچی باشی بدیوار کلیسا بستہ بحالت استراحت و آسودگی آنہا بیشتر از حالت ارنیاں وقت میکردند۔

بخوانندگان کتاب قبل ازیں نمودم کہ نسقچی باشی کہ وچہ بود۔ اکنوں دو کلمۂ ہم از سردار بگویم۔ ہرگز صورتے بشومی و نحوست او دیدہ نشدہ چشمش زاغ مانند۔ توتیا و مثل چشم گربہ در شب تاد رخشاں بل آتش فشاں گفتی از حدقہ در پلو قیدہ بود۔ صاحب مردہ بعد از نگاہ تبسمے ہم داشت۔ کہ ملک الشعرا در آں باب گفتہ بود۔

صورت سردار مے ماند بکوہ آغرے داغ
لیک ہنگامے کہ اندر قلعہ اش پر ابر و میغ
دانش گفتی کہ تابیدہ است نور آفتاب
آں چنانکہ میتواں گفت از چنیں طوفاں دریغ

از دستبرد پدر پیر فلک دو چیں در دور خسارش بود کہ ریش کوسہ اش

باهمه تخلخل آں را نمے انباشت پیرے بے پیر کہ از دندانہایش چیزے برجائے نماندہ مگر یکے کہ مانند کل گراز دہانش بیروں بود۔ دو لبش دورہ دار سخت بگودی فرورفتہ و مویہائے تنکش خاشاک صورت آں مغاک را پرمے کرد۔ بسیار مشکل بود۔ کہ تشخیص تواں داد۔ بہ پلنگ شبیہ تر است۔ یا نساس اما آنچہ محقق است۔ ایں است۔ کہ ہرگز صورت آدمی بدیں طور نبود سیرتش بعینہ صورتش چنانچہ ہیچ رسم و آئین انسانی جلو شہواۃ حیوانی اورا نمے توانست گرفت چوں سلسلۂ ہوا و ہوسش مے جنبید۔ سنگدلے و تہورش را کرانہ و کراں نمے شد قرار داد۔ اما بایں ہمہ خصائص۔ خصائل مخصوص ہم داشت۔ زیردستانش را مے نواخت۔ دستگیری میکرد خندہ روئی تحویل میداد دلداری مے نمود۔ و با آمنا چناں حرکت میکرد کہ در نزد شاہ معتمد تر و محترم تر از ہمہ بود۔ شاہ مانند بعیش و عشرت گذراں مے نمود۔ و با دانہ سفرہ مردم را بدام میکشید۔ از فسق و فجور مانند بسیاری از مسلماناں پاک ترس و باک نداشت و پوشیدہ و پنہاں نمے داشت۔ درد در راستی ایستے نمیکرد۔ در پنہاں ہر چہ بود۔ در آشکار ہم ہماں بود۔ زیردستاں را انیسی و ہم ساغراں را جلیسے خوب بود۔ بجز رفیقش نسقچی باشی کسے از داثم الخمران بے دغدغہ از خشم و غیظ پادشاہ عہد اباد یا مینائے مے و آوائے نے نہ بستہ بود۔

با دو سہ تن از تابیناں خود بحضور آں دو بزرگوار در آمدہ بایستادیم۔ نسقچی باشی روئے بمن کرد۔ حاجی رسیدن بخیر من بگو بہ بینم۔ چند روس کشتی؟ سر آوردی یا نہ؟ سردار بگو۔ بہ بینم چہ کردی؟ روس تا سرحد آمدہ یا نہ؟ (من) بلے سرکار آنچہ مے بایست کردم۔ از یمن طالع سرکار ساعت سفرمان ساعت سعد بود۔ بقدر دلخواہ اطلاع حاصل نمودیم۔ خدمت شما عرض خواہم کرد۔ بدیہی است۔ کہ بخت بلند سردار و سرکار نسقچی باشی را خیلے یار است۔ کہ مانند

من بندۂ خاکسارے مورد خدمت بایشاں توانستہ بشود۔

سردار چشمہا را گردانیدہ باچہرہ خندہ رو بہ نسقچی باشی "راستی بخت خوب چیزے ست اما پشت گرمی ما بشمشیر است نہ بہ بخت۔

نسقچی باشی۔ گلولہ و بارود۔ تیغ و تیر۔ سہم الغیب و سہم السعادہ و ساعت سعد ما ساعتے است کہ سر کافرے را بہ بریم۔ اگر مرا میگوئی قزلباشم و ہنرم ہمیں کافی است اسپ عربی در زیر ران تیغ ہندی در دست نیزۂ خطی بر کتف۔ از خدا میدانے پر از روس منحوس میخواہم و بس۔

سردار نسقچی باشی از شراب خوب ہم نگذر۔ اعتقاد من ایں است شراب خوب ہیچ کم ازیں ہا نیست خلیفہ را بگوئید بیاید۔ و یک شیشہ از آں شراب ہائے اعلیٰ بجاجی بہ پیماید۔ اما حاجی پیش از ہمہ بگو بہ بینم چہ دیدی و چہ کردی؟ لشکر روس در کجا اردو زدہ؟ چہ قدر است از توپ چیزے دارند یا نہ؟ سردارشان کیست؟ قزاقشان کجاست؟ لزگیاں چہ مے کنند؟ اسمٰعیل خاں مزند در کجاست؟ زود باش ہمہ ایں ہا را درست بیان کن۔ سپس روئے بمنشی خود کرد کہ میرزا تو ہم زود باش ہر چہ حاجی میگوید بنویس۔

پس من باکمال وقار و تشخص آغاز گفتگو بدیں طریق نمودم۔

بجان سردار و بنان و نمک نسقچی باشی۔ لشکر روس ہیچ ہیچ نیست۔ نسبت بہ لشکر ایرانی۔ چہ سگے حسابی اند۔ من کہ چکیدۂ کارم۔ مے توانم گفت۔ "کہ یک ایرانی بے آنکہ شمشیر بکشد مے تواند دہ روس را بکشد۔

نسقچی باشی ازیں گفتگوہائے من شاداں۔ بے تابانہ فریاد بر آورد۔ کہ ہائے شیر نر حاجی ہائے من میدانستم کہ تو کارے خواہی کرد آفریں۔ کہنہ اصفہانی باید خیلے شیوۂ دجالی بکار زدہ باشی۔

حاجی:۔ در سرحد روسی خیلے کم است۔ پانصد۔ شش صد۔ ہفت صد یا ہشت صد۔ شاید ہزار نہ دہ ہزار۔ البتہ بیش از اینہا ست

نیست۔ دہ بیست منتہا چہل۔ یا پنجاہ توپ دارند۔ قزاقشاں را مے گوئی۔ ہیچند دلوچ بسیار کم است کہ آدم ایشاں را در جائیکہ گماں مے برد بہ بینند۔ با آں نیزہ ہائے کلفت کہ بہ دکنک[۱] گاومیش رانی مے ماند نہ بہ نیزہ جنگی نمے دانم چہ مے توانند کرد۔ آں نیزہا بارند نہ مردم ادبار آمدیم بر سر اسبشاں یا بوئے حسابی است ہرگز بگرد اسپان چہل و پنجاہ تومانے نمیرسد کہ تا دشمن چشم باز کند از نظر غائب مے شود۔

نسقچی باشی۔ چرا زحمت مے کشی و نام قزاق مے بری بگو "میمونند بر خرس سوار" ریشاں ہم گفتار۔

حاجی ریشاں گفتار نیست۔ اورا (دلی میور) یعنی دیوانہ سردار میگویند۔ چیزہائے غریب از او نقل مے کنند۔ از آں جملہ میگویند۔ قرآن بغلی سردار را بردہ۔ بہمہ کس مثل علامت ظفر بزرگ مے نمایاند۔

سردار۔ آہ۔ راست است۔ ایں سگ پدراں لات دولت سال گذشتہ مرا غافل گیر آوردند۔ در پنج فرسنگے ہمیں جا چادر زدہ بودیم۔ مرا فرصت شانہ درخت ندادند۔ یکتا پیراہن وزیر جامہ با اسپ بے زین در رفتم۔ چادر را یغما کردند۔ و در میانہ قرآنم را ہم دزدیدند۔ امامن ہم تلافی را خوب درآوردم۔ در قمشلو کردم آنچہ کردم۔ و ہنوز ہم بر روئے قبر پدرشاں کار کردنی خیلے دارم۔ گفتی چہ قدر توپ۔

حاجی پنج یا شش۔

میرزا۔ من حالا سی تا چہل نوشتم۔ کہ ام یک راست است؟

سردار۔ (با چشم دریدہ) بماہم دروغ۔ اگر آنچہ مے گوئی۔ بخلاف آں در آید۔ با امیرالمومنین پوس از کلہ ات در مے آورم۔ خواہی دید ما بمفتی ریشخندی نمے شویم۔

حاجی۔ راستی ایں است۔ کہ ایں اطلاعات و استحضارات از من نیست۔ از یمن طالع سردار و نسقچی باشی وسیلہ غیر مترقبے جستم۔ و ایں اطلاعات در سایۂ آں جوان ارمنی است۔ کہ جان خود را براہ ما نہادہ۔ بواسطہ وعدہ التفاتے

کہ من از جانب سرکار سردار باو دادم۔

سردار از جانب من؟ ایں ارمنی کیست؟ ارمنی ہم ہیچ وقت قابل التفات می شود؟

حاجی۔ حکایت یوسف را از اول الی آخر نقل کردہ چشم آں داشتم۔ کہ بآں رندی و ترزبانی تدبیرم مفید فائدہ بشود۔ و با خود مے گفتم! کہ "محال است سردار حق ایں جوان ارمنی بہ بے اعتدالی رفتار کند۔ وزنش را واپس ندہد۔

بعد از سخنان من۔ سردار چیزے نگفت۔ حاضرین گاہ گاہ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ! وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ میگفتند۔ آں گاہ سردار باطراف نظر کناں باد ہان کج مج گفت۔ ارمنی معرکہ کردہ است بچہا! قلیان۔

بعد از دو سہ یک سخت بقلیان۔ گفت۔ ایں ارمنی کجا است خلیفہ را بگوید بیاید اینجا" پس برسمے کہ اکثر اوقات ارمنیاں را بزور بحضور بزرگان ایران پیش مے رانند۔ یوسف را پیش راندند۔ باجمالے کہ در مرداں بالاتر ازاں تصور نے تواں کرد۔ بحضور آمد۔ ہیئت بیباکانہ اش البتہ بحضار تاثیر بزرگی کرد۔ علی الخصوص بسردار کہ با چشم خریداری نگاہے بدو انداختہ۔ رد بسقچی باشی۔ با آں اشارتہائے مخصوص ایرانی۔ آنچہ باید حالے بکند کرد۔

خلیفہ۔ مردے بود۔ درشت اندام۔ فربہ۔ خنداں چہرہ۔ گلگوں۔ روئے بالباس مخصوص کشیشان ارمنی۔ با دو سہ تن راہب بیامد و بعد از اندکے توقف بسر پا سردار اشارت بہ نشستن کرد۔ با ادب تمام بدوزانو بنشست۔

پس سردار۔ روئے بدو کرد۔ کہ خلیفہ "راستی با مسلماناں در ایران از سگ ہم کمتریم۔ ارمنیاں بجرم ما داخل مے شوند۔ زن و کنیز مارا مے کشند و بے گور پدر مارا مے رینند۔ ایں ہا چہ معنے دارد؟ ایں کار خدائی است

یا کار شما؟

خلیفه ازین سخنان ناشنیده در تلاش و هراسان بنا کرد عرق ریختن - و به تجربه دانسته بود - که این گونه تشرها مقدمه جریمه بزرگ است -

بمدافعه برخاست که اینها چه فرمایش است؟ ما سگ کیستم؟ که نسبت بسرکار این طور بے ادبی از ما سرزند؟ ما رعیت شاهیم :- پشت و پناه ما شمائید - ارمنیان در زیر سایه سرکار آسوده اند - که چنین خاکے بسر ما ریخته است -

سردار - یوسف را نشان دهاں - اے پسر بگو به بینم تو یک کنیزے نه وزدیدی؟

یوسف - اگر زنے بغیر از زن خود برده مقصر و مستحق هر جزائیکه می فرمایند هستم - اما زنے که از پنجره خود را به بغل من انداخته پیش از این که کنیز شما شود - زن من بوده است من وزنم هر دو رعیت شاهیم - شما از همه کس بهتر مے دانید - که بما اسیر بیتوان گفت یا نه راست است - ارمنیم و آدمیم - همه کس میدانند که پادشاه ما که ولی نعمت ماست - هرگز خود دست بجرم کمترین خدمش دراز نکرده است - چگونه مے شود - که سردار کل و حاکم ما این عنایت را درحق رعایا دریغ دارد کسیکه بخدمت شما عرض کرد - که آن اسیر گرجی است - البته خلاف عرض کرده - اگر سرکار شما مے دانستید که این زن یکے از رعایائے شماست - هرگز بکنیزی قبول نمے فرمودید خلیفه از گستاخی یوسف ترسان ترسان باو برآشفت اما سردار بجائے اینکه از بے پروائی او برآشوبد - چه هرگز چنان حرف هائے بے پروا بگوشش نخورده بود - اثر خوشنودی از چهره اش نمایان شد - (با اینکه در چهره بدان نامبارکی اثر خوشنودی از کرامات بود)

پس - خیره خیره دیده بجوان مرد دوخت - چنانچه گویا سبب احضار او را فراموش کرده سختیهائے اولیں را فوراً بملائمت نمود - و از روئے طی وعوا باو گفت - بس است بروزنت را بگیر و آه و فریاد را کوتاه کن

چوں در (حمام لو) خدمت کردہ در خدمت من بماں ومخصوصاً ہمراہ باش۔ بروفراہاشی تکلیف را معین مے کند۔ ہمیں کہ رخت بتو بپوشانید۔ بیا بحضور ایں راہم در خاطر داشتہ باش کہ التفات من در بارہ تو بر فتار وسلوک بعد از امنیت وابستہ است۔ یوسف ایں سخنان شاداں از دل وجان بحضور سردار دوید۔ ودر عین آں شادی بے آنکہ بداند چہ میگوید۔ وچہ میکند۔ زمین خدمت بوسید۔

ہمہ حضار اظہار حیرت وتعجب نمودند۔ نسقچی باشی شانہ بر افراخت وخمیازہ بزرگے کشید۔ خلیفہ مثل اینکہ بارے گراں از دوشش افتادہ دست وپائے باز کرد۔ قطرہائے عرق از جبینش چکیدہ دماغش تر شد۔ ہمہ مردمی دنیکوکاری وداد رسی سردار را بہ نوشیرواں عادل معادل نمودند دہان ہا از بارک اللہ بارک اللہ پر آوازہ احسنت احسنت بہ بیروں پیچید۔ ودر ہمہ اردو نقل مجلس شد۔ من بیتوانم ادعا کنم۔ کہ غرض اصلی سردار بداں جواں مرد چہ بود۔ اما سردار را خوب شناختہ بودم۔ ویقین میدانستم کہ ایں نکوئی ونوشیروانی۔ از راہ درستی وخوبی نے توانست بود۔

درخت مقل نہ خرماد ہد نہ شفتالو

شاداں بلگرامی

گفتار چہل ویکم

حملہ ایرانیاں بر لشکریاں روس و نامردی نامردخاں

چوں سپہداران ایران از یوسف ارمنی استحضارے تام بہ حال ومحل روسیاں حاصل کردند۔ قرار تاخت بردن بجما ملودادہ۔ سپاہ را بحرکت امر فرمودند۔

ہمانا آں اردو براہ افتاد۔ توپ خانہ از میان کوہ با حرکتے سخت و دشوار و پیادگان بدخواہ خود بے نظام۔ و سواران دستہ دستہ پراگندہ وتار و مار از ہر سوئے ہاموں راہ سپار گردیدند۔ پیش از آنکہ فراموش کنم۔ خوب است ایں را ہم بگوئم۔ کہ پیش از حرکت با ارمنی ملاقات کردہ دیدم۔ آں کوہستانی با قلپاق کذائی و کمر چین کوتاہ گرجی و کفش پاشنہ دار۔ و قمۂ دراز در کمر و تفنگ چپ و راست انداختہ بدوش نیست۔ بلکہ قبائے اطلس سنجاب ترمہ و زریں تکمہ دربر شال اعلائے کشمیری باجوزوگرہ در کمر۔ کلاہ بخارائی فردا علاج نہادہ وزلفگاں درازرا بانہایت مشاطگی و سلیقہ شانہ زدہ و تاب دادہ عروس آسا عطر سائے بود۔

چوں مرا بدید ازاں استحالہ و انتقام در شرم پیش آمد و زبان و بیان کہ می توانست اظہار شکرانہ و امتنان بجائے آورد و گفت بجائے اینکہ خود را بسردار لیّن العریکہ نمائم۔ باخود مخمر کردہ ام۔ کہ از زن بلکہ از جان درگذرم۔ چہ با او دست از جان شستہ سخن گفتہ ام۔ و با ایں تغیر لباس و اوضاع ہرگز تنگ پیش خدمتے سردار را

بر خود ہموار نمے توانم کرد۔ اگر زود تر ترک سعادت خدمت سردار نکنم نامردم وہمیں کہ زن مرا بجائے امن بنہم ایں ننگ را بر خود نمے نہم۔ ازاں بعد گفت۔ کہ در کوہستان گرجستان برہنہ و بے خانماں گراز چراندن بہتر کہ در پرنیاں و حریر زیر دست ایرانیاں بودن۔ اگر چہ در دیار بل در دربار خسرو پرویز باشد۔

با اینکہ اگر دیگرے را محرم راز ساختی کمال سعادت او بودی چہ در فراریش پائے مواخذہ را در میان میدیدم۔ ولے از استحسان خیال وہمت او از خودداری نتوانستم گذشت۔

باری۔ لشکر راہ مے پیمود۔ در پہلوئے (اشتراک) یوسف دستورے خواست تا مریم را با خود آورد۔ چہ در آں حال مریم زن مردے بود متشخص و مورد التفات سردار سوارہ و محترم و معتبر و مانند یکے از سران کہ در اردوئے ایران اغلب در سرکار بودند۔ اردو در میان (ابہران) و (قمشلو) خیمہ زد۔ غدغن شد۔ کہ بجز ناگزیریہائے جنگ آنچہ ہست تا وقت برگشتن اردو در آنجا ماند۔ و قرار بر ایں یافت کہ سردار و نامردخاں ہر یک با توابع خود و دو فوج توپچی بجنگ پردازند۔

در دوم آفتاب براہ افتادیم۔ چوں در بزنگاہ رسیدیم۔ سردار از دیری جنگ دلتنگ ماند و مانند سائر ایرانیاں کہ بتوپخانہ چنداں اعتنائی ندارند۔ گفت "دلم می خواہد۔ با سوارۂ خود پیش رانم" من نے گوئم۔ کہ آرزوئے رئیس ما ہم کمتر از آرزوئے سردار بود۔ چہ نتہائے شاہ اندازی و غرابی را خرج میداد۔ و می خواست۔ ہر کس بنماید کہ بحض دیدار او دشمن از معرکہ کارزار رو بفرار خواہد نہاد۔ عاقبت بخواہش نسقچی باشی قرار بر ایں شد۔ کہ سردار با سوار گزیدۂ خود بحمالو تازد۔ و او با دنبالۂ لشکر از دنبال در رسد۔ سردار بداعیہ اینکہ پیش از آفتاب بحمالو رسد۔ و راہ را بر دشمن تنگ سازد از راہ جدا شد۔

تا از گذار رود۔ پنیک بگذرد۔ ما بایستے در سر آفتاب بجماعلو برسیم۔ کہ اگر خدائے ناکردہ سردار را چشم زخمی عارض شدہ بآسانی اورا دریابیم۔

چوں بکنار رود ارس رسیدیم۔ آفتاب تیغ کشید۔ در دور نسیقی باشی قریب پانصد سوار بود۔ و پیادگان با میل خواطر خود از عقب مے آمدند۔ خواستیم از گذار بگذریم۔ ناگاہ ازاں سوئے رود۔ دو سہ نوبت مانند صدا و آواز۔ بازبانی غیر معروف سخنے چند شنیدم۔ آں بہ صدائے معروف تفنگ تفسیر شد۔ ایں معنی ما را از حرکت باز داشت۔ و موجب تلاش و تحقیقات رئیس ما گردید بارنگے از رنگ مردہ پژمردہ تر نزد من دوید۔ و با آوازے از آواز معتاد بلند تر گفت۔

"چہ باید کرد؟ کجا باید رفت؟ حاجی تو بودی کہ تفنگ انداختی" من از او ترساں تر گفتم نہ من چہ کارم دارم تفنگ بیندازم شاید چنانچہ در اشترک ارنیاں قراول دارند۔ روسیان ہم اینجا دارند؟

یک دقیقہ دیگر آوازے قریب تر بلند۔ و تفنگے دیگر خالی شد۔ در سایۂ شعاع آفتاب دو نفر سالدات روسی در آں طرف رود نمایاں شد۔ چوں سرکردہ ما خطر را بچشم یعنی دشمن را روبرو دید چہرہ اش بشگفت۔ مردانہ روئے بلشکریاں کردہ پے در پے میگفت برویدلخت کنید۔ بکشید۔ سرشاں را برائے من بیاورید"۔

سوارے چند شمشیر بدست خود را برود انداختند۔ سالداتہائے روس خود را بہ تپہ کشیدہ پشت بہ پشت یک دیگر دادہ بر روئے ہجومیاں۔ چناں بے پرواہ گلولہ باریدن گرفتند۔ کہ ما متحیر ماندیم دو سوار ما را بگشتند۔ باقی بہ پیش سرکردہ باز آمدہ کے اقدام بہ خودکشی نکرد۔ نسیقی باشی بیہودہ دشنامہا و عدہا و وعیدہا داد

والتماس ہا نمود کہ بروید۔ سرآناں را برائے من بیاورید۔ کسے پیش رفتن نخواست عاقبت خود بہادرانہ فریاد برآورد "اے بے غیرتاں! خود میروم و سرِشاں را میآورم۔ راہ بدہید۔ کسے ہمراہ من مے آید یا نہ؟" پیش روئے بمن کرد۔ کہ حاجی! بہ مرگ من برو۔ سرایں دو سالدات را بیار۔ تا ہر چہ دلت بخواہد بدہم و دست بہ شانہ من زد "کہ ایں دو سر در دست تست۔

دریں گفتگو بودیم۔ کہ گلولہ بر کاب نسقچی رسیدہ سخت تر سیدہ بنا کرد۔ بہر چہ بدتر بہ تفنگ و بارود و روس فحش دادن کہ لعنت۔ بکلۂ پدر شاں سگ بشا شد ایں طور ہم جنگ مے شود؟ آدم را مثل گراز میکشند۔ عجب جانورند۔ ہر کارہ می کنی فرار نمے کنند از جانور ہم بدترند۔ جانور اقلاً شعور دارد یناں شعور ہم ندارند۔ خدایا تو بہتر میدانی۔ کہ اگر پائے مرگ در میاں نہ بودے۔ ایرانیاں خیلے جنگ آورے بودند" بارے چوں قدرے راہ برفت۔ باز ایستاد۔ گویا در ہر خار بنے دو سالدات روس پشت بہ یک دیگر دادہ نشستہ بودند۔ نمیدانست۔ چہ کند۔ تا اینکہ ورود لشکر سردار وغوا را طے کرد۔ بہ ناگاہ دیدیم۔ سردار دواں دواں با جنگ و گریز از پیش روئے دشمن برگشتہ۔ معلوم شد۔ کہ حملہ اش بجز بازگشت اثرے نہ بخشیدہ است۔

بیان کردن حال پر ملال سردار لشکر بیہودہ است۔

بے چارگاں ہمہ خستہ و کوفتہ۔ رنگہا پریدہ۔ اما در دل خورسند چہ بے آنکہ یک نگاہ بقفا کنند۔ رو بدیار خود مے رفتند۔ ولے ہر قدر دماغ سردار سوختہ بود۔ دماغ نسقچی باشی کوک بود۔ از مباہات و افتخار ہنر بروز میداد از زخم برداشتگی و از تدابیر بہ کار بردۂ خود بیتاب نیزہ بگرفت و چار نعل رو

بآش پز خود۔ کہ سوارۂ اسپ آش پز خانہ برد۔ بتاخت و باسرعتِ حرکت نیزہ راچناں بر پشتِ بیچارہ بہ نواخت کہ کمرش سوراخ شد۔

بارے لشکرکشی کہ سردار آں ہمہ افتخار وغنیمت اندوزے و پدر دشمن سوزی داشت۔ بایں طریق بپایاں انجامید و نسقچی باشی شہرت و اعتبار عظیمے تا بآخر عمر اندوخت۔

وقتیکہ کور و کچلان او کہ من ہم جزو ایشاں بودم۔ اطراف وے گرفتہ بودند۔ واو مشغول خود فروشی بود۔ قاصدے از سردار رسید۔ کہ حاجی را زود نزد من بہ فرست۔ باقاصد رفتم۔ چوں چشمش بر من افتاد۔ اوّلین سوالش اینکہ یوسف کو؟ وزنش کجا است؟

فی الفور دریافتم۔ کہ یار و گریختہ است۔ باکمال صاف وصادقے اظہار بے خبری گفتم۔ چہ میدانم۔ من اصلا از حرکتِ او خبر ندارم۔

سردار چشمہا را در کاسہ بدوران انداخت۔ و دہان را کج و مج کناں۔ و دنداں خایان دشنامہائے شداد و غلاظ دادن گرفت و قسم یاد کرد۔ کہ دمار از روزگار یوسف و خاندان و خانمان و دہ و ساز و برگ و آنچہ کہ رابطہ و پیوندی باو داشتہ باشد۔ در آورد۔ و روئے بہ من کرد۔ کہ او ہنوز از عدم معاونت تو باو خاطر جمع نیستم۔ بداں کہ اگر بودن دست تو در کار فرار او گوش زدم شود۔ صفحۂ زمین از لوثِ وجود خبیث تو پاک میگردانم بعد ازاں شنیدم جمعے بہ (قمشلو) فرستاد۔ تا پدر و مادر یوسف را با آنچہ دارد۔ بحضور آورند۔ و خانماں شاں را غارت کنند۔ و بسوزانند۔ اما یوسف از زرنگی ہمہ را فہمیدہ و دانستہ بود و چناں خوب دستِ پیش را گرفتہ بود۔ کہ دست

سردار بہ ہیچ بند نشد۔ خود و پدر و مادر و خویشاں و دوستاں
واموال جز کشت زار ہمہ چیز خود را برداشتہ بخاک
روس گذشتہ بودند۔ آنچہ معلوم شد۔ دولت روس و
سائر ملت عیسویہ مقدم آناں را بجاں و دل پذیرفتہ
آں قدر ملک و مال بایشاں دادند۔ کہ تلافی ما فات
شاں شد۔

شاد آں بلگرامی

گفتار چہل و دوم

بازگشت حاجی بابا بہ اردوئے سلطانیہ و بروراندن دروغہائے نسقچی باشی را

از تہدیدات سردار سراپائم لرزیدن گرفت وچوں رفتار زبردستاں از رجال را بازیردستاں خود میدانستم۔ قضیہ را بہ نسقچی باشی بازگفتم۔ آتشے گرفت۔ کہ اگر اندکے دامن می زدم درمیان ایشاں نزاع بزرگی واقع مے شد۔ ولے چوں ضرر سردار یقینی ویاری نسقچی باشی درحق من مشکوک بود مناسب دیدم کہ مسئلہ را کوتاہ کردہ اذن برگشت بطہران گیرم از کثرت مدح وستائیشم درنزد نسقچی باشی کہ مثل توکسے بازیردستاں خوش رفتار نیست بمقصود نائل گردیدہ اذن رجوع ودستور العمل کاملم داد۔ کہ درباب سفر وجنگ بصدر اعظم چناں وچنیں گویم۔ وشرع حال مردانگی اورا بہ پیرایہ مختلف بنمایم۔ من بعد باکمال پرروئے گفت :۔

حاجی توخود آنجا بودی۔ وقضیہ را بچشم دیدی۔ البتہ مثل من نقل می توانی کرد۔ درواقع ماننے توانیم گفت۔ کہ غالب آمدیم اما مغلوب ہم نشدیم۔ خر واقعی سردار بجائے آنکہ منتظر توپ وتوپخانہ شود وبا پیادہ جنگ کند۔ باسوارۂ بشہر مستحکم حملہ برد۔ عجب اینکہ متحفظین درہا را بستند۔ وازبرج وبارو گلولۂ بارانش کردند۔ و کارے از پیش نہ بردہ شرمندہ واپس برگشت۔ باوجود اینہمہ کسے کہ با دشمن دست وگریباں شد۔ زخم برداشت من بودم۔ اگر

رود خانہ حائل نمے بود وموت وحیات درقبضۂ اختیار من بود۔
یک روسی زندہ نمے گذاشتم۔ تا بمملکت خود خبر بردو اینہا را ہمہ می گوئی وآنچہ
مناسب دیدی از شاخ وبرگ میافزائی۔ ازاں بعد یک دستمال کاغذ براے
صدر اعظم وسائر بزرگاں وعریضہ بشاہ دادہ مرخص نمود۔

تابستان گذشتہ موسم رجعت بطہران در رسید۔ ولے ہنوز بادشاہ در
سلطانیہ بود۔ باچند تن از قاصدان ولایات دیگر علی الصبا کاغذہائے خود را
بحضور صدر اعظم بردیم۔ بعد از مطالعہ مرا خواستہ باآواز بلند کہ ایرانیاں از علایم
تشخیص قرار دادہ اند۔ گفت۔ خوش آمدی! تو ہم در رحماملو بودی۔

حاجی۔ بلہ۔ بلہ۔ آقا۔

صدر اعظم۔ روس منحوس باقزلباش جرأت مقابلہ ومقاتلہ کہ نکرد۔

حاجی۔ خیر۔ خیر۔ آقا۔

صدر اعظم۔ معلوم میشود۔ خان شما زخمدار شدہ است۔ او از فدویان شاہ
ازجان سپاران دولت است۔ خدا رحم کرد۔

الحمد للہ۔ چنداں ضرری بوجودش نرسید۔

حاجی۔ خیر۔ خیر۔ آقا۔

صدر اعظم۔ درکنار آب پنیک جنگ پُر زورے کردہ آید۔

حاجی۔ بلہ۔ بلہ۔ آقا۔

بہمہ سوالہا جواب "بلہ۔ بلہ یا خیر۔ خیر دادم وخوشم مے آمد کہ مرا بچشم آدمی
از جنگ برگشتہ میدیدند۔

صدر اعظم یکے از میرزایان خود را گفت۔ پیش بیا۔ فتح نامہ بنویس۔ کہ
بہر جا خصوصاً بخراسان فرستادہ شود۔ تا فتنہ جویان عاصی فرو نشیند۔
وقدر بادشاہ غازی مظفر ومنصور معلوم نزدیک ودور گردید۔
درحقیقت مارا ایں فتح لازم بود۔ امّا ملتفت باش کہ ایں فتح خیلے عمدہ وبزرگ
بودہ است"

میرزا روئے بمن کرد۔ خوب عدد دشمن چہ قدر بود"

من متردد کہ چہ گویم۔ تا موافق طبع ایشاں شود۔ ناچار گفتم۔ ہر قدر میل حضرت عالی باشد۔
میرزا گفت۔ آخر عددے ہم برایشاں مقرر نما۔
گفتم:۔ بسیار بسیار"۔
صدر اعظم۔ (آہستہ در بینی) بنویس پنجاہ ہزار"۔
میرزا چہ قدر شان کشتہ شد۔
صدر اعظم۔ بنویس دہ پانزدہ ہزار و لے "ملتفت باش کہ فتحنامہ بہ بلاد دور میرود۔ شان پادشاہ اجل ازانست۔ کہ دست بخون پنج شش بلکہ ہزار دشمن بیالاید۔ پادشاہ ما اگر مقامش از رستم و افراسیاب کمتر است"۔ خیر۔ خیر۔ تا پادشاہ خونخوار و خونریز و دشمن کش قلم نرود۔ رعایائے دور دست از او حساب نے برند۔
بعد ازیں سخنان رو بہ میرزا کردہ؟ نوشتی یا نہ؟
بلے سرکار نوشتیم پس عبارت فتحنامہ را بدیں مضمون بخواند۔
آنکہ حکام دور و نزدیک و تبعۂ ترک و تاجیک ذات اقدس ملوکانہ ما بدانند کہ دریں اوقات روس منحوس و خورشید کلاہ معکوس چوں ادبار طالع ناسازگار و برگشتگی بخت نامیمون بے ہنجارش بجناحمت ذات اقدس ما۔ کہ سایۂ آفریدگار و مایۂ رحمت شاملہ پروردگاریم۔ برانگیخت۔ سپاہی گمراہ شقاوت پناہ باچند عرادۂ توپ از راہ رود (ارس) بصفحات آذربائیجان ایں بلاد بینوا نژاد ایران حرکت داد از انجا کہ ہموارہ تائیدات الٰہی و فیوضات و تفضلات نامتناہی در خاطر دریا مآثر مکنون و مکمون است امر و مقرر فرمودیم۔ تا مقرب الخاقان و معتمد السلطان نامردخاں باسپاہے شیر افگن کتیبہ شکن بمدافعہ و مقابلۂ آں گروہ شقاوت انبوہ رہسپار گردد بہ یمن بخت بلند و کوکب ارجمند فیروزی موکب شہریارے کہ ہمہ جا فتح و ظفر ہمعنان دارد۔ و شوکت و نصرت ہمدست نامردخاں موے الیہ در یک یورش چوں مرداں شیر شکار و شیراں دلیر رفتار در میدان کارزار آں فرقۂ نابکار را تار و مار نمودہ و مانند طومار بہم پیچیدہ در یک حملۂ اول مردانہ پانزدہ ہزار و پانصد و شصت نفر ازاں نابکاراں را بر خاک ہلاک افگندہ و آں را شکست دادہ پست نمود۔ و بقیۃ السیف ایشاں را تعاقب کردند بے گور و گوزن را

ہمیں کہ اجل نزدیک شود۔ ومرگ بسر آید۔ خود را ہموزن شیر ژیاں خواند۔ وہمسنگ پلنگ دماں بیند لہذا بر حسب ایں فرمانِ جہان مطاع ہمایوں بعموم ممالک فسیح المسالک ملوکانۂ خود امر ومقرر میداریم۔ کہ باسم چریک لشکر بسیارے از دور ونزدیک با سیورسات زیاد ولوازم سفر وجنگ گرد۔ آوردہ جمع آوری نمایند۔ وبطرف رود (ارس) سوق واعزام دہند تا اینکہ بالکلیہ ریشۂ عداوت پیشۂ ایں قوم مستحق اللوم نجبت برگشتہ را باتیشۂ قہر وتبر انتقام از بیخ وبن برآوردہ عالمے از لوث وکثافت روس منحوس پاک وپاکیزہ گشتہ قاطبۂ رعایا وبرایا در کنف امن وامان وکہف راحت وآسائش در سایہ خدیوانہ جہانبانہ حضرت ملک داری ما بیارامند۔ المقرر مضمون حکم مطاع وفرمان واجب الاتباع را مستوفیانِ عظام ثبت دارند۔ ودر عہدہ شناسند۔ فی شہر فلان۔

صدر اعظم۔ بارک اللہ! خوب نوشتۂ اگر قضیہ ہم چنداں واقعیت ندارد۔ بیمن نیت وہمت پادشاہ انشاء اللہ واقعیت بہمرساند فال نیک میزنیم تا انشاء پردازی تو بہدر نرود۔ حق واقع خوب است۔ وقتیکہ با میل شخص مطابق باشد۔ وگرنہ چہ فایدہ ازاں۔

میرزا سراز زانو برداشت۔ برائے ہمیں شیخ سعدی فرمودہ "دروغ مصلحت آمیز بہ از راست فتنہ انگیز است"

سپس صدر اعظم کفش خواستہ۔ سوار شدہ بمژدۂ فتح بحضور شاہ رفت من ہم بہمراہ نوکراں مے رفتم۔ روئے بمن نمود۔ کہ تو برگرد وبرو۔ استراحت کن۔ آمدنت لازم نیست"

شاداں بلگرامی

گفتار چہل و سوم

وقوع واقعہ ہولناک کہ حاجی را دردناک ساخت

چند روز بعد ازاں اردو از سلطانیہ بہ طہران برگشت۔ ومن در سرکار خود مامور بہ نظم ونسق راہ گذار شاہ گشتم۔ ناگاہ قاصدے خبر آورد۔ کہ بازیگراں پیش از ورود شاہ در قصر باید حاضر باشند۔ ایں قصر چنانچہ گفتیم۔ در نہ فرسنگی طہران در کنار رود کرج واقعہ است۔

ازیں خبر خیال فراموش شدۂ زینبم بسر آمد (درحقیقت فیل ما را ہندوستان یاد آمد) از آخر آشنائی با زینب یعنی تا آنگاہ با آنکہ در مدت ہفت ماہ ہمہ را بامردم دل سنگ و بے مروت و فراموش ساز مہربانی و مودت بسرے بردم۔ از یاد آں واقعۂ ہولناک ہراس آمیز کہ سبب آں ہم خود بودم بدر رفتہ ہمارہ دود از نہادم برے آمد۔ و با خود میگفتم "اگر ترسم را واقعیتے ہست موعد ظہورش نزدیک رسیدہ و در سلیمانیہ بوئے آں بلند خواہد شد۔

روز ورود بقصر در راہ ستہ خود متوجہ بودم کہ ہر چیزے بجائے خود باشد۔ در وصول بدیوار حرم سرائے صدائے آلات و ادوات موسیقی شنیدہ شد۔ اگر با زینب از دور ہم گفتار و دیدارے ممکن مے شد۔ چہ کہ نمیدادم۔ و چہ کہ نے کردم پرسش حالش از کسے موافق مصلحت نبود۔ چہ خوفا عروض شبہ می رفت در فتن ہر دوے ما ازیں دنیائے بائیست و در حقیقت اگر دراں ناب ہم سعی میکردم بجائے نمے رسید چہ بسے نگذشت۔ کہ صدائے توپ سلام از پشت شتراں زنبورکخانہ بلند و آمدن شاہ معلوم شد۔

بادشاہ بعد از کشیدن قلیان و روانہ کردن ہمراہان داخل اندرون شد۔

مقارن قدوم میمنت لزوم شاہانہ آوازہ زناں و صدائے ساز و تمبک بآسمان بلند گردید۔ من اگرچہ سراپا گوش بودم۔ اما صدائے زینب را نمے شنیدم۔ وسیم بیہودہ بود۔ ازیں سبب در خوف و رجا و بیم و امید معلق بودم۔ ناگاہ خواجہ سرائے بیروں دوید۔ کہ میرزا احمق حکیم باشی را حاضر کنید۔ قیاسات عقلیہ در موادے کہ مار ابداں علاقہ و مدخلیت کلی است۔ مانند وحی و الہام بصحت مے پیوندد۔ ازیں خبر لرزہ بر اندامم افتاد و غرق عرق سرد شد با خود گفتم "ایوائے کہ کار زینب تمام شد"

آمد بسرم از آنچہ مے ترسیدم

میرزا احمق زود باندروں رفت۔ و فوراً بیروں آمد۔ در آں حال مرا دم در دیدہ۔ بکنارے کشید۔ وگفت "حاجی۔ شاہ آتش گرفتہ است۔ بخاطر داری کہ من در نوروز کنیزے بشاہ پیش کش کردم۔ بابا زیگراں بدینجا نیامدہ و خود را بنا خوشی زدہ است۔ و شاہ مرا برائے تحقیق خواستہ بود۔ چنانچہ گویا من للہ آں تخم جن بودہ ام۔ قسم خوردہ کہ در ارک اگر او را صحیح و تندرست دقشنگ نہ بینم۔ ریشت را از بیخ میکنم۔ خدا لعنت کند روزے را کہ آں دخترک کنیز من شد۔ و لعنت بداں ساعتے کہ من شاہ را بخانہ خود مہمان ساختیم۔

ایں بگفت۔ و زود روانہ شد۔ تا بطہران رود۔ من خود را بچادر رسانیدہ۔ در سر بخت واژگوں خود و دخترک باندیشہ کوشیدم کہ اگرچہ ناخوش بودنش را باور[1] تواں کرد۔ چہ ناخوشی ہم باشد معلوم نیست۔ عاقبت تسلیت قلب بدیں شد۔ کہ البتہ ترسم بجاست۔ ولے شاید دلش بحالم بسوزد۔ و بروز کار ندہد۔ یا کارے کند کہ شاہ نفہمد۔ دیدم نمے شود۔

---

[1] باور کنم اما بنشد نسبت بدین نیافتم کہ اگر در واقع ترسم بجاست شاید دل حکیم بحالش بسوزد و بروز کار ندہد۔

عاقبت بتکرار ایں اشعار دل خوش شدم۔

نہ در جہاں گل رفتے و سبزۂ زنخے است
درختہا ہمہ سبز است و بوستاں گلزار
چہ لازم است یکے شادمان و من غمگین
یکے بخواب و من اندر خیال او بیدار

آرے بایں اشعار خواندن ہا و حکمت راندن ہا میخواستم کار را سرسری گیرم و بعادت مسلمانان زن را جزو انسان نشمارم اما بہر وندہ کہ غلطیدم و بہر جا کہ خیالم رفت۔ گویا زینب و نعش پارہ پارہ اش را پیش چشم مجسم مے نمود و توجہم را از ہمہ جا باز میداشت۔

خلاصہ روز نافیروز رسید۔ شاہ با حشام تمام باتماشائیاں پیش باز آمدگاں داخل طہران شد۔

تمام توجہ اینکہ حکیم را بہ بینم۔ و از حال زینب اطلاع حاصل کردہ از شک و شبہ در آیم۔ از بخت بدم۔ ہماں شب ورود آرزویم۔ بر آمد۔ (ولے بنوعے کہ مسلمان نشنود۔ کافر نہ بیند) بیک از نسقچیاں در کار فرمان دادن بودم۔ ناگاہ حکیم از خلوت شاہی بیروں آمد۔ یک دست بہ پرشال دست دیگر بر دل۔ قوزش از سائر اوقات بر آمدہ دیدہ اش بر زمین دوختہ۔ سر راہش ایستادہ۔ سلام دادم سر بالا کرد۔ گفت "حاجی خوب شد۔ تو را در آسمان مے جستم۔ در زمین یافتم بیا اینجا بگوشہ رفتیم۔

حکیم:۔ ہیچ خبر داری کہ ایں کنیز چہ کرد؟ خاک بر سر من ریخت۔ واللہ۔ باللہ۔ شاہ دیوانہ شدہ می گوید "ہر کہ در حرم سرا و غیرہ است۔ از وزیر گرفتہ تا خواجہ سرا۔ ہمہ را قتل مے کنم۔ بہ پیغمبر قسم خوردہ کہ اگر مقصر را نجوید از ہمہ پیشتر مرا ببرد۔

حاجی :- چه مقصر؟ مگر چه شده است؟
حکیم :- دیگر چه مے خواہی بشود- زینب آبستن شده است"۔
حاجی :- ہا! فہمیدم- تو کہ این قدر خاطرش مے خواستی- برائے چه بود؟
حکیم :- ترسناک - مانند کسے کہ از خود شبہ ناک باشد- من استغفراللہ- تو را بخدا این حرف ہا را جائے دیگر مزن- برائے این کہ اگر چنیں شبہ درحق من بشود- پادشاہ ہمان دم قول خود را بفعل میآورد- خوب تو کے شنیدی- کہ من خواطرش را میخواستم-
حاجی :- درہمہ روز ہا درحق شما خیلے چیز ہا مے گفتند- وہمہ کس تعجب میکرد- کہ چگونہ آدمی مثل شما- نقمان عصر- جالینوس دہر- باآں چناں متاع نمرودی و شیطان زادۂ حسابی دل بدہد کہ جز بدبختی وعاقبت بشری چیزے نداشتہ باشد- این امر نہ تنہا برائے خرابی خانمان تو- بلکہ خرابی مملکت را کافی است-
حکیم :- سرے جنبانید- ودستے بر روئے زد- کہ راست میگوئی حاجی! چه قدر خریت دامن گیر بود- کہ مفتون چشمان سیاہش شدم در واقعہ آنہا چشم نبود دام بلا بود- کہ خود شیطان در آن آشیان داشت- ونگاہ او عیناً نگاہ شیطان بود- کہ بجزائے او قرمساق ابدیم ساخت- بعد از ہمہ این حرفہا حکیم گفت :- حالا چه باید کرد-
حاجی :- چه بگویم- چیزے بعقلم نمے رسد؟ پادشاہ چه مے تواند با او بکند-
حکیم :- ہر چه مے خواہد بکند- بجہنم برود پہلوئے دست پدرش من درد خود دارم-
آنگاہ با صدائے نرم روئے بہ من کرد- حاجی! میدانی من چه

طور ہمیشہ تورا دوست داشتہ و دارم۔ وقتے بیروں در بدر بودی بہ خانہ ام جات دادم۔ رتبہ ات دادم نہ بواسطۂ من بدیں منصب رسیدی؟ اگر اعتقاد داری بایں کہ در دنیا چیزے بہ از حق گذاری و نمک شناسی نیست۔ اینک وقت آنست کہ بہ اعتقاد خود عمل کنی۔ سپس قدرے باریش خود بازی کناں گفت یافتی چہ گفتم۔

حاجی:۔ خیر درست نہ فہمیدم۔

حکیم:۔ مختصر اینکہ بیا و بگو۔ ایں دخترک از من حاملہ است فائدہ و اعتبار ایں حرف برائے من خیلے است و بتو ہم ضرر ے نمی رساند۔ جوان مردے چہ عیب دارد۔ بگویند فلاں زن از فلاں جوان حاملہ است۔

حاجی:۔ راستی راست میگوئی۔ ولے جان عزیز تر است از اعتبار گرد یوانہ حکیم باشی مراچہ پند اشتی؟ چرا خود را بکشتن بدہم؟ جانم را فدائے سر تو بکنم؟ بعشق چہ؟ بیا دلکہ؟ آنچہ از من برمی آید اینست کہ اگر از من بہ پرسند میگویم از حکیم باشی نیست چرا کہ خیلے از خانم می ترسید۔ اما ایں کہ تقصیر را بہ گردن خود گیرد۔ ہرگز نمے شود۔ ایں جواں مردے کہ شما برایم خیال کردہ آید تہیہ جواں مرگی است۔

دریں اثنا خواجہ سرائی نزد من آمد کہ خواجہ باشی امر دادہ کہ نگہبانان تا نصف شب نخوابند۔ تا وقتے کہ وکیل میر غضب باشی (یعنی تو) با پنج نفر جلاد در زیر برج پشت حرم بروید۔ و تابوتے با خود بیاورید کہ جنازہ ایست باید بقبرستان برسانید۔

بجز چشم چیزے نتوانستم گفت۔ از یمن طالع زود برفت۔ حکیم باشی نیز رفتہ بود۔ تاریکی شب ہم بہ فریادم رسید۔ وگرنہ باختن رنگ و دست پاچگے و اضطراب زیاد و تلاش بہ خطرم مے انداخت

عرقے سرد از سراپائم جاری شد۔ وکم ماندہ بود کہ دردم حرم سرا غش کنم۔ با خود گفتم۔ سبب کشتہ شدنش کم نبود۔ کہ باید قاتلش ہم بشوم؟ قبر بچہ ام را بدست خود بکنم؟ خون مادرش را بریزم؟ یارب! بچہ عذابے معذب شد۔

اے طالع نحس واختر زشت
ایں خط بہ جبین من کہ بنوشت

ازیں حال پر ملال کو خلاصی ومجال؟ بجائے اینکار بہتر اینکہ دشنۂ آبدار بر سینہ خود فرو برم؟ اما نہ معلوم کہ تقدیر چنیں بودہ است باسر نوشت چناں چہ چارہ۔ اے قضائے بے تغییر! اے تقدیر بے تدبیر! کوشش بے فائدہ است خطائے کہ تو آغاز یدہ باید من بانجام رسانم۔ تف بر تو اے دنیا! اگر ہر کس پردہ از کار خود بر مے داشتے وچنانچہ ہستی مے نمودے۔ آں وقت معلوم شدے کہ دنیا چیست واہلش کہ؟ با ایں اعتقاد وحالتے کہ گفتی۔ کوہ دماوند را بر پشتم بار کردہ اند۔ پنج نفر کہ بایستے شریک آں مصیبت خونیں شوند۔ خدمت خود را بہ کمال رساند۔ آناں را پروائے نبود۔ چہ مردہ بردن وزندہ کشتن در نزد ایشان تازگی نداشت۔ آں شب تار ومناسب ایں کار دہشت آثار بر خلاف سائر اوقات ماہ درمیان ابرہائے خونیں رنگ فرو ماندہ۔ ہر چہ از شب زیادتر میگذشت ابرہا انبوہ تر وتارتر۔ واز نوک کوہ (البرز) غرش رعد۔ وروشنائی برق پر قوہ تر دیدہ وشنیدہ می شد۔ ماہ ہالہ وار گاہ از میان ابرہائے تنک سر بر میکردے وعالمے را منور میکردے وگاہ بیکبارگی نہفتے وعالمے را بہ ظلمت مے نہفتے من در گوشہ اطاق جلادے قصر نشستہ۔ تا صدائے شب خوانان گلدستہا کہ با آواز غراب البین رحمت می خوانند۔ وآوائے پاسباناں پشت بامہائے بازار کہ بروزہ شغال وگفتار می ماند۔ بلند شدی شنیدم ونیمۂ شب در رسید

وآواز پیش آہنگ قافلۂ مرگ بیچارہ (زینب) بگوش رسیدہ - لرزہ سراپائم را فراگرفت - بیش از آں ماندن نتوانستم - درحالے کہ از جان نومید بودم - روانہ شدم درجائے موجود رفقائے خود را پیش از خود درکنار تابوتے کہ بائیست نعش مقتول را درآں گذارند نشستہ دیدم - تنہا سخنے کہ توانستم گفت - ایں بود "شد" گفتند - ہنوز نشدہ ہمہ ساکت وصامت ماندیم - مرا گمان کہ آں تماشا بے من تمام شدہ ومن بجز بردن نعش چیزے نخواہم دید - اما کار ہنوز ناتمام بود - ومرا قدرت نفس کشیدن نہ - درگوشہ حرم سرائے شاہی برجے است - ہشت پنج چند گز از عمارت بلند تر از ہمہ جائے طہران نمایاں در بالائے آں اطاقے است - تفرج گاہ شاہ - اطراف آں برج زمین خالی کہ اکثر درہائے حرم است - کہ بدانجا گشودہ می شود - وبامے بدانجا مشرف است (حال خود را ہرگز فراموش نمی کنم) ہمہ چشم بداں بام دوختہ بودیم در بالائے بام - بہ روشنی مہتاب - گاہ گاہے دو مرد ویک زن دیدہ میشد مردان معلوم بود - کہ زنے را بزور مے کشند - وزن بالتماس والتجا بزانو افتادہ - وباوضع دلگداز وجان کندنی کہ بدتر از آں تصور نمے شود - دست وپا می زد - چوں بلب بام رسیدند آوازہ زن بلند شد - اما از اثر ہوائے کہ از طرف عمارت وزید چناں درہم وبرہم وبنوعے وحشت انگیز بود - کہ بہ قہقہہ خندہ دیوانگاں مے نمود -

ما در خاموشی تمام نگراں - وباکشودن دہان ہراسان! حتیٰ آں پنج نامرد کہ بامن بودند - متاثر می نمودند - من مانند پارچہ چوبے برجائے خود خشک اگر از حالم پرسی - از خود بے خبر ودر واقع مردہ بودم اما بچشم سر آنچہ می گذشت میدیدم - بیکبار آوازے سخت ہولناک جاں گزا در نہایت شدت برخاست وخرخرہ کشاں فرو نشست واز افتادن نعشے از بام دانستیم کہ کار زینب گذشت - من از اندیشہ بخود باز آمدم سرم از خیالات درہم وبرہم پر - واقعہ را می دیدم

دبا ور نمی کردم۔ روئے بجا نبے کہ نعش (یعنی بجائے کہ زینب خود با طفل من در بغل) افتادہ بود۔ دویدم ہنوز نفس باقی۔ ولے در کشاکش مرگ بود۔ با اینکہ از دہانش خون مانند فوارہ فرومے ریخت۔ لبانش ہم می خورد۔ چنانچہ گفتی حرف می زد۔ واز آں حالت با ایں حالت از خرخرہائش چیزے مفہوم نشد۔ مگر آنکہ ہمہمہ اش بہ فرزندم افرزندم! گویاں می ماند وشاید ایں خیال من بود۔ با کمال نومیدی بر روئے نعش متحیر اندیشۂ خویش از یادم برفت۔ وچناں بیخود شدم۔ کہ اگر ہمراہانم اندکے از حالم باخبر می بودند ادراک مافی الضمیرم می نمودند ومرا از پنجۂ مرگ بہ ہیچ خلاصی نبودے۔ عالم بیخودی را بجائے رساندم کہ دستمال خود را از جیب در آوردہ بخون زینب آلودم۔ وبہ بغل نہفتم۔ کہ لاعقل تا آخر عمر یادگارم باشد۔

بارے از صدائے وحشت افزائے یکے از جلاداں کہ از بالائے بام مانند موکل دوزخ فریاد بر آورد۔ کہ مردیا نہ؟ بخود آمدم۔ یکے از پنج ہمراہاں نابکارم گفت۔ آرے۔ مثل سنگ۔ جواب آمد ببرید۔ نابکارے دیگر آہستہ گفت۔ بجہنم باتو۔ ہمراہیانم نعش را بر دوش گرفتہ ودر بیرون شہر بقبرستانے کہ قبرش در آنجا آمادہ شدہ بود بردند۔ من با فکرہائے تیرہ وتار خواہ ناخواہ ہمراہی نمودم۔ چوں بقبرستان رسیدیم۔ بیخود بر روئے مزارے در آں نزدیکی نشستم۔ وآنچہ می گذشت بزودی فہمیدم۔ وبانظرے بے معنی ملتفت آداب نسقچیاں بودم۔ نعش را نہفتند۔ وقبر را از خاک انباشتند دو سنگ بر سر وپائے قبر نہادند۔ پس بہ نزد من آمدند۔ کہ کارمان تمام شد۔ گفتم۔ بروید بخانہ من می آیم۔ مرا در قبرستان گذاشتہ خود برفتند۔

ہنوز تاریکی شب بجا ورعد وبرق از کوہ ہائے دور ہویدا بود بجز آواز شغالاں کہ گاہے توام وگاہے جدا جدا کہ در اطراف قبرستان مانند مردہ کشاں میگردند صدائے شنیدہ نمی شد۔

ہر چہ بیشتر در آنجا نشستم۔ دلم از شغل خود زیادہ واز دہ گردید و بیشتر بخیال ترک آں کار بد فرجام افتادم۔ از زندگی سیر با ہر چہ زودتر دلم می خواست۔ ترک دنیا و مافیہا گویم۔ تنہا خواہشم اینکہ لباس درویشاں پوشم و باقی عمر را در گوشہ عزلت و خلوت با توبہ و انابہ دور از مردم بسر برم۔ از ہمہ گذشتہ خیال اینکہ مبادا رفتار و گفتار من نسبت بحالت مردہ۔ رفقا را شک زدہ ساختہ باشد۔ مرا باین اندیشہ استوار تر ساخت۔

خلاصہ در دم آفتاب بمناسبت خطر ملحوظ بہ آرزوئے دوری از مقامے بداں شومی و مکروہی عزم جزم شد۔ کہ بہ (کنار گرد) روم و از آنجا با اولین کارواں خود را بہ اصفہان رسانم۔

با خود گفتم میروم پہلوئے پدر و مادر می نشینم۔ بہ بینم چہ شدہ اند۔ شاید پیش از مرگ پدر را برسم۔ و مورد دعائے خیر او شوم و شاید در پیری چشمش بدیدار پسر گم گشتہ روشن شود۔ با این بار شامت بجائے خود برگشتن نمی توانم۔ گناہ گاری بس است دیگر وقت توبہ و انابہ است۔

بارے این قضیہ ہا تلے چناں تاثیرے بر قلبم افگند۔ کہ اگر آں تاثیر برجائے می ماند۔ ہر آئینہ یکے از اولیا و ارباب کرامات مے شدم۔

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار چہل و چہارم

ملاقات حاجی بابا با یکے از دوستان قدیم خود و رہانیدن وے را از خطر

دستمالے کہ ہنوز از خون زینب تر بود۔ از بغل در آوردہ بر روئے قبر گستردہ نمازے (کہ مدتہا نخواندہ بودم) خواندم۔ ازیں عمل دلم اندکے تسلی یافتہ بہ ترک طہران مصمم و از سر قبر زینب رو با صفہان نہادم۔ چوں بہ (کنار گرد) رسیدم۔ اثرے از کاروان نبود۔ ولے در من قدرت پیش رفتن بود۔ عزم آں کردم۔ کہ در حوض سلطان رفتہ شب را در آنجا بسر برم۔

در نزدیکی کاروان سرائے حوض سلطان در صحرا مردے دیدم با وضعے غریب بہ چیزے در زمین خطاب کناں گفتی مسخرگی و بازی میکند۔ چوں قریب وے رسیدہ۔ دیدم بہ کلاہ خود مخاطب است ہمیں کہ نزدیک تر رفتم۔ آشنا بنظرم آمدہ گفتم:۔

ایں نمی تواند بود۔ مگر یکے از درویشاں رفقائے مشہدم در واقع رفیق نقالم بود۔ حکایتے تازہ ساختہ برائے زیر چاقے بکلاہ خود نقل می کرد۔ بمحض دیدنم بشناخت و با شادی تمام بعزم مصافحہ پیش دوید کہ حاجی جمال دیدیم۔ ایں ہمہ سال کجا بودی؟ جایت در حلقہ رنداں خالی۔ پس از مدتے دراز از ایں قبیل تعارفات بسر گفتگو باز آمدیم۔

سرگذشت خود را از ایام جدائی تا آنگاہ کہ عبارت بود از سفرہائے دور و دراز با زحمت و تدابیر متعددہ برائے اندوختن نان نقل کرد۔

معلوم شد کہ پیادہ از استانبول می آید۔ وخیال دارد۔ کہ بہماں پا پائے پیادہ بہ اصفہان واز آنجا بہ دہلی وہندوستان رود۔

اگرچہ با آں حال پر ملال دماغ گفتگوئے چنداں نداشتم۔ ولے باصرار وابرام وے تاب نیاوردہ۔ شرح حال خود را از وقتے کہ بادرویش سفر از مشہد بیروں آمدیم تا بدانگاہ بیان کردم۔

تماشا داشت ہر چہ در بیان سرگذشت بزرگی و جلالم بیشتر می شد عزت واحترام او در ظاہر بمن بیشتر می گشت۔ چوں بدانجا رسیدم کہ وکیل نیقچی باشی شدم۔ از کثرت تجربہ کہ در چگونگی رفتار وسلوک با ایں طائفہ داشت۔ کم ماندہ بود کہ بمن سجدہ برد۔ اما ہمیں کہ دنبالہ کار را دید۔ کہ بجہتہ خطر زنی ترک پیش رفت کار نمودہ ام یک بارہ عزت وحرمتم زایل گردید۔ با آواز بلند گفت۔ رفیق۔ قابل تشریفے کہ دست قدرت بر بالایت دوختہ بود نبودے ؎

سالہا باید کہ تا یک مشت پشم از پشت میش
زاہدے را خرقہ گردد یا حمارے را رسن

خوب۔ بادشاہ خواست کنیزکے را از بے رحمی کہ در تقصیر او تو را ہم مدخلیت بود بخشد۔ بتو چہ؟ بگذار بکشد وتو چرا باید از درے کہ دولت برویت کشودہ برگردی؟ وباز راہ ودریوزہ وسرگردانی (کہ از راہ من ہم پست تر است) پیش گیری۔ پس از اندکے توقف گفت:۔ آرے راہ طلب سعادت مردم مختلف است:۔ یکے شاہراہ میگیرد۔ دیگرے کورہ راہ۔ یک از راہ راست می رسد۔ دیگرے ہر چہ بادا باد گویاں بہ درہ می زند۔ اما من تا حال کسے را بجز تو ندیدم کہ از ہمہ را ہہا کہ در پیش رویش کشودہ برگردد۔ وباہیل خود چناں راہ را گم کند کہ دیگر روی باز گشت۔ ہم بداں نداشتہ باشد۔ آخر الامر برائے تسلیت من ایں بیت فردوسی را بخواند ؎

چنیں است رسم سرائے درشت
گہے پشت بر زیں گہے زیں بہ پشت

مادریں گفتگو کہ کاروان اصفہان بہ آنجا رسیدہ بار انداخت۔ درویش از روئے خندہ روئی وخوش صحبتی گفت۔ رفیق گذشتہ است بہ نقد آویز وگذشتہ را فراموش کن۔ با اینکہ دربیابان بے آب وعلیفیم۔ شب را خوش میگذرانیم۔ بگذار مسافراں وچاروادراں جمع شوند۔ بعد از شام حکایتے تازہ نقل می کنم۔ کہ در استانبول واقع شدہ۔ والبتہ تاحالا بہ ایران نیامدہ است۔

ازایں گفتار خیلے خوشنود شدم۔ چرا کہ بسیار دلم رفع ملال می خواست با ہر چہ باشد۔ وہر طور کہ میسر شود باہم بکاروان سرا رفتیم۔

رہروان ہر یک بکارے مشغول بودند۔ یکے بار می انداخت دیگرے بارے کشود۔ یکے حجرہ خود را می رفت۔ آں یک چائی دم میداد یکے قلیان چاک میکرد۔ درویش وآں گبے نقال مرایشاں را نعمتے بود بزرگ۔ بعد از خستگی وکوفتگی از طے آں صحرائے نمک زار بر روئے مہتابے کاروان سرا جمع شدند۔ ودرویش حکایت معہود را نقل میکرد۔

خیلے می خواستم۔ گوش دہم۔ اما چناں حواسم پریشان بود۔ کہ بے اختیار درمیان قصہ ذہنم بجائے دیگر می رفت۔ ورشتہ سخن را گم میکردم بلکہ نمیدانستم چہ میگوید۔ باخود می گفتم ؎

من از وجود بر نجسم مرا چہ غم بودے
اگر وجود پریشان من عدم بودے
ہمہ عذاب وجود است ہر چہ می بینم
اگر وجود نبودے عذاب کم بودے
بلے وجود کہ در رنج وترس وبیم بود
اگر نبودے خود غایت کرم بودے

اما میدیدم کہ شنوندگان نہایت لذت را دارند چہ در بجبوحۂ

اندیشۂ من بیکبار صدائے خندہ وکف زدنشان بلند می شد۔ ومن از جام برمی جستم۔ برخود مخمر کردم۔ کہ وقت دیگر آں حکایت را از او بشنوم۔ وبہ نقد فارغ البال بخیال خود پردازم۔ چہ قدر حسرت سبک روحی رفقارامی بردم۔ کہ پے درپے صحن کاروان سرا را از خندہ شادی پرصدامی کردند۔ باخود می گفتم۔ می شود من نیز مانند اینہا ں بادلے بے غم وجانے خرم از زندگی برخورم؟ درعالم خیال خود بجواب خویش می گفتم۔ بلہ غم نیز مانند سائر تاثیرات نفسانے نوبت ووقتے دارد۔ وبہماں گونہ کہ آب اتش را از بالائے سنگ ریزاں آہستہ آہستہ درجوئے نرم روی اختیار میکند۔ غم واندوہ ہم باید۔ بتدریج بکاہد۔ تاخیالات موج معتدل گردد۔ وکم کم ہواہائے فاسدہ جز ہوائے صالح شود۔

درانجا قصہ درویش روز نیز بہ خاتمہ انجامید۔ سقف پیروزگون آسمان از ستارگان روشن وتابناک شد۔ باران شب دوشین آب وتابے تازہ جوہوار ادادہ بود۔ ماہ درکار آں کہ برسیارگان فلک رونق افزاید۔ کہ ناگاہ سوارے سراپا مسلح بہ دہلیز کارواں سرا درآمد چارواداران بسرپرستی چارپایاں وخدمتگاراں بسررسی خواجگان وخواجگان قلیان دردست برروئے مہتابے بمباحثے کم وکیف قصہ مشغول بودند۔ من ازرنج راہ ودردوآہ خوردوخمیر درخیال آں بودم کہ سربرسنگ نہادہ برروئے خاک بخوابم چوں چشم بسوار افتاد۔ خیالم دگرگوں شد۔

دیدم یکے از نسقچیانی است کہ درشہادت زینب بیچارہ بامن بود پرسید۔ ایں کارواں از طہران میآید یا بہ طہران می رود۔ آدمی بہ فلاں وفلاں نشان درایں میان ہست یا نہ؟ دانستم کہ خودمم۔

رفیقم درویش فی الفور استنباط کرد کہ چہ خبراست۔ عاقلانہ بہ چارہ کار کوشید۔ وازز بان ہمہ ہمراہاں جواب داد:۔

ہمہ بہ طہران می روند۔ مگر من و یک نفر کہ از استنبول می آئیم۔ مردے چنانکہ تو میگوئی دیدیم۔ اندوہناک و دردمند روی بہ بیابان نہادہ می رفت۔ پارہ چیزہائے دیگر ہم مطابق علامت و نشان من بیفزود تا سوار را شکے نماند۔ کہ جوئندۂ او بودہ است۔ سوار چارنعل بجائیکہ درویش نشان دادہ بود۔ بشتافت معلوم است کہ درویش راہ خلافے باو نشان دادہ بود۔

چوں نسقچی برفت۔ درویش مرا بہ کنارے کشیدہ گفت:۔

اگر میخواہی از شر ایں جانور۔ دو پا در امان باشی۔ باید ہمیں حالا حرکت کنی برائے آنکہ ادمی رود و چوں تو رانمی جوید۔ باز بدینجا باز میگردد۔ آنگاہ کیست کہ ضامن نمودن تو شود؟

گفتم من ہر چہ باید بکنم میکنم۔ ضامن دیگران از نہ نمودن من نمیتواں شد مگر نمودن خود البتہ اورا بگرفتن من فرستادہ اند و از چناں بے رحماں چشم مرحمت نباید داشت و آنگہی نقد بہم نیست کہ باد دہم۔ چہ زبان بندا نقد است و بس۔ پس چہ بایدم کرد۔ کجا بایدم رفت؟

درویش قدرے فکر کردہ گفت۔ بقم۔ پیش از صبح بآنجا میرسی و بے فوت وقت یکسر بہ صحن معصومہ بہ بست۔ مے روی آں وقت از شر شاہم در پناہی۔ وگرنہ اگر در بیروں دیوار قم ہم بگیرندت۔ امید خلاصی برایت نیست! دستہایت را می بندند۔ باید زندگی خدا حافظ بگوئی۔

گفتم۔ دربست از کجا گذران کنم۔

گفت آں با من کہ از عقب تو می آیم۔ وچوں اکثر سکان آنجا را می شناسم۔ کارے میکنم کہ بدبو جودت نہ گذرد۔ مترس۔ من یک دفعہ بہ بست رفتہ ام بجہتہ اینکہ۔ برائے یکے از زناں شاہ زہر تحصیل کردہ کہ رقیبش را بکشت۔ مرا گرفتن خواستند۔ ولے پنج دقیقہ پیش از آنکہ فراش بمن رسد۔ خود را بشاہ عبدالعظیم رساندم۔ در عمرم ہرگز چنانہ

خوش نگذراندم۔ کہ در آنجا بر من گذشت۔ چرا کہ زوار ان متوجہ من می شدند۔ وزنانے کہ برائے زیارت یا عیش وعشرت بد آنجا مے آمدند۔ ہر یک بطریقے دستگیریم می کردند۔ یک ترس ہست وبس۔ کہ شاہ امر کند۔ کسے چیزے بتو ندہد۔ تا از گرسنگی بمیری یا تسلیم شوی۔ آں وقت پناہ بخدا باید برد! ولے تقصیر تو چنداں بزرگ نیست۔ کہ کار بایں جا ہا کشد۔ شاہ را از مرگ یک کنیزک چنداں غم نیست۔ چہ در حرمش بہ از دکم نیست وآدم چناں کہ ما ایرانیاں می پندارید۔ بدیں آسانی ہا نمی میرد۔ نمی بینی شیخ چہ می گوید؟

ابر و باد و مہ و خورشید و فلک در کارند
تا تو نانے بکف آری و بغفلت نخوری
ہمہ از بہر تو سرگشتہ و فرماں بردار
شرط انصاف نباشد کہ تو فرماں نبری

گفتم درویش جان۔ من از آناں نیستم۔ کہ خوبی ہائے تو را فراموش کنم۔ شاید باز آبے بروئے کارم آید۔ آں وقت تلافی خوب میکنم۔ حالا۔ ریش حاجی بابا بدست توست اورا می شناسی۔ کہ از آنانیکہ ہنرہا بہ کف دست وعیب در بغل می نہند نیست۔ باز ہم ہمانم کہ در مشہد بودم قلیان فروش۔ تنباکو ساز۔ ووکیل میر غضب باشی۔ در معنی یکے اند۔ چہ ہر دو آدم می کشند۔

پس مرا بکنار گرفت۔ وگفت۔ دست علی بہ ہمراہ در صحرائے نمک زار۔ از غول مردم آزار پرحذر باش۔ برو۔ بخدا تو سپردیم۔

در طلوع آفتاب گنبد زریں معصومہ قم از دور نمایاں شد۔ ولے من ہنوز مبلغے راہ پیمودنی داشتم۔ از ایں نشان اطمینان در طے بیابان زانویم قوتے تازہ گرفت۔ چوں بہ پشت بارو ئے قم رسیدم از دور سوار جوینندہ خود را دیدم۔ بنا بر ایں نہ بر است نگاہ کردم نہ بچپ تا اینکہ زنجیر دربزرگ صحن درمیان من و سوار حائل شد

آنگاہ نفسے کشیدم۔ کہ الحمد للہ! وصلی اللہ علیٰ سیدنا محمدٍ وآلہٖ آستانہ معصومہ را بوسہ دادم و نمازے مانند نماز نجات یافتگان از سر صدق و خلوص بجائے آوردم۔

اوّل دیدارے کہ دیدم روئے نسقچی بود پیش آمد کہ بحکم شاہ ہر جا تورا دیدم باید ببرم۔

حاجی:۔ اگرچہ بحکم شاہ بے ادبی نمے کنم۔ ولے میخواہم از برکت و فیض ایں سرزمین محترم و مقدس مستفید و مستفیض شوم تو مرا از اینجا بیروں نمے توانی برد۔ آیا ازیں بست کسے را یارائے بیروں بردن من ہست۔

نسقچی:۔ حاجی جان! بیا بیروں خودم واسطہ شدہ نجاتت میدہم و اگر شاہ راضی نشد و حکم بقتلت کرد۔ مثل گل خودم سرت را می برم۔

حاجی:۔ صلاح خود را در بیروں آمدن ازیں آستان قدس نمیدانم۔

نسقچی:۔ حاجی۔ پس من چہ کنم۔ ایں اول دفعہ ایست کہ مرا بہ آدم گرفتن فرستادہ اند۔

حاجی:۔ مرگ تو! من ہم اوّل مرتبہ است کہ بہ بست آمدہ ام کہ مرا نہ گیرند۔

نسقچی:۔ مضمون فرمان من ایں است کہ اگر بے تو باز گردم بادشاہ گوشم را ببرد۔

حاجی:۔ ہر کہ راضی نباشد چشمش کور شود۔

نسقچی:۔ خشناک۔ عجیب! عجیب! من ایں ہمہ را آمدہ ام۔ کہ تو مرا مسخرہ کنی؟ اگر تورا نبرم مرد نیستم۔

حاجی! اگر ببری مردی۔ پس دعوئی دراز و صدا بلند شد بشدتے کہ چند نفر از خدام بیروں آمدہ کہ چہ خبر است؟

فریاد برآوردم۔ اے مسلمانان! ایں مردمی خواہد بست را بشکند من بدیں آستان پناہ آوردہ ام۔ می خواہد مرا بزور ببرد۔ شما کہ دیندار و پرہیزگار ید روا میدارید۔

همه طرف مرا گرفتند۔ که این امر در ایران تا حال واقع نشده است اگر بخواهی بست را بشکنی۔ نه تنها صاحب بست به کمرت میزند بلکه همه را نیز بسرت می زنیم۔

نسیقی لال مانده۔ نمی دانست چه کند۔ عاقبت ناچار از در معقولی در آمد۔ که اگر تو را نبرم چه میدهی۔

من نمیگویم۔ که نسیقی حق قولاق نداشت چه اگر من هم بودم همی میکردم۔ با این همه منتهائے تنگدستی خود را اظهار نمودم که خودت میدانی بچه حال از طهران گریخته پرکاهے با خود برنداشته ام۔

گفت:۔ وآنچه در طهران باز گذاشته بمن بخش۔

گفتم:۔ تو را بخدا از راهے که آمده برگرد و غمزدگان را بحال خود گذار۔ جواب من این است وبس۔ اما در واقع ونفس الامر می خواست حلال شود۔ ورنه یار و پیش از وقت آنچه از رخت وصندوق وقلیان وغیره داشتم همه را ضبط کرده وخبر راهم خودش بشاه داده بود۔ که از تاثیر مرگ کنیزک با و معلوم شد که مایه کار اوست۔ وتعهد کرده بود که مرا بگیرد و در عوض بمنصب من سرافراز گردد چون بے قدرتی خود و بے عرضگی فرمان شاه را در آن آستان دید به برگشتن طهران مصمم گردید۔ اما در وقت رفتن فرمان را به حاکم قم داده غدغن بلیغ کرد۔ که ملتفت باشد۔ اگر از بست بیرون آیم دست بسته به طهرانم فرستد۔

شاه آل بلگرامی

گفتار چہل و پنجم

بست نشستن حاجی با باد دفع ملال وے از شنیدن قصۂ درویش

بعد از دست بسر کردن نسقچی۔ صدائے درویش بلند و مدح خواناں داخل صحن شدہ نزد من آمدہ گفت "چشمت روشن دلت شان جان مفتی بدبردی کہ بسر نسقچی گرفتار نشدی"۔

قرار بر ایں شد۔ مدتے باہم بسر بریم۔ در صحن امام زادہ حجرہ گرفتیم۔ از یاری بخت نقودم را (یعنی بیست اشرفی طلا و چند قران نقرہ) کہ باخود آوردہ بودم۔ قدرے از آں را بلوازم ضروریہ از قبیل حصیر و کاسہ و کوزہ و جاروب و گلک خرچ کردم۔

اما پیش از تکمیل اثاث حجرہ درویش پیش آمد۔ کہ "رفیق پیش از ہمہ بگو بہ بینم۔ نماز و روزہ و غسل و وضوت بقاعدہ ہست یا ہنور ہمانی کہ در مشہد بودی"۔

حاجی:۔ "اینہا چہ حرف است۔ تو ضامن۔ نماز و روزہ من نیستی تو را کجا مے برند؟ بتو چہ داخلے دارد"؟

درویش:۔ "بمن چہ۔ یعنی چہ؟ اگر بمن دخلے ندارد۔ بتو خیلے مدخلیت دارد؟ قم جائے است۔ کہ حرف دیگر غیر از ثواب و عقاب و حلال و حرام و نجس و طاہر در میان نیست۔ ساکنین آں ہمہ یا سر سبز اند۔ یعنی جناب سید۔ یا سر سفید۔ یعنی سرکار آخوند۔ عملۂ شرع عند یعنی طلاب۔ عملۂ دین۔ یعنی مقدس۔ ہمہ زرد رنگ۔ دراز صورت۔ عبوس رو۔ اگر کسے را با چہرۂ

پر آب و تاب کشادہ بینند منافق و فاسق گویند۔ ایں است کہ من بعد از ورود بدینجا پیش از تبدیل آب و ہوا تبدیل صورت و سیما میکنم بمقتضائے وقت و مقام ملاحظہ طہارت و نجاست و کثافت و نظافت مے نمایم کرم کہ ہیچ وقت بہ رکوع خم نمے شد۔ و سرم کہ ہرگز بسجود نمے رسد۔ در رکوع و سجود یکے مے شکند۔ و دیگرے پنبہ مے بندد۔ تو خود مبید اینکہ من در سائر اوقات ؟۔

(روئے نیاز از ہمہ سو تافتہ)
(قبلہ نفہمیدہ مسلمانیم)

اینجا مجبوراً وقت خوابہم رو بقبلہ مے خوابم۔ و طریقہ قبلہ اینجا را از انحراف و میل بہ یسار و یمیں و جنوب و شمال بہتر از راہ دہان خود می شناسم۔

حاجی :۔ "خوب اینہا کہ می گوئی صحیح۔ اما بچہ کار مے خورد"؟ من مسلمانم بخدا و پیغمبر و قیامت اعتقاد دارم بس است بایں شدت و بایں درجہ چرا ..... ؟ خیر ہرگز .....؟

درویش :۔ "چہ طور بچہ کار مے خورد نمے فہم ؟ اقلاً بایں کار مے خورد کہ نمے گذارد۔ تو از گر سنگی بمیری۔ یا سنگ سار شوی۔ ایں ملایان حد وسطہ را نمے دانند۔ و باید ملکہ شان شود۔ کہ تو راستی مومنی یا نہ۔ اگر مومنے۔ باید کہ سر موئے از سنن شرع فرو نگذاری۔ مثلاً اگر بدانند کہ تو قرآن را معجزہ و کلام غیر مخلوق ندانی۔ خواہ معنیش را بفہمی۔ خواہ نفہمی۔ باحترام تجوید و تلاوت و قرأت نمائی۔ ریشہ ات را بآب مے رسانند خدا نکردہ اگر بفہمند کہ تو صوفی ہستی۔ بجان پدر و مادرت کہ باد ندان تکہ تکہ ات مے کنند۔ بایں اعتقاد کہ بر اتے ہدایت بصراط مستقیم مستقیم تر از ایں راہے نیست۔ رفیق جانم۔ حاجی! (اینجا راقم) مے گویند"

(سر زینے است کہ ایماں فلک رفتہ باو)

اینجا نشیں گاہ میرزا ابوالقاسم مجتہد است۔ کہ اگر ہمت کند۔ ہر طریقے بخواہد بمردم۔ تلقین تواند کرد؟ در پیش رفت حرف۔ اعتقاد ہمہ اینکہ با پادشاہ سر و کلہ میزند۔ و فرمان شاہ بمردم پیش از پارچہ کاغذی قلم نمے دہد۔ حقیقتہً آدم خوبے است۔ عیبش اینکہ دشمن درویش و صوفی مے باشد۔ و مارا سخت خوار می دارد۔ بجز ایں دیگر ہیچ عیبے ندارد۔

بعد از استماع ایں سخناں۔ اگرچہ بسبب بعد عہد۔ نماز خواندن بمن زود و دشوار بود۔ ولے برائے مصلحت وقت بخصوص بجہت قبول عامہ لازم آمد۔ بنائے طہارت و وضو و نماز گذاشتم۔ بشتابیکہ گفتی برائے ہمیں کار پیدا شدہ ام۔ فی الواقع اول تکلیف و مخل مے پنداشتم آخر دیدم۔ بد مشغولیتے نیست۔ برائے دفع ملال و وقت گذرانی معقول بکار می خورد۔ اذاں صبح برمے خواستم۔ و در سر حوض بایں بے معنی ترین و سخت ترین تکلیفات وضو مے ساختم۔ پس ازاں در محضر ہمہ انظار باجہر و قرأت تمام کہ از چہار جانب شنیدہ مے شد۔ نماز می خواندم۔ بایں امید کہ آہستہ آہستہ گوش زد ہمہ شود۔ ہیچ صورت مثل صورت من عبوس و منحوس و نامیمون و پر لعنت و بے اعتبار نبود درویش۔ خود نیز در تقدس فروشی و ظاہر سازی از قبیل بزمین نگریستن۔ آہ سرد کشیدن۔ بیہودہ لب جنبانیدن۔ سکوت ساختگی۔ ترشروئی۔ کج خلقی۔ بے مزگی پارسائی۔ بگرد من نمے رسید۔ پیشانی را داغ نہادم۔ سبیل ہا را از بیخ بر چیدم۔ چشمہا را سرمہ کشیدم۔ مہر در بغل تسبیح در دست مسواک در کمر۔ با پاتے بے جوراب و کفش شلختہ پاشنہ تختہ ملحدے شدم حسابے۔

عنقریب معلوم شد کہ از بستیانم خاصیت زہد فروشی کہ درویش بیان کردہ برائے العین مشاہدہ نمودم۔ آوازۂ مظلومیم بطریق خاطر خواہ بہر جا پیچید۔ کہ مجرم بجرم دیگریم۔ و بجد و یقین میگفتند۔ (خطا) از حکیم ست

وایں بیچارہ محکوم شدہ است۔

کم کم با معارف ومشاہیر آشنا شدم۔ وکار بجائے رسید کہ بعضے می گفتند۔ اگر دربست نبودے۔ ہر آئنہ تورا در مسجد خود پیش نماز مے کردیم۔ دیدم زہد ریائی بہترین وسیلہ اکتساب شہرت دانشمندی ودانائی است۔ ودر سایہ گرداندن تسبیح پے در پے وجنبش لا ینقطع حنک وپوزہ وآہ اندوہناک کشیدن شاہراہ اعتبار واحترام برویم کشودہ شد۔

از کثرت وصول لقمہ مفت من ودرویش بے آنکہ دینارے مایہ گذاریم۔ وقتے خوش مے گذراندیم۔ زناں از میوہ۔ وعسل۔ ونان روغنی آوردن۔ کوتاہی نمے کردند۔ من ہم گاہے گاہ تعویذے ببازو طلسمے بگردن شان مے انداختم۔

خلاصہ۔ با اینکہ گذرانماں در ظاہر موافق طبع شد اما در معنی خیلے خنک وبے مزہ بود۔ از اتفاقات خندہ روئے رفیقم نیز کم۔ کم۔ کم شد بلکہ ہیچ باقی نماند۔ عاقبت برائے گذراندن پارۂ از آں ساعتہائے سال نما اورا واداشتم۔ تا حکایات از برکردۂ خود را یگاں یگاں بگوید وقصہ راکہ در مہتاب بے حوض سلطان بآں حسن نتیجہ بیاں کردہ بود فراموش نکند۔ کہ گذران وقت را دست آویز خوبے است۔

خوانندگان کتاب ہم البتہ مانند من بے طاقت شدہ کہ بہ ہماں گونہ کہ درویش بداں حکایات از من رفع دلتنگی کرد۔ من از ایشاں بکنم یکے از قصہ ہائے اورا باز می گویم۔ خواہ خوش۔ خواہ ناخوش۔ خواہی دانست کہ خاطر بیچارہ بست لشیں چگونہ از اندوہ وملال رہائی می یابد۔

ثناء آں بلگرامی

حکایت سربریان

خونکار امروزہ روم۔ کہ سنی پاک متشرع و متدین است۔ در راہ ایمان سخت پائدار۔ و در حفظ ناموس شرع استوار مے باشد۔ چوں بر تخت سلطنت استقرار یافت۔ آوازہ در انداخت۔ کہ باید بسیارے از رسوم و عادات خاصۂ کفار را۔ کہ بمملکت اسلام باسم (آلافرانک) راہ یافتہ بر انداخت۔ و بر خود واجب کرد۔ کہ ہمۂ اشیاء را بحالت اصلی و سادگی طبیعی بر گرداند۔ و طریقہ حکمرانی ترکان و یاسائے قدیم را کہ متروک شدہ تجدید کند۔ بنا بر ایں عادات تبدیل گردی و تجسس احوال و افکار را کہ از دیر باز متروک شدہ بود نو کرد۔ و در لباس تبدیلی خود و ہمراہاں۔ بسیار سخت گیری مے نمود۔ و بنوعے پوشیدہ میداشت۔ کہ کسے از حرکات ایشاں سر موئے وقوف نے یافت۔

چندے پیش از ایں در ممالک ترک خاصہ در استانبول۔ ناخوشنودی بسیار و آثار شورش در مردم پدیدار گردید۔ خونکار اطلاع حال مردم را بنفسہ خواست۔ و آہنگ آں کرد۔ کہ تبدیل گردی۔ خویش را از ندیماں خاص و ہم رازاں مخصوص خود نیز پنہاں دارد۔

بنا بر ایں امر بآوردن خیاطہائے مختلف۔ و ساختن لباسہائے منقسم نمود۔ وقتے یکے از غلامان خاص خود خواجہ "منصوری" را بر گماشت کہ خیاط غیر معروف را بکمال احتیاط برائے دوختن لباس طرز نو آورد۔

منصوری زمین خدمت ببوسید۔ و بہر جانب شتافتن گرفت در پہلوئے بزستان (بازار پارچہ فروشی) پیرہ مردے خمیدہ قد دید کہ چشمانش از شدت نظر بکار۔ بہ تحمل بار عینک و چار

درد کانیکہ گنجائش اندام اورا بیشتر نداشت مشغول وصلہ کارے یافت۔
گفت "ایں وصلۂ کار من است"۔ سلامے داد۔ ودست مریز اد گفتہ پیش رفت
پیر مرد اول از شدت توجہ بدوخت ودوز خود ملتفت او نشد۔ در آخر
بہوائے صدا سرے بلند کرد۔ مردے موقر یافت۔ محل نگذاشت۔ چہ خودرا
قابل خطاب او نمے پنداشت۔
از تکرار پرسش خودرا منظور نظر آں مرد موقر دیدہ عینک از چشمان
برداشت۔ وکاررا بکنار گذاشتہ خواست بروز انوئے آداب بنشیند۔
منصوری دست بشانہ اش نہاد۔ کہ "زحمت مکش۔ از کارت باز نماں۔
اسمت چیست"؟
خیاط۔ غلام شما عبد اللہ اما دوستان ویک جہتان بابا عبدل
نیز میگویند۔
منصوری۔ تو خیاطے
بابا عبدل "ہم خیاط وہم مؤذن مسجد بازار ماہی۔ چہ باید
کرد"؟
منصوری "خوب۔ میتوانی برائے ما زحمتے بکشی۔ حمالے بجنی"؟
بابا عبدل "کارم چہ چیز است۔ برائے ہمیں کارہا اینجا نشستہ ام۔
خدمتے است"؟
منصوری "رفیق! آہستہ آہستہ تندنرویم مبادا بیفتیم"۔ آیا بدیں مسئلہ
راضی ہستی۔ کہ نیمۂ شب آمدہ چشمانت رابستہ برائے حمالے کہ گفتم
ہمراہت بہ برم؟
بابا عبدل:۔ ایں مسئلہ دیگر است۔ وقت خیلے نازک وناہموار وسرہائے
پران از ہر سو پدیدار است۔ سر خیاط بینوا از سر وزیر۔ وقپتان پاشا تشخص
ترنیست۔ مزد درست بدہ اگر بخواہی۔ برائے ابلیس ہم لباس تلبیس توانم
دوخت"
منصوری۔ ازیں قرار بایں قرار راضی ہستی؟" ایں بگفت ودو اشرفی

درمشتش نہاد۔

بابا عبدل:۔ "راضیم۔ خدمت را بفرمائید۔

آخر قرار بر ایں شد۔ منصوری نیمۂ شب بدکان بابا عبدل آمدہ اورا چشم بستہ ببرد۔

چوں بابا عبدل تنہا ماند۔ مشغول بکار۔ متحیر و متفکر با خود میگفت حمالے من با چشم بستہ چہ مے تواند بود؟ برائے ایں کہ مژدۂ ایں سعادت تازہ را بزن خود برد۔ از سائر اوقات زود تر دوکان خود را بست۔ و در پہلوئے مسجد بازار ماہی بخانہ خود رفت۔

(دلفریب) زن بابا عبدل کہ در خمیدگی قد با شوہر جفت و ہم سر بود۔ بدیدار آں دو اشرفی و بامید عقبۂ آں سفرہ را از کباب و سبزی و میوہ و مربا بیاراست۔ و قہوۂ تلخی ہم پشت آں نہادہ زن و شوہر بنائے شکم با آب زنے گذاشتند۔

نیمۂ شب۔ بابا عبدل صادق الوعد۔ و منصوری از او صادق الوعد تر در دکان با بابا عبدل یک دیگر را جستند۔ و بے آنکہ بابا عبدل سخنے گوید۔ منصوری چشمانش را بہ بست۔ واز کوچہ و پس کوچہ بہ حرم سرائے سلطانیش برد۔ از در کوچکی بخلوت خاص درونش برد۔ چوں چشم بگشود۔ اطاقے دید۔ کہ بر زمینش انواع قالین ہائے نفیس گسترده۔ و در صفہ ہائش قماشہائے گوناگوں آراستہ۔ اما بجز یک چراغ کور دزداں روشنائی نہ۔ منصوری بابا عبدل را در آنجا نشاندہ برفت۔ و با یک بقچۂ شال کشمیری برگشت۔ از میان بقچہ لباس درویشی در آورد۔ و بہ بابا عبدل نشاں داد۔ کہ نیک بیازمائے و بہ بیں کہ برائے دوختن لباس بدین قسم چہ قدر وقت لازم است و درست پیچیدہ باز بہ بوقچہ بگذار۔ و از جائے بجنب تا من برگردم۔

بابا عبدل لباس را بدیں سوئے و آنسوئے گردانید و درست

بیازمود۔ وآنچہ بایست نیک حساب بنمود۔ وبموجب امر باز بہ بقچہ نہاد۔ ناگاہ مردے مہیب۔ بلند قامت۔ کہ از دیدارش باباعبدل را سراپا لرزہ گرفت۔ داخل شد۔ وبے آنکہ سخنے گوید۔ بقچہ را برداشت وبیروں رفت۔

دقیقۂ دیگر۔ ہنوز باباعبدل از حیرت حال اولے بخود نیامدہ در دیگرے بگشود۔ ومردے بالباس فاخر۔ بقچۂ کشمیری بوضع وبزرگی بقچہ اول بیاورد۔ پیش پائے باباعبدل نہاد۔ وبے آنکہ لب بسخن ویا چشم بروئے باباعبدل گشاید۔ زمین ببوسید۔ وبرفت۔ باباعبدل خود در اندیشہ۔ کہ ایں کار بانیاید باشد۔ ومن باید آدمی بزرگ شوم۔ ولے بہتر از ہمہ آں بود۔ کہ در گوشۂ دکان باز بہماں وصلہ کارے مشغول باشم۔ وایں حمالے را باہمۂ سود بگردن نگیرم۔ کہ مے داند۔ مرا برائے چہ کار بدینجا آوردہ اند؟ دخول وخروج ایں مردماں غریب۔ کہ زبان بستہ مے مانند۔ عاقبت خوبی برائے من ظاہر نمی دارد؟ اگر تواضع نمے نمودند۔ وسخن مے گفتند۔ ہمانا بہتر مے بود۔ ومن میدانستم چرا بدینجا آمدہ ام۔ شنیدہ مے شود۔ پارۂ زناں را بجوال میدوزند۔ ودر آب میاندازند۔ شاید برائے آں گونہ خیاطے مرا بدینجا آوردہ اند؟

باباعبدل باخود دریں سخناں بود کہ منصوری داخل شد۔ وبے آنکہ حرفے دیگر زند گفت بقچہ را بردار۔ باز چشم او را بستہ از جائے کہ آوردہ بود۔ بدآنجا رسانید۔ باباعبدل در عہد خود استوار بے ہیچ جواب وسوال وعدہ داد۔ کہ بعد از سہ روز حاضر است۔ دہ اشرفی بیار دوکاں دیگر۔

باباعبدل بخانۂ خود برگشت۔ تا زن خود را از انتظار بدر آرد۔ در راہ باخود میگفت۔ (راستی ایں کار بزحمتش میارزد۔ بخت دریں آخر عمر خوب نانے برایم پخت) دو سہ ساعت بصبح ماندہ بود۔ کہ در خانہ را بزد۔ زنش باعزت واحترام بگشود۔ وبقچہ را دودستی

بگرفت۔ بابا عبدل فریاد برآورد کہ دلفریب جان! مژدہ۔ کار ایں را مے گویند۔ تمام شود۔ بہ بیں چہ قدر مزد مے دہند" دلفریب بخندید و غش چاق شد۔ خواست سر بقچہ را بگشاید۔ بابا عبدل گفت۔ (حالا بیا بخوابیم وقت گشودن او نیست)

دلفریب گفت:۔ تا نگشایم و نہ بینم۔ چہ آوردہ۔ آسودہ نمے شوم و خوابم نمے برد) پس بقچہ را بگشود۔ دوم روشنائی برد۔ چہ دید۔ وچہ شد۔ تو خود قیاس توانی کرد۔ معلوم است۔ خیاط وزنش کہ بجائے لباس در بقچہ سر آدمی درہم و برہم کشیدہ بینند۔ چہ حالتے بر ایشاں دست مے دہد۔

دست زن لرزاں و سر بریدہ از دستش غلطاں بیفتاد۔ اوّل زن و شوہر اندکے چشم پوشیدہ تفکر کردند۔ بعد ازاں ساکت و صامت بروئے یک دیگر نگریستند۔ بطورے کہ بہیچ زبان بہ بیان نیاید۔

ازاں بعد دلفریب نعرہ زد:۔ کہ (عجب کارے آوردی۔ مثل جان آدم۔ قربان کارت بروی۔ مرد کہ ایں چہ کار است۔ مگر بدبختی درون خانہ مان کم بود۔ کہ ایں ہمہ راہ رفتی واز بیروں سر مردہ آوردی۔ کہ لباس بدوزی۔ خاک بر سر مردہ ات) !

بابا عبدل:۔ اے انا سنہ! بابا سنہ اے بکلہ پدر و مادر) آنکہ ایں بلا را بسر من انداخت۔ ہماں وقت کہ آں سگ سیاہ۔ چشم مرا مے بست و مے گفت صدا در میاور۔ دلم مے طپید۔ وگواہی می داد کہ بے چیزے نیست با ہمہ ترکی و خرے میدانستم۔ کہ حمالی گفتن او محض لباس دوزی نباید باشد۔ پدر سوختہ شیّاد بجائے لباس سر آدمی جا زن کردہ است خدایا۔ حالا چہ باید کرد؟ راہ خانہ اش را نمیدانم۔ تا سر را ببرم بصورتش بزنم۔ کہ (ننہ سگ ہا بیا لباست را بگیر) حالا است کہ بستان چی باشی با ہزار باشی دیگر بخانہ ام مے ریزند۔ کہ (بیا خون بہائے ایں سر را بدہ۔ آں وقت ضرر بیا۔ و معرکہ بارکن! احتمال آں ہم ہست کہ مرا بیاویزند۔ یا خفہ سازند۔

و یا پوستم را زندہ زندہ کندہ کاہ پر کنند۔ دلفریب جان! بیاد تدبیرے بکن؟

دلفریب:۔ باید گریبان خود را از شر ایں سر خلاص کنیم۔ مگر غیر از ما آدم قحط بود۔ کہ باید ایں سر بگردنِ ما بیفتد؟

بابا عبدل:۔ خوب۔ (حالا روز روشن مے شود۔ ہر کار کردنی ہستیم زود بکنیم)

دلفریب:۔ یک تدبیرے بخواطر من مے رسد۔ ہمسایہ اما حسن نانوا حالا تنورش را میا فروزد۔ اکثر اوقات ہمسائیگاں ویزی و کما چدان مے دہند بیزد (عادت شان اینکہ اوّل شب آنہا را مے برند۔ دم تنور مے گذارند) چہ طور است ایں سر را در ویزی گذاردہ دم تنور او بگذاریم۔ تا بہ پزد؟ چہ لازم است بعد بروم بیاوریم۔ گور پدر ویزی و ویزی پز بگذار بگردن حسن بیفتد۔

بابا عبدل بعقل زنکش ماشاء اللہ گویاں۔ سر را در ویزی نہادند و نزدیک نزدیک پیرزال پہلوئے ویز یہاتے دیگر (کہ آوردہ بودند بہ پزد) مستور بگذاشت و مخفی بجست۔ ازاں پس زن و مرد در را محکم چفت کردہ بغنیمت شال و دستمال خورسند بخوابیدند۔

حسن نانوا پسرے داشت محمود نام۔ پدر و پسر ہر دو بتقدس معروف در آں حال کہ تنور مے افروختند۔ ناگاہ سگے کہ برائے ریزہ چینی نان اکثر بدکان شاں مے آمد۔ و بسیار عزیزش مے داشتند در رسید و بطرزے غریب و بطورے عجیب پارس کردن گرفت۔

حسن رو بہ پسر کرد۔ کہ ایں سگ را چہ شدہ؟ باید چیزے غریب دیدہ باشد)۔

محمود بدیں سوئے و آں سوئے نگران سبب پارس سگ را ندیدہ گفت (بر شیئی بوق) اچیزے نیست) و برفت۔

ولے سگ چنداں پارس کرد۔ کہ حسن ناچار بہ جستجوئے سبب بر آمد۔

سگ دیوانہ وار بوئے ہمے کشیدی۔ و پیرامون ویزی با با عبدل ہمے گشتی۔ و بر وئے حسن ہمے جستی۔ تا اینکہ حسن را یقین شد۔ کہ درویزی چیزے ہست۔ چوں سر پوشش را برداشت سر بریدہ ویزی با چشم باز دید۔ چند اں لازم نیست۔ بیان شود حالش چوں شد۔

فریاد بر آورد لا الہ الا اللہ چوں آدمی کم جگر نبود۔ سر پوش را از دست نینداخت۔ بلکہ ز بجائے خود نہادہ۔ پسر را طلبید کہ (فرزند محمود دُنیا بدُنیائے شد و مردم دُنیا بدمردمے) نا بکارے سر انسانی برائے پختن در تنور فرستادہ است۔ امّا (ازیں طالع و برکت شور سگ تنور ما ملوث نشد۔ دریں باب آسودہ باش۔ ولے چوں پائے شیطان درمیان است۔ بگذار آنچہ ما باید بہ بینم دیگرے بہ بیند۔ اگر بدانند در تنور ما سر آدم پختہ مے شود۔ دیگر کسے از ماناں نخرد۔ باید از گرسنگی بمیرم۔ اسم ماں بدی در میرود۔ و بایں مشہور مے شویم کہ نان را با روغن آدم چرب مے کنند۔ اگر اتفاقاً موئے از نانِ ما در آید۔ خواہند گفت۔ موئے ریش انسان است)

محمود جوانے بود بیست سالہ و در خشک مغزے پسر پدرش امّا اندکے زود تدبیر و شوخ ایں قضیہ را اسباب شوخی دید۔ و بہ ہیئت غریب و زشت سر نظر کردہ سخت بخندید و گفت۔ (ایں سر را بدکان علی کور و لاک با علی و لاک کور کہ روبروئے ماست مے بریم۔ علی در کار روا کردن دکان است۔ او با یک چشمے خوب نمے تواند دید۔ و ما خوب می توانیم کار خود را بہ بینیم۔ با با! (تو را بخدا! بیا چنیں کنیم)

پدر بہ تکلیف پسر راضی شدہ وقتے کہ علی کور سر آب رفت محمود سر را برد۔ و در دوکان او بطاقچۂ پشتِ دیوار نہاد۔ و در اطراف پارچہ کہنہ چند بپیچید۔ بہ مثل اینکہ مشتری حاضر سر تراشیدن نشستہ است۔ سپس با حیلۂ مخصوص طفلان بجائے خود باز آمد۔ تا از تاثیر تدبیر خود بہ علی کور کیف کند۔

علی کور عصائے (نان داخل دوکان شد۔ با طراف نظر کناں

از عکس شعاع آفتاب کہ تازہ بر پنجرہ ہائے کاغذین دکان تافتہ بود آں صورت را بدید و در حقیقت مشتری پنداشتہ گفت:- اسلام علیکم خوش آمدید۔ صبح خیزی خوبے کردہ آید۔ چشم درست نمے بینند۔ ولے موئے سرتان خیلے بلند شدہ و تراشیدن لازم داشتہ است۔ چرا پیش از وقت کلاہتاں را بر داشتہ آید۔ بلکہ زکام شود۔ چوں جوابے نشنید باخود گفت (معلوم میشود یا گنگ است۔ یا کر۔ من ہم کہ کورم باہم در جوال توانیم رفت پس روئے بدو کرد۔ کہ عمو بیک چشمے من بنیں اگر بامرہ ہم کور شوم۔ باز سر تو را توانم تراشید تیغ من در سر تراشی از چاقوئے گوش بُراں تیز تر است)

آنگاہ با ادب تمام لگن و صابون حاضر کرد۔ و تیغ بفسان زدہ روئے بمشتری رفت ہمیں کہ دست بداں سر افسردہ زد۔ چناں زود واپس کشید۔ کہ گفتی سوخت۔ متعجبانہ گفت۔ (رفیق! سخت سرت سرد است۔ گویا یخ کردہ)؟ بار دیگر دست پیش برد۔ سر از جائے بغلطید۔ و بزمین افتاد۔ و علی ہم شش گزاں دور تر بجست۔

فریاد برمی آورد۔ امان! خداوندا! پناہ بر تو! و جرأت بیروں آمدن از گنج دکان نمے کرد۔ آہستہ آہستہ مے گفت۔ اے سر (ایں دکان ایں تیغہا۔ ایں فیطہا[1] ہر چہ دارم از آں تو بگیر و دست از سرم بردار! اگر جن۔ یا شیطانی۔ بسخن در آئی؟ و مرا معذور دار کہ میخواستم سر تو را صابون مالے کنم)

چوں از سر بریدہ آوازے بر نیامد۔ دانست کہ جائے ترس نیست پیش آمد۔ و کاکلش را گرفتہ۔ از زمین بر داشت و نگاہے درست کرد و گفت (راستی سر بریدہ بودہ! ولے بچہ پا بدینجا آمدہ) اے لقمۂ گوشت نجس[2] چہ تدبیرے در زیر سر داشتے؟ نے نے۔ علی یک چشم است۔ امّا با آں چشم دیگر ہر چہ در دنیا مے شود دیدن مے تواند۔ تو را

---

[1] فوطہا۔ پیش بند۔ [2] بے حس۔

بدکان حسن نانوائے انداختم۔ ولے پرسش پر شیطاں و نادرست است۔ سرحساب مے شود۔ خوب۔ حالانکہ چنیں است۔ بجائے ببرمت کہ کسے بصرافت نیفتد۔ تورا بدکانِ کبابی (یانقوی) یونانی مے برم۔ تا بجائے مزۂ عرق بمشتریان دہد پس بنیک دست چپوق۔ وبدست دیگر سر بریدہ را در زیر دامان گرفتہ در کوچہ پہلوئین بدکان یونانی رفت۔

علی کور ایں دکان را بسایر و دکان ہائے کبابی مسلماں ترجیح مے داد۔ چہ در آنجا بیسر خر شراب نیز مے توانست خورد۔ داخل دوکان دولابی بود۔ کہ کباب گوشت ہائے ناپختہ را در آنجا نگاہ مے داشت۔ علی نگاہے بدیں سوئے وآں سوئے کرد۔ چوں کسے را ملتفتِ خود ندید۔ سر را در پشت شقۂ گوشتے گذارد۔ کہ بایست آں روز کباب شود۔ چوں اوّل روز بود۔ وجمعیت کم۔ کسے اورا ندید۔ وبرائے پے گم کردن چپوق خود را باتش اجاق (یانقو) روشن نمود۔ وکبابے برائے نہار خود سفارش داد وبرفت۔ (یانقو) بعد از آنکہ ظرفہائے ناشستہ را بہ شست وسیخہائے کباب را بترتیب پیچیدہ چید۔ آتش برافروخت۔ شربت بساخت۔ دکان را جاروب کرد۔ رفت از دولاب برائے کباب علی کور پارچۂ گوشتے بیاورد۔

یانقو مردے بود۔ یونانی خالص۔ زیرک۔ حیلہ کار۔ وہام۔ نسبت بہ بزرگان متملق ومظلوم۔ وورحق خوردان متکبر وظالم۔ با اینکہ شتربان عثمانی بود۔ با آغایانِ خود کینۂ شترے داشت۔ وبرائے چاپلوسی ایشاں از ہیچ اقدام وریغ نمے داشت۔ ہرچند پست پایہ ہم بودند۔ با ایشاں بعلو مقام واحترام سرفرود میآورد۔

بارے۔ یانقو۔ گوشت ہا را برہم زدن گرفت۔ تا پارچۂ گوشتے گندیدہ برائے علی کور جوید۔ وباخود مے گفت۔ (زہر مار بمار گوارا۔ بہ شکم ترکی کہ قابل دریدن با خنجر و تیغ مے باشد۔ گوشت گورم و پشت مازہ

دریغ است) گوشتہائے رامے آزمود و میگفت۔ خیر (ہنوز علی کور خورنشدہ) ناگاہ گوشۂ چشمش بہ سر بریدۂ آدمی افتاد۔ دلش از جائے برآمد۔ وچند قدم دور ترک جستہ گفت:۔ (ماشاء اللہ) عجب چشمہائے درخشاں داری۔ کیست آنجا؟ چوں جوابے نشنید آہستہ آہستہ دست فراکردہ واز میان کلہ پاچہا و گوشت ہائے گندیدہ۔ سر را بیروں آورد۔ مانند چیزے کہ زیاں خیز است۔ دور از خود بگرفت اما از ہیئت سر مسلمان بودنش را بشناخت۔ گفت۔ (لعنت خدا بر تو) چرا سر ہمۂ پیروان محمدؐ بایں طور نمی شود تا من کباب کنم۔ و سگ ہائے استانبول را رایگان فربہ سازم کاش عاقبت ہمۂ ایشاں ایں طور شود! کاش ہمۂ یونانیاں امروز مثلِ من خوش وقت وخوش بخت شوند۔ پس باغیظ سر را بر زمین انداخت۔ و بانک پا بغلطانید۔ بعدازیں بازیہا و ہرزکیہا۔ باخود گفت (خوب۔ حالا چہ باید کرد؟ اگر ایں سر را کسے بہ بیند۔ کار من تمام است مے پندو من مسلمانے کشتہ ام)

ناگاہ تدبیرے بخاطرش رسید۔ با حالتے نابکارانہ گفت (زہے طالع یہودی۔ خوب بیادم آمد۔ برائے ایں سر از آنجا بہتر جائے نمے شود۔ اے اندام خبیث امت محمدؐ! برو پیش دست اندام خبیث ملت موسیٰ۔

پس سر را بزیر داماں گرفتہ۔ بجائے کہ نعش یہودی سر در میان پا بود۔ روانہ گردید۔

(درویش گفت۔ باید دانست در ممالک ترک وقتے سر ترکی را ببرند۔ سر را بروئے بازوے او مے گذارند۔ تا اینکہ مردۂ او از مردۂ یہود و نصاریٰ افتراق شود۔ اما سر نصاریٰ و یہود را میانِ پا نزدیک موضع معتاد شاں میگذارند)۔

یا نقو۔ فرصتے جست۔ و سر را بمیانِ پائے نعش یہودی پہلوئے سر وے گذاشت۔ چوں ہنوز کوچہ ہا خلوت بود۔ کسے او را ندید۔ در باطن دلشاد

ازاینکه بریکے از ظلمۂ خود ظلم نموده وبکیں خواہی سرش را بہر جا بدتر یہود گذاشتہ۔ بارکان برگشت۔

یہودی مقتول متہم شدہ بود۔ براینکہ کودک مسلمانے را دزدیدہ وکشتہ است (ترکان وایرانیاں را اعتقاد اینکہ براستی یہودیاں ایں کار ہا را مے کنند) ازیں تہمت فتنہ عزیبی برپا وہنوز فرونہ نشستہ بود۔ ایں کشتار بعمد در دم در خانۂ یک یونانی متمولے واقع شد۔ جلاّد پیش خود قرار دادہ بود۔ چند روز نعش آنجا بماند۔ تا یونانی برائے استخلاص ازیں شر مبلغے گزاف بادہد۔ یونانی ہم برغم میر غضب در پنجرۂ خانۂ خود را بستہ از خانہ بیروں نمے آمد۔ ونعش یہودی درہماں جا بود۔ بجز مسلماناں کمتر کسے جرأت پیراموں گردی آں نعش مے نمود۔ از ترس اینکہ مبادا مسلماناں بزورش ببردہ کشی وادارند۔

چوں روز قدرے بالا آمد ومردم بہ آمد و شد شروع کردند۔ ازدحامے در آنجا شد۔ وآوازہ بہر سو پیچید۔ کہ ولیشب معجزہ شدہ ونعش یہودی دوسر پیدا کردہ است۔

ازیں خبر تمام اہل شہر بتماشا دویدند۔ کعب الاحبار یہود خبر داد کہ چوں چیزے خارق عادت درمیان قوم بنی اسرائیل بظہور پیوستہ است البتہ صاحبے برائے ایشاں ظہور خواہد کرد۔ دانشمنداں یہود از ہر سو بہ تگاپو مژدہ مے دادند۔ کہ حالاست ایں مردہ با دو سر بر خیزد۔ ویہوداں پریشاں را از پنجۂ ستمگاراں برہاند۔ امّا برعکس ایں پیچ وواپیچ کار برائے ایشاں بدبختی بار آورد۔

در آں گیر ودار بناگاہ یکے از ینگچریاں ازمیانِ تماشائیاں فریاد وفغاں برداشت سبحان اللہ۔ (یکے ازایں دو سر سر بزرگ ورئیس ما آغائے ینگچریان است) ینگچری دیگر شہادت دادہ۔ رگ غیرتشاں بجنبید۔ وبہ نزد اورتۂ خود دویدند۔

خبر همگانی شد- و آتشے بجان نیچگریاں زد- ایں طائفه هول انگیز بیکبار از جائے جنبیدند- معلوم شد که در پائے تخت هنوز نیچگریاں از قتل آغائے منتخب خود خبر نداشتند- میگفتند (دغائے با ما و قتل بزرگ ما کافی نبود- که باید بایں خواری و بے مقداری سرش را در میان پائے یهودی گذارند- ایں اهانت نه تنها بر ما شده- بلکه بیضهٔ اسلام را اهانت کرده اند- هرگز چنیں معامله نسبت بما نشده تلافے ایں نے شود مگر بقتل نسل یهود ایں کار کدام سگ است- ایں سر با کدام پا بدینجا آمده؟ یا کار وزیرے باشد- یا کار رئیس افندی- یا آں که باز کار پدر سوخته ایلچیاں فرنگ است) ؟

والله! با الله! به پیغمبر! بقبله! بکعبه! به درهٔ عمر- به تیغ حیدر صفدر یکیں خود خواهیم کشید)!

بگذار از دحام زیاده شود- تا قدرے حرف بزنیم- خواننده میتواند تصور کند- که یهوداں در آں وقت چه حال داشتند- بعوض دو پا با چهار پا بسوراخ خود مے دویدند- ترکان غضب آلود با خشم و قهر وطپانچه و کارد- و خنجر و شمشیر- فریاد کناں بگیرید- به بندید- بزنید- بکشید- خواننده خوب است شهرے را بنظر آورید با راهہائے تنگ وخانهائے دیوار کوته و کوچهائے پر از دحام- و مردمے با لباسهائے گوناگوں و رنگارنگ ناموزون شفاف براق و گلگوں که همه مے ترسند- ونے دانند چرا؟ همه سخن میگویند- ونے فهمند- چه می گویند؟ گویا حالا قیامت برپا و آسمان وزمین برهم خورده درچنیں شهر بمیان ایں مردم شمار ارها کرده می گویم- باگوشهٔ چشم نگاهے بسرائے سلطانی بیندازید- تا معلوم شود- با ایں حال در آں حال جناب شوکت مآب افندی مزبچه حال ودرچه کار اند-

شب آوردن خیاط بسرائے شاهی سلطان امر فرموده بود که سر آغائے نیچگریاں را (که در آں روزها فسادهائے بزرگ می کرده اند)

از کثرت اعتنائی دریں باب بایستے بمحض بریدن سرش را بحضور آرند۔ مامور ایں امر در وقت آوردن سر باطاق چوں جرأت نگاہ کردن بر روئے سلطان نداشت۔ ہیکل خیاط را سلطان فرض نمودہ۔ سر را پیش پائے او نہاد و برفت۔ سلطان! برائے اینکہ منصوری خواجہ خود را ہم فریبد۔ ولباس تبدیلی را بر او جان زن کند۔ دقیقہ پیش از آں باطاق داخل شد۔ و بقچہ نمونہ را برد تا لباس دیگر آورد۔ در ایں اثنا منصوری آمد۔ و خیاط بقچۂ سر را کہ در آنجا بود۔ بجائے بقچۂ لباس برداشت و بیروں برد۔ بادشاہ از قضیۂ سر و بردن خیاط بے خبر چوں باز گشت۔ او را ندید آدم فرستادن۔ و خیاط را باز آوردن منافی تدبیر بود۔ بے اطلاع از حقیقت حال ناچار منتظر برگشتن منصوری شد۔ و میدانست کہ بے لباس نرفتہ و لباسہم ہنوز نزد او بود۔ از طرف دیگر در انتظار سر بے تابے داشت۔ مامور گشتن آغائے ینگچریاں را بخواست حالا بیا و حیرت آمر و مامور را تماشا کن۔

سلطان دست بزانوئے حیرت مے زد۔ کہ (اگر خیاط ایں سر را برده من ایں ریش را مے تراشم)!

سلطان در انتظار منصوری بے تاب۔ ہر چہ آشوب کرد۔ و دست و پا زد۔ و خودکشی نمود) اللہ! اللہ گفت۔ برنگشت فحش ہم داد باز نیاز نیامد۔ اگر آدم نمے فرستاد و منصوری را از رخت خواب بیروں نمے کشید۔ ابداً برنمے گشت۔ و خیلے خوابہا ہم دیدہ بود۔

بمحض پدیدار شدن منصوری سلطان فریاد کرد۔ (زنہارلے منصوری! بہ نزد خیاط بدو۔ کہ سر آغائے ینگچریاں را بجائے لباس درویشی بردہ۔ تا زود است برد۔ بگیر۔ و بیاور۔ وگرنہ قیامتے برپا خواہد شد۔ آنگاہ قضیہ را حالے منصوری کرد۔ نوبت حیرت

بمنصوری رسید۔ چہ دوکان خیاط را میدانست۔ وخانۂ اش را نمیدانست۔ پیش از صبح بود و بزرستان باز نشدہ۔ فقط قہوہ خانہ را باز یافت۔ از آنجا ہم فائدہ ندید۔ دستش از ہمہ جا برید۔ عاقبت بخاطرش آمد۔ کہ خیاط مے گفت۔ مؤذن مسجد بازار ماہیم۔ بد آنجا دوید۔ خیاط را دید۔ دست در بناگوش۔ چشم بستہ بادہانے چوں غار گشادہ براتے فراموشی از حال شب بانگ نماز صبح مے داد۔ نفس زناں ببالائے منارہ رفت۔ چوں چشم خیاط بمنصوری افتاد۔ از ترس استنبطاق در بارۂ سر۔ اذاں در گلویش گرہ شد۔ وکم ماندہ بود کہ سکتہ کند۔ بے آنکہ فرصت حرف زدن بمنصوری دہد بگریبانش آویخت۔ کہ د مرد کہ باشریفے مثل من ایں چہ بازی بود۔ ؟ مگر خانۂ من قبرستان است یا کلۂ بز خانہ)؟

منصوری :۔ رفیق! (داد و بیداد مکن۔ مگر نمے بینی کہ عجب اشتباہے در کار است)؟

خیاط :۔ (اشتباہ کجا! عمداً سہو کردی کہ بیچارۂ را بہ بلا اندازی مرا ریشخند مے کنی۔ کہ لباس خواہم ساخت۔ تو نمونہ میاوری دیگرے مے برد۔ وآں دیگر سرے بجائے او میگذارد۔ سبحان اللہ۔ در میان گروہے گیر کردہ بودم؟ آنجا کجا بود۔ آشیانۂ حرام زادگان یا سوراخ شیطان)؟

منصوری :۔ دھن اور اگرفتہ! مرد کہ خفا شو۔ بس است پریش مرد (میدانی باکہ حرف میزنی)؟

خیاط :۔ نمیدانم ونمے خواہم ہم بدانم۔ (آں قدر میدانم۔ کہ ہر کس سرے را بجائے لباس دادسگ ملحد است)۔

منصوری (دیوانہ وار) :۔ مرد کہ سایۂ خدا را سگ مے خوانی؟ خدا دہنت را بشکند۔ پادشاہ عالم پناہ اسلام را ملحد خطاب مے کنی؟ چہ گہ مے خوری۔ زود باش۔ خفہ شو۔ بگو سر کجا است۔ وگرنہ سر تو را

بجائے او مے برم۔

ازیں سخنان زبان خیاط بستہ شد۔ بپائے منصوری افتاد کہ (زنہار زنہار۔ خطا کردم۔ غلط کردم۔ ہرچہ می گوئی۔ خوردم خرم۔ دیوانہ ام از تقصیر درگذر۔ بیا بخانہ قدمت بالائے چشم)۔

منصوری:۔ خانہ ات آباد ان۔ زود باش۔ من کار دارم۔ (بگو بہ بینم سر آغائے ینگچریاں کجاست)؟

چوں خیاط دانست۔ کہ سراز کیست۔ و می دانست کہ او وزنش بر سرِ آں سرچہ آوردہ اند۔ قوت زانویش برید۔ و سراپا غرق عرق شد۔ گفت:۔ نمیدانم کجاست۔ خداوندا! عجب طالع بد و بخت شومے داشتہ ام)؟

منصوری:۔ (کجاست؟ آخر کجاست؟ زود باش بگو)۔

خیاط (باضطراب):۔ (نے دانم۔ خبر ندارم)۔

منصوری:۔ سوزاندی؟

خیاط:۔ نہ۔

منصوری:۔ انداختی؟

خیاط:۔ نہ۔

منصوری:۔ پس چہ کردی؟ تورا بہ پیغمبر بگو! خوردی؟

خیاط:۔ نہ۔

منصوری:۔ درخانۂ توست؟

خیاط:۔ نہ۔

منصوری:۔ درجائے پنہاں کردی؟

خیاط:۔ نہ۔

منصوری:۔ بیتاب۔ ریش خیاط را گرفتہ۔ دیوانہ وار فریاد برآورد مردکہ! پیر مردہ شوی بردہ! (آخر بگو بہ بینم چہ کردی)؟

خیاط:۔ نیم مُردہ بآوازے درگلوگرہ شدہ (در تنور بریاں شد)

منصوری :- چہ بریاں ؟ مگر میخواستی بخوری ؟

خیاط :- نمے خواستم بخورم- آما بریاں شد- حالا در تنور است! دیگر چہ مے خواہی ؟ پس تفصیل تدبیر زنش را باز گفت-

منصوری :- بیا خانۂ نانوا را بمن نشان دہ- وگرنہ مارا آتش میز نند

سُبحان اللہ- بعقل کہ می رسد- کہ سر آغائے ینگچریاں را در تنور بریاں سازند؟ پس بدکان حسن نانوا رفتند وادبے تحاشے تفصیل- بروں سر را بدکان علی کور باز گفت- خوشا بحال آنکہ از الزام و تہمتے کہ بر او دارد میآید بجہد-

منصوری- و خیاط و نانوا- بدکان علی کور رفتند- کہ سر مشتری کو-

علی کور اوّل قدرے تردد کرد- امّا در آخر قرار نمود- کہ او را بجائے سر شیطان فرض کردہ- بہ دکان (یا نقوے) کبابی بردم کہ البتہ تا کنوں از ایں قبیل سر ہا برائے مستان خیلے کباب کردہ است-

عاقبت ہمہ- یا علی! یا خدا! یا پیغمبر! گویاں بہ نزد کبابی شتافتند- چوں چشم (یا نقوے) بداں دستۂ مسلماناں افتاد دانست کہ مشتری کباب نہ- بلکہ مامور کباب کردن جگر او ہستند- چوں پائے چگونگی سر بمیان آمد- بانکار برخاست کہ ندیدہ ام و ہیچ اطلاعے ندارم-

دلاک جائیکہ سر را انداختہ بود بنمود- و بقران قسم یاد کرد- کبابی انکار کرد- و بہ انجیل قسم خورد- تا آنگہ کہ آوازۂ معجزۂ یہودی دوسر بلند و غوغائے ینگچریاں- برپا شد- منصوری ہنوز در تجسّس و تفحص کہ یکبار از شورش و آشوب خبردار گردید-

پس- خیاط و نانوا و دلاک و کبابی را در عقب انداختہ بجانب نعش یہودی دویدند- و باحیرت تمام سر را بشناختند- امّا کبابی چوں مرحلہ را فہمید- و آنچہ بسرش بایستے بیاید- از پیش دانستہ بود- پا عقب کشیدہ نقود حاضر دکان خود را برداشتہ- از شہر بگریخت-

منصوری خیال میکرد۔ کبابی نیز ہمراہ اوست۔ روئے واپس کرد کہ ہمہ باید بحضور پادشاہ رویم۔) یونانی را ندید۔ پرسید کبابی کو؟
دلاک گفت:۔ بیشک بگریخت (من اگرچہ کورم۔ اما چشم شناسائی یونانی دارم)۔
منصوری خواست سر را بردارد۔ چوں ہوادار ان او را دید و مقصود شاں را فہمید۔ وگفتار شاں را بشنید مصلحت در برداشتن آں ندانست با سہ تن شاہد نزد سلطان بازگشت۔
چوں سلطان دانست۔ کہ سر را در کجا یافتہ اند۔ و با چہ پا بد آنجا رفتہ و چگونہ شورش بر پا شدہ است منقلب گردید۔
خواننده نیکو میداند کہ نویسندہ صورت حالت را چنانچہ باید و شاید نتواند مجسم نمود۔ سلطان دید کہ بیان واقع حال مخالف شاں و مایہ ریشخند است واز طرف دیگر باید جلو این فتنہ گرفتہ شود۔ وگرنہ منجر بباز گونی تخت و تاج و نی بخت خواہد شد۔
متحیر و متفکر ولاحول گویاں وزیر و شیخ الاسلام را بخواست۔ ترساں ترساں و ہراساں ہراساں۔ با حالتے کہ جائے رشک نیست یک یک رسیدند۔ پادشاہ شرح شورش شہر را بایشاں بیان کرد۔
بعد از استخارہ و استشارہ قرار بر این دادند۔ کہ خیاط و نانوا و دلاک و کبابی را بجائے کہ کشند۔ چنانچہ گویا آناں را در قتل آغا مداخلتے بودہ است و ایشاں را متہم سازند۔ کہ سر را پختہ و تراشیدہ و کباب کردہ اند و باید خونبہائے او را بدہند و ہم قرار دادند۔ کہ (چوں علت غائی شورش کبابی است و با سر آغا آں طور بے ادبی کردہ۔ (وانگہے ترسا و یونانی) سرش را با یا بریدہ و بہماں جا کہ سر آغا را نہادہ بود باید گذاشت) تمہیدی نیز نمودند۔ کہ برائے تسکین ہیجان و غلیان ینگچریاں باید آغائے از نو ایشان خود انتخاب کنند و نعش آغائے مقتول را بعزت و احترام دفن سازند۔
ہمہ این ہا شد۔ مگر قتل یونانی۔ کہ دست کسے بدو نرسید و شہر آسود۔

اما بہمت سلطان ایں را نیز باید افزود۔ کہ نہ تنہا تلافی زحمات خیاطونا نواودلاک نمود۔ بلکہ انعامے بفراخور حال ہر یک ایشاں بداد۔ تا کفارۂ زحمت آناں شود۔

من ایں قصہ را خیلے کوتاہ گرفتم۔ بخصوص جائے را کہ منصوری حالت سر را بسلطاں بیاں کردہ۔ اگر مثل درویش شاخ و برگ مے نہادم۔ خیلے دراز مے شد۔ وبیم آں بود۔ کہ کتاب حاجی باباہفتاد من کاغذ شود (چنانچہ قصۂ خواناں و قصہ شنواں وقت دارند۔ کہ قصہ باید دراز باشد۔ ما نیز ملاحظہ داریم کہ مورث ملال نشود)۔ بلکہ ہر چہ بیشتر پیشتر رود۔ شنوندہ را مشتاق تر سازد۔ وانگہے درویش قسم مے خورد کہ دباسرمایہ ہمیں حکایت سہ روز متوالی مے توانم۔ جیب مردم را خالی کنم۔ وباز چیزے ازیں قصہ باقی ماندہ باشد۔

شاداں بلگرامی

گفتار چہل و ششم

در تقدس فروشی حاجی بابا آشنائیش با مجتہد

عاقبت۔ میرزا ابوالقاسم قمی۔ خود آوازۂ تقدس و زہدم بشنید روزے در وقت رفتن بزیارت حرم۔ کس بعقب من فرستاد۔ ایں فقرہ را خوفناک دیدم۔ وترسیدم۔ کہ علم وفضلم۔ کہ (عبارت از مبادی شریعت بود وبس)۔ در مقام امتحان آمدہ بخیہ ام را بروئے کار اندازہ بنابر ایں مسائل۔ لازمہ را رواں وزیر چپاق کردم۔ وآنہا عبارت بود از ینہا:۔

اوّل:۔ ہرکس بہ گردنبوّت محمدؐ و امامت علیؑ نگردد۔ کافر و واجب القتل است۔

دوئم:۔ بجز اُمّت محمدؐ (آنہم شیعۂ علی) ہمۂ مردم بدوزخ میروند۔

سیم:۔ لعنت بر شمر و یزید از جملۂ واجبات۔ کسانیکہ پیرو آنہا نیند از اہل جہنمند۔

چہارم:۔ ہمۂ نصاریٰ و یہود و سائر ملل از اہل کتاب وغیرہ نجس اند۔

پنجم:۔ شراب نوشیدن۔ وگوشت خوک کردن حرام است۔

ششم:۔ کافر۔ خوک۔ سگ۔ نجس العین اند۔

ہفتم:۔ نماز۔ روزہ۔ زکوٰۃ خمس۔ حج بر ہمہ کس واجب است۔

ہشتم:۔ وضو از واجبات نماز است۔ امّا باید آب را از مرفق روئے بسر انگشتان ریخت۔ ومرفق را باید شست۔ کہ غایت داخل در معنی است ہرکہ بعکس ایں کند نمازش باطل است۔

دریں خیال بودم کہ بایں فضیلتہا پارۂ چیز ہائے دیگر نیز بیفزائم کہ درویش از در در آمد۔ بے پروا اظہار نادانی خود بوے نمودم۔

درویش :۔ دریں ہمہ مدت عمر خود نفہمیدی کہ در دنیا ہیچ کار بے گستاخی نمے شود؟ وحکایت ہائے من و درویش صفر را فراموش کردی۔

حاجی :۔ "چگونہ حکایات شمار افراموش میکنم۔ وحال آنکہ در سایۂ آں حکایات چوبے خوردہ ام کہ لذتش تا قیامت از دماغم بیروں نمے رود۔ البتہ شما ہم مے دانید۔ چوب و فلک حافظہ را زیادہ مے کند۔ و لے در اینجا بقول خودت۔ اگر فسقم بروز کند۔ بجائے چوب و فلک خوف سنگساری دارد۔ بہر حال ایں معنے برائے تو علی السویہ است نہ برائے من درویش جان! حالا بگو بہ بینم چہ بایدم کرد؟"۔

درویش :۔ اگر آں قدر تمیز نیز کہ مجتہد یرا گول زنے نتوانی بکار بری۔

حاجی واصفہانی نیستی۔ سکوت۔ حیرت۔ آہ سرد بزمین نگاہ کردن۔ داغ پیشانی زدن شارب۔ خود را احمق نمودن از دست مدہ۔ دیگر کار مدار۔ من ہم بیش ازینہا نمیدانم و نمے توانم"۔

حاجی :۔ "دریں بابہا خدا کریم است اما بے شام خوابیدن بہتر کہ بہمانی رفتن و نامربوط گفتن و خوردن"۔

پس با چہرے عبوس و چشمے بزمین دوختہ بدیدن مجتہد رستم و عالم مصیبت خود در شہر قم۔ ہمانا کسے صورت تقدس مرا نداشت در وقتیکہ آہستہ آہستہ برائے ملاقات مجتہد مے رفتم۔ حکایت شیخ سعدی در باب فضیلت درویشاں بخاطرم آمد۔ (و سخت بحال خود مناسب مے دیدیم) کہ یکے از بزرگان پارسائی را پرسید۔ چگونی در حق فلاں عابد کہ دیگراں در حقش سخنہا بطعنہ گفتہ اند"۔

جواب داد "در ظاہرش عیب نمے بینم۔ واز باطنش غیب نمے دانم"۔

ہر کہ را جامہ پارسا بینی
پارسا دان و نیک مرد انگار

در ندانی کہ در نہانش چیست
محتسب را دروں خانہ چہ کار

وہم از شیخ بزرگوار فقرات دیگر بخاطر آمد۔ کہ اگر فرصت بجویم بہ مناسبت مقام برائے مجتہد بخوانم۔ از آں جملہ :۔ را فعل بی کما انت اھلہ۔ ولا تفعل بی کما انا اھلہ۔

گر کشی ور جرم بخشی روئے و سر بر آستانم
بندہ را فرمان نباشد ہر چہ فرمائی بر آنم

آقا نماز ظہر را تمام کردہ۔ سر بہ دوش راست و چپ خمان سلام می داد۔ کہ برسیدم۔ مقتدیان و مُردہ۔ پشت سر چوں (خُشُبٌ مُسَنَّدَۃٌ) دیدہ بر آقا دوختہ بودند۔ چوں از اوراد و اذکار پرداخت یکے از مُلّایان پیش رفتہ مرا معرفی کرد۔ آقا اشارت بہ نشستنم فرمود دامن عبایش بوسیدہ بہ نشستم۔

فرمود :۔ حاجی! خوش آمدی۔ مشرف۔ مزین۔ ما تعریف تو را خیلے شنیدیم۔ بالاتر بفرمائید۔

باتوقف و اعتذار بسیار از صف نعال با ہزار اصرار۔ زانو زانو مرا بجائے نزدیک خود کشایند۔ دستہا را در آستین عبا و پاہا را در آستان مقعد نہفتم۔

مجتہد :۔ شنیدم شما مردے مومن و متعبدید؟ قول و فعلتان یکے است؟ پشت و رو ندارید۔ یعنی مانند ریاکاران در ظاہر مومن و در منافق نیستید۔

حاجی :۔ سایہ سرکار آقا از سر ما کم نشود! کمترین خاکپائے آقا و سگ آستان سرکار شریعت مدارم۔

مجتہد :۔ (خودی جمع کردہ) کہ حاجی! راست است۔ توفیق آلہی چراغے فرا راہ تو داشتہ است کہ مجاور قم شدۂ؟ ما مدتیست ترک دنیا گفتہ ایم۔ سوال من برائے این است کہ بہ بینم نسبت بحال تو از دست من

لب و مزہ = خموش۔

خدمتے برمیآید یا نہ؟ (تعاونوا و تحابوا) حدیث شریف نبوی است (من یبصر یهدی من لا یبصر۔ و من یسعد یعن من لا یسعد)۔
از ایں سخنان جرأتے پیدا کردم و حکایت شیخ سعدی را بکار زدم۔ و سرگذشت خود را با تعدیل بلکہ با تبدیل بقسمے بیان نمودم کہ حصار بہ نظر ست شہید م نگریستند۔

مجتہد:۔ از ایں قرار روزے کہ بیاری خدا اصلاح کارت شود نزدیک است۔ شاہ بہ زیارت معصومہ قم می آید۔ چوں بمن یک نوع ارادت خاص دارد۔ یقین داشتہ باش کہ در استخلاص تو ہیچ وجہ کوتاہی نخواہم کرد۔

حاجی:۔ بندۂ خاکسارے مانند ایں بے مقدار۔ در ازائے ایں ہمہ التفات سرکار شریعت مدار چہ میتواند کرد۔ وگفت:۔ ہر احسانے کہ در حق حقیر بفرمائید۔ محض عنایت و التفات است۔ وگرنہ من کجا و لطف سرکار کجا۔

مجتہد:۔ (بپاداش تملقات من) معلوم است تو آزمائی۔ بہ حکم (المؤمنون اخوۃ) مؤمنین پاک یک دیگر را بمحض ملاقات مے شناسند۔ چنانچہ میگویند۔ طائفہ از فرنگان ہستند بنام اہل فراموش خانہ کہ یکدیگر را در میان ہزار نفر بمحض یک نظر تشخیص میدہند۔

ہمہ حضار لا الٰہ الا اللہ کناں و لاحول گویاں استحسان کردند۔

مجتہد:۔ حاجی! قلندر ے با تو است کہ درویش میگویند شنیدہ ام گفتہ است با ہم آشنا و ہمراہ بودہ آید۔ راست است۔

حاجی:۔ چہ عرض کنم (متردد انہ) بلے فقیر و مردے بے نوا است در پہلوئے خود جائے دادہ ام۔ خدمتے جزوی در حق من کردہ است بآں ملاحظہ رعایتش می کنم۔

مجتہد:۔ دست بہ پرشال کرد۔ مریداں دانستند کہ در اینجا سرافادہ دارد) ہمہ گوش شدند:۔ اینا کہ ہمہ نام خود درویش

مے گذارند۔خواہ نور علی شاہی۔خواہ نعمت الٰہی۔خواہ ذہبی۔خواہ نقشبندی۔خواہ سلسلۂ ملعونہ اویسی ہمہ کافرند و مرتد و واجب القتل۔ ہر کہ بدینہا معتقد باشد۔کشتنی و سوختنی و گردن زدنی است۔ پارۂ از اینان می گویند۔کہ روزۂ رمضان صرفۂ نان و نماز کار بیوہ زنان و حج تماشائے جہان و دل بدست آوردن کار نیکان است۔

پارۂ دیگر می گویند:۔

طاعت آں نیست کہ بر خاک نہی پیشانی
صدق پیش آر کہ اخلاص بہ پیشانی نیست

یکے دیگر مے گوید:۔

گر کسے زیں سجدہ ہا رہبر شدے
ننگ ہر رزّاز پیغمبر شدے

دیگرے میگوید:۔

فسق من و زہد ملک را چہ تفاوت
آنجا کہ بصر نیست چہ خوبی و چہ زشتی

پس حسن و قبح اعمال و افعال باعتبار ماست۔ در حقیقت حسن و قبحے نیست۔ خلاصہ (عبادا تھم شتی و معناھا واحد) حقیقت ایں است کہ بہ قرآن و احادیث و اخبار و سنن اعتقاد ندارند میگویند در قرآن رطب و یابس است۔ و اخبار و احادیث مجعول و ساختہ ما را بسنن و آداب گذشتگان پیروی بچہ کار آید؟ قومے (یاھو یا من ھو۔ یا من لیس الا ھو) گویا ایں قدر سرمی جنبانند کہ دہان شان مانند دہان شترکف می کند۔ و اسم ایں را ذکر می نامند۔ قومے دیگر گویند۔ کہ ما اہل حقیقتم و برتر از ہمہ مردم۔ پیروان ما اہل طریقتند۔ و باقی مردم اہل شریعت۔ حقیقت۔ حقیقت محمدی طریقت افعال او و شریعت اقوال است۔ ما را با حقیقت محمدی کار است و با فعال و اقوال او کارے نیست۔ ما اہل باطنیم و بس۔ پیروی افعال و اقوال کار اہل ظاہر و

قشریان است۔ حرکات وسکنات ایں قوم بیشتر بحرکات وسکنات
رنود وقلاش وبوالفضول واوباش مے ماند۔ نہ بحرکات وسکنات
مردماں معقول رابعی ہم دارند کہ۔ می گویند۔ ما بالذات واجب الوجود
متحد یم۔ یعنی وحدت وجودیم۔ شطحیاتی چند از قبیل (لیس فی جبتی سوی اللہ
وانا الحق) بقالب زدہ اند۔ خرقہ وژندہ می پوشند۔ ونعمتہائے الٰہی را
خوار می شمارند۔ کہ پشت پا بدنیا زدہ ایم۔ از جذبہ وشوق وسماع
خلسہ ومراقبہ وخلوت ووصول باللہ وفنا فی اللہ وازایں قبیل
مزخرفات وترہات سخن می رانند ومعانی اینہا را نہ خود می فہمند و
نہ از دیگرے می پرسند۔ پاک۔ پلید۔ حرام۔ حلال۔ مباح۔
مکروہ نمی دانند۔ لعنہم اللہ لعنہم اللہ ہرچہ بہ دہن شان
می آید می خورند۔ وہرچہ بہ زبان شان می گردد می گویند۔ یہود ونصاریٰ وگبرو
ترسا۔ ورنزد شان یکسان است۔ کیش وآئین ومذہب ودین نمی شناسند۔
خذلہم اللہ! خذلہم اللہ!

یکے رؤسائے ایشاں گفتہ است:۔

نے بہ آئین مسلمان ونہ درکیش کشیشم
حیرتے می برم از خود کہ من آخر بچہ کیشم

آں زندیق ملائے روم را نمی بینی۔ با آں غوغو وکوکوہائے
بے معنی چہ نامربوط وچہ جفنگہا قالب زدہ است در مثنویش ہم می گوید۔

ہر کہ را خلقش نکو نیکش شمر
خواہ از نسل علی خواہ از عمر

آں عطار بے مزۂ شان کہ پردور افتادہ است وحدت وکثرت
در ریاضت ومجاہدہ ومشاہدہ وسلوک وسیرش باز چیزے است اما از طرف
دیگر خدا می شود۔ گدا می شود۔ آب۔ آتش۔ زمین۔ زمان۔ برہ۔ تروہ۔ زردآلو۔
شفتالو می شود۔ می شود۔ می شود۔ ایناں ہمہ خود را اہل معنی۔ صوفی۔
عاقل۔ حکیم۔ راہ نما۔ راہبر۔ مے دانند۔ زہے راہ نما۔ زہے راہبر!

زہے راہرو۔ زہے راہ جوے!

اذکان الغراب دلیل قوم
سیھدیھم بوادی المھالکینا

از ذوالنون مصری۔ حسن بصری۔ حبیب عجمی۔ معروف۔ شبلی بغدادی۔ منصور حلاج و اویس قرنی گرفتہ تا برسد بہ چرسی و بنگی و تریاکی امروز ہمہ را باید لعنت کرد۔ حاضرین ہمہ لعنت کردند و من با لعنت ہم بایشان لعنت کردم۔

چوں سخنان مجتہد تمام شد حاضران از استخصار و اطلاع متحیر و از طریقہ و اعتقادات صوفیان متعجب و ملتفت بودند کہ ایں سخنان در من تا چہ پایہ تاثیر کردہ است من ہم در اظہار حیرت و تعجب ہیچ از ایشاں واپس نماندم و در تملق و مزاج گوئی با استادی بے ساختگی بسیار خرج دادم۔ چنانچہ مورد آفریں و تحسیں ہمہ گشتم۔

مجتہد از حیرت حاضران سرگرم چناں داد تقبیح و توبیخ صوفیان بداد۔ کہ (من یقین کردم) اگر صوفی بودم۔ البتہ بادست خود می کشتم۔

امّا از حسن نتیجۂ تقدس فروشی خود بر خود بالیدم و کم ماندہ بود بر خودم نیز مشتبہ شوم۔ کہ در واقع مقدسم با خود گفتم:۔

اگر زہد ریائی مایہ اش ہمیں است چیزے نیست با ایں حالت چرا باید زحمت کشید و اسیر ستمگاران و متحمل نا ملائمات دنیا شد و علاوہ بر حالت حالیہ ہدف ہزار تیر بلا گردید۔

با نیت مواظبت بعمل تقدس بمنزل خود برگشتم۔ چوں ما و درویش تنہا ماندیم۔ آنچہ در حق درویشان علی العموم۔ و در حق او علی الخصوص گفتہ شدہ بود باد اظہار نمودہ۔ گفتم مناسب آنست کہ ترک توقف در مقام مظنۂ سوء گوئی۔ ہمہ را دیدہ برتست اگر موقع یابند دمار از روزگارت برمیآورند۔

درویش تندشد۔ کہ سرشان را بہ سنگ می زنند! فلاں فلاں شدہ ہا تشنۂ خون من شدہ اند۔ از کشتن من بیچارۂ بے اذیت چہ ثوابے

حاصل خواہند کرد؟ من در اینجا نہ کارے بطریقت دارم نہ بشریعت نہ بصوفی می پردازم۔ نہ بمتشرع۔ بنا بخواطر ایشان سرم کہ روئے خاک نمی دید۔ پنج وقتہ بسجدہ می رود ایں قدر برائے ایشان بس نیست کہ می خواہند اینجا ہم نباشم؟ من میروم ایں شہر بدان ریاکاران ارزانی۔ اگر دیگر سرم بہ مہر رسید۔ یارویم آب وو ضو دہد لعنتے کہ سزائے شیطان است بمن باد۔

از شما چہ پنہاں۔ از نیت درویش بدم نیامد۔ برخاست۔ رشمہ و جوربند برکمر۔ و تسبیحہا را گرد دست۔ تختہ پوست و کشکول بردوش و تنہا در دست روان شد۔ وداع یک دیگر گفتہ خلوت را بمن واگذاشت۔ باآنکہ بجز دو پائے صحرا کوب بہرۂ از دنیا نداشت باشادیے کہ گویا مالک دنیاست برفت۔

از دفع شر آن بلاخندان گفتم برو دست علی بہمرات پایت از گیوۂ نو برہنہ وچنتہ ات از قصہ ہائے تازہ تہی نماناد کہ باایں زاد وراحلہ می توانی بکام خود و بکام دیگران اطراف جہان را پیمائی۔ ولذتیکہ اغنیا را با امارت ہزار گونہ مایلزم ومایحتاج نمی برند تو باایں بے اعتنایے وبے ضرورتے ببری۔

شاداں بلگرامی

گفتار چہل و ہفتم

در آگاہی حاجی بابا کہ درویش
بے برگ و نوا ساخت و نجات او از بست

در خلاصی از بست ہمہ امیدم بوعدۂ مجتہد بود۔ و گوش زدم چناں شد۔ کہ برائے اطمینان از وعدۂ او باید بہ قدر امکان ہدیہ تقدیم نمود۔ چہ ہمہ کار در ایران بے مایہ فطیر است۔ پس بایستے پیش از وقت بدیں امر بیندیشم۔ بجز جزئی وجہی کہ بالفعل مایہ گذرانم بود۔ چیزے نداشتم۔ و از روئے احتیاط اورا در یک گوشۂ حجرۂ بزیر خاک نہفتہ بودم۔ خیالم بر آن قرار گرفت۔ کہ جانمازے برائے پیش نماز بخرم۔ لذا سفارش کردم بیاورند۔ بہ بینم باخود میگفتم کہ جانماز ہمیشہ در حضور مجتہد مرا بخاطر او میسازد و بہ موضع دفینہ دویدم۔ حالا من می ایستم۔ و تو ہم تفکر کن۔ وقتے کہ دیدم جا تراست و بچہ نیست باحیرت و نومیدی وحدت و خشونت از جا برآمدگیم۔ چہ قدر می شود۔

جگرم بدہانم آمد۔ بے تامل بر سر زدۂ فریاد برآوردم۔ کہ اے زرۂ قلندر سگ صوفی! عجب کشتی مرا بلنگر گاہ رساندی۔ و بے لنگر گذاشتی! الٰہی از تلخ کامی خلاص نشوی۔ از گدائی و دریوزگی رہائی نیابی۔ چنانچہ مرا بخاک سیاہ نشاندی و گدایم کردی۔

چوں ازیں سخناں تسکینم نشد بنا کردم بہا ہائے گریہ و زاری نمودن چہ ترس آں داشتم کہ اہل قم یاریم نہ کنند و از گرسنگی بمیرم۔ چوں نومیدی

ناخوشی است که هرچه بادرُودهی بیشتر زور آورد بنا کردم۔ به اندیشه هائے چند در چند نمودن۔ اوّل توجهم رفت به قتل زینب به آن حال ناگفتنی۔ بعد از ان بحالت فلک زدگی خود دربست۔ که نوعے از زندان است از آن پس بدزدیده شدن مایه که سرمایه توکل و اُمید داریم بود نومیدی خود را بمرتبهٔ دیدم که اگر زهر داشتم هر آئینه می خوردم۔

در این حال پیره آخوندی از پیره آخوند اینکه نزد مجتهد مرا باجتناب از درویش تحریص می نمود داخل شد۔ سفرهٔ دل بکشودم با سوز و گدازی که دلش بحالم سوخت گفتم:۔

جناب راستی گفت که باید از آن درویش ملعون پُرحذر بود۔ پولم را بُرد و مرا بخاک درویشی نشاند۔ خود را دوست من می گفت و در واقع دشمنم بود۔ اکنون چه کنم؟ کجا روم؟ چه چاره سازم؟

گفت:۔ غم مخور۔ خدائے هست۔ اگر مشیّت الٰهی بزندگانی تو باذلت قرار گرفته۔ هرچه سعی کنی بیهوده است پولت رفت برود جانت بسلامت چه سلامت نفس برتر از همه چیزهاست۔

گفتم:۔ تورا بخدا! این چه حرف است؟ از جان خشک و خالی چه فائده؟ سلامت نفس۔ پول مرا از درویش نمیگرد! عاقبت التماس کردم که واقعه را به مجتهد باز گوید و عذر عدم تقدیم هدیه را بخواهد۔

آخوند۔ با تعهد درست کردن کارم برفت دهم در آن روز خبر نزدیکی ورود شاه بقم۔ بواسطهٔ فراشباشی که برائے تهیه و تدارک آمده بود رسید۔

خیابانهائے صحن آراسته و صحن شسته و رفته فوارها جاری و اطاق مخصوص پادشاه فرش شد جمعے از ملایان مامور به پیش باز شدند۔ خلاصه از رسوم استقبال و پذیرائی پادشاه سر موئے فرو گذار نشد۔

من ہم باندیشۂ استقبال خود افتادم۔ چہ مدتے بود از طہران خبر نداشتم۔ ونمیدانستم۔ کہ مغضوبیم تا چہ اندازہ است۔ چوں پشت و روئے کار را بانظر وقت ملاحظہ میکردم۔ میدیدم کہ فرونشستن غیظ شاہ بہ بریدن سر من است وبس۔ از طرف دیگر باخود می گفتم!

(مصرع اوّل) (من کیم تا کہ بہ بیایم بشماری باری)

باہمت شاہ وعلو جاہ او۔

(مصرع دوم) (آنچہ در ہیچ حساب نبود خون من است)

وانگہے امید خود را بر شفاعت ووساطت مجتہد مستنبی مے ساختم!

فراش باشی دوستِ قدیم بود۔ در ہمراہانش چند نفر از آشنایم بودند۔ با اینکہ گفتہ اند۔

ہر کرا پادشہ بیندازد
نقش از خیل خانہ نوازد

باظہار آشنائی با ایشان شد۔ تازہ رسیدگان آنچہ در غیبت من روئے دادہ بود باز گفتند۔ با اینکہ بترک دنیا مصمم شدہ بودم باز حرف دنیائی ایشان بگوشم خوش آیند مے نمود۔ گفتند۔ کہ نسقچی باشی از جنگ روس برگشت۔ ہدایائے بسیار برائے شاہ آورد۔ از جملہ ہدایا وعلامت غیرت وشجاعتِ او کنیزان وغلامان گرجی فراوان بود۔ ہدایایش مستحسن افتاد۔ وشاہ برائے اظہار التفات خلعتے با بخشید باین شرط کہ من بعد از شراب خوری توبہ کند۔ ہم چنیں شنیدم۔ کہ با فہمیدن شاہ کہ مرا در تقصیر زینب دخالت است۔ وبا اینکہ حکیم باشی پیشکش بسیار دادہ بود۔ شاہ بجہت محرومی از خواندگی وسازندگی زینب۔ ریش حکیم باشی را تمام کندہ بود۔ باز ہم خشمش فرو کس نشد تا اینکہ نسقچی باشی کنیزے گرجی آوردہ کہ (باتفاق ہمہ اہل خبرہ) بعد از طاؤس۔ ہیکلے بداں بر اندگی۔ وگوہرے بداں ارزندگی دیدہ نشدہ بود۔ بلکہ ہر گز از پشت انسانی جانے (یا۔ نغرے) بداں کمال واز چرخ ماہی بداں جمال

بیروں نیامدہ"۔
از قرارے کہ فراش باشی نشان می داد۔ چشمش بقدر مایۂ کفدست او وقدش مثل ہماں سرو۔ کہ در باغچۂ صحن مشہد قم است (امّا بشرطیکہ روان باش در آخر گفت۔ کہ" سر ہمہ وسائل اطفاء غضب شاہی مایہ گذاشتن چند تومان است وبس)
از اسم تومان باز درویش بیادم افتاد۔ ومجدداً دشنامش دادم کہ" خیر نہ بینی قلندر! اگر مال مرا نبردہ بودی۔ اکنوں مبالغے کارسازی مے توانستم کرد" بارے دلم بداں خوش شد کہ گفت" کار تو نہ بدال دشواری است کہ مے پنداری" بنا بہ ایں بر سر حصیر صبر۔ قلیان انتظار بر لب باوردِ (الصبر مفتاح الفرج۔ ومن صبر ظفر) منتظر عاقبت کار نشستم۔
روز دیگر پادشاہ رسید۔ ودر بیروں شہر در چادرے منزل کرد۔ تفصیل پذیرائی او وردِ سر آورد۔ باآنکہ پادشاہ بقدر امکان آں را مختصر گرفت۔ تا ثواب زیارتش بیشتر شود۔
تدبیر بادشاہ خوش رفتارے با ملایان قم بود۔ چہ از ایشاں در باطن واہمہ داشت۔ ازیں سبب بمیرزا ابوالقاسم مجتہد خیلے اظہار ارادت نمود۔ پیادہ بدیدنش رفت۔ اورا در پہلوئے خویش بنشاند۔ ایں التفات بکمتر ملائی شدہ بود۔ در ایام مجاورت در شہر پیادہ مے گشت بفقراء ولاسیماء بسادات اعانۂ زیاد میداد۔ ہمراہانش نیز بحکم (الناس علیٰ دین ملوکھم) زہد وورع مے ورزیدند۔ ومن چوں ایشاں را در ریاء ہمرنگ خود مے دیدم۔ خوشم میآمد۔ ودر ایام ظلمگی شنیدہ بودم۔ کہ پادشاہ در باطن صوفی واہل حال ودر ظاہر متشرع واہل قال است۔ از بزرگانِ بے دین یکے را می شناختم۔ کہ ہیچ کم از یزید نبود۔ اورا ہم دیدم۔ لباس ایمان ظاہرے در بر کردہ است۔
روز زیارت عرض لحیہ نمودم۔ تا وعدۂ مجتہد از خاطرش نرود۔

نزدیک بظهر۔ شاہ پیادہ۔ عاری از ہمہ لباس زرّیں وجواہر وحشمت تعلیمے منقش در دست۔ با بزرگان و ملایان داخل حرم شد۔ از مال گرانمایۂ دنیا تسبیحے در دست۔ داشت۔ وبس۔ ایں تسبیح از مروارید بزرگ دانہ آب دار پیشکشی بود۔ کہ از بحرین آوردہ بودند واز دست فرونے گذاشت۔

مجتہد سہ قدم عقب تر بسوالات شاہ محترمانہ جواب مے داد۔ وشاہ از ایں معنی با دکناں نیک ملتفت گفتارش بود۔

چوں ایں از دحام بایستے از در حجرۂ من بگذرد۔ ہمیں کہ پادشاہ بدم حجرہ رسید۔ اطرافش را از مانع خالی وفرصت را غنیمت دیدہ بپایش افتادہ گفتم :۔

اے پناہ ضعفا! واے پادشاہ عالم پناہ! بحق ہمیں معصومہ بحالِ من ناتواں رحمت فرما۔

پادشاہ روئے بہ مجتہد کرد۔ کہ "ایں کیست از شماست؟

مجتہد جواب داد۔ کہ "مردیست بستے وعادت است کہ بستیاں بیچارہ در چنیں وقت از پادشاہان تظلم واستغاثہ مے نمایند۔ خداوند۔ سایہ پادشاہ را از سر ضعفا وفقرا کم نگرداند"!

پادشاہ روئے بمن کرد۔ کیستی؟ برائے چہ بہ بست آمدۂ؟

گفتم :۔ تصدقت شوم "کمترین وکیل نسقچی باشی بودم۔ اسمم حاجی باباست۔ بے گناہی بہ تہمتِ ہم چشماں گرفتار شدم"۔

بعد از اندکے سکوت فرمود "یافتم! بمبارکے حاجی بابائے معہود تو بودۂ؟

پس روئے بمجتہد نمود۔

پادشاہ :۔ خواہ نسقچی باشی۔ خواہ وکیلش۔ خواہ سگے دیگر۔ ہر خطا کردہ کردہ باشد۔ حرف در ایں است۔ کہ مال پادشاہ را آتش زدہ اند۔ سرکار آغا غیر ازیں است؟

مجتہد :۔ خیر بسر شاہ ہمیں طور است۔ امّا اغلب در چنیں موارد۔ (یعنے

درمسائل متعلقہ بہ مردوزن مناط اعتبار قول طرفین است نہ قول خارج۔

پادشاہ :۔ اما سرکار آقا۔ چہ مے فرمائید درصورتے کہ ایں چنیں مواردتعلق بشاہ داشتہ باشد؟ کنیزے از شاہ ہلاک شد۔ ادنے نفس را ہم ویت لازم است۔ روس با ہمہ بے دینی از چنیں عمل بمفت نمی گزرد۔ ما چرا برائے لذت نفس حکیم باشی یا برائے استیفائے شہوت وکیل لسقچی باشی۔ بمفت از مال خود بگذریم؟

مجتہد :۔ راست است۔ ہر نفسے را دیتے است وحفظ نفس از واجبات است۔ اما عفو خطایا نیز از مثوبات مے باشد۔ اگرچہ انتقام را دریں امور لذتے ہست۔ اما لذت عفو بیش از لذت انتقام است و انگے حدیث است۔ کہ "عفو محصورین را ثواب بیش از عفو سائرین است" اگر اعلیٰ حضرت ظل الٰہی از خطائے ایں مجرم مسکین درگذرند ثواب آں دارد۔ کہ بیست روس بادست خود کشتہ۔ یا قبر صد فرنگی را آتش زدہ یا ہزار صوفی را سنگسار نمودہ باشند۔

پادشاہ روئے بمن کرد "مرخصے" و دست بشانۂ مجتہد گذاشتہ فرمود۔ "برو دعا بجان ایں مرد بکن وگرنہ روز روشن در جہان نبایستے دید۔ چشمت را واکن۔ برو۔ دیگر تو را چشم نہ بیند۔

شاد آں بلگرامی

شیخ مبارک علی تاجر کتب لوہاری دروازہ لاہور نے عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپوا کر شائع کیا

گفتار چہل و ہشتم

رفتن حاجی بابا باصفہان و تصادف ورود او بارحلت پدرش

من در دل خود میگفتم:- احتیاج بتکرار این لفظہا نیست۔ بے آنکہ بیکبار بعقب بنگرم۔ بے ہیچ دل نگرانی از قم و مجتہد قم روبہ اصفہان نہادم۔ دو سہ فرسخ کہ مرا باصفہان برساند۔ در جیب داشتم اگر منزل را بگوئی۔ در ایران بہمت شاہ عباس این قدر کاروان سرا در راہست۔ کہ سر مسافر محتاج ببالین خانگی نمے شود۔ باہمہ جوانے از دنیا سیر شدہ بودم۔ شاید اگر در قم ماندہ بودم باستصواب مجتہد۔ مواظب ترشی و تلخی زہد شدہ۔ عاقبت ہم مے ترشیدم۔ وہم می تلخیدم امّا میدان عمر ہنوز وسیع و سمند امید ہنوز از تگ و تاز جہان خستہ و ناتواں نشدہ بود۔ بخواطرم آمد۔ کہ این بلاہا کہ بداں ہا مبتلا شدم۔ باید بجہت فراموشی پدر و مادر و عدم مراعات حق والدین باشد۔

باخود گفتم:- "وائے برمن۔ کہ بدپسرے بودہ ام۔ وقتے کہ در سرکار و آما سیدۂ بادا فتخار بودم۔ دلاک بیچارۂ اصفہانی ہیچ در پیراموں خواطرم نگشت۔ حالا کہ سرم بسنگ حوادث خورد۔ و دستم از خوشگذرانی کوتاہ گردید۔ بیاد پدر و مادر افتادم۔ از آخوند خود مثلے شنیدہ بودم بخواطرم آمد۔ کہ

گنج قارونت ار بود بجہاں
نتواں دوستے خرید بداں

گفتم" کو دوستی بہتر از پدر و مادر" با تکرار این کلمات رقتے دست داد۔

در دل گذراندم۔ کہ "بگذار پدر و مادر بہ بینند۔ پسرے داشتہ اند۔ چوں بخانہ برسم مے بینند کہ ناخلف نبودہ ام" اما گویا یکے بگوش جانم میگفت۔ کہ!

در روز مرگ آمدی اے غمگسار دل
وقتے نیامدی کہ بیائی بکار دل

حدسے کہ با تأسف زینب در حال بیروں آمدن از طہران با آں حالت تقویٰ زدہ بودم بخواطرم مے آمد۔

چوں چشمم بکلۂ کوہ کلاہ قاضی کہ علامت نزدیکی اصفہان است افتاد دلم در سینہ طپیدن گرفت۔ در ہر قدم بر اضطرابم مے افزود۔ کہ "خاندانِ خود را در چہ حال خواہم دید؟ آیا آخود پیرم ہنوز عمامۂ حیاتش در سر است۔ یا کفن مماتش در بر؟ بقال ہمسایۂ دکان مان (کہ پولہائے سیاہ وزدیدۂ از دخل پدر را ہمہ در دکان او بشرینی آب می کردم) دکان زندگیش بستہ شدہ است یا ہنوز کشادہ؟ پیر کارواں سرا داری (کہ در شب الامان ترکماناں چنداں ترساندم) دروازۂ عمرش باز است۔ یا دست اجل بر رویش بستہ است۔

تا بدیدار منارہائے شہر ازیں قبیل خیالات ہمی کردم۔ از دیدار خاک پاک شادمان بشکرانہ اینکہ یاد وطن بایں ہمہ سفر ہنوز در خاطرم ماندہ است۔ دو رکعت نماز کردہ سجدۂ شکرے بجائے آوردم بعد از آں۔ دو سنگ بروئے ہم گذاشتم۔ و نذر امام رضا کردم کہ "یا امام ثامن۔ ضامن۔ اگر ضامن ورود من بسلامت پدر و مادرم بشوی۔ نذر کردم۔ کہ در راہ تو یک گوسفند بکشم۔ و پلاؤ پختہ بدوستان و اقربائے خود بدہم"۔

از دہات اطراف شہر دل طپاں گذشتم۔ و ہر جا را کہ میدیدم یاد حال قدیمے وے در خاطرم میآمد۔ تا آنکہ در بازارہائے روبروئے دکانِ پدر۔ بدر کاروان سرائے شاہ رسیدم۔

در دکان بستہ بود۔ ہیچ علامتے از مسکونی وے پدیدار نہ۔ چوں ایں حالت را بشگون نیک نمے گرفتم۔ در پیش پیش رفتن خیلے ملاحظہ مے کردم در آخر بخواطرم آمد۔ کہ شب جمعہ است۔ شاید چنانچہ عادت است۔ پدرم در پیری مقدس شدہ۔ و شب جمعہ را بہ تخت پولاد بزیارت اہل قبور رفتہ است"۔

خلاصہ در کارواں سرا باز و بنظرِ من ہماں بود کہ بود۔ لنگ ہائے بازرگانان بدیں سوئے و آں سوئے افتادہ۔ در ہر گوشہ استر و اشتر چاردادار اں و مسافراں و مردمانِ دیگر با لباسہائے رنگارنگ۔ ہمہ با ہائے و ہوئے صحبت کناں۔ پارہ مردہ دار در تماشا۔ پارہ بے ہیچ خیال با کفش ہائے پاشنہ تختہ بر روئے سنگ فرش ہا با صدائے بلند تند تند در رفت و آمد۔ روہا ہمہ غمناک و درہم سرہا ہمہ پر از سود او حساب دوست ایام کودکے خود دروازہ باں را جستم۔ ندیدم۔ ترسیدم کہ دروازۂ کارواں سرائے حیاتش کلید شدہ باشد۔ ناگاہ دیدم۔ قلیانش را چاق کرد۔ سرش را مے برد آتش بگذارد۔

سر بیچارہ بمیانِ شانہا فرو رفتہ بود۔ واز خمیدگی قدش معلوم مے شد۔ در پشت۔ بار سال بسیار دارد۔

گفتم:۔ آرے۔ خود علیؓ محمدؐ است۔ آں بینی را من درمیان ہزار بینی مے شناسم۔ (چوں مسافر زادرا) چرا کہ سبیل زیر او را بارہا درست کردہ ام۔

من:۔ با او در گشودن سر سلام و کلام و او چناں با صحبت آیندہ و روندہ مالوف و چناں بترتیب قلیان سرگرم۔ کہ دنیا در نظرش نبود۔ سر نیز بالا نکرد۔

گفتم:۔ (عمو علیؓ محمدؐ! مرا مے شناسی؟ سرے بالا کرد۔ مانند کسیکہ از تہ چاہ نگاہ کند۔ بر روئے من نگریست۔ کہ رفیق کاروان سرا نمونہ دنیاست مردم ازیں درش مے آیند۔ واز آں درش بیروں مے روند۔ کسے

ملتفت ایشاں نیست۔ چگونہ تو را بشناسم علی محمدؐ پیر شدہ و چشمانش تار شدہ و خیالات دنیا حواسش را پراگندہ کردہ۔ و زمانہ او را شب خوش گفتہ۔

گفتم:۔ حاجی بابا۔ آں حاجی بابائے کوچکہ۔ کہ بارہا سرت را تراشیدہ و شاربت را زدہ بشناسی؟

علی محمدؐ:۔ لا الہ الا اللہ! عجیب و غریب! راستی تو حاجی بابائے فرزند جایت خالی۔ آخر آمدی؟ خوب کردی آمدی؟ مولا را شکر کہ کربلائے حسنؑ دم مرگ چشمے بدیدار فرزند روشن میکند۔

حاجی بابا:۔ چہ طور؟ مگر پدرم کجاست؟ چرا کانش بستہ است دم مرگ یعنی چہ؟

علی محمدؐ:۔ اے حاجی! پدر دلاک پیرت سر آخر نیش را تراشید فرصت را فوت مکن۔ برو بخانہ۔ شاید در دم آخر او را دریابی و دعائے خیرش بگیری۔ او را در حال نزع است۔ دنیا فانی است" ما ہمہ میریم۔ من پنجاہ سال است کہ در ایں کاروان سرا را مے گشایم و مے بندم۔ حالا مے بینم۔ ہمہ درہا بروئے من بستہ است۔ کلید ہائے درہا از سائیدن دست ہا روز بروز شفاف و پاکیزہ ترے شود من از فرسودگی دست روزگار زنگ وار گردیدہ ام۔

ما کاروانیان و جہاں کاروان سرا
در کاروان سرا نکند کاروان سرا

فرصت بہ تمام شدن گفتگو ندادہ بسرعت تمام بخانہ پدر رشتافتم و دم در دو نفر آخوند دیدم۔ با خود گفتم" اینہا بوم شومند کہ بجز خبر مرگ دیگر خبرے نمے آورند۔ ہر کجا دست اجل کوس رحلت مے نوازد۔ اینہا را قامت مے اندازند۔

بے آنکہ با آنہا سخنے بگویم۔ داخل اطاق شدم پیرہ مردے دیدم بروئے بستر افتادہ۔ و جمعے کثیر پیرامونش را گرفتہ و او پدرم بود کسے مرا نشناخت۔ و چوں در چناں حال ہمہ کس بے مانع نزد

بیمار داخل تواند شد۔ کسے ما نعم نشد۔ حکیم در یک طرف بیمار طرف دیگر۔ پیرہ مردے کہ آخوند قدیم بود بہ تسلی بیمار مے پرداخت سخنانش ہمانا اینکہ کربلائے حسن! مترس۔ انشاء اللہ۔ خوب مے شوی۔ ہنوز عمرت باقی است۔ شاید دیدار پسر نصیبت شود۔ شاید حاجی در ہمیں نزدیکی ہاست۔ اما در حال وصیت مبارک است بہتر ایں است کہ برائے خود وصیتے تعین کنی۔ یکے از حاضران را وصی کن"۔

پدرم آہے کشید۔ کہ "افسوس! حاجی چناں دست از من برداشت کہ در من امید باز دید خود نگذاشت"۔ مے گویند "از نام پدر و مادر خود عار دارد۔ میراث من قابل او نیست"۔

ایں سخنان تاثیرے عظیم در من کرد۔ پیش از آں تاب ناشناسائی نیاوردم۔ بیخودانہ فریاد بر آوردم۔ کہ "حاجی اینجاست حاجی اینجاست۔ حاجی بامید دعائے خیر تو بپائتے بوست آمدہ۔ دیدہ باز کن۔ پدر جان! من فرزند تو ام۔

پس در پائتے بستر دوزانو نشستہ۔ دست پدر را بوسیدم و بہ نشان مہر پسری اشکم ریخت۔ وگریہ در گلویم گرہ شد۔

حاضرین ازیں حالت در حیرت دیدم پارۂ را خوش نیامدہ و پارۂ ایں حال را باور ندارند۔ و بعضے بات و متحیر ماندہ اند۔

چشمان پدرم کہ دیگر تاب گشادن نداشت۔ دقیقہ چند بر رویم دوختہ شد گویا جہد می کرد۔ تا مرا نیک بشناسد۔ پس دست برداشت کہ "الحمد للہ، نمردم تا پسرم را دیدم۔ اینک وصی من" بعد ازاں روئے بمن کرد کہ "فرزند! چگونہ دولت تاب آورد۔ کہ ایں ہمہ وقت ترک ما گفتی! چرا اندکے پیشتر نیامدی؟ خواست بیش از ایں ہا سخنے بگوید۔ و لیضعف بیماری از یک سو و شادی دیدار من از سوئے دیگر عنان طاقت و توانش را از دست گرفتہ، بیہوش بیفتاد۔

آخوندم مرا بشناخت۔ وگفت :۔ "حاجی دست مزن۔ بگذار پدرت بحال آید۔ ہنوز وصیت نکردہ است"

جوانے کہ بنظر دشمنی در من مے نگریست گفت :۔ آرے و آنگہے باید بشناسیم کہ ایں حاجی است یا نہ؟ بعد ازاں دانستم کہ او برادر زن اوّل پدرم بود۔ و امید میراث بروں داشت مے ترسید از گلویش بیروں آرم۔ و معلوم شد۔ کہ سایرین نیز از ہمہ قبیل اند طماعان میراثی کہ وجود من آں ہا را محروم مے داشت۔ در آں جا جمع بودند۔

در ظاہر ہمہ در تردد کہ من حاجی باباہستم یا نہ۔ اگر اخواندم حاضر نمے بود۔ ہمہ متفق الکلمہ ساحر و چشم بندم مے گفتند۔ امّا با قرار او جائے انکار نماند۔

در آں حال مادرم پیدا و دفع ہم شبہات گردید۔ از خبر ورودِ من تاب ماندن در اندروں نیاوردہ بغل گشودہ۔ بمیان مردان دوید۔ کہ "کو فرزندم؟ کو حاجی بابایم؟ مادرِ جان! کجائی؟"

بمحض دیدن - دست در گردنم انداخت۔ و در کنارم گرفت۔ و با اصطلاحات و تعبیر اینکہ بجز مادران قابل ترکیب و ترتیب آں نیستند۔ بنائے شادمانی و مہربانی گذاشت۔

حکیم شربتی برائے بہوش آوردن پدرم ترتیب نمود۔ خواست بحلقش ریزد۔ چوں ناخوش را از جائے حرکت دادند عطسہ کرد۔ حاضران گفتند۔ صبر آمد۔ باید۔ دو ساعت صبر کرد۔ ہنا برایں دوا دو ساعت در کاسہ بماند۔

بعد از سہ ساعت خواستند۔ بیمار را برخیزانند۔ کہ روحش از قالب پرواز و سرد شدہ بود۔

پیرہ ملّا ہر چہ گفت۔ "برخیز تا وصیت نامہ ات را بنویسیم" و خیلے زور کرد۔ کہ سرش را از بالین بردارد۔ کار از کار

گذشتہ بود۔

پس دہانش را بستند۔ پاہایش را روبقبلہ کشیدند۔ کاسۂ آب بر بالینش نہادند۔ انگشتانِ بزرگ پاہایش را بہم پیوستند۔ ہمہ انا للہ وانا الیہ راجعون" خواندند۔

ایں مقدمات باہستگی انجام یافت پس ازاں کسانیکہ بنام خویشی وپیوندی گرہ آمدہ بودند ہمہ بیکبار بہ نعرہ وفریاد جان کاہ شروع بگریہ نمودند وشیون بلند شد۔ از ایں نشان۔ دو نفر آخوند کہ ذکر خیرشان سبقت یافت۔ ببام خانہ فرار فتند۔ وبرائے اخبار مردم از مرگ یکے از مؤمنین بنائے کلبانگ الصلوٰۃ۔ الصلوٰۃ وخواندن آیات قرآنی کہ اخبار از مرگ میدہد گذاشتند۔

آں گاہ شیون ہمگانی شد۔ زناں نیز اندرون بشیون وشین برخاستند۔ پدرم بجہت نیک مردی وخوش خوئی۔ مطبوع طبع ہمہ کس بود۔ مادرم۔ کہ دراصل از گریہ کناں مشہور وتعزیہ گیراں معروف بود۔ جمعے از زناں ہمکار خویش را بر سر شوہر جمع آوردہ محشرے برپا کرد۔ کہ میتواں گفت۔ در مرگ "ہیچ امیرے آں قدر عزاداری نشدہ بود"

من تازہ خانہ دید۔ و نو دودمان یافتہ۔ درگریہ حقیقی رشک امثال واقران شدم۔ یاد اعمال گذشتہ۔ وفراموش نمودن اہل وعیال خود میکردم دمیدیم کہ باید بزندۂ من گریہ کنند۔ نہ بمردۂ پدرم۔

درگوشہ تنہا آواز گریہ راستیں را باگریہ ساختگی دیگراں دمساز نمودہ بودم۔ ناگا آخوندم پیش آمد۔ کہ گریبان بدر تا پدر مردگیت معلوم شود۔ انا زینہار پدر۔ وبد مدر"

گفتم:۔ "ایں ثواب راتو بجائے آر" واودرزی از گریبان پیراہنم بشگافت وسہ پارچہ از لباسم بیاویخت وکفش وکلاہم بیروں آورد۔ کہ "اقلا باید تا بسر مزار سروپائے برہنہ

بروے"

درد مادرم بے درمان بود: چادر سیاہ بر سر موئے کناں فریاد کناں حسن حسن۔ گویاں۔ خانہ را از جا میکنند۔

در آں حال ہمسائیگاں۔ ورہگذران۔ وآشنا۔ وبیگانہ و خویش واقوام۔ در در خانہ جمع شدند۔ پارۂ قرآن خواں۔ پارۂ گوش دہاں۔ ایں اعمال را از سنن مے شمردند۔ بعضے ہم برائے تسلی بخشی آمدہ بودند۔ وہر یک باصطلاحے خاص تسلی ماتمزدگان میدادند۔

آخوند قدیم از روئے دلنوازی دست مرا بگرفت۔ ودر پہلویم نشستہ بدیں سخنان بہ تسلیم پرداخت:۔ حاجی پدرت مرد۔ مردہ باشد۔ چہ شد؟ مگر ما نمے میریم؟ بحمد اللہ نیکو زندگانی کرد۔ اولاد پیدا کرد۔ در آخر مرد۔ چہ میتواں کرد؟ یادگارش در دنیا توئی۔ تو خوشۂ آں ساقۂ گندمی۔ از تو ہزاراں خوشہ تواند حاصل شد۔ ولو ساقہ خشک شد۔ وبریخت۔ ایں مسئلہ باید موجب شادی تو باشد۔ نہ سبب اندوہ تو بجائے اینکہ در ایں دنیا بسر تراشی ایں وآں پردازد۔ اکنوں در آں دنیا باحور و قصور شراب طہور بامزاج زنجبیل وکافور مے خورد چرا باید گریہ کنی؟ برخیز۔ گریہ بر آں کن کہ اگر تو مے مردی چہ میشد۔ علاوہ بر ایں۔ از گریہ چہ سود۔ چیز ہائے دیگر بخواطر بیاور۔ ببیں کہ ایں حالت مایۂ شادی است۔ مثلاً احتمال داشت۔ پدرت کافر باشد وحال آنکہ مسلمان است۔ احتمال آں بود۔ ترک باشد۔ وحال اینکہ تاجیک است۔ مے شد سنی بود۔ وحالانکہ شیعہ است۔ یحتمل عیسوی باشد۔ وحال ایں کہ محمدی بود۔ باکلمۂ شہادت در دہاں مرد کہ اولین سعادت دارین است۔

بارے ازیں قبیل چیز ہا بسیار گفت۔ بعد از اتمام ایں افادات مرا بگریۂ خود

باز گذاشت و برفت"۔

مردہ شوی۔ مردہ روئے را خواستند۔ تابوتے آوردہ۔ پرسیدند عماری لازم است یا نہ؟ اشارہ براتے آناں کردم آخوند وساتر ین مردہ را بآب قراح شستند۔ وباسدرہ وکافور حنوط کردند۔ ودر کفنے کہ باآب تربت تمام قرآن را نوشتہ بودند۔ پیچیدند۔ وباتحمید وتمجید بگورستانش بردند۔

از ازدحام مردہ کشاں متشایعین معلوم شد۔ پدرم خیلے محبوب القلوب بودہ است۔ بیگانگاں ہریک برائے ثواب گوشۂ تابوت را مے گرفتند۔ تا قبرستان جمعیت بسیار شد۔

من نیز باآناں کہ خود را متعلقان مے گفتند ہمراہ رفتم۔ با اذن از من۔ نماز میت شد۔ مردہ را بگور سپردند۔ وباعربی تلقین نمودند۔ کہ یا عبد اللہ! اذا جائک الملکان المقربان ویسئلونک من ربک قل۔ اللہ ربی ومحمد نبی۔ وعلی امامی والکعبۃ قبلتی والقرآن کتابی واللہ حق۔ والنبی حق۔ والکعبۃ حق۔ والقرآن حق۔ والصراط حق۔ والجنۃ حق۔ والنار حق۔ والقبر حق۔ وسوال المنکر والنکیر حق۔ والبرزخ حق۔ والثواب حق۔ والعقاب حق۔ سپش فاتحہ خواندہ سر قبر را پوشانیدہ وآب برآں پاشیدند وحاضران بخانہ صاحب مردہ برگشتند تنہا اخوندے درآنجا برائے قرآن خواندن گذاشتند۔

در برگشتن بخانہ چوں خود را یگانہ وارث پدرم دیدم۔ ناچار از روئے خودنمائی دو اطاق فرش کردم۔ یکے مردانہ و دیگرے زنانہ جنازہ کشاں وآیندہ وروندہ را غذا دادم نذرے کہ درراہ کردہ بودم۔ بخاطرم آمد۔ گوسفند وپلاؤ ہم بخرج رفت۔ سہ ملا کرایہ کردم یک برائے قرآن خواندن درخانہ ودو برائے قرآن خواندن

درچادر کو چکے کہ برسر قبر پدرم برپا کردہ بودم۔ تعزیہ داری کہ از سہ روز تا ہفت روز طویل مے کشد برپا نمودم۔ روز آخر چند تن از ریش و گیس سفیداں آمدہ مجلس ختم زنانہ و مردانہ را برچیدند۔ گریبانہائے دریدہ را دوختند۔ در آں روز ہم ناچار غذا دادم۔ آناں نیز در عوض ہر یک جزوے از سیپارۂ قرآن خواندند۔ بعد از آں مادرم بہمراہی چند تن زناں برسر قبر رفت۔ حلوا و نان فطیر بہ فقراء دادہ باگریہ و زاری برگشت۔

چند روزے بعد ازاں مارا از عزا بیروں آوردہ بحمام بردند حنا بستیم۔ و من سر را تراشیدم۔ آداب ماتم داری تمام شد و آں وقت بحال خود ما ندم۔ تا بکارہائے پدر صورتے دہم و بآیند و روند دستور العملے۔

شاداں بلگرامی

گفتار چہل و نہم

اطلاع حاجی بابا بمیراث پدر و سوءظن وے بہ بعضے

چوں پدرم بے وصیت مرد شرعًا من وارث منفرد او شدم و آنانیکہ دندان بمال او تیز کردہ بودند محرومی نصیب شان شد برائے فرو نشاندن آتش دل بدشنام من پرداختند "ناکس نامرد۔ بیدین۔ ہرجائی۔ عاق پدر۔ با لوطیان ہم نشست۔ با درویشاں ہم مشرب۔ خانہ بدوش بے سر و پائم گفتند"۔

چوں مقصود من ماندن در اصفہان نبود۔ محل سگ بایں حرفہا نگذاشتم خوارشان شمردم۔ و بیک دشنام دہ دشنام جواب میدادم با اصطلاحاتے تازہ کہ محصول سفرہائے بے اندازہ و یادگار قلندران و میر غضباں بود۔ جواب ہمہ را میدادم کہ پدر و جدشان ہم نشنیدہ بودند۔

چوں با مادر از تعزیہ داری و سوگواری فارغ شدیم۔ در گفتگو بدیں طریق باز شد۔

من :۔ مادر جان! بیا بگو بہ بینم۔ در میان مادر و پسر چیزے پنہاں و پوشیدہ نباید بود۔ کار مرحوم بابام چہ طور شد؟ تو ہمسر دیرینہ و محرم اسرارش بودی۔ بنا بر ایں باید از کاروبار او سرشتہ کامل داشتہ باشی"؟

مادرم۔ (با دست پاچگی) :۔ فرزند! من چہ مے دانم۔

من (بے تاب) :۔ مے دانی کہ شرعًا باید وارث۔ قرض میت را

بدہد۔ قرض ہائے اورا باید دانست۔ وانگہے ایں ہمہ خرچ کفن و دفن کردم۔ من امروزہ لخت مادر زادم۔ ہیچ در دست ندارم دست خالی ہیچ کار نمے تواں کرد۔ درمیاں مردم سر نمے تواں درآورد برائے اظہار حیات در پیش ایں و آں پول لازم است۔ وگرنہ نام من و پدرم ہردو آلودہ مے شود۔ زبان دشمنان و سرزنش کناں دراز مے گردد۔ در ظاہر پدرم باید توانگر بودہ باشد۔ وگرنہ آں ہمہ زاد۔ کہ در وقت مرگ بہ مکیدن خونش منتظر بودند و از دیدار من از ہم پاشیدند۔ دورش را نمے گرفتند۔ مادر جان! بگو بہ بینم۔ پول نقدش را در کجا میگذاشت؟ بدہ کارانش کیانند؟ تخمیناً مالش چہ قدر میشود؟ بغیر آنچہ درمیان است دیگر چہ دارد۔

مادرم:۔ خدایا! پناہ بر تو! اینہا چہ حرف است؟ پدرت مردے بود۔ لات و لوت آسمان جل۔ نقد چہ؟ تنخواہ چہ؟ نان خشک را بہزار زحمت و بلا پیدا مے کردیم۔ اگر آیند و روند دکانش بسیار مے شد۔ ما روے گوشت و برنجے مے دیدم۔ والا زندگانی ما منحصر بود بہمان نان و پنیر۔ از ماست و پیاز بستوہ آمدہ بودیم۔ با ایں حال از من پول پرسیدن (وانگہے پول نقد) یعنی چہ؟ مال پدرت عبارت بود۔ از ایں خانہ۔ از ایں دوکان۔ از ایں۔ اسباب خانہ کہ مے بینی و میدانی ہست و نیست اینہا۔ و آخر سخن ایں۔"

اے فرزند۔ "تو خوب بجا و بوقت آمدی۔ در سکوے دکان پدرت بنشیں۔ پیشہ اورا پیش گیر۔ اگر خدا بخواہد دستت مبارک است از ایں سر سال تا آں سر سال خالی و بیکار نخواہد ماند۔"

من:۔ "بخدا؟ خیلے عجیب است! بعد از پنجاہ سال کسب و کار نہ یک درم نہ یک دینار! ایں بعقل ہیچ آدمی مے گنجد۔ باید فال گیر و رمال آورد۔"

مادرم :- (با تلاش) فال گیرورمال برائے چہ؟ بیایند چہ بکنند؟ بلے۔ فال گیرورمال راوقتے میآورند کہ بخواہند دزدیدہ وگم شدہ راپیدا کنند۔ تومادرت رادزدمی گوئی؟ اگر بگوئی می گوئم دروغ می گوئی۔ برواز آخوند رفیق مرحوم پدرت بہ پرس :- اواز ہمہ کاروبارش خبردار است یقین دارم اونیز ہمیں راخواہد گفت۔

من :- بلے حق داری مادر! آخوند باید از تمامی حالت پدرم مطلع باشد۔ چہ ترتیب امور پدرم راظاہراو میداد۔ اگر پدرم نداشت یاداشت ودرکجاست او بمن میگوید۔

بنابرایں سخن پیش آخوند رفتم۔ آخوند درہماں گوشۂ بیست سال پیش ازیں درمیان شاگرداں بود۔ چوں چشمش بمن افتاد شاگرداں راآزادکرد۔ کہ بروید۔ دعا برکت قدوم حاجی کنید کہ بہرجامے رود شادی پیشاپیش او مے رود۔

من :- آخوند! تورابخدا دست بردار ریشخند مکن۔ مبارکی قدوم کجا؟ طالع یکبارہ ازمن گردانید۔ مرامگمان کہ اگر آسمان پدری ازدستم گرفت۔ میراثے ازوے بیادگار نہاد تا تلافی مافات شود۔ وحال اینکہ نزدیک است شیرازۂ کارم ازہم بگسلد چنانچہ دیگر انتظام نپذیرد۔ وپیش ازپیش لات ولوت مانم۔

آخوند :- روی بہ آسمان ودستہا کشادہ :- وان اللہ یفعل مایرید۔ یعز من یشاء ویذل من یشاء بغیر حساب! آرے فرزند چنیں است دنیا وہمیں است رسمش بآزادگان۔ فرزند تا آدمی ترک دنیا ومافیہا نکند۔ ہمیں خواہد بود۔ چیزے لازم نداشتہ باش چیزے مطلب۔ ہیچ چیز تورانمی طلبد۔

من :- آخوند! ازکے تاحال تواین مسلک راانتخاب کردۂ؟ پیری ومرشدی وصوفیانہ حرف مے زنی۔ من ہم وقتیکہ شومی بخت پاپیچم شد وبہ قم راندہ شدم۔ ہمیں حرفہا رامی زدم۔ امّا حالا

بخیال دیگرم۔ پس سر مطلب کشودم۔ والتماس کردم۔ کہ در باب کاروبار پدر بمن استحضار بدہ۔

آخوند:۔ سرفہ کرد۔ و با وضعے حکیمانہ اولا چند قسم خورد۔ بعد از آں بعینہ ہماں حرفہائے کہ مادرم گفتہ بود گفت۔ یعنی اعتقادش اینکہ۔ پدرم نقد نداشتہ۔ و چیزے میراث نگذاشتہ است۔ مایملکش عبارت است از آنچہ من دیدم و میدانستم۔

من:۔ اوّلاً قدرے سکوت کردم۔ پس از آں باشدت تمام اظہار حیرت نمودم۔ کہ میدانم پدرم بسیار مقدّس بود۔ پولش را بربا دنمیداد۔ چراکہ در کوچکی بر من ایں قضیّہ مدلّل شد۔ عثمان آغا خواجہ اولینم پولے از پدرم بقرض خواست و سود بسیار عرضہ کرد۔ پدرم آیہ وحرم الربا بخواند و سود نخواست۔ اگر از آں بعد سود خوار شد آں را نمی دانم۔ امّا یقین دارم۔ پدرم مؤمن پاک منزّہ از اعمال ناپاک بود۔

از مسجد بیروں آمدم۔ و با کج خلقی تمام بہ اولین کسب و کار (یعنی بہ دکان پدر) رفتم سرم از ایں سودا پُر۔ کہ چکنم در اصفہان ماندنم محال۔ چہ لعنت بر اصفہان و بر ہر چہ اصفہانی است! بنا بر ایں چارۂ نبود۔ مگر اینکہ ہست و نیست خود را فروختہ باز بپائے تخت برگردم کہ جائے مردماں بیکار و بے عار آنجا ست اما ازیں خیال ہم نمے توانستم گذشت۔ کہ پدرم را البتہ نقد و بنہ بودہ است۔ ایں خیال گریبانم را رہا نہ کرد۔ ماندم معطل و مشوش خواستم کار را بہ محکمۂ قاضی اندازم۔ بدر کارواں سرا رسیدم پیر دربان سلامم داد۔ سر سلامتیم گفت۔ درازی و برکت عمرم از خدا خواست۔

گفتم:۔ بابا علی محمدؐ! بہ نظرم ذہنت کور شدہ است با ایں حرفہا چہ سر سلامتی؟ چہ درازی عمر! ایں سر بسلامت نباشد۔

ایں عمر را مردہ شور بہ برد۔ بابر کتے کہ تو میگوئی۔ در زحمت من است۔
پس آہے کشیدم۔ کہ افسوس! افسوس! دلم آب شد و جگرم
آتش گرفت۔

پیرہ مرد متحیّر گفت:۔ اینہا چہ حرف است؟ پدر مرحومت فوت شدہ۔
تنہا تو وارثش ہستی۔ جوانی داری۔ ماشاء اللہ۔ برا زندہ خوش اندامی۔
عقلت ہم کم نیست؟ دستت ہم در سر تراشی صاف بود۔ حالا را
خبر ندارم۔ دیگر چہ میخواہی "مرگ۔ میخواہی برو گیلان"

من:۔ آرے تنہا وارث او ہستم۔ اما کوارث؟ از یک خانہ گلین
و چہار پاچۂ گلیم کہنہ و کاسۂ و کوزۂ شکستہ چہ فائدہ؟ دور از جناب لعنت برایں
مردہ ریگ صاحب مردہ۔

علی محمدؒ:۔ حاجی پولہا کو۔

من:۔ کو پولہا۔

علی محمدؒ:۔ پدر رحمتیت بقدرے کہ در خرج صابون دست کشادہ بود۔
در صرف نقد کف بستہ بود ازاں از لائے انگشتانش نمے رخت ہمہ کس
میداند کہ خیلے اندوختہ و پس انداختہ داشت۔ ہمہ میدانند کہ روزے
نگذشت کہ بمایہ نیفزود۔ کو آنہا۔

من:۔ در صورتے ہم کہ ایں حرفہا راست باشد۔ وقتے کہ یک
دینارش درمیان نیست۔ نمیدانم از آں چہ طرفے می بندم؟ مادرم میگوید
پدرت چیزے نداشت۔ آخوند شہادت می دہد۔ من ہم غیب نخواندہ ام۔
رمال ہم نیستم کہ بہ بینم راست است یا نہ و اگر راست است کجاست؟
میخواستم پیش قاضی بروم۔

علی محمدؒ:۔ قاضی! خدا نکند! بگذار بہ جہنم رود۔ آنجا مرد۔ رفتن تو آنجا
مثل این است۔ اگر من اینجا نباشم و تو در کارواں سرا را بنی۔ آں وقت
کے بفریادت می رسد؟ در خانۂ قاضی فریاد رس مجوی و آنگہے
خبر از خرجش نداری؟ قاضی حکم را بہ مثقال مے فروشد و رشوہ را

به قنطار می گیرد۔ وحکمش یک جو نمی ارزد۔ اگر جدول قرآن از طلا نمی بود نمی کشود۔ از همه گذشته کسانیکه پول پدرت را از میان برده اند۔ میپندار کہ بحکم حاکم بتو پس دهند نه نه۔ تو بمیری۔ کہ بہ حلق حاکم می ریزند تا بہ حلق تو فرو نروند۔

من :- باباعلی محمدؐ! پس چہ کنم؟ از فال گیر و رمال فائدہ ہست یا نہ؟

علی محمدؐ :- باز فال گیر و رمّال از قاضی خیلے بہتر است از وقتیکہ من در این کارواں سرا ہستم۔ خیلے چیزہا از ایشاں شنیدہ ام باز رگاناں با رہا پول گم کردہ و بواسطہ آنہا جستہ اند۔ بلے مالیکہ رفت و پیدا نشد آں بود کہ ترکماناں بردند۔ ہیہات! ہیہات! آں واقعہ عجیب و غریب بود۔ چہ بلاہا کہ بسر ما آورد۔ پدر سوختگاں بسیارے بودند کہ تراہم دستیار تر کماناں می گفتند۔ از ہمہ غریب تو اینکہ پائے تو در میان بود۔ و بنام تو در را بمن باز گردانیدند و آں ہمہ غوغا برپا شد۔ (خدا رحم کرد۔ کہ علی محمدؐ نیم کور بود۔ و تاثیرے کہ حرفہائے او در رنگ و روی من میکرد نمی دید۔ وگرنہ فسق من بر روئے دائرہ می افتاد)۔

خلاصہ سخن بریں قرار یافت کہ بفرستند و ماہر ترین طلاس گردانہائے اصفہان را بخواہد۔ تا میراث پدرم را بیابد۔ می گفت کہ ایں طلاس گردان آدمی است۔ اگر یک ذرہ طلا بیست گز زیر زمین بلکہ در چاہ مشہور کاشان ہم باشد فوری در میآورد۔

شادان بلگرامی

گفتار پنجاہم

تدبیر حاجی بابا برائے یافتن پول پدر و چگونگی حال طاس گردان

روز دیگر بعد از نماز صبح مرد کے داخل شد۔ دانستم کہ طاس گردان است کوزپشت بغایت سربزرگ۔ چشمانش آتشیں و چنان تند و تیز کہ گفتیم۔ بیک نگاہ ہر چہ ہستم خواہد دانست۔ تاج کلاہے با عمامۂ کوچک برسر مویہائے قلندروار برشانہ ریختہ ریشش پہن و مایہ ہیئت و مہابت۔ چشمان تیزش (کہ خواہ ساختہ و خواہ راستین) با حرکات پے در پے می درخشید۔ معلوم می شد کہ آں جانور نہ از قبیل آدمیاں۔ بلکہ نوعے از شیاطین و جنیان است۔

مرا بباد سوال کشید۔ اکثر وقائع عمر۔ لاسیما وقائع بعد از عود تم را با صفہان پرسید۔ و دانست کہ دوست حقیقی پدرم کہ بودہ و بکہ گمانم می رود۔ خلاصہ مانند حکیمے کہ از بیمار کیفیت درد و مشکل فہمش را استنباط کند۔ ہمہ را از من استمزاج کرد۔

ہمیں کہ تمام گفتہایم را بذہن سپرد جائے را کہ اکثر اوقات پدرم می نشست پرسید۔ اتفاقاً مادرم بحمام رفتہ بود۔ من او را باندرون بردم۔ و بکام دل ہمہ جا را دید۔ التماس کرد۔ کہ او را تنہا بحال خود گذارم۔ تا از راہ و چاہ و کار خبردار گردد۔ و بتدبیر آں پردازد۔ چہار یک ساعت تمام آنجا ماند و چوں بیروں آمد۔ گفت کہ یاران عزیز و مراد دہ کنند گانت را جمع کن۔ بعد ازاں من آمدہ کار خود را

می بینم۔

بے آنکہ از ایں مسئلہ سخنے بہ مادر گویم۔ از وے خواستم تا یاراں پدرام را بناہار طلبد۔ من ہم آخوند و دربان کاروان سرا و متعلقان زن اوّل و خالوی خود کسانیکہ بخانۂ ما راہے داشتند۔ ہمہ را طلبیدم بے خلف وعدہ ہمہ آمدند۔ بعد از نہار سر مسئلہ را کشودم۔ کہ طاس گروان آوردہ ام۔ تا جاوچند و چوں پول پدرم را کہ ہمہ می دانند بودہ است بفہمند۔ با ایں سخن بسیمائے ہمہ حاضرین نگاہ می کردم۔ شاید علامتے کہ بدروم دوا بخشد بتوانم دریافت۔ اما ہمہ را مستعد یاری بخود بے غرض دیدم۔

عاقبت درویش تیز نگاہ بہ ہمراہی شاگردے کہ پارۂ چیزہا در دستمال با خود داشت۔ بیامد۔ زنان روئے پوشیدند و درویش دست بکار شد۔

اوّل ہمہ حاضرین را از نظر گذرانید۔ اما بر روئے آخوند بیشتر نگریست۔ آخوند تاب آں ہمہ نگاہ تیز نگاہ را نیاوردہ۔ در زیر لب (لا الٰہ الا اللہ۔ اللّٰھم وقنی شر من لا یخاف منک) خواندہ و باطراف خود دمید۔ و دست بر شانہا مالید۔ چنانچہ گفتی شیاطین را می گریزانید مردم قدرے بدو خندیدند۔ اتا خندہ ہیچ یک را بریش نگرفت۔

پس تیز نگاہ شاگرد خود را پیش خواند و از دست مال طاس مسین بیروں آورد۔ و بر اطراف او آیاتے مناسب دزدی و مال یتیم نوشت از قبیل (السارق والسارقۃ فاقطعوا ایدیھما۔ فلا تقربوا مال الیتیم) ایں مرد کم حرف می زد۔ ہمیں قدر گفت:۔ (ان اللہ عالم الغیب والشھادۃ و یعلم ما فی الصدور و خائنۃ العین) و طاس را بر زمین نہاد و قدرے عزائم مناسب بخواند۔

آں گاہ روئے بحاضرین نمود۔ کہ ایں طاس مارا بجائیکہ پول مرحوم کربلائے حسن بودہ یا ہست خواہد بُرد۔

پارۂ باستی اعتقاد۔ پارۂ با اعتقاد کامل بر روئے اونگران و چوبے از گل کہ باطراف آں پارۂ اشکال کشیدہ بودم در دست بنا کرد بہ طاس زدن۔ پس حملہ بہ طاس آورد۔ واورا باد ست حرکت داد کہ بہ بینم۔ کجا می رود۔ چیزے در دم ایں طاس بند نمی شود۔ راہش را کسے نمی تواند بست۔ بزور خواہد رفت۔ انشاء اللہ! ما شاء اللہ! اے طاس! مال را پیدا کن و دزد را رسوا کن۔

بہمراہی اورفتیم تا طاس را بدر اندرون رسانید۔ در را بزدیم بعد از مشورت بکشودند۔ جمعے کثیر زناں بودند۔ پارۂ روی بستہ پارہ نیم باز۔ ہمہ بہ معجزۂ طاس بے نشیب۔

زناں را امر کرد تا از سر راہ طاس واپس روند۔ رہبر مرا چیزے نتوانست بازداشت طاس را بہ کنجے کہ روزنۂ اطاق بدانجا مشرف بود براند۔

زینکہ میدانستم مادر من است بارہا جلو طاس را بگرفت۔ تا اینکہ تیز نگاہ بانگاہ تیز و آواز تند اورا واپس راند۔ کہ مگر کوری کہ نمے بینی کہ ما کار خدائی مے کنیم؟ خواہ مخلوق بخواہد خواہ نخواہد خالق کار خود را خواہد کرد۔

عاقبت طاس بہ کنجے رسید (کہ معلوم بود خاکش تازہ کندہ شدہ است) و بایستاد۔

طاس گردان آستین بالا زد کہ بنام ایزد اکنوں ہمہ خواہند دید کہ چہ خواہم کرد۔ زمین را بشگافت۔ نیمہ کوزۂ بیروں آمد و معلوم بود کہ پہلوئے آں نیمہ کوزہ۔ کوزہ دیگر بودہ است۔ گفت پول اینجا بودہ است۔ اما حالا اینجا نیست۔ پس طاس را برداشت و بنواخت کہ جان من طاس! عمری طاس!

ہمہ متعجب بدو نگراں۔ گفتند:۔ العجب ثم العجب! زہے معجزہ! زہے کرامت! غوزک را۔ مردے خارق العادۃ و از قبیل معجزہ و کرامت شمردند۔ تنہا دربان کاروان سرا کہ ازیں کارہا بسیار

دیدہ بود۔ وحدت ذہنی داشت۔ از آں میانہ گفت کہ دُزد کو؟ آنچہ نمودی شکارگاہ است۔ شکار کجاست؟ ما را شکار می باید۔ یا دُزد یا پول۔ یا پول بے دُزد۔ این است آنچہ ما را لازم است۔

درویش گفت نہ رفیق آہستہ باش زودی از گناہ بہ گناہ گار مپیچ۔ ما درمان ہمہ درد ہا را می دانیم۔ ہر چیزے را مقامے و ہر کارے را ہنگامے است۔

پس نگاہے تند بحضار کرد۔ کہ امید وارم ہمہ شما را از شبہ بیروں آرم۔ تکلیفے می کنم قبول فرمائید۔ عمل خیلے سادہ و آسان است۔

ہمہ گفتند بچشم۔ ومن از درویش خواستم تا عمل را بجائے آرد۔

باز از شاگرد خود چنتۂ خواست و کیسۂ بیروں آورد۔ کہ این کیسہ پُر از برنج کہنہ است۔ ہر کس را مشتے از آں بردہاں می ریزم۔ بجود و بخاید و ببلعد۔ ہر کہ نتواند۔ ملتفت باشد کہ پائے شیطان درمیان است۔

پس ما را قطار کرد۔ و بر دیف مشتے از برنج بردہان ہر کس ریخت۔ ہمہ بنائے جویدن گذاشتند۔ چوں من مدعی بودم مرا استثنا داشت ما درم نیز خود را شریک من قلم دادہ خواست معاف باشد۔ قبول نہ کرد۔ کہ ما لیکہ می جویم از آں پسر تو است نہ از آن تو۔ اگر بہ سرت شوہرت بود چہ مضائقہ۔ اما چوں شوہرت نیست تو را ہم باید آزمود۔

ما درم این با ترش روئی پذیرفت و برنج را در دہان گرفت ار وار ہائے ہمہ بجنبش افتاد۔ پارۂ این آزمون را باز یچہ شمردند و برنج را مستحیل المضغ می گفتند۔ یعنی جاویدنش ممکن نیست ہر کہ می جاوید۔ و مے خائید دہان را بدرویش مے نمود۔

ہمہ بے گناہی خود را اثبات مے نمودند۔ مگر آخوند و ما درم۔ آخوند

باخندہ مجازی و ترس حقیقی دہان را بستہ۔ برنج را در دہان مے گردانید۔ عاقبت با شکایت فریاد کرد۔ کہ این چہ لجن بود۔ بدہان من انداختید؟ این دانہ باب دندان من نیست"۔ برنج ہا را بریخت۔ مادرم نیز از سختی برنج شکایت کناں ہیں کرد۔ ہمہ خاموش شدیم۔ راہ شبہ از ہر سو گشود۔ ازیں واقعہ موجب شبہ در حق مادرم شدیم۔ پیرہ زنے فغاں برداشت۔ کہ" این بازیچہائے کودکاں چیست؟ ہیچ کس دیدہ کسے با مادر و استادش این نوع گستاخی و بے ادبی کند؟ تف بر شما! بردیم پے کار خودمان شاید دزد خودش است۔

درویش گفت:۔"تا مگر دیوانہ ایم یا خر۔ کہ این طور حرف می زنید؟ در این گوشہ پول بودہ است یا نہ؟ در عالم دزد ہست یا نہ؟ اخوند و مادرم را بنمود کہ" اینہا آنچہ دیگراں کردند نکردند (شاید بہ استی پیر ہستند و تجربہ نے آیند) کسے نمے گوید کہ دزد ند پس نگاہے کاشفانہ بدیشاں نمود کہ" اینہا خود مے دانند کہ طاس گرداں مشہور را کہ ہزار فن مے گویند۔ (او برادر کوچک دب اکبر و یار غار زحل لقب داشت۔ و آنچہ را کسے نیت مے کرد پا کردہ بود۔ ہمہ را مے دانست) او گفتہ است۔ کہ برائے شناختن مجرم از معصوم۔ عملے بہتر از عمل برنج نیست"۔

حالا رفیقان۔ مے بینم کہ ہیچک از شما شیر افگن نیستند۔ شما را ترسانیدن کارے ندارد۔

اگر در این ہنر من شکے دارید۔ تکلیف دیگر خیلے سادہ تر و آسان تر مے کنم۔ کہ بکسے ضرر نرساند و کسے را دزد قلم ندہد۔ مثل سحر بر اذہان کارے کند و دزد را بپائے خود میاورد۔ از مشغول ذمہ گی و مال مردم۔ خوردن فارغ مے سازد۔ و ہمہ اینہا از روئے اختیار و رضا مے شود۔ این تکلف خاک ریزی بطاس است در این گوشہ طاس را مے گذارم و امشب چناں بشدت و سختی عزایم میخوانم۔

کہ بیاری خدا حاجی بمراد خود می رسد۔ یعنی پولیکہ بر دہ اند بجائش می آورند۔ فردا ہر کہ مے خواہد بہ بیند۔ بیاید۔ اگر اثرے و آثارے ندید ندہ یک مثقال موئے ریش من بگرد۔"

پس طاس را در گوشہ در زیر تلے از خاک نہفت و مردم در اطراف او جمع شدہ ہر یک از کار او سخنے مے گفتند۔ پارۂ مرا مانند درویش از ارواح خبیثہ و تابع سوء ظن مے شمردند پارۂ ایں گمان را در حق مادر و آخوندم مے بردند۔ بعد ازاں ہمہ از ہم پاشیدند و بیشتر وعدہ رجعت فردا و تماشائے طاس نہفتہ نمودند۔

سید اولاد حسین شاداں بلگرامی

گفتار پنجاہ و یکم

میسّر شدن مراد طاس گردان

و خیال حاجی بابا بعد از یافتن پول

از شما چہ پنہاں! من از پیدا شدن گم شدہ۔ مایوس و نومید بودم۔ اخبار غیبی طاس گرداں، ہمیں قدر و فائدہ داد۔ کہ دانستم کہ در خانۂ پدرم حقیقت پول بودہ است۔ و گمان بدی در حق مادر و آخوندم حاصل آمد۔ پیش از آں امید نداشتم۔ کہ کارے بکنند۔ ولیکن فردا دربان کارواں سرا و جمعے از دیروزیاں باز آمدند امّا آخوند پیدا نشد۔ و مادرم نیز بہ بہانۂ عیادت یکے از دوستاں غائب گردید۔ ما با جمعیت بکنج طاس نہفتہ رفتیم۔ درویش عزائمی چند با ہمامت بخواند۔ و با حرمتے خاص رمز آمیز پیش رفت کہ بہ بنیم و یشب جنیاں و پریاں کارے کردہ اند یا نہ"۔

بنام خدا زمین را بشگافت۔ سنگے بزرگ نمودار و در زیر سنگ بشادی دل من و بحیرت بینندگاں۔ کیسۂ بزرگی آشکار گردید۔

فریاد برآورد کہ" ہے جانم! ہے آفرین بر پرے و بر جنے"! کیسہ را برداشت۔ تا بہ بیند" درویش تیز نگاہ موئے ریش در گرد نمیگذارد" و بمشت من نہاد۔ کہ برو شکر خدا کن بدستِ من اقتدی۔ حق سعی مرا فراموش مکن"۔

ہمہ بر دور من ریختند تا از کیسۂ چہ بر آید۔ من بہ امید طلا گشودم نقرہ در آمد۔ ز نگ غم رنگ چہرہ ام را تار و دلم را تیرہ ساخت

پانصد ریال در کیسہ بود پنجاہ عددش را نیاز چشمان درویش تیز نگاہ کردم۔ کہ "بگیر! خانہ آبادان! اگر بیشتر مے بود۔ بیشتر مے دادم با اینکہ ایں دہ یک نہادۂ پدرم نیست۔ اما باز خانہ آبادان! بسیار بسیار ممنون و متشکرم"۔

درویش۔ از حرکت من خوشنود باسائرین پدرود نمود۔ دربان کاروانسرا بماند۔ و روئے بمن کرد کہ راستی امروز سحر کردیم۔ من بتو نگفتم۔ کہ ایں درویش خیلے نقش است؟ مرد کہ اعجاز دارد۔

گفتم:۔ آرے ہرگز مرا باو ایں امید نبود۔

چوں چشم بنقود افتاد۔ رگ طمعم بحرکت آمد۔ بعلی محمدؑ گفتم:۔ "باید کار ہارا بمرافعہ کشانید۔ ہمیں طور کہ پانصد بدستم رسید باقی نیز بدستم خواہد آمد۔ تو نیز شہادت میدہی۔ کہ ایں اقل قلیل ارث کربلائے حسن است"۔

علی محمدؑ گفت:۔ رفیق! آنچہ بدستت افتاد غنیمت شمار"۔

آمدیم بر سر قاضی:۔ اولاً یقین را باید بدہی شک بخری۔ آں ہم بدستت آید یا نیاید۔ یقین بداں کہ بعد از مخارج خواہند گفت برو بدصلح کنید۔ سر مردم را بدرد نیاورید"۔ وانگہے مگر نشنیدہ کہ "ہمہ کس را دندان بترشی کند شود۔ مگر قاضی را کہ بشیرینی کند گردد"۔

بعد از استخارہ و استشارہ بقرار برشنیدن نصیحت علی محمدؑ دادم چہ مدعی۔ مادر و آخوندم بودند۔ و در تعاقب آں احتمال داشت کہ مبالغے دشمن بہم رسانم۔ و در آخر مورد طعن و لعن ہمہ گردم۔

بناصح خود گفتم "ہر چہ در اصفہان دارم مے فروشم و بایں نیت کہ دیگر بدینجا برنگردم۔ مگر اینکہ وقت و حال خیلے مساعد باشد اصفہان دیگر مرا نخواہد دید۔ مگر با قوت و قدرت"۔

من ایں سخناں را باحدت و خشم میگفتم۔ و خبر نداشتم کہ طالع چگونہ برائے بجان آوردن آرزویم مے کوشد۔

علی محمدؑ:۔ نیتم را پسندید۔ چہ پسرے داشت دلاک و بہتر و بارواج تر

از دکان ما جائے برائے او نبود۔ تکلیف خریدن دکانم کرد۔ و با ستصواب اہل خبرہ۔ دکان و اسباب دکان را با وفروختم۔

در باب خانہ چوں خواستم نام نیکی بگذارم (و خیلے ہم لازم داشتم لہذا تمسکش را نگاہ داشتم۔ و خانہ را با سبابش بمادر سپردم۔

چوں دکان را از علی محمدؐ کہ او نیز مانند پدرم اندوختہ داشت گرفتم ہمہ کس مے داند۔ کہ با آں پول بہ از آں دکان از حیثیت جاء و دکان خریدن ممکن نبود۔

ہمہ با ہم صد تومان شد۔ بطلا بدل کردم۔ تا سنگینی نکند۔

قدرے را برخت و لباس خرچ کردم۔ استرے خریدم نہ اسپ بجہت اینکہ از طریقت شمشیر بندان سیر شدہ بودم۔ بعد از ہمہ زحمات در آں راہ و بعد از قضیۂ قم۔ طریقت خرسواراں را ترجیح مے دادم کہ اسب شمشیر طپانچہ۔ تفنگ۔ دیگر بکارم نمے خورد۔ کلاہ را نمے شکنم زلف را مے تراشم بجائے شال با جوزگرہ۔ شال شل و مل بستہ و عمامے گذارم۔ بجائے قبائے کمر چیں قبائے بغلے میپوشم۔ (تا خلائق ہمہ دانند کہ مومن شدہ ام) بعوض طپانچہ۔ لولۂ کاغذ بر کمرے زنم۔ بجائے پالسقہ قرآں حمائل می اندازم۔ بجائے ارسی۔ کفش بے پاشنہ بپا میکنم۔ بجائے لوطی۔ اجلافی و قشنگی۔ ژولیدہ۔ کوریدہ خمیدہ قد۔ دیدہ بر زمین۔ دست بر شال۔ بے جوارب۔ پا بر زمین کشاں۔ در رفتار بے تبختر می شوم چشم مردم ہمہ بظاہر است۔ ظاہر خود را میآرایم۔ آں وقت اگر ہر نامربوطے ہم بگویم۔ بجائے مربوط بخرج میرود۔ علی الخصوص از دہن مردے مرتاض نما۔ ریا خوباد ستار و شال بزرگ و با آہ و نالہ و ذکر سبحان اللہ بیروں آید۔ اگر احیاناً در مقابل مردے دانا افتم۔ باسکوت خود را عالم قلم مے دہم۔

چو در بستہ باشد چہ داند کسے
کہ جوہر فروش است یا پیلہ ور

وانگہے خواندن مے توانم۔ در سایۂ مواظبت در اندک مدت نوشتن

ہم مے آموزم۔ بنائے قرآن نوشتن مے گذارم۔ وبدیں سبب شہرت می اندوزم۔
بارے بدیں تفکر بودم۔ تا اینکہ وقت سفر رسید۔ ہمہ بگوشم می گفتند۔
از تاثیرے کہ در دل میرزا ابوالقاسم قمی کردہ استفادہ و استفاضہ کن۔ کہ
از ہمہ کس بہتر دراین عالم وآں بکارت مے خورد۔ او قابل این است۔ کہ تورا
بہ یکے از مجتہدین سفارش کند۔ تا محرر یا نوکرش باشی وراہ وچاہ ملائی را نیک
بیاموزی" وانگہے بعد از رہائی از بست چوں زود از او جدا شدہ بودم۔
در دیدنش بر من قرض بلکہ فرض بود۔ گفتم کہ ہدیہ خوبی ببرم۔ تا نگوید
فراموشم کردہ۔

بعد از خیلے اندیشہ۔ رائم بخریدن جانمازے قرار گرفت۔ خریدم درحقیقت
در راہ وبروئے قاطر۔ زیر انداز خوبی بود۔

ہمہ ہیچ سفر سازشد۔ ظاہر ملائی از سر کہ ہفت سالہ ترش تر بستن القاب را
برخود بوقت مرہون گذاشتم۔ چہ لقب حاجی گری مادر زادی۔ لقداً کفایتم میکرد۔
یک کار باقی ماندہ بود۔ ادائے وجہ کفن ودفن پدر۔ راستی تصور کردم کہ
"با آں نہیب وغارت خویشاں ایں خرج سخت دشوار است بارہا در دلم آمد۔
کہ بے خبر از اصفہان بردم۔ وایں بار را بدوش مادر وآخوند اندازم۔ اما حسن
نیت وپاک دلی نگذاشت۔ گفتم باایں حرکت البتہ موجب دشنام پدر سوختگی
اصفہانیاں مے شوم۔ کہ بد دشنامے است" بنا بر ایں بے تاب بہ نزد ملائے
دگر یہ کن۔ مردہ شو۔ گور کن رفتہ مزد ہمہ را دادم۔ واز ہمہ حلیت طلبیدم

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاہ و دوم

وداع حاجی با با مادر خود را و محرر شدنش بہ خدمت یکے از بلایاں

مادر را بے دلواپسی وداع کردم۔ آں ہم گویا چنداں دل نگراں نماند۔ چہ او در خیال خود بود۔ و من در خیال خود۔ از خدا می خواستیم کہ بکار یک دیگر مداخلہ نداشتہ باشیم۔

با مدادے سوار بر استر تا یک نیزۂ آفتاب بلند شود۔ مبالغے راہ قم را پیمودہ بودم۔ دلم بسیارے می خواست۔ کہ قدرے در راہ لنگ کنم۔ بخصوص در کاشان امّا از ترس تضیع وقت بہ بیہودگی روز نہم۔ بار دویم باز بگنبد معصومۂ قم دیدارے تازہ کردم۔

قاطر را در کاروان سرا بستم۔ و پس از وارسی بکاہ و جَو ش پیشکشی را در زیر بغل و رو بخانۂ مجتہد نہادم در خانۂ مجتہد باز بود۔ و مانند در خانۂ سائر بزرگان۔ کبر و ناز و حاجب نداشت۔ ہر کس میخواست می آمد۔ و ہر کہ مے خواست مے رفت۔ جانماز را در کفش کن نہادہ۔ و بہ اطاقے کہ مجتہد در گوشہ اش خزیدہ بود داخل شدم۔

فی الفور بشناخت تازہ نمودم۔ با اعزاز و اکرام در زیر دست خود نشاند۔ و از شدت میلے کہ بکفیت کار و بارم داشت بہ تفصیل استعلام و پرسش عالم نمود۔ من ہم بہ تقریر و تطیر جوابے دادم و از استخلاصم در سایۂ او اظہار امتنان کردم۔ گفتم:۔

اکنوں دلم از ہمہ راہ سیر شدہ۔ وطریقۂ عباد و زہاد پیشہ گرفتن۔ واز امور دنیوی با عمال اخروی پرداختن۔ و در سلک علما عمر گذرانیدن می خواہم اگر بوساطت سرکار جائے معین شود کہ بقیۂ عمر را در خدمت شرع شریف بسر برم۔ اجر ایں مسئول عند اللہ وعند الرسول ضائع نخواہد ماند۔"

مجتہد قدرے بتامل فرو رفت۔ پس از آں گفت۔ کہ "امروز صبح از ملا نادان۔ کہ یکے از علمائے مشہور طہران است۔ کاغذے بمن رسید۔ آدمی لازم دارد۔ کہ ہم محرر او باشد و ہم نوکر۔ یعنے ہم سواد داشتہ باشد۔ و ہم کاروان۔ امر درس و تربیت و ترقیش را ہم متعہد است۔"

از استماع ایں نوید دلم طپیدن آغاز کردیم۔ کہ منتہائے آرزویم ہمیں بود باخود گفتم "بگذار دستم بگوشۂ دامان ملائی بند شود۔ بعد از آنکہ سوار خر خود شدم۔ میدانم چہ مے شود۔"

بے ہیچ تردد۔ اظہار شکرانہ و التماس ہمت نمودم۔ با دست خود سفارش نامہ نوشت۔ و مہر کرد۔ و بدستم داد۔ کہ "زود بہ طہران برو کہ مبادا تا تو برسی دیگرے ایں لقمہ را ربودہ باشد۔ ملا نادان عماد الاسلام است و پہلویش خیلے چرب۔"

شادمان دستش ببوسیدم۔ و با شکر گذاری گفتم "اکنوں التماس دیگر دارم۔ و آں ملنجے برسم نیاز آوردہ ام۔ کہ در ہنگام نماز بر روئے آں از گوشۂ خاطر عالی محو نشوم۔"

گفت "حاجی خانہ آباد ان۔ ہمیں قدر کہ مارا فراموش نکردی بس است۔ احتیاج بایں زحمتہا نبود۔ اگر رضایت مرا میخواہی امر بمعروف و نہی از منکر را از دست مدہ۔ علما را دوست بدار عرفا را خوار شمار۔ بیش ازیں از تو نمے خواہم۔"

پس اذن خواستہ بکاروان سرا رفتم۔ و بے آنکہ بزیارت حرم یا ملاقات

دوستان روم۔ سوار شدہ درہماں شب بہ (پل دلاک) و از آنجا بہ (طہران) رفتم۔

شام گاہے بطہران رسیدم و برائے ندیدن قبر زینب از دروازۂ قزوین داخل شدم۔ بیمن اقبال دربانان مرا نشناختند۔ و مانند سائر اوقات ماموریم۔ بسلام نہ ایستادند۔ در حقیقت نسقچی را در لباس آخوندی دیدن بے تماشا نیست۔ از میدان و بازارے کہ وقتے بجز صورت دیگر در آنجا جلوہ گر نمے بود۔ بے آنکہ کسے بصورت مبارکم ملتفت شود بگذشتم راہ خانۂ ملانادان را پرسیدم بیش از آں مشہور بود۔ کہ کسے نشناسد شب را در ہمسایگیش در کارواں سرائے ماندم۔ و برائے تہیہ حضور صبح را بحمام رفتہ۔ دست و پا و ریش را حنا بستہ۔ رختے عوض کردہ بدر خانہ اش رفتم۔

خانۂ ملانادان در پشت مسجد شاہ۔ نزدیک خانۂ زنبورکچی باشی و مانند ؎ در سرائے مغاں رفتہ بود۔ و آب زدہ۔

دہلیز و حیاطش سنگ فرش۔ اطاقہا نہ پر محتشمانہ و نہ پر فقیرانہ فرش گسترد۔

در تالار روبروئے حوض۔ آخوندی نشستہ بود۔ پژمردہ رخسار بیمار دار پنداشتم کہ ملانادان است۔ امّا چوں نوکران گفتند۔ کہ "آقا در اندرون است۔ حالا بیروں مے آید۔ دانستم نہ آنست۔

داخل تار شدم و برائے اینکہ با آخوندی برتری شاں نشاں دہم بہ نشستم در صحبت باز شد۔ من با دو کلمہ دانستم۔ کہ آخوند از وابستگاں ملانادان است۔ امّا آخوند بسیار کوشید کہ بداند۔ امن کیستم نتوانست۔ سوالہائے عجیب و غریب و موجب حیرت درمیان واقع شد۔

آخوند:۔ گویا شما تازہ بطہران آمدہ اید؟

من:۔ بلے جناب۔

آخوند:۔ البتہ اینجا خیلے وقت خواہید ماند؟

من :- خدا مے داند۔
آخوند :- طہران جائے خوش گذرانی است چنیں نیست؟
من :- چنیں شنیدہ ام۔
آخوند :- اما در طہران تنہا بہ آدم بار مے گذرد۔
من :- ہمہ جا ہمیں طور است۔
آخوند :- اگر خدمتے بہ بندہ دارید حاضرم۔
من :- خیر لطف شما زیاد۔ خود آقا را مے خواہم بہ بینم۔
آخوند :- چہ آقا چہ من۔ تفاوت نمے کند۔ حمد خدا دست شکستہ نیستم۔ بار خواہ شما و بہر طور۔ بہر بہا کہ بخواہید ممکن است۔
من :- بندہ تاجر نیستم۔
آخوند :- تاجر بودن لازم ندارد۔ ہمیں قدر کہ مردے ہستید۔ غریب و راہ و چاہ را نمے دانید۔ خدمت کردن بشما بر ما فرض است مگر غرض وقت گذرانی است؟ خواہ یک سالہ۔ خواہ یک ماہ یا برائے یک ہفتہ و یک ساعت ہم باشد۔

ازیں سخن یک زدہ شدم۔ چہ خیلے گوشہ دار بنظرم آمد و دست و پائے می زدم۔ کہ بگویم (مزد حق بیانا) تا گاہ سر و کلہ ملا نادان پدیدار شد۔

ملا نادان مردے بود۔ پا بچہل۔ خوش اندام تازہ رو۔ ریشش از شدت حنا و رنگ بغایت سیاہ مثل پر پرستو شانہ زدہ چشمانش سرمہ کشیدہ۔ عمامہ بزرگ با پیچشی غریب بر سر۔ عبائے شوستری لطیف در بر۔ قالب و قوارہ اش قابل تو پچیگری و فراشی۔ اما بعد از گفتگو۔ از فصاحت بیان و نرمی سخنانش معلوم شد کہ درشتی و تندی نوکر بابان را ندارد۔

بچالاکی برخاستم۔ و کاغذ مجتہد را بدستش دادہ بایستادم۔ نگاہے بعنوان کاغذ کرد۔ و نگاہے بصورت من تا مناسبت رسول و مراسلہ را دریابد۔

چوں نامہ را بخواند۔ چہرہ اش بشگفت و گفت "خوش آمدی و سرکار آقا چہ مے کردند؟ انشاء اللہ مکروہے ندا شتند"؟

من ہم بے تکلف گفتم :- الحمد للہ صحیح و سالم بودند۔ سلام بسیار رسانیدہ اند"

نامہ را باد قت تمام مطالعہ فرمود۔ اما از مضمونش چیزے نگشود۔ بعد ازاں عذر غلیان نیاوردن خواست۔ کہ چوں من خود غلیان نمی کشم وغدغن کردہ ام کہ بہمان ہم ندہند۔ تکلیف ما اہل شرع این است کہ از آنچہ شائبہ نہی ومنع رود۔ کف نفس نمائم۔ اگرچہ در حرمت غلیان نص صریحی نیست۔ واز مسکرات بودنش ہم مشکوک است ودر نزد اہل تسنن وتشیع ہر دو استعمال آں خیلے متداول است۔ اما چوں احیانا کیفیتے خمار دارد مے دہد وباعث نوعے دوار مے شود۔ لہذا احوط اجتناب از آں است۔

پس از صوم وصلوٰۃ واز سائر عبادات وطاعات خود در سخن گشود۔ ومن باخود مے گفتم کہ "لقمہ کہ مجتہد قم گفتہ بود۔ چنداں ہم چرب نباید باشد" صورت بیان وعیان او را قیاس کناں دانستم کہ سادگی بیرونش با تکلفات درونیش منافی نباید باشد۔ اما از وتازگی صورتش را با آنچہ گفتہ بود موازنہ کردم۔ گفتم آقا نباید چنداں پابند قوانین پرہیز گاری خود ہم باشند۔ البتہ۔ اہ تاویل شرعی را خود نیکو مے تواند جست۔ وبا ایں ظاہر سازی در معنے۔ باید خیلے نقش باشد۔

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاہ و سوم

تدبیر ملّانادان در اندوختن پول

آخوند از اطاق بیرون رفت۔ و ہمیں کہ ملّانادان مرا با خود تنہا دید۔ کاغذ مجتہد قم را از جیب بر آورد کہ بموجب ایں سفارش نامہ تو را در نزد خود نگاہ مے دارم۔" از حال و کیفیتم سوالے چند نمود۔ و از جوابہائم خیلے حظ کرد۔

پس سر مسئلہ بایں طور کشود۔ کہ ما مدتے بود۔ مانند تو کسی را مے جستیم۔ اما نمے یافتیم۔ ایں اخوند کہ حالا از اطاق بیروں رفت معاون و دستیار من است۔ اما بسیار ناپاک است۔ آدمیٔ دلم میخواہد کہ مال مرا مثل مال خود بداند۔ و با لقمۂ نانے کہ مے خورد قناعت کند۔ و زیاد طلب نباشد۔"

چوں غرض من (چنانچہ بہ مجتہد قم گفتہ بودم) باز ہد و پارسائی و در زیر دست علماء ماندن بود تا برجائے پا برجا شوم۔ جواب دادم۔" سرکار آقا من آدمی جہاں گشتہ و جہاں دیدہ ام۔ تکلیف خود را میدانم و انشاء اللہ مرا در خدمتِ خود آدمی۔ راست کار و درست رفتار بدنخواہ فرمان بردار خواہید دید۔"

گفت:۔ تو ہم آسودہ باش۔ کہ در خانۂ من سعادت دارین نصیب تو خواہد شد۔

اوّلاً بدانکہ من عماد الاسلام و قدوۃ الانام۔ نخبۂ ملت حنیف شرع شریف انموذج دین احمدی و ملت محمدیم۔ اجتہادم بہمہ

جاری و فتاوی و احکام ہمہ سارے است۔ شاربین خمر را حد
مے زنم زانیان محصنہ را رجم مے کنم۔ در امر معروف و نہی از منکر
و تالیف قلوب و موعظہ و خطابت و جید و فرید م۔ حاجی بیضۂ اسلام
و رہنمائے خواص و عوام۔ آیت صائم النہار معنے قائم اللیل ام غسل
و وضو یم عبرۃً للناظرین و صوم و صلوٰتم اُسوۃٌ للسائرین است۔ و
بحکم اجتہاد خود۔ از استعمال آلات و ادانی مفضض و مطلا محترزم
و از اکتسائے کسوۂ اقمشہ و حریر مجتنب۔ و مواظب تعبد۔ و ملتزم
تہجدم از غلیان و انغیہ متنفرم۔ باز ئے نرد و گنجیفہ و شطرنج و سائر
ملاعب و ملاہے را منکر۔ چہ ایں گونہ مناہے و مکارہ مضر آداب
دیانت و مشتغل اوقات طاعت و عبادت است۔ پارۂ اجامرہ و
اوباش و رنود در باب تخفیف تکالیف روزہ از قبیل تجویز غلیان کشیدن
و مسطکی خائیدن از من استفتا نمودند۔ اما بجز جواب "لا" چیزے
نشنودند۔ سرشان را با عصائے لا شکستم۔ کہ روزہ خوردن (دور از جناب)
گہ خوردن است و باید روزہ را گرفت۔ و نماز را کرد۔ تا چشمشاں کور شود۔
اگر شارع مقدس حکم فرمودہ بود۔ کہ مدت افطار یک ہفتہ باید باشد۔
ہر آئینہ اولین روزہ گیر و آخرین روزہ گشا من بودم۔ حاشا و کلا۔ اگر دہان بہ
لَا وَلَعَلَّ مے کشودم۔

اگرچہ ایں قدر شدت در پرہیز گاری بمذاق من گوارا نمے نمود۔ اما باز از
استحسان از ظاہری دریغ نداشتم۔ و بمناسبت مقام اظہار استغرابی مے نمودم۔
کہ خیلے حظ میکرد۔

از نشاء استحسان و استغراب من سر گرم۔ شروع بسخنان آشنا کرد۔
کہ پارسائی من بہ بیں تا بچہ حد است۔ کہ از زن گرفتن اجتناب کردم۔
و کمال نفس من در ایں باب از درجۂ کمال نفس حضرت
ختمی مآب گذشتہ است۔ کہ آنجناب در تعدد زوجات از حضرت
سلیمان گذشت۔ و من در ترک تزوج از عیسیٰ در گذشتم۔ کہ یکے ہم ندارم۔

دراین خصوص بحدیث شریف (خیرامتی بعدی رجل خطب)
عمل کردہ ام اگرچہ سنت نکاح بجا نیاوردہ ام۔ اما از ثواب این سنت
محروم نیستم دیگراں را بمناکحت ومزاوجت مے رسانم و تورا مے خواہم
دریں ثواب شریک سازم۔
اگرچہ درکشت زار این ہنراز کشاورزاں چغندر وگزر ہم کم سررشتہ تر
بودم۔ امّا باز سخنانش را تصدیق کناں روئے رضا نمودم۔ واو دنبالہ سخن را
بدیں نوع کشید۔

درمیان خود مان باشد۔ ملا باشی مردکہ خیلے خرے است۔ از
وظائف اسلام بقدر یک فرنگی ہم خبر ندارد۔ تا چہ رسد بقلع وقمع
این گونہ مواد مُہم ودرہم؟ بندۂ شما ملانادان منافع عوام را باقوانین و
اساس شرع مطابق وموافق کردہ بقوت تتبع احادیث و اخبار
اجتہادے نمودم۔ کہ بے ضرر واضرار منافع عرف باقوانین شرع جمع
آیند۔ مے دانیکہ در مذہب شیعہ (اثنی عشر) متعہ (یعنی نکاح موقت)
بہرقدر مدت کہ باشد جائز است۔ درنزد ملا باشی زمزمہ کردم کہ
"در شریعت سمحہ سہلۂ ما چرا باید با تجویز متعہ۔ از عہدۂ پیشگیری این
فسق وفجور بر نیاییم؟ چارۂ این درد آسان ومرد میدان این چارہ
ملانادان است۔

ملا باشی کہ در ہر کار خر حساب است۔ و در حساب کار خود خیلے روباہ است۔ تکلیف ما پسندید۔ چہ خیر خود را در آں دید

۔راہ ایں شریعہ را
دست اجتہاد من گشاد۔ و ایں فکر از خیال بکر من زاد۔ و ملا باشی ہیچ بہرہ از آں بمن نداد۔ و ایں تدبیر ہم باسم او بقلم رفت من ہم۔ رغماً لانفہ۔ قصد آں کردہ ام۔ کہ زمام حل و عقد ایں کارخانہ ابداع را بہ نفسہ در دست گیرم و خدمتے خاص بعوام کنم و لے زینہار ایں راز را بسر پستہ دار۔ کہ ملا باشی بوئے برد۔ آنچہ از دستش بر آید فرو نمی گذارد۔ شاید عاقبت ما را اخراج بلد کند۔

ملا نادان مشغول ایں سخناں۔ و من سراپائے او را نگران باخود می گفتم۔ آیا ایں گونہ آدم مے تواند۔ عماد الاسلام شود؟ مجتہد کذائی قدم در حق ایں یا روآں چیز ہا نیکہ گفت۔ آیا راست است؟ امّا چوں در جادۂ شرع ہنوز پائے بر جا نشدہ۔ از مراتب متشرعین بے خبر بودم ناچار تصدیق سخناں وے نمودم۔ و او مطلب را بایں طریق پے کرد۔

من مواجب علاحدہ بتو نمے دہم۔ امّا ہر چہ دلت بخواہد در خانہ ام موجود است۔ تنگی نمے کشی۔ مزد پائے ہم مے گیری مفت چنگ تو۔ وقتیکہ مہمان دارم بسر پائے مے ایستی۔ نوکری و در سائر اوقات مے نشینی و محرری"۔

ملا نادان از افادات باز ایستاد۔ و منتظر کہ من چہ جواب خواہم داد بحکم غامض بودن و خیلے آب بر داشتن مسئلہ تاملے مے بایست مرا ہوائے آنکہ از مردم کنارہ گزینم۔ و در کنج عبادت بکار نماز و روزہ پردازم۔ زیلوئے مدارس و بوریائے مساجد شوم۔ و امیدوار بودم۔ کہ مخدومے تارک دنیا و طالب عقبےٰ پیدا کردہ ام معلوم شد کہ مخدومم در حرص جاہ۔ و حب مال و منال دنیا از ہیچ بدنامی ننگ ندارد۔ و بہ ننگ نام ناموس و شرع مے گذارد مال دنیا را بیا بد از ہر راہ و از ہر دری کہ باشد شہرت دست بدہد بہر اسم و بہر رسم کہ آید۔ من ہم خادمے چنیں مخدومی۔ و سالک چنیں مسلکے بودم۔ امّا چوں حالم پریشان تر از آں بود کہ ترک این تکلیف را بآسانی گفتن بتوانم و محرری مردیکہ در پائے تخت بعماد الاسلامی شہرت داشتہ۔ خیلے نقل است۔ ناچار و نادہ بقضا و تن برضا در دادم۔

پس از اں گفت۔ کہ "انشاء اللہ در ایں باب عریض و عمیق۔ صحبت خواہیم داشت۔ اکنوں مرا ملا باشی خواستہ است۔ باید بروم"۔ در وقت بیروں رفتن گفت کہ "من از جاہ و جلال خوشم نمے آید۔ و زیاد از لزوم نوکر نگہ نمے دارم"۔ و راست مے گفت۔ خادم و حشم آقا عبارت بود از یک آتش پز۔ و یک نوکر باسہ اسم۔ ناظر و فراش و میر آخور۔ در سر طویلہ اش بیش از یک خر سفید نبود۔ کہ میگفت "بہزار مشقت گیر آوردہ ام۔ چوں خر سفید نشاں تشخص و اعتبار است۔ و مشتریش و بدست آوردنش دشوار چوں کاروبارم روز بروز ترقی و اعتبارم در تزائد است۔ انشاء اللہ

بعد از تحمر تبغل ہم اختیار خواہم کرد۔ استرے میخرم" من این فرصت را غنیمت شمردہ گفتم۔ کہ" اگر سرکار آقا میل داشتہ باشند۔ قاطرے از بندہ حاضر است و موافق دلخواہ سرکار" بعد از گفتگوئے قرار براین شد۔ کہ او بسمت خادمی بر قاطر من و من بسمت مخدومی بر خر آقا سوار شوم۔ وچنیں کردیم۔

شاد آں بلگرامی

گفتار پنجاه و چهارم

دفتر دوم متعه خانه شدن حاجی بابا

همیں که دستور العمل معین گردید۔ ملا نادان شخص مرا بزنان و شخص زنان را به من معرفی کردن خواست۔ تا سر رشتهٔ کاسبی از کار و بارشان پیدا کنم۔ و بآیند و روند در توصیف و تعریف شان نامه عملے بنویسم۔ و چند و چون ارزش و مقدارشان را معین سازم۔

نخست ببازار رفته قبا و دستار و عبا و شال خود را بصورت آخوندان آراستم۔ بعد ازاں بمتعه خانه رفتم چون از پیش خبردار بودم۔ سرزده داخل شدم۔

متعه خانهٔ محقر خرابه بود منحوس و خراباتیاں بقلیان کشیدن مشغول۔ از دیدارم۔ رویها پوشیدند۔

سلام دادم۔ که "اے بانوان حرم سرائے عفت! ملا نادان مرا بخدمت شما فرستاده و معلوم است۔ از برائے چه؟ پس ایں روگرفتن از برائے چیست؟ و از که؟

از در التفات در آمدند۔ که "خوش آمدی سایه ات از سر ما کم نشود۔ انشاء اللہ قدومت مبارک است و آغوزت بخیر"

پس دو تن پرده از رخسار بر انداختند و گلزار جمال را عرضه ساختند دیدم۔ که شاخ گل نسرین شان را از گردش ایام خزان است و چراغ لالهٔ شان را از دم سرد روزگار آفتها با همه وسمه و سرمه و خط و خال

شکنج عذارشاں از دور نمایاں بود۔

باگشایش روچناں تنورۂ قہقہہ بر رویم تو فانیدند۔ کہ کم ماندہ بود پرتاب شوم۔ بے اختیار گفتم "روئے بپوشید اے قمران خانگی کہ عقل را بدیوانگی رہ نمائید۔ چشم بد دور۔ ایں چہ چشماں نیکوست۔ چشم زخمے باید۔ ایں چہ خال عنبریں است! سپندے بسوزانیم۔ باطل السحری لازم است۔ آتش نہ تنہا بجان من۔ بل بجہاں زدید۔ پیش ازیں منگرید۔ کہ چیزیم مے شود اما شمارا بخدا آں سہ دیگر از کجا؟ و آں ہمہ استغنا از چہ راہ؟

(حیف نبود کہ رخ خوب بہ برقع باشد)

آں دو روئے بازاں بر او تازاں کہ "حق دارد ایں درگاہ کبر و ناز بر نمے دارد۔ درگاہ نیاز است۔ ہیچ چیز ما نباید از آیندہ و روندہ پنہاں باشد۔ تا چہ رسد بروئے مان؟ و انگہی نہفتگی دیدار باعث کسادی بازار و مایۂ سرکوب یار و اغیار است"۔

گفتم شاید چشم من شور است۔ با اینکہ قابل دیدار نیستم" رخسارہ کہ ماہ افلاک از شرم او بمیغ است۔ از آخوندی مفلوک پوشیدن دریغ است۔

با التماس من و اصرار آں دو تن تاب نیاوردہ گفت "خوب حالا کہ باید پردہ از کار برداشتہ شود۔ بگذار آنچہ در دیگ است بچچہ آید۔ باہزار غنج و دلال نقاب از جمال برداشت۔ چہ دیدم؟ مخدرۂ عصمت سرائے حکیم باشی شاہی۔ مخدوم قدیم بندگان پناہی۔ میرزا احمق۔ خروشے حیرت آمیز بر آوردم۔ کہ سبحان اللہ!

(آنچہ مے بینم بہ بیداری ست یارب یا بخواب)

چشم مالیدم کہ منم و او یا کارپری و جادو۔

گفت: عجب بازار۔ من ہمانم۔ کہ میدانی۔ اما تو کہ قاتل شوہر منی بایں لباس زہد و تقوی چہ کار؟

من :- مگر شوہرت را چہ شد- مرا از مرگ شوہرت چہ خبر؟ وقتے خادم مخدومم بودیم آں وقت گذشت- یادش بخیر- او مرد خدا بیامرزد شما زندہ- آید- خدا عمرتاں دہد!

خانم :- تجاہل دندانم کاری مفروش- تو باعث مرگ زینب شدی مرگ زینب سبب ریش کندن حکیم- وریش کندن حکیم سبب فلاکت او وفلاکت او سبب مرگش شد- پس سبب مرگ حکیم تو شدی- یعنے تو اورا کشتی-

من :- بندہ چہ تقصیر دارم؟ چہ خاک بسر کنم؟ صد فرسنگ از شوہرت دور تر بودم- از صد فرسنگے چگونہ مے توانم اورا کشت؟ گناہ ایں

(خرے زاد و خرے زید و خرے مرد)

را ہم از چشم من باید دید؟

خلاصہ گفتگوئے ما بدراز کشید- زناں گویا از ترس گذشتن وقت رواج بر آشفتند کہ "بس است- دعوا را کوتاہ کنید" (ہمانا فرض ترا ازایں ہم کار داریم) چہ دردسر"

پیش از آنکہ دست بکار زنم- زن حکیم را گفتم :- کہ "از حال وکیفیت خود مرا آگاہ گرداں"

گفت :- می دانی کہ من وقتے در اندرون شاہی خیلے نقل داشتم پادشاہ بر ایم مے مُرد- حُسنم از ہمہ بیش ورتبہ ام از ہمہ پیش بود- امّا از بازے فلک غافل نتواں ماند- زن تو باندرون آمد- بہ نیروئے کش وفش وبقوت فند وفعل بادشاہ را از دست من بربود واز ترس اینکہ مبادا آب رفتہ ام- باز بکوئے آید- تا از اندرون بیرونم نکرد- نیارمید- پادشاہ مرا بحکیم باشی بخشید- از بہشت بجہنم- یعنی از میان مشک وعنبر بمیان ملبجون ومرہم افتادم از حکایت زینب درگذریم- من حوصلہ روضہ خوانی ندارم-

حکیم باشی ہم مرد۔ بعد ازاں خیلے کوشیدم۔ کہ باز راہے باندروں پیدا کنم۔ و نام بگوش شاہ برسانم۔ اما ہیہات! زن فتانہ۔ نہ چناں راہ چشم و گوش را بستہ بود۔ کہ ممکن باشد اے میرزا حاجی بابا! منکہ بکندن ریش بادشاہ مقتدر بودم ریش شوہرم را کندند۔ ناچار در کوچہ و بازار براغ خریدارم افگندند۔

پس از طالع زشت۔ و واژونے سرنوشت شروع کرد۔ بہایہائے گریہ کردن۔ دلدار یش دادم۔ کہ "غم مخور۔ جوانی برنے گردد۔ اما ایام آں تواند برگشت۔ ایں کلبۂ احزان روزے برایت گلستاں مے شود بیارے خدا جد و جہد می کنم تا شوہرے خوب برایت بجویم۔ و تورا از ایں رنج واندوہ رستگار سازم"۔

آں گاہ خندیدن گرفت۔ و بشوخی گفت۔ نادرست! میدانی کہ ہنوز وقت من نگذشتہ است آہوئے چشم نرمیدہ۔ کمان ابرویم زہ نزدہ آئینہ بلورنیم از طاق نیفتادہ۔ کوزۂ حقۂ نافم ہنوز خیلے آب مے گیرد"۔

او موبمو شرح حال حسن و جمال خود مے کرد۔ و من با چہار چشم حیرت زدہ بحال جمال و جوانیش نگراں۔ اورا از نخوست برجے۔ و از ماہیت دُرجے بیش نمے دیدم۔ دلم می خواست کہ انتقام زینب را از او بکشم۔ کہ خیلے خونابہ اشک چشانیدہ بود۔

آں دو زن نیز شرح حال خود بگفتند۔ یکے زن زرگرے بودہ است کہ شوہرش را بجہتہ دزدی چند مثقال طلا از شمعدان پادشاہ بدم توپ گذاشتہ بودند۔ دیگرے شوہرش بجہت خلاصی از پنجۂ شاہ۔ زن خود را گذاشتہ بہ مملکت روس فرار کردہ بود۔

در آخر سینہ و ناف و ساق خود را نشان دہاں زیبائی و رعنائی و ہنر خود را در عرضہ داشتند۔ و من ہم اسم و رسم و خواص و قیمت

ایشاں را در جریدۂ عمل خود ثبت کردہ طوق ایفائے خدمت ہر یک را
جداگانہ بگردن گرفتم۔
در وقت بیروں آمدن از خانہ یکے از دور فریاد برمیآورد:۔
"فراموش نکنی۔ کہ من ہجدہ سال بیش ندارم"
دیگرے میگفت: "پیوستگی ابر و یم را فراموش مکن"
گفتم اے بچشم! اے بچشم! خاطر جمع باشید۔ خواہان پیدا بشود ؎
(من حدیث ہمہ از سرو و گل و لالہ کنم)
در دل خود گفتم: "ثلاثہ غسالۂ مردہ شو بردہ پس بکثافت بشرہ و عنق
منکسرۂ ایشاں خنداں و برائے خنکی دل۔ ہاں سہ کندۂ تنور دوزخ۔
و مترس بستان برزخ۔ دشنام دہاں پے کار خود گرفتم"

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاہ و پنجم

ملاقات حاجی بابا با عثمان آقا کہ اورا مردہ اش انگاشتہ بود وزن دادن باو

بعد از ترتیب دادن مقدمات کار خود برائے برگردن کیسہ ملا نادان بہ جانب کاروان سرائے کہ بیشتر از ہمہ جا محل آیندہ و روندہ بود۔ روان شدم۔ در نزدیکے کاروانسرا۔ اشتران و استران بسیار گرانبار و جمعے دستار بند بصورت زوار دیدم۔ چوں آمدن کاروان خراسان خبر داشتم۔ دانستم کہ زوار مشہد اند۔ در گوشۂ ایستادم تا غلغلہ و ہا ہوئے کاروانیاں فرو نشست۔ داخل صحن کاروان سرا شدم و با امید اینکہ بیاری بخت بیکے از آشنایان مشہد بر خورم چشم بہر جانب مے چرانیدم۔ و بدقت ہمہ را مے نگریستم۔ اگرچہ بعد از کتک خوردن من و ترک مشہد لباس مشہدیاں خیلے تفاوت کردہ بود۔ اما در شناختن آدم ماہر بودم۔ و ہیولا و ہیئت مشتریان مشہد چناں در نظرم بود کہ بمحض دیدن ہر کدام بود مے شناختم۔

از شکار نومید و در کار برگشتن بودم۔ ناگاہ یک عدد بینی بزرگ باغوزے عظیم۔ و شکمے گندہ۔ خیال عثمان آغا خواجہ اولینم را در خاطر جلوہ گر ساخت۔

باخود گفتم:۔ کہ "ایں ہیئت اقعس بنظرم آشنا مے آید" اگرچہ یقین داشتم کہ عثمان آغا تا آں گاہ فدائے سخت گیری ہائے ترکماناں شدہ است۔ اما باز دیدہ از دیدارش بر نداشتم۔ ہر چہ زیادہ تر مے نگریستم

نیالم بیشتر قوت می گرفت۔ کہ عثمان آغا یا برادرش یا مجسمہ مومیائی اوست"۔
بہوائے شنیدن صدایش نزدیک تر رفتم۔ امّا باز یار و لب از قلیان
برنمیداشت۔ تا صدا در آورد۔
بعد از معطلے بسیار۔ عاقبت سرے بالا کرد و از تاجرے کہ از در
حجرہ اش می گذشت پرسید۔ تورا بخدا! ایں ہیچ میدانی کہ نرخ پوست بخارائی
در استانبول چہ طور بودہ است"۔
بمحض شنیدن ایں سخن۔ گفتم واللہ۔ خود عثمان آغاست باللہ۔
خود عثمان آغاست"۔ پیش رفتم و آشنائی دادم۔ او در شناسائی پیش از من
متردد شد۔
بعد از گفتگوئے بسیار یکدیگر را شناختیم۔ و در کنار گرفتیم من مے گفتیم۔
"ریش تو جو گندم شدہ است"۔
او میگفت:۔ عجب ریش سیاہ خوبی ہم زد" و مے خندیدیم۔
پس با کمال آہستگی و وقار۔ از ایام گذشتہ و دنیائے ناپائدار
سخن گشودم۔ دیدم کہ اعتقادش بقضا و قدر ہمان است کہ بودہ و
بجائے اینکہ از مصیبت کمتر شود۔ افزون تر و استوار تر شدہ است۔
پس بطریق اجمال۔ از وقت مفارقت تا زمان مواصلت سرگذشت خود را
بدیں گونہ بیان کرد۔
چوں۔ تلخے ابتدائے ایام اسارت را گذاشتم روزگار بہ از آں شد
کہ مے پنداشتم ہمدم و ہم نفسم شتر است بودن۔ ہمدم باری و نرم خوئی
ہم مزاج و ہم خوئی۔ از خود اک بگذر۔ امّا آہ ہائے کوارا آشنا میدہم
از چیزے کہ شنگی مے کشیدم تو تون بود۔ سالہا با محال بودن بامید
فلاں صیم گذشت"۔
ناگاہ چرخ بازی کرد۔ اذاں پاز بچاک بخاطر کہ خطور نمے کند باز
دمرا پامید نجات ابدا خطرے نہ ماند۔ و پیش بردہ بترکستان
با دعائے پیغمبری برخاستند۔ و پیش بردہ بترکستان دو سہ معجزہ۔

تنگ مغزان دور و برش را گرفتند۔ ترکمانانیکہ مال حسنداور سول را مے دزدند۔ ہرچہ داشتند۔ نثار پائے او نمودند۔ و سراز خط فرمانش نمے کشیدند۔ من بسایہ سنت و سیادت۔ باد پناہیدم بنام خدمت بدیں مبین۔ بے سر بہا از دست ترکمانانم خلاصی داد۔

نیمہ جانے بمشہد انداختم۔ از برکت قضا در میان تجار بغداد از یکے خویشاوندانم۔ سرمایہ جزوے گرفتم۔ رواجے متاع بخارا را در ممالک عثمانی مے دانستم۔ تا بہ بخارا رفتم۔ در سایۂ الفت بربریان و تجارت ترکمانان در میان بخارا و ایران راہ سوداگرے گشودم۔ وچنداں نقد اندوختم۔ کہ بدیارم تواند رسانید۔ باچیزے زاید۔ اکنوں با چند سراستر از امتعہ بخارا و کشمیر۔ محمول باستانبول میروم۔ و بعد از فروختن اموال بہ بغداد بسر خانہ و اہل و عیال برمیگردم۔

سپس گفت :۔ اما تا جمع آمدن کاروان۔ بہار۔ در طہران خواہم ماند۔ دواد۔ دلی از خوشگذرانی پائے تخت ایران خواہم داد۔ درایں مدت۔ درمیان ترکمانان از لذائذ جہاں محروم بودم۔ راہ گذران در طہران چہ طور است؟ میدانی؟"

دیدم کہ بر نگاہ شاہ راہ بخت زن حکیم وجادۂ کار من باز شد از اول طبیعت عثمان آغا را مے دانستم۔

گفتم :۔ لذت طہران عبارت از زن بردن است و آوردن آنہم دست من۔

ازیں قضیہ مرا محقق شد۔ کہ ہر آئینہ در دنیا قضا و قدرے است بیہودہ سخن بایں درازی نمے شود۔ چنانچہ دست قضا از شرق یعنی از اقصائے خراسان بآرزوئے خوشگذرانی۔ بہ پشت سر عثمان آغا مے زند۔ و بجانب غرب مے دواند۔ خواجہ دو درم را برائے اینکہ خواجہ اوقلم باز نش خوش گذراند۔ در آں اوقات در طہران میراند۔ مرا با ہمہ اوقات تلخی برائے زحمت کشیدن درایں کار۔ از جنوب بشمال۔ یعنی از

اصفہان بری میگشاند (اذا اراد اللہ شیئاً فانما یقول لہ کن فیکون)۔
زن حکیم از سائر زنان گذشتہ تر و عثمان آغا ہم گذشتہ۔ عرضہ کردم۔ قبول شد۔ و (وافق شن طبقۃ) افتاد۔
بدخوئے زنکہ باندک اعتدالے ماستمالی و تعریف پیوستگی ابرویش را فراموش نمودہ تا بقوس و قزح رساندم۔
خلاصہ از سراپایش چناں تعریفے بعثمان آغا نمودم۔ کہ آب در دہانش بگردش آمد۔ پس دواں بہ نزد ملانادان رفتم۔ از نوید ایں فتح و ظفر چہرہ اش بشگفت۔ و از شرح حالِ آں دوگندہ بابیان واقع حظے کرد۔ و گفت۔ اما پیش از کار باید توصیغہ متعہ خواندن را بیاموزی تا عمل عقدت بر وفق شرع باشد" بدانکہ در متعہ دو وکیل لازم است یکے از طرف مرد۔ و دیگرے از طرف زن۔ وصیغۂ ایجاب و قبول۔ باید بعربی جاری شود۔ مثلاً بعد از تعیین مدت و مبلغ و وکالت۔ وکیل زن بطریق ایجاب میگوید۔ (متعت نفس موکلتی لموکلك علی الثمن المعلوم فی المدۃ المعلومۃ)
وکیل مرد بطریق قبول می گوید۔ (قبلتہا الموکلی علی الثمن المعلوم فی المدۃ المعلومۃ)
وچوں احوطہ آں است۔ کہ صیغۂ۔ متعت و قبلت۔ باہمہ حروف تعدیہ متعدی شود۔
وکیل زن مے گوید۔ (متعت نفس موکلتی لموکلك بموکلك من موکلك علی الثمن المعلوم فی المدۃ المعلومۃ)
وکیل مرد میگوید۔ (قبلتہا لہ بہ منہ وعنہ وعلیہ علی الثمن المعلوم فی المدۃ المعلومۃ)
پس قرار بریں دادیم۔ کہ ملانادان ہمیشہ طرف ایجاب و من طرف قبول واقع شوم۔ چہ تشخص ملائی کسیکہ طرف ایجاب است۔ مسلم شدہ و بمن حالے کرد۔ کہ" ایں چنیں فرصتہا را برایگاں از دست نباید داد۔

واز طرفین بقدر امکان باید تمتعے گرفت"

چوں ایں مژدہ را بگوش خانم رساندم۔ معلوم است:۔ رگ غیرت و حسد دیگراں را جنباندم۔ گفتند" مارا ناشست نیست؟ ابروتے پیوست نیست؟ کوزۂ حقۂ ناقمان آب کم مے گیرد۔ گندگی و کلفتی مفت نیست"

بارے بر راستان ایں داستان پوشیدہ و پنہاں مماناد کہ زن حکیم برائے جلوہ گری و دلربائی عثمان آغا کم بے اضطراب نبود۔ گو در خود سراغ ہنرے چنداں۔ کہ استیفائے میل تر کی نماید نداشت۔ و من بر آں سر بودم۔ کہ با ہمۂ وسمہ و سرمہ و بزور کماں ابرو و بغمزۂ چشم آہو نباید مغرور شود۔

از نزد خانم بہ نزد عثمان آغا رفتہ۔ دیدم۔ کہ" حاضر یراق ایستادہ است"

چوں دیر گاہے میان کمیز و سرگین حیوانات بسر بردہ بود۔ صفائے سر و صورت و استعمال عطر و طیبے لازم داشت۔ بحمام رفت و دست و پا را حنا و ریش را رنگ بست۔ لباس عوض کرد بروتِ خود را بخلاف عادت مستمرہ چقماقے تا بید۔ پس با گرگ یراق خود۔ یعنی بندہ بہ نزد ملا نادان آمدیم۔ راستی عثمان آغا با آں ہیئت ہیچ نبود۔ پانزدہ شانزدہ سال کوچکتر از خانم مے نمود۔

ایں قران نر و مادہ تماشا داشت۔ عثمان آغا بحکم اینکہ یک بار حق الرویۃ دارد۔ خیلے گردن دراز کرد۔ تا رازے از پردہ بداند ولے خانم نہ از آں استادانِ فن بود کہ از پردہ رازے بدر اندازد۔ در زیر روبند عشوہ و کرشمہائے چند اظہار کرد۔ کہ دل سنگ آب نمودی۔

من از دور در تماشا و در دل بے مسرت و ذوق نبودم۔ امّا ایں را ہم خیال مے کردم۔ کہ اگر عثمان آغا از فقرہ پنجاہ اشرفی مطلع شدہ باشد۔ بخواہد او را بپائے حق متعہ بگیرد۔ چہ خاک بسر ریزم بارے صیغہ شرعی جاری شد۔

وبہ جرأت قسم مے تواں خورد۔ کہ تا آنگہ باہمہ گردن درازی وکوشش عثمان آغا سر موئے از اندام خانم ندید۔ وہم سوگند میخورم۔ کہ بعد از دیدن ہم عش عش نکرد۔ ہمیں کہ دید ما بہا التمتعش زلیخائے مصر و لیلائے عصر نیست۔ مرا بکنارے کشید۔ کہ "حاجی رویت سفید۔ با من ہم؟ خوش گلیش بجہنم۔ کاش جوان بود درویش بیش از گردن شتر چین و شکنج نداشت"۔

من بدست و پا افتادم۔ و برائے تزکیۂ نفس خود گفتم:۔ "ایں زن وقتے چشم و چراغ اندرون بادشاہی بودہ است۔ وانگہی در زن کہنداں جوانی وزیبائے شرط نیست۔ سازگاری و مطابقت ستارہ شرط است۔ گذشتہ ازیں ایں ہا ہمہ شعبدہ بازی بخت وطالع است"۔ گفت:۔ "بلے بخت وطالع بدر اجواب نیست۔ نہ ہرگز یک ویک سہ و نہ ہیچ وقت پیر جواں مے شود۔

مے ترسیدم کہ آنچہ دادہ بود باز خواہد اما بملاحظہ اینکہ از زن متعہ جمال خواستن از جیب سگ چاقو ساختن را ماند۔ وزنے کہ با عمرو زید بخفت وخیز یک ساعتہ راضی شود باید از چہ قماش باشد۔ تا یائسہ و کہنہ اسقاطے نباشد۔ تن بایں کارہا در نمے دہد۔ بنابریں صدائش در نیامد۔ ما منتظر اینکہ عثمان آغا شکار خود را عقاب وار بر باید۔ بر خلاف پندار ما با کمال طمانیۃ روئے بزنکہ کرد کہ "ہر وقت دلت مے خواہد بیا۔ مرا بہ بیں"۔ وراہ کاروان سرا پیش گرفت۔

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و ششم

پریشانی اوضاع ملانادان از نکبت حبّ جاه و حرص بیجا

بعد از زاد داری ملانادان دانستم - که نه تنها ناخوش مال پرستے است بلکه مرض جاه پرستی را هم دارد - هم واحدش شب و روز اینکه ملا باشی طهران شود - دریں باب از هیچ تدبیر و تدویر کوتاهی نے کرد - در مسجد امامت داشت - و در مدرسهٔ شاه مدرس بود - درمیان مردم و عوام انداخت - تا خود مرافعه کند در دربار خاصه در روز نوروز بالادست همهٔ علمائے مے ایستاد - و از همه بیشتر در دعا و ثنا قیل و قال و ولوله مے کرد -

بایں وسیلتها قبول عامه خوبی پیدا کرده بود - ولے آنان که از آں روئے کارش خبر دار بودند - کاه هم بارش نمیکردند - برائے اثبات ایں مدعا و دگر گونے اوضاع من ایں قضیه روئے داد سرمائے زمستان از سراها لی دست برداشته بود - و تابستان پائے پیش گذاشته از جانب جنوب ایران خاصه از لار و فارس خبر خشکی و آثار قحطی بهر سو پراگنده و در جانب شمال هم بیم ایں معنے می رفت -

پادشاه بملانادان امر دعائے باران کرده بود - و ملانادان در تلاش افتاده ایں فرصت را دست آویز خویش ساخت و برائے اظهار دینداری و غیرت دیں پرستی بهم چشمے برخاست - بقبول عامه فریفته

خواست تا در میدان رقابت گردے برانگیزد۔ با جمعے سادہ دلان در میدان خارج۔ نمازے گذارد۔ ولے خدا نے خواست۔ خشکی افزود و نکاست۔ پادشاہ امر فرمودہ بود۔ تا مرد طہران از ہر صنف با ملانادان بہ نماز باران روند۔ ملانادان از ایں معنے مبا ہے نصاریٰ و یہود و گبران را نیز بہمراہ برد۔ باز فایدۂ حاصل نشد۔

چناں آسماں بر زمیں شد بخیل
کہ لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سرچشمہائے قدیم
نماند آب جز آب چشم یتیم
نہ باراں فرو آمدی ز آسماں
نہ بر مے شدی بانگ فریاد خواں

خلاصہ در روزے کہ ہوا از ہمہ روز خشک تر بود۔ بتحریک باطنے اجمعے بدر خانہ اش آمدند۔ ملانادان روئے بدانا ں نمود کہ "اے مردم طہران مے بینید۔

حقیقت پاکشید است از میانہ
محبت بر طرف شد از زمانہ
زبس کردند مردم روسیاہی
بدل شد با غضب لطفِ الٰہی
بمیخانہ چناں روئے نیاز است
کہ خشتِ خُمّ او مُہرِ نماز است
ز مسجد نعرۂ مستاں علم زد
مؤذن بانگ از آنجا بر قدم زد

آیا سبب ایں بلا بجز فسق بر ملا و رونق معابد خارج مذہباں و رواج بازار شیر کچیاں و شیر کخانہائے ترسایاں۔ چیزے دیگر تواند بود؟ ایں ملاعین۔ بیضۂ اسلام را ملوث ساختند۔ در و دیوار الخلافہ را

به پلیدی آلودند۔ کوچه و محلات طهران دکۂ خمار ان شده است۔ مردم شراب را بجائے آب مے نوشند۔

(قوموا۔ اکسر والدنان۔ یا نرمرۃ المؤمنین)! این کار دیگر مانده است بکنیم۔ برویم۔ داخل فرقه غزات و مجاہدین شویم۔ بیائید تا خمہائے میخانہ ہارا مثل توبہ بدکاراں بشکنیم۔ شراب ہارا مثل خون منافقان بریزیم۔ ہرکہ با من سر ہمراہی دارد۔ بسم اللہ انشاء اللہ بثواب این عمل خداوند عزّ و جل این بلارا از ما دور میکند۔

ازیں سخناں در دم ہیجان و غلیانے پدید آمد۔ ملا نادان از پیش دمن از عقب و ہزاراں نادان از پے ما۔ روئے بمحلۂ ارمنیاں نہادیم۔

ارمنیاں بے خبر۔ چوں از دحام مسلماناں را دیدند۔ دست و پائے خودرا گم کردند۔ پارۂ در خانہارا استوار بستہ بدرون خزیدند۔ جمعے روئے بگریز نہادند۔ برخے خشک برجائے متحیر ایستادند تا بہ بینند چیست۔ اما بزودی رفع حیرت شاں شد۔ چہ بحض تقرب شروع بسنگ انداختن و دشنامہائے غلیظ و شدید دادن نمودیم۔ گمان کردند۔ کہ بقتل عام ایشاں بر آمدہ ایم۔

ملا نادان۔ بخانۂ جمعے از روسائے ایشاں رفت۔ بے ملاحظہ اندرون و بیرون بہر در کہ رسید شکست۔ و بہر جا سر زدہ داخل شد۔ ہمراہان بے سر و پایش ہمیں کہ شیشہ یا خمی شراب مے جستند خوانندہ قیاس تواند کرد کہ چہ مے کردند۔

بمے خانہ در سنگ بردن زدند
سبو را نشاندند و گردن زدند
مے لالہ گوں از بط سرنگوں
چناں ریختی کہ از بط کشتہ خوں
شکم تا بنافش دریدند مشک
قدح را بر او چشم خونیں پر اشک

عجب نیست بالوعہ گر شد خراب
کہ خوردند آں روز چنداں شراب

بعد از ادائے ایں مناسک ہیجان مردم افزود۔ از میکدہا رو بکلیسیا نہادند۔ واز خارج وشمعدان وقندیل والواح تورات وانجیل آنچہ یافتند۔ شکستند۔ وریختند ودریدند وپائمال کردند۔ معلوم است۔ ایں قبیل بازارہائے آشفتہ باب کار دزد انست۔ جیب وبغلہا راز غنیمت وبغما پر کردند۔

کم ماندہ بود کہ تاثیر ہیجان ملانادان بقتل عام ارمنیاں منجر شود۔ ناگاہ فراشے از جانب شاہ بایکے از بزرگاں ارامنہ پیدا شد۔

از ورود ایشاں عقل از سرہا ورنگ از روہا پرید۔ پیرداں ملانادان از ترس تنبیہ گستاخی خود ہمہ روئے بگریز نہادند۔ در حضور فراش نادان ماند ومن وقتے کہ فراش گفت:۔ "پادشاہ شما را خواستہ است"۔ ما حالتے پیدا کردیم۔ کہ گویا کسے بداں حال رشک نبرد۔ نادان بنا کرد بمن نگریستن۔ ومن بادہر گز" درویش دار دیوانہ بر روئے ہم نگاہ نکردہ اند"۔ ملانادان بحیص وبیص ولیت ولعل خواست راہ وغلے جوید۔ روئے بہ فراش کرد۔ کہ "بخانہ رویم تا فشور برداریم"۔

فراش:۔ "تکلف ضرور نیست۔ ہمیں طور بفرمائید"۔

ایں سخن بملانادان خیلے کار گر افتاد وفریاد برآورد۔ کہ خوب پس چہ باید کرد؟ خم شراب را نباید شکست؟ شراب را نباید ریخت دشمن دین را نباید آزرد؟ من چہ خلاف شرع کردہ ام؟ سنگ بخانۂ خدا۔ نینداختہ ام؟ خون شہدا را نریختہ ام؟ از مسلکے کہ شما پیش گرفتہ آید۔ سگ اصحاب کہف را ہیچ نباید کرد؟ گربۂ ابوہریرہ را چیزے نباید گفت؟ چنیں نیست؟

فراش:۔ "خواہید دید"۔

چوں بدیوانخانہ رسیدم۔ صدر اعظم با ملا باشی نشستہ

بودند و نسقچی باشی با چماقش ایستاده۔ روئے بروئے ارسی ایستادم۔

صدر اعظم روئے بملا نادان کرد۔ کہ آخوند! تورا بخدا! تورا بہ امیر المؤمنین! ایں چہ اوضاع است؟ دیوانہ شدۂ پادشاہ مردہ است؟ چہ خبراست؟

ملا باشی۔ مگر من مردہ بودم۔ کہ تو باید ایں گونہ امر بمعروف ونہی از منکر را بجائے آری؟

نسقچی باشی روئے بہ نسقچیان کرد۔ کہ" ایں مرد کہ را بحضور قبلہ عالم ببرید منتظر اند"

ما را نیم مردہ از دالانے تاریک۔ باریک بخلوتے بردند۔

پادشاہ در دم ارسی نشستہ۔ واز روئے غضب بروتہا را میتابید۔ ملا نادان را دیدم عرق از ہمہ مساماتش جاری است۔ کفش ہا را کندہ بدم حوض ایستادم۔ ملا باشی و نسقچی باشی و بزرگ ارمنیان ہم حاضر بودند۔

نسقچی باشی چماقش بر زمین نہادہ کرنشے کرد۔ کہ" قربانت شوم اینک ملا نادان و محررش"

پادشاہ باصدائے سہناک روئے بملا نادان کرد۔ کہ آخوند! از کے تا بحال رتق وفتق مملکت را بتو محول کردہ اند؟ کہ بتوامر تاز و تاخت دادہ است؟ ادعائے نبوت مے کنی؟ دعوائے سلطنت داری؟ مرد کہ چہ گہ میخوری"

ملا نادان کہ در سائر اوقات سلامت قول داشت بہ سلسلۃ البول گرفتار شد۔ شکستہ بستہ لفظے چند از قبیل بے دین۔ شراب گناہ ثواب۔ باران خراب۔ در زیر دندان۔ جاوید و نقش بگرفت۔

پادشاہ۔ (روئے بملا باشی کرد) ۔ کہ" چہ میگوید؟ من نمی فہم۔ برائے چہ ایں گہ را خوردہ است"

ملاباشی :- برائے خیر عمامہ می گوید- باوجود شراب باراں نمے بارد"

پادشاہ :- پس باید در لندن ابر ہم نباشد- پس باید نصف مردم را کشت- تا برائے نصف دیگر باراں ببارد" باز روئے بنادان کرد- کہ "خوب نادان- تورا بخدا! بگو بہ بینم- من چہ کارہ ام؟ در دم دماغ مشتے رعیت بیچارہ ام را بہیچ و پوچ ایں طور سوزاندن و داغ کردن چہ معنے دارد؟ مردکہ خربنگ خوردہ بودی؟ چرس کشیدہ بودی- دماغت خشک شدہ بود؟ نفست در آید- جواب بدہ- دیشب چہ خواب دیدی؟ سگ ہارت گزیدہ بود؟

پس بآواز بلند گفت :- "آرے مردم ایران ہر کس می خواہد باشد- مسلمان یا کافر باید بدانند کہ پادشاہے دارند- و در زیر سایہ کسے زندگی مے کنند" فراش! "عمامہ ایں خر را بردار ریشش را مو بمو کن- و دستش را از قفا بہ بند- دارونہ بر خر- سوارش کن- در کوچہ و بازار بگرداں- بعد از آں از شہرش بیروں کن" مرا ہم نشان دہان "برود با ایں محررش بجہنم"

خدا را شکر کہ در آں حال مسئلہ زینب بخواطرش نیامد- ورنہ کار من تمام بود- فرمان شاہ در بابِ ما طابق النعل بالنعل بجائے آمد- گویا تا آں حال حکمے بداں درستی- وامرے بداں خوبی اجرا نشدہ بود- من نسبت بہ نادان از اہل بہشت بودم-

بحسب فرمان- عمامہ از سرش برداشتند- ریشش را مو بمو کندند دستہایش را از قفا بستند- دارونہ بر خرش سوار کردند- و با من بندہ محررش- کہ سر و پا برہنہ از عقبش

مے دویدم - از دروازۂ بیروں انداختہ بجہنم فرستادند بعد ازاں ؎

موجے بہ جنبش آمد و برخاست کوہ کوہ
ابرے ببارش آمد و بگریست نارزار

شہر بند شہر را سیل باران ویران کرد - گفتی ایں ہمہ خشکی و سخت گیری آسمان در طلب نکال بادو بد فعالے بود و گردوں منتظر انتقام ارمنیاں از نادان بے ایمان -

---

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاہ و ہفتم

در وقوع واقعۂ غریبہ در حمام

بحاجی بابا رُخ داد و غرابت رستن او از خطر

چوں با رفیق خویش تنہا ماندیم۔ گفتم "آقا جان! ایں ذلت بندہ ہم در سایہ دولت سرکار است۔ اگر ایں طور مے دانستم۔ با سفارش مجتہد قم۔ یا بحکم پیغمبر ہم پیراموں خانہ تو نمے گشتم۔ و تو بشرف ثنا سائی من سرفراز نمے شدی"۔ می خواہد باران ببارد۔ مے خواہد نبارد۔ میخواہد مسلماناں پاک باشند ارمنیاں نجس۔ یا ارمنیاں پاک مسلماناں نجس۔ میخواہد پراز شیرک خانہ باشند۔ مے خواہد پراز تکیہ وصومعہ خواہ مردم مست۔ خواہ ہشیار۔ خواہ بے دین۔ خواہ دیندار۔ مردکہ! آخر تو چہ کارۂ؟ تورا بکجا مے برند؟ وکیل کائناتے قاسم بہشت وجہنمی؟ در جہنم مردم بر روئے ہم بخوابند۔ یا در بہشت روباہ وشغال بچہ بگذارند۔ بتو چہ؟ اے فضول آقا! دستت درد نکند! خودت بجہنم من ہم باید از آتش درد دین تو بسوزم؟

در آں حالت در دو اندوہ بیش ازیں نخواستم۔ طعن ولعنش کنم۔ مہموم ومغموم۔ ساکت وصامت۔ دوش بدوش راہ پیمودیم ودر اولین جلسہ باستشارہ واستخارہ نشستیم۔ بے چارہ نادان بآں حالت اخراج بلدی پیش از گذشتن آں طوفان بلا روئے برگشتن بطہران نداشت۔ ہر دو بایں اندیشہ کہ بہست ونیست ما چہ رسد!

او بفکر خانمان و مال و من بفکر رخت و قاطر قرار دادیم من بشہر برگردم۔ و خبر ماجرائے بعد از ما را باو برم۔

عصر تنگی داخل شہر شدم۔ بے آنکہ خود را بکسے بشناسانم۔ از کوچہ و پس کوچہ تا نزدیکے خانۂ ملا نادان آمدم۔ در اوّل وحلہ چہ دیدم! قبہ و بارگاہ ملا نادان از دست بروز نسقچیان زیر و زبر۔ درہا و پنجرہ ہا شکستہ۔ تا نادان بام بیخبار رفتہ۔ اوّل کسیکہ راست آمد فراشش معہود ما بود! بر قاطر من سوار۔ بقچہ کہ بے شک کہنہ ہائے من با نو ہائے ملا نادان در آن۔ بود۔ در پیش روئے مے رفت۔ از ترس نزدیکے نکردم۔ کہ! (در دست او جامہ بہتر کہ من)

سرگرداں۔ بہر سو پویاں۔ عاقبت در نزدیکے خانۂ ملا باشی دشمن ما بحمامے داخل شدم۔ بے آنکہ کسے ملتفت شود۔ رخت کندہ بگرمخانہ در گوشۂ بفکر ہائے دور و دراز مشغول شدم۔

با خود مے گفتم۔ کہ خوب۔" بعد از ایں چکنم؟ آسمان باز یچہ ام ساخت و دورم انداخت۔ عاشق شدم۔ پادشاہ رقیبم شد۔ عزلم کرد۔ میراث پدر خواستم۔ فریب خوردم۔ بجائے توانگری گدا گردیدم۔ مجتہد قم خواست از خاکم بردارد بخاکستر م نشاند۔ ملا نادان بجائے علم آموزی جا کشیم آموخت رفتیم رحمت بہ طلبیم۔ رحمت طلبیدیم۔ اخراج بلدمان کردند۔ ما لمان بتاراج رفت۔ آیا کسے مانند من۔ کہ دریں گوشہ حمام فلاکت خویش را تواند شمرد؟ آیا کسے بقدر من۔ ببلا مبتلا شدہ است؟ اینہا را مے گفتم و آرزوئے مرگ مے کردم در حمام مشتری نماندہ بود۔ ناگاہ آواز پائے بلند شخص متشخص با عظمت و جلال داخل حمام شد۔ بروشنائی چراغ حمام تشخیص ملا باشی بود نشش را دادم۔ اما او و خدمتگارانش تشخیص مرا نتوانستند داد۔ داخل خزینۂ حمام شد۔

بعد ازاں فشافش و غراغرے چند شنیدم۔ کہ بآواز لطیفہ مے ماند۔ نہ بآواز آدم معقول گفتم "شاید مانند مضمضہ۔ و غرغرہ۔ و استنشاق۔ و تنخنخ۔ ایں ہا ہم از سنن شرع باشد۔ آواز غراغر افزود۔ چنانچہ تاب نیاوردم آہستہ آہستہ سرے از در خزینہ بتو بردم۔ تا بہ بینم چیست۔ دیدم نعش ملا باشی بر روئے آب درحال نزع شناوری میکند! مگر۔ کہ۔ گرمی بر سرش زدہ۔ نفس نتوانستہ بر آورد۔ خفہ شدہ بود۔

شومی فرجام ایں قضیہ ہایلہ سراپایم را استیلا نمود۔ باخود گفتم "اگر مرگ ایں بابا را از چشم بدانند۔ (درصورتیکہ جائے باور ہم ہست) چہ خاک بسر کنم؟ شکر آب میان نادان را با ایں ہمہ کس میدانند۔ منہم کہ محرر نادانم۔ البتہ مرا واسطۂ قتل او خواہند۔ دانست" من در پلہ خزینہ بایں اندیشہ۔ کہ ناگاہ آدم ملا باشی با حمامے لنگ و قطیفہ او را آوردند مرا ملا باشی پنداشتہ لنگم را بگشودند۔ و انداختہ زیر بغلم گرفتند۔ تا بسر بینہ آوردند۔ چوں بنشستم۔ بہ مشتمالم مشغول شدند۔ آں گاہ بسر صبر۔ بتفکر افتادم! دیدم ایں شبہ کارے نجات مرا ازیں محل تہمت۔ بلکہ موجب خیرے ہم بر من تواند شد۔ دل بدریا زدہ گفتم! "ہرچہ بادا باد۔ من خود را بجائے ملا باشی مے گذرانم"

(تا خود فلک از پردہ چہ آرد بیروں)

چراغ حمام عبارت بود از قندیل کوچکے۔ آنہم کورکورانہ میسوخت باشتباہ کارے یاری میتوانست کرد۔ چوں در قدر و بالا وجثہ و تنہ و ریش و پشم شبیہ ملا باشی بودم۔ حمامی و نوکراں با آں لباس خاصۂ آں مرا بجائے او گرفتند۔ در سایۂ رفت و آمد با ملا نادان بخانۂ او از حرکات و سکناتش ہم۔ قدرے سررشتہ

پیدا کردہ بودم کہ تقلیدش بتوانم تا از حمام خود را بخانہ رسانم۔ اشکال امروز دخول بحرم بود۔ کہ راہش نمے دانستم و از طریق حرکت ملا باشی در حرم۔ ناشے بودم ولے شنیدہ بودم کہ در حرم با ابد اعیان کن فیکون خیلے نا سازگار است۔ و خبر چینیاں از روئے چاپلوسی بہ نزد ملا نادان تفصیل حال او و رشک زنش۔ و ستیز شان را بایک دیگر بارہا بیان مے کردند۔ و ہم میدانستم۔ کہ مردے بود کم گو۔ بدگو۔ کم خندہ۔ ترش رو۔ ہمارہ عبارات غلیظ با الفاظ مغلق مے گفت۔ و بخلاف فارسی گویاں ہمہ حروف را از مخرج ادا مے کرد۔ و اکثر حروف را در حلق بکار مے برد۔

بنابراں در وقت رخت پوشیدن دستورے گشودن بدہان و اذن بیان بزبان ندادم۔ صورت خود را بقدر امکان دور از روشنائی گرفتم۔ غلیان را مانند او بآں قدر شدید و جزر مدیر کشیدم از خدا حافظ گفتنم بجامے ایکے از نوکران را شبہ عارض شد۔ اما گرانی جثہ ام در وقت سواری استر رفع شبہ اش را کرد۔ یک در خانہ مرحوم از استر فرود آمدم اگرچہ من راہ را نمے دانستم اما ریش سفید حرم بعادت ہمیشگی بے صدا پیشاپیش مے رفت تا فریاد چراغ آوردن کرد۔ و خود برگشت۔ دو کنیز جوان بر قابت یکدیگر دواں دواں چراغ آوردند۔

تالار خانہ منور بود۔ از قرینہ دانستم کہ نشیمن خانم است مے ترسیدم۔ کنیزکاں مرا آنجا برند۔ پاسست کردم۔ از قضا در آں روزہا میاں ملا باشی و زنش بر سر کنیزکے نزاع شدہ بود کنیزک از سست کردن پا حدس زد۔ کہ رفتن بدآنجا را میل ندارم بخلوتے کوچکم برد۔

کار بمشکل۔ و موقع خلاصی از دست کنیزک رسید۔ چوں از
در خانہ تا دم اطاق پیشا پیش من مے رفت رویم را نمے دید۔
ترسیدم۔ کہ اگر با من داخل اطاق شود۔ پردہ از روئے کار برافتد۔
شمع را از دستش گرفتہ۔ با اشارہ۔ دست بسرش کردم اگر مانند
اوائل جوانی لا ابالی بودمے۔ شاید حرکتے مثل خانہ حکیم باز زینب
میکردمے۔ امّا در آں حال از ترس و بیم برکتے در وجودم نبود تا حرکتے شود۔
زہے ساعتے کہ مرا تنہا گذاشت چوں پشت بر من کرد۔ گویا دولت روئے
بمن نمود۔ ازیں واقعہ غیر مترقب نمے دانستم در زمینم یا در ہوا تصور
کردم۔ کہ نصف تعزیہ بے دغدغہ خواطر در آمدہ خورسند شدم۔ از آں
بعد بتصور اینکہ اگر دنبالہ کار بد در آید چہ بایدم کرد۔ شروع بترسیدن
ولرزیدن نمودم۔

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاه و هشتم

در نتیجهٔ قضیهٔ خطرناک حاجی بابا و بخیر گذشتنش

پس از رهائی از دست کنیزک - در را استوار بسته - چراغ را بگوشه نهادم - که اگر کسے از روئے پژوهش و تحقیق از بیروں بنگرد مرا شناختن نتواند -

سپس با خود اندیشیدم - که "ازیں قضیه مے تواں نتیجه دیگر حاصل نمود - پیش از همه خوب است - قدرے جیب و بغل مرحوم را بکاوم - و بلولهٔ کاغذش نگاه کنم - شاید برائے آیته ام چیزے نافع در آں باشد -

در جیب راستش دو رقعه بود - و یک تسبیح با یک مهر - و در چپ قلمدانے با آئینه کوچک و یک شانه - در بغلش ساعتے و کیسهٔ پولے -

پیش از همه کیسهٔ پول را گشودم - پنج تومان اشرفی بود با ده قران ساعتش انگلیسی و طلا قلمدانش مینا کاری و گرانبها در قلمدان قلمتراش قط زن و قاشق و قلم همه را تصرف مالکانه کردم چه میخواستم تعزیه را مکمل در آورده باشم - هر چیز را بر جائے خود نهاده - آمدم بر سر رقعه ها - یکے گشوده بود - و مضمونش ایں :-

دوستا! مهربانا! (دانستم یکے از همشأنان اُو نوشته) معلوم ملازمان سامی است که راقم حروف را شکے بر علو حسب و رفعت نسب سرکار نیست و سرکار را در مسند شریعت جانشین

حضرت رسول وجامع معقول ومنقول میدانم۔ وہمیشہ از خداوند دوام دوستی را خواہاں وجویانم۔ بعد از طے مراسم اخلاص معروض مے دارد کہ شش دانہ خربزہ فروا علاب گرگاب اصفہان (کہ دراین اوقات آسان بدست آوردن نتواں) ارسال خدمت شد۔ (وریش سرکار را بخون دیدہ ام اگر خلاف واقع عرض نمایم) حکم حکیم وامر حاکم است کہ بندہ شراب بخورم اگر نخورم از عہدۂ ماموریت خود کہ قلع وقمع کفار وتنبیہ وآزار فساق وفجار است۔ برنتوانم آمد۔

آری شتر مست کشد بار گراں را

امیدوارم کہ دراین باب از التفات نمودن فتوای شرع دریغ مدارید کہ میدانید۔ ومیدانم کہ گفتہ اند۔

ابی حکم شرع آب خوردن خطاست
وگر خون بفتوی بریزی دواست
اگر شرع فتوی دہد بر ہلاک
الا تا نداری ز کشتنش باک (والسّلام)

بے شک دانستم از نسقچی باشی است۔ چہ مردے بود کوتاہ سخن۔ وچاپلوس۔ ودائم الخمر۔ حراف۔ نکتہ سنج۔ مناسب گوئے گفتم۔ "بد نیست، ازیں تمتعے میتواں؟ آں دیگر را بہ بینم در آں دیگر نوشتہ بود۔

سردار۔ بزرگوار! معلوم ملازمان جناب حجۃ الاسلام حامی الانام محیی الاسلام۔ بودہ باشد۔ کہ بہزار مشقت وزحمت از رعایائے قریہ سرکار صد تومان نقد۔ وپنجاہ خروار جنس۔ واصل گردید حسین علی بدہ خود را نمے توانست بدہد۔ دوبار بفک بستم چوب زدم۔ فائدہ نکرد۔ عاقبت بناچاری جفت گاؤش را درعوض بدہ از دستش گرفتم۔ از چوبکارے وشکنجہ دریغ نخواہد شد۔

تاہمہ بدہ دیگراں نیز وصول شود۔ ہرکس قبض سرکار را بیاورد۔ صد تومان نقد موجود است بندگی خواہد شد۔ رقعہ خاکسارانہ تمام وبنام عبدالکریم مہر بود۔

گفتم" زہے طالع یار واختر سازگار! باید ایں عبدالکریم وآں وہ را یاد گرفت۔ وصد تومان رازود بلعید" ایں رقعہ را بکنارے گذاردہ۔ بعد از اندک تامل بہ نستعلیق باشی جوابے نوشتم بدیں مضمون۔

دوست جانی من۔ مکتوب بدیع الاسلوب رسید۔ مضمونش مفہوم گردید۔ درصورتے کہ اعلائے علم ایمان بستہ بوجود مانند شما لیثی۔ حارب وغضنفرے غالب است۔ برائے تقویت ذات وپرورش وجود سرکار بچہ فتوے نتواں داد واز چہ مضائقہ بتواں کرد۔

شراب ہست بفتوائے من ھنیئاً لك
تو مے بنوش وہبل خون دل خورد کافر

خربزہائے التفاتے رسید۔ خانہ آباد ان درباب خربزہ دوبیتی مناسب درخاطر بود عرض شد۔

ہست نیکو نعمتے نزدیک دانا خربزہ
نعمتے غلط است درونیا ہمانا خربزہ
ہمچناں کز انبیا ہمتا ندارد مصطفےٰ
ہم ندارد با لیقیں در میوہ ہمتا خربزہ

الاکرام بالاتمام۔ اسپے بیراق مرصع صبح زود لازم است در ورود مراسلہ باجل آں ارسال شود۔ کہ بہ بیروں شہر عزیمت شدہ۔ بعد از رجعت ارسال خدمت خواہد شد۔ زیادہ عرضے نیست۔

مہر مرحوم را بپیاتے کاغذ زدہ۔ قرار دادم کہ صبح گاہاں خود بدست خودش بر سانم۔

بداں دیگرے جوابے نوشتم بدیں مضمون :-
معتمدے عبدالکریم بسلامت باشد۔ کاغذت رسید مضمونش
مفہوم شد۔ حامل مکتوب دوست و محترم من حاجی بابا بیگ است۔
صد تومان کہ حاضر است باو تسلیم کن۔ دربارۂ سائر امور وقت دیگر
دستور العمل ارسال خواہد شد۔ اما تو بہر حال از کتک و سخت گیری
دست بر مدار و السّلام۔
پس از نوشتن اینہا بفکر فرصتے افتادم تا بجہم۔ بنوعے کہ
دُمم گیر نکنند۔
ہمہ در خواب رفتند و شب از نیمہ گذشت۔ و من در تدارک
جستن راہ فرار۔ دیدم۔ در را آہستہ آہستہ مے خواہند
بگشایند۔ زہرہ ام آب شد۔ "کہ دیدی گریبان را بدست دارو غہ
دادوم"؟ دراین حال نزع منتظر کہ چہ بر سرم آید۔ صدائے
مُرمُر زنے را شنیدم اما اضطراب ندانستم چہ گفت۔
بعوض جواب بنائے خرخرہ کشیدن نہادم۔ یعنی حالت
پذیرائی ندارم۔
چوں اندکے بگذشت۔ و مطمئن شدم۔ کہ ہمہ کس بغنود۔
وجائے ترس نماند آہستہ آہستہ دروازۂ خانہ را گشودہ۔
مانند کسیکہ سر بہ پیش گذاشتہ باشد۔ بنا کردم۔ بدویدن از
گوشہ و کنارہا و پائے دیوارہا۔ از آنجا دور شدم۔ کشیکچیان
و شب گردانم ندیدند و سپیدہ صبح بر آمد۔ و بازارہا بباز
شدن آغاز نہاد۔ بر در دکان کہنہ فروشی رفتہ۔ رخت و
لباس ملا باشی را۔ کہ در برم بود۔ تعدیل و تبدیل کردم۔
تا کسے بشناسد۔ اما از لوازم گرانبہا چیزے کم نکردہ بودم اولین
کارم بود کہ۔
یک سر بدرخانہ نسقچی باشی رفتم۔ و کاغذ را بنوکرے ناشناسا

دادہ گفتم "ملا باشی زود جواب مے خواہد۔ برائے کارے لازم فوری بیروں رفتنے است"۔

بیاری بخت نسبتی باشی ہنوز در اندروں بود۔ و برائے جواب تأملے مے بایست۔ امّا فوری حکم بحاضر کردن اسب دادہ شد۔

چوں چشم باسب ویراق مرصعش افتاد۔ دیدم چنداں خوبست کہ اگر دیگرے مے بود۔ بکار من بہتر مے آمد و کم ماندہ بود۔ کہ سادہ تر از آں را طلبم۔ با خود گفتم۔ آہ! خوش دولتے است۔ وخوش مے درخشد۔ امّا حیف کہ مستعجل است۔ از ترس اینکہ اگر منتظر گرفتن جواب شوم۔ شاید قضائے پیش آید۔ بالذّت خیال منتہی شدن نخبت۔ سوار بر مرکب شدہ۔ تا بگوئی "چہ"۔ از شہر بیروں رفتم۔

بے آنکہ بر پشت بنگرم۔ یک نفس تا بکنار رود کرج راندم۔ شنیدہ بودم۔ کہ دہات ملا باشی در طریق ہمدان است۔ بنا بر ایں روئے بداں سوئے نہادم۔ امّا راستی وقتیکہ نفسے گرفتم و نشستم۔ از آں حال غریب خود۔ و از آں حال عجیب دنیا۔ و از بازی خود۔ و بازیچۂ گردوں۔ چناں ہراس بر من مستولی شد۔ کہ کم ماندہ بود برگردم و خود را بجزائے اعمال خود مواخذ سازم۔

با خود گفتم۔ کہ خوب! دزد شاخ و دُم ندارد؟ اینک من دُزد اگر بگیرندم۔ آساں تریں عذابم بدم خمپارہ گذاشتن است۔ حالا بہ بینیم کہ مرا چنیں کرد؟ البتہ ایں کار کار تقدیر است۔ و در صورتے کہ کار تقدیر است۔ بر من چہ تقصیر؟ ملا باشی را تقدیر آورد و در پہلویم کشت۔ تقدیر بہ پشت گردنم زدہ مرا بجائے او گذرانید۔ و نشناسانید۔ ہر چہ کردم بجا کردم۔ اگر غیر آں مے کردم۔ بخلاف تقدیر حرکت کردہ بودم۔ پس ایں رخت از آں من و ایں صد تومان

از من است - ہر چہ باسم او نوشتم بجا نوشتہ ام - (المقدر کائن) بر من حرجے نیست -

از ترتیب ایں مقدمات - گستاخیم افزود - اسب راندم - تا از دہ پیش روئے بپرسم - کہ وہ ملا باشی کہ عبد الکریم مباشر اوست - در آں حوالے ہست یا نہ؟" گفتی بر استی ایں کار ہا را تقدیر برائے خاطر من مے کرد - و ایں قرعہ را بنام من انداختہ بود - یک فرسنگ دور ترک بدہی رسیدم - کہ از آں ملا باشی بود مباشرش عبد الکریم کد خدا و ملائے آنجا بود - با خود گفتم "ایں مرد ملاست و کاغذے کہ نوشتم باین مناسب نیست باید عوض کردہ و القابے مناسب شان او نوشت"

از اسب فرود آمدم - و با قلمدوات و ولولہ - کاغذ خود ملا باشی - رقعہ از نو فراخور حال ملائی نوشتم - و براہ افتادم - باین نیت - کہ اگر صد تومان را بگیرم - ہر چہ زود تر - بارا ہی ہر چہ کوتاہ تر بسر حدی ہر چہ نزدیک تر خود را برسانم -

---

شاداں بلگرامی

گفتار پنجاہ و نہم

جلوہ نہ کردن حاجی بابا

و درست کاری۔ و سرگذشت ملا ناداں

باسواری آں اسپ انقدر باد کردم۔ کہ ؎

(گنبدِ سلطان خدا بندہ شدم)

چوں بسعید آباد رسیدم (نام دہ ملا باشی است) از کوچہا باعظمتے تمام گذشتم و روستائیاں بدیدنم دویدند۔ و ہمہ بسلام و تہذیب ایستادند از اسپ فرود آمدہ عنان را بدست کسے دادہ پرسیدم "ملا عبدالکریم کجاست"؟

مردم بدیں سوئے و آں سوئے دویدہ آوردند۔

بعد از تعارفات متعارف کاغذ را بدستش دادم۔ کہ برائے آنکار ملا باشی کہ میدانید آمدہ ام" عبدالکریم آدمی بود۔ تیز نگاہ تیز لگاہے او منافی باکار من دلم طپیدن گرفت۔ اما بعد از مطالعہ رقعہ "بچشمے" گفت کہ ایں پول حاضر است۔ ولے باید قدرے استراحت کنید۔ ازیں کلمات او قدرے استراحت شدم۔

از تیزی نگاہش ترساں و درازی زمان اختلاطش را چنداں طالب نبودم۔ ولے برائے آنکہ شک زدہ نشود۔ ازیں کلمات او بقدر خوردن میوہ و نوشیدن آب و خربزہ و دوغے خواستم تا بہانہ خشکی از آتش چشمانش محفوظ مانم۔

چوں قاچ اولین خربزہ بدہان بردم۔ عبدالکریم گفت "من شمارا

ہیچ نزد ملا باشی ندیدم ہمہ وابستگان اورا مے شناسم"
من خودی جمع کردہ گفتم آدم او نیستم۔ آدم نسقچی باشیم گویا با ملا باشی
شما حسابے دارد۔ ازیں جہت مرا فرستاد" ایں جواب رفع شبہ
اورا کرد۔ امّا خدا پدر اسب وزین ویراق را بیا مرزد۔ کہ بشتر بفریاد
من رسید۔

چوں صد تومان بجیب در آمد۔ با دلے آسودہ سوار براسپ روان
شدم۔ وبعمد راہ طہران پیش گرفتم۔ در بیروں سر اسپ را برگردانیدہ
رکاب زناں براہ کرمان شاہاں افتادم۔ تا خود را بدانجا رسانیدہ اسپ
وزین را بہر قیمت کہ باشد بفروشم۔ وہر چہ زودتر خود را بدار السّلام بغداد
رسانیدہ سلامت مانم۔

بعد از طے پنج شش فرسنگ ازدہ۔ مردے دیدم عجیب تند رو
وآوازہ خوان۔ کلاہ بر سر۔ کفش در پا۔ چانہ وصورت بستہ نزدیک تر
شدم۔ دیدم کہ گویا از پیش دیدہ ام۔ از بلندی بالا فراخی شانہ و باریکی
میانش آشنا بنظرم آمد۔ اگر آوازہ نمے خواند مے گفتم۔ ملا ناداں است
امّا آوازہ اش مرا معطل کردہ بود۔ از آں مرد سنگین ایں حرکت سبک
دور مے نمود۔ بارے پیش از آنکہ او مرا بشناسد۔ من اورا
بشناختم۔

سر اسپ را کشیدم کہ بشناسم۔ چہ اگر بے آشنائی بگذرم ظلم است۔
اگر آشنائی بدہم بار دوش پیدا کردہ ام و اگر بے آشنائی بگذرم و بشناسد
سراغ گیرند۔ از روئے دشمنی خبر میدہد۔

شب نزدیک بود۔ ہر دو بایستے بیک دہ وارد شویم۔ از شدّت
خستگی اسپ۔ گریز ممکن نبود۔ گفتم۔ بحکم (خیر الامور اوساطہا) از
میانۂ راہ بیروں نمے روم۔ راہ راست را مے گیرم۔ اگر شناخت من ہم
اورا مے شناسم۔ وگرنہ از دستش مے جہم"

اسپ را راندم۔ چوں نزدیک رسیدم۔ روئے بمن کرد و سراپائم را

نگریستہ ظاہراً بے آنکہ بشناسد گفت۔ آقا۔ تورا بخدا! رحمے بمن بے نوا بکن۔ کہ بجز تو پناہے ندارم"۔

تاب ایں التماس نیاوردہ بایستادم۔ تا دیگر چہ گوید۔ وبنا کردم بقہقہۂ خندہ۔ چوں خندہ من بقدر آوازۂ او بیجا بود۔ متحیّر ماند ہمیں کہ بسلام آغاز یدم۔ رفع شبہ اش شدہ مرا بشناخت۔ ومانند کسے کہ ہیچ غم در اونماندہ باشد۔ روئے بمن کرد۔ کہ "حاجی جان عمرم! چشم! از آسمان مے رسی یا از زمین؟ چہ نقشے زدۂ؟ ایں چہ زین و یراق؟ از کجا تسخیر جنّ و پری کردۂ۔ میراث خور معشوقۂ دولتمند شدۂ۔ چہ شدہ است؟"

من از خندہ خودداری متوانستم۔ از بس از ایں سخنان خوشم آمد۔ پس گفت "حاجی! اقاطر میخوست چہ طور اسب عربی و پالان پلاسیش چہ قسم زین وبرگ مرصع شد؟ خوب! از خانہ وزندگی من چہ خبر؟ تورا بحاسن پیغمبر! حقیقت واقع را بیان کن"۔

خیال کردم۔ کہ اگر بیان واقع را نگویم۔ شاید گمان کند اموال اورا متصرف شدہ ام۔ گفتم "چنانچہ مے گوئی نقش زدہ ام۔ بیان واقع را مے گویم۔ بشرط اینکہ زود باور شوی و بدروغ حمل نکنی۔ کہ قضیہ ہم متعجب بہ است وہم مضحک۔ ہم از عقل دور۔ ہم بدروغ نزدیک"۔

خلاصہ باہم بدہ۔ وردہ۔ بکاروان سرا۔ رفتیم تا شب در آنجا بمانیم۔

معلوم۔ است۔ من با آں سر ووضع۔ مردے مشارٌ الیہ بودم۔ کہ خدائے دہ بنفسہ بخدمت پرداخت۔

سرگذشت خود را بملا نادان بیان کردم۔ چوں سعادتم را در نکبت ملا باشی دید۔ بسیار خورسند شد۔ از صحبت یک دیگر بسیار حظ مے کردیم۔ چہ شرح پریشانی دیگراں موجب تسلّیت آدم پریشان است۔ دیدم کہ ملا نادان نہ آں بودہ است۔ کہ من

مے پنداشتم۔

گفتم:۔ از خلوص و صفائے تو معلوم مے شود۔ کہ در باطن نہ آنے کہ در ظاہر کی۔ با آں ہمہ رنگ یک رنگی در تو گمان نمے برم۔"

گفت:۔ حاجی! نکبت بزرگ چیزے است۔ بلندی و ایام عمر من بسیار است۔ من خود را بدولاب بازی تشبیہ کردہ ام۔ امّا از بدبختی ہیچ گاہ بمفاد ایں مثل عمل نکردہ ام۔ کہ گفتہ اند۔ جائے مخواب کہ از زیرت آب در آید۔"

گفتم:۔ تورا بخدا! سرگذشت را بمن نقل کن۔ کہ اسباب گذرانی وقت بہ از آں نمے شود۔ و امید دارم کہ ایں قدر اعتماد بمن داشتہ باشی کہ چیزے پنہاں نداری۔"

گفت:۔ سرگذشت من تازگی ندارد۔ سراپا عبارت است از حالتے کہ اکثر ایرانیاں را دست مے دہد۔ چنانچہ یک روز پادشاہ مملکتند۔ و دیگر روز گدائے محلت۔ امّا بنا بخواطر پژوہش تو نقل مے کنم۔"

من ہمدانیم۔ پدرم ملائے بزرگ بود۔ از برائے اجتہاد جاں مے دادم۔ امّا در مسایل اجتہاد خود۔ چنداں از طریق متعارف انحراف ورزیدہ کہ جمعے از علماء بمخالفت او برخاستہ۔ ردّ اجتہاد اتش کردند۔ ہنر بزرگ پدرم رواج تشیع بود۔ یکے از اجدادم گویند در حین تربیت اطفال برائے انتشار بغض و عداوت اہل خلاف اختراعے کردہ است کہ تا قیامت باقی خواہد بود۔ یعنی در مکتب وقتیکہ قضائے حاجت بطفلے زور آور مے شد۔ نشان اذن خواستن ایں را قرار دادہ بود۔ کہ طفل پیش معلم بیامدہ بگوید۔ (لعنت[۵] بر مخالف) از نتیجۂ ایں باقیات صالحات است۔ کہ من یا تو دیگرے ہیچ ایرانی نیست۔ کہ اقلاً در روز یک مرتبہ مخالفین را با بدترین دشنام فحش نداده و با بدترین صفت لعن ننمودہ باشیم۔

---

[۵] فلٹ ایڈیشن میں ایسے محاورات خاص ہیں۔ جو ایک فرقہ کے ناگوار ہیں۔ حبل المتین ایڈیشن میں اُن کو بے محل الفاظ سے بدل دیا گیا ہے تاکہ ناگواری جاتی رہے۔ شاداں ۱۲

گفتم:- آرے - بر پدرش لعنت - کہ ایرانیاں حق دارند او را لعنت کنند - پس از آں گفت:- احداث عداوت دینی پدرم منحصر باہل سنت نماند بلکہ شامل ہمہ خارج مذہبان از یہود - گبر - ترسا - وبت پرست - وغیرہ بود - جدم ایں کار را وسیلۂ تحصیل جاہ و مال کردہ - رفتہ رفتہ در ایران حکم طبیعت ثانویہ پیدا کرد - چنانچہ اکنوں مثل فرائض و واجبات مے شمارند - اعتقاد شان اینکہ اگر کسے مشغول رد مخالفین دین باشد - سلام او نباید داد - تا از ثواب جواب سلام باز نماند - اما اگر مشغول صلوٰۃ بہ پیغمبر باشد - باکے در سلام نمودن باو و مشغول داشتن وے بجواب سلام نیست - ہمۂ خاندان او بخصوص من - در سایۂ او بایں اعتقاد بسیار آمدیم - وچناں باوصف ایں اعتقاد متصف بودیم - کہ مردم مارا در زمرۂ دیگر مے شمردند - ومارا بطائفہ کفر بر انداز و ایمان نواز یاد می کردند -

بعد ازیں سخناں حرکت پریروز مرا تعجب مدار تحریک فساد من منحصر بایں نیست - در کوچکی نیز مایۂ فسادے بزرگ گردیدم - کہ شنیدنے است:-

عثمانی - از بغداد کارپردازے بہمدان فرستادہ بود - کہ روزہا از خانۂ ما بدیوان خانہ والی میرفت - یکے از درس ہائے پدر عمل کردن خواستم - گروہے طفل را با خطبۂ بلیغ تحریک و تحریص نمودم - تا بعثمانیاں بفہمانیم بغض ما با عمر تا بچہ درجہ است - وایشاں را از راہ باطل براہ راست دعوت کنیم - من نمی دانستم کارپرداز کہ - وحرمت باو یعنی چہ - سلیمان افندی (نام کارپرداز است) مردے سخت شیعہ گداز و سنی نواز مے دانستیم وبس - روزے در مراجعت او از درخانہ بر سر او ریختم و با اجماع با آواز بلند فریاد کردیم کہ اہل نجات

مائیم۔ ہمراہانش خشماک بجائے جواب چوبی چند بما زدند۔ سنگسارشاں کردیم۔ دستار سلیمان افندی از سرش افتاد۔ بریشش تف انداختیم۔ لباسش رادریدیم ونگفتہ چیزے باقی نگذاشتیم۔

معلوم است ایں گونہ گستاخی بے پاداش نمے ماند۔ کارپردازاں ایں حرکت از جائے دررفت۔ خواست دردم۔ چاپارے بطہران فرستد وخود ببغداد رود۔

والی ہمدان از عقبہ کار ترساں وہراساں برائے خاطرجوئی واستمالت بتسلیم ما بدد وانتقام او از ما تعہد نمود۔

من بہ اعتبار پدر نازاں واز مصدر چناں فعل شدید شاداں بایں حرفہا گوش نمیدادم۔ اما والی از عزل خود مے ترسید۔ وانگہے مردے بود کہ شیعہ وسُنّی ہر دو در نزد او بے معنی مے نمود۔ نہ ایں را ناجی مطلق و نہ آں را ہالک بالحقیقت میدانست۔ مرا با رفیقاں بکاپردازسپرد۔

چوں مرا بحضور سلیمان آفندی بردند۔ سخت برآشفتم وچوب خوردن ہیچ بخواطرم نمے رسید۔ ہمہ را مشق الفاظ رکیک جواب مے نمودم۔

ترکاں ورایں خیال کہ سرمایۂ تلافی را باسود از دما درآوردند۔ وچناں فرصتے گویا از خدا میخواستند۔ اغماض ومضائقہ سرشاں نمے شد۔ اعتبار پدرم نیز کارے نکرد۔ باچناں بغض وعداوت مارا چناں چوب کارے کردند۔ کہ گماں میکردم۔ چناں عداوت، بجز در دل من دریہیچ دلی نمے تواند بود۔ پارے رضائے خاطر ترکاں بجائے آمد۔ وایں کار بنقد۔ برائے چند سالے آتش غیرت دینیم را فرونشاند۔

چوں خطم دمسد۔ بہ اصفہان رفتم۔ تا در آنجا تکمیل تحصیل واظہار فضلے نمایم۔ بجزئیات مقاصد خود رسیدم۔ اما برائے شہرت فرصت می جستم۔

ناگاہ آنہم بدیں طور روئے نمود۔

شاہ صفی چوں خود نیمہ زندیقی بودہ است۔ وقتے بخارج مذہبان۔ خاصہ بفرنگان بہانہ رواج تجارت و داد و ستد۔ روداده۔ جمعے را باصفہان کوچانیدہ و اختیار اجرائے آئین۔ و آوردن رہبان و حتی زون ناقوس ہم۔ کہ بالمرہ خلاف شریعت اسلام است بایشاں داد۔ فرنگاں خلیفہ بزرگ۔ (پاپا) نام دارد۔ کہ مثل بزرگان دین ما بنشر دین محمدی۔ او ہم بنشر دین عیسوی مامور است۔ (پاپا) از صفویہ بلطائف الحیل اذن گرفتہ بود کہ فرنگاں در نفس اصفہان و در جلفا صوامع و دیری چند سازند۔ (تا فرستادگانش در آنجا نشینند) ساختہ بودند۔ اما آں وقت خراب شدہ و تنہا یکے ماندہ بود۔ من بفکر خرابی آں یک افتادم۔

در آں دیر دو راہب بودند۔ یکے از آناں کار دیدہ جہاں گشتہ دانشمند وزیرک۔ چنانچہ شیطان را درس میداد۔ در ہیئت و صورت ہم بلند بالا۔ باریک اندام۔ قوی دل۔ چشمانش مثل زغال افروختہ صدایش مثل رعد در ہر جا با علمائے مادرمے افتاد۔ بے پرواہ مے گفت۔ کہ پیغمبر شما دروغ گو و تلبیس کار بودہ است"۔ مباحثات تقریری اکتفا نکردہ۔ کتابے نوشتہ و چاپ کردہ۔ تا خطاہائے خود را ثواب نماید۔ یکے از مجتہدین ما خواستہ بود۔ جواب وروے بآں کتاب نویسد۔ در آں کتاب مثل کتاب بحار مجلسی بجز آنچہ نباید نوشتہ باشد۔ چنانچہ در حقیقت تقویت اقوال معترض نمودہ بود۔

در وقت بودن من در اصفہان در ہمہ جا ذکر آں کتاب مے رفت من بداعیۂ ایں برخاستم۔ کہ در فلاں روز در مدرسۂ نو شاہ فرنگی بیاید۔ تا مباحثہ کنیم۔ ہر کس دعوئے دلیل خود بمیدان گذارد۔ و ہر کہ مجاب شود۔ بحقیقت۔ دین آں دیگر اقرار کند۔

راہب این تکلیف را قبول کرد۔ با علمائے اسلامیہ اتفاق کردیم کہ آں خار را از پہلوئے خویش بدر آریم۔ ہمہ جمع شدہ برائے اثبات حقانیت اسلام۔

چناں ازدحامے ہرگز نشدہ بود۔ در و بام مدرسہ از منتظران غلبۂ اسلام پر۔ عمامہ بر روئے عمامہ سر بر روئے سر راہب تک و تنہا در آمد۔ و چوں ازدحام را بدید حساب کار خود کرد۔ باطراف و جوانب نگریستن گرفت۔ ازواؤ طلبان علماسہ تن در پیش و من در پیش ایشاں سوال و جوابہا را زیر چاق کردہ بودیم۔ در راہب آلت کارزاری بجز زبانش ندیدم۔

از جمعیت علماء متوحش شد۔ و ما بے آنکہ فرصتے بدو بدہیم بیکبار شروع بسوال کردیم۔

یکے گفت :۔ تورا اعتقاد ایں است۔ کہ خداوند بشکل آدمی از آسمان فرود آمدہ است؟

دیگرے گفت :۔ تورا اعتقاد آں است۔ کہ مرکب است۔ از سہ و سہ باز یکے است؟

دیگرے گفت :۔ اعتقاد تو ایں است۔ روح القدس از آسمان بشکل کبوتر آمد۔ و مریم را حاملہ کرد؟

چوں راہب استادے را بنا بریں گذاشتہ بود کہ اولاً مے پرسید آیا باعتقاد شما و حکم کتاب شما عیسٰی برحق است یا نہ البتہ مسلمان را واجب آنست کہ بگوید "آرے" آنگاہ مے گفت ہماں عیسٰی کہ شما بر برحق بودن او اعتراف دارید حکم ببطلان دین شما فرمودہ و گفتہ است کہ بعد از من پیغمبری نیست"

من جواب این مسئلہ را چناں ساختہ بودم کہ بگویم۔ کہ آں عیسٰی را کہ می گوئی ہماں عیسٰی است کہ کتاب ما بما حکم اقرار او فرمودہ نبوت او فرمودہ است۔ و او خود بآمدن پیغمبر ما و برحق بودنش وعدہ دادہ آں را

می گوئی برحق است۔ وگرنہ آں عیسےٰ کہ شما نصاریٰ ساختہ آید و پدر و مادر وکتاب دروغ و آئین شرک و ہزار مزخرف با دبستہ آید۔ ما آں عیسیٰ را ہرگز بہ نبوت قبول نداریم۔ اما کار بایں جا ہا نکشید۔ ازایں قبیل مسئلہ ہا مباحثہ نشد۔

یاراں سوالہائے خود را بنوعے درہم و برہم کردند۔ کہ راہب دست و پا را گم کرد۔ و ہوائے کار را فہمیدہ سرا سیمہ گفت اگر غرض شما کشتن من است۔ مباحثہ ہیچ لزومے ندارد۔ اگر می خواہید مباحثہ کنید۔ طریقہ مباحثہ ایں طور نیست با ایں ہا یہو۔ وقیل وقال جواب مرا چگونہ خواہید داد؟ وہمہ کس خواہند گفت۔ کہ گویا شما از جواب حساب بے عاجزید۔"

ما ازیں جواب مدفع بلکہ مجاب شدیم۔ مردم۔ بگمان ایں افتادند کہ حق بطرف راہب است۔ برائے رفوئے کار۔ اوّل کسیکہ بنائے کو لیگری گذاشت من بودم۔ فریاد برآوردم۔ کہ واشریعتا! اے مسلمانان! کو دین؟ کو ایمان؟ اسلام از میان رفت۔ واد اسلام را از کفر بگیرید۔"

ناگاہ در مردم ہیجان و غلیانے پدید آمد۔ واز ہر سرے صدائے برخاست۔ کہ بگیرید۔ بکشید۔ پارہ کنید۔ دریائے ازدحام بتلاطم در آمد۔ راہب خود را در گرداب خطر دید۔ و سلامت را برکنار۔ بخیال فرار افتاد۔ یکے از ملایاں عبائے خود را بر او پوشانیدہ از میان مردم بخانۂ ارمنے گریز اندش۔

ما از نخجیر خویش نومید بدیوان خانہ رفتیم۔ و افزودن ہیجان مردم را خواستیم۔

چوں بیگلربیگے اصفہان مردے بود مقدس۔ گمان کردیم کہ با ما یار خواہد شد۔ گفتیم کہ ایں راہب مخرب اسلام است مردم را بکفر دعوت مے کند۔ با سلام ردہ میگوید۔ علما را بجہل نسبت میدہد۔ وتکفیر میکند۔ بارے خیلے تہمت بدو بستیم۔ ودفع آں بلا را از

بیگلر بیگی خواستیم۔

بیگلر بیگی متردد کہ چہ کند میدانست کہ فرنگان وعلی الخصوص بار اہبا نشاں بجوال نمے تواں رفت۔ وانگہے از جانب پادشاہ بحمایت آناں ملتزم شدہ۔ لہذا با ما ہمراہی نکرد۔ و گفت شما کہ نمے توانید۔ براہب جواب بدہید۔ چرا مے روید و مباحثہ مے کنید" از چہ ایراد و اعتراض مے نمائید باز و ریمخواہید حق را باطل کنید؟ بلے اگر دلائل مے توانستید آورد و او را مے توانستید۔ مجاب ساخت و او بجواب شما مقتدر نمے شد۔ آں وقت در حقیقت کافر واجب القتل بود۔ ما باایں فہم و فضل شما با او حرفے نتواں زد۔

ما مخذول و منکول و منکوب و کینہ جویاں و انتقام خواہاں بیروں آمدیم۔ اگر در آں وقت راہب بدستِ ما مے افتاد۔ پارچہ پارچہ گوشتش مے شد۔ راہب شبانہ چناں فرار کرد کہ تا چند سال کسے او را در اصفہان ندید۔

در ایں کار۔ من ید بیضا نمودہ بودم۔ در شہر اولیں مجتہد قلم رفتم۔ اما ایں شہر تے بود۔ خشک و خالی۔ چیزے نیند و ختم غرضم تحصیل جاہ و مقامے بود کہ از وے پولے حاصل شود۔ بقصد اجازہ اجتہاد گرفتن بقم نزد میرزا ابوالقاسم قمے رفتم۔ کہ اجازۂ آں از ہر سرمایہ بہتر بود۔ آقائے قمے بہوائے شہرت نامم نیک پسندید۔ چندے بدرسش مداومت کردم۔ استعدادم را نیک دید۔ چوں دشمن صوفی بود۔ من ہم با صوفیاں در افتادم۔ در ازاء آں لقب عماد الاسلامی با سفارش نامۂ بارباب در خانۂ طہران خواستم اگرچہ مفارقتم را نمی خواست۔ اما با اظہار کدورت خواہش مرا بجائے آورد۔

در طہران ہم از ارکان شمردہ شدم۔ اما از تو چہ پنہاں

ہر چہ سعی کردم باندرون شاہی راہے نیافتم۔ رقیبانم خیلے گرگ بودند۔ ودر چاپلوسی ودنیاداری خیلے ماہر تراز من۔ تملق وچرب زبانی بہ مجلس ملاباشی راہ پیدا نمودم۔ درآنجا معروف صدر اعظم ومعیر الممالک ووزیر دول خارجہ ونسقچی باشی شدم۔

ہر صبح پیش از آفتاب بخانۂ شاں وہر شب بمجلس شاں می رفتم۔ امّا باز بیش از قلاشی نبودم۔ چشم در قبول عامہ بود۔ تا شاید با او کارے کنم۔ وبا آں خیلے کار میتواں کرد۔ صدر اعظم بمن التفات پیدا کرد چرا کہ روزے در خانہ اش روضہ میخواندند۔ من موعظہ بلیغے کردم وروضہ خواندم کہ اور اگریاندم۔ چہ در عمر خود نگریستہ بود۔ حاضران متعجب ومن مورد تحسین شدم قبول عامہ کہ نیز مطلوبم بود۔ میسّر شد۔ امّا ہمہ اینہا با بے التفاتے شاہ ہیچ مقابلہ نتوانستند کرد۔ بلے ؎

ہر کرا بادشہ بنوازد
کس ازو خیل خانہ نتوازد

بہ پشت گرمی آں التفاتہا وقبول عامہ۔ آں بلا کہ دیدی بسرم آمد۔ اکنوں رو بہ مملکت خود میروم برہنہ تراز روزے کہ بیروں آمدم۔ وبعلاوہ ریشے کندہ ہم سوغات دارم۔

شاکر آں بلگرامی

گفتار شصتم

تدبیر حاجی بابا و ملا نادان در خور حال خود
و معلوم شدن اینکه نابکاران را بر یکدیگر اعتماد نیست

بعد از انجام سرگذشت ملا نادان را گفتم "چون دولت و نکبت هر دو بسته بتقدیر آسمانی است - باقتضائے همان تقدیر از کجا که باز بسعادت اولین نرسی؟

روزگار است اینکه گه عزت دهد گه خوار دارد
چرخ بازیگر ازین بازیچها بسیار دارد

هر دو ازین پست و بلندیها بسیار دیده ایم - در صورتیکه در ایران اختیار همه مردم بدست یک نفر است - امروز ریش یکے میکند - فردا مورد محاسنش میکند - بمفاد (عسی ان تکرهوا شیئا فهو خیر لکم) ازین قضیه دلتنگ مباش که

(شاید که چو وا بینی خیر تو دراین باشد)

نمے بینی - که آهنگر چون بزغال افروخته آبے پاشد - شعله را اندک زمانے فرو نشاند - همین که باز در دمد - افروخته تر گردد -

گفت :- منهم بهمین دلخوشی آوازه میخواندم - که شاید - پادشاه خواست در ظاهر بمردم عدالتے و بطائفه نصاریٰ عنایتے فرماید - اما روزے میرسد که بدوستی دین و مردمان دیندار ناچار شده آنگاه قدر ما نند. منی را که مورد قبول عامه شده ام میداند بارها دراین اندیشه افتادم - که ترک جبه و دستار و طریقت طائفه مفت خواران کنم -

راہ سوداگری و بازرگانی پیش گیرم اما بعد از تفکر و تدبیر دیدم۔ کہ (المقدر کائن)

قضائے کن فیکون است و حکم بار خدائے
بدیں سخن سخنے در نمی تواں افزود

میدانی کہ اکنوں خود را شہید زندہ قلم خواہم داد۔ و این نام در عوض ریش کندہ شدہ و تمام مال و منال حتیٰ از خر سفید و متاع کاں نیز بیشتر بکارم خواہد خورد۔

سالہا باید کہ تا یک مشت پشم از پشت میش
عابدے را خرقہ گردد یا حمائے را رسن

گفتم:۔ بسیار خوب شہیدان راستین را چہ کردند کہ تو با نام شہادت چکنی؟ اکنوں با من بہ بغداد میائی و یا اینکہ در اینجا منتظر عقبۂ کارمے نشینی۔

گفت:۔ غرضم اینکہ بہ زادوبوم خویش۔ بہمدان بہ نزد پدر خود روم۔ و بواسطۂ شہرت او با وساطتش باز بطہران بسر کار برگردم۔ اما تو چہ اندیشہ داری۔ و چہ مناسب حال خود دیدۂ؟ اگر خدا بخواہد۔ آب و تاب اولین را پیدا کنم۔ میدانی کہ متعہ خانہ من بے تو نشود۔

چوں تو پیرے بباید اندر دیر
دیر بے پیر را نباشد خیر

گفتم:۔ رفیق! من در این طریق از تو راندہ تر و ماندہ ترم دست قضا مرا خواہی نخواہی بجائے قاتل و سارق نشاند۔ طالعم لباس ملا باشی را در بر و بال او مالدار و بر اسب نیقچی باشی سوارم کردہ۔ اگر ہمراہی اختر نمے کردم چہ میکردم؟ ہمہ دانند کہ اگر در ہمدان مانم۔ لاشۂ منحوسم زیب دروازہ شہر و حالت معکوسم عبرت اہل دہر خواہد شد۔ و قتے خویش را آسودہ خواہم دید۔ کہ خود را در خاک

عثمانی بنیم۔ و در گوشۂ آزادی فارغ بال نشینم۔
پس برائے استمالت خواستم کہ نیمۂ آنچہ دستگیرم شدہ نیازش کنم بیش از دہ تومان برنداشت و باقی را بمن واگذاشت" کہ این مرا بس و قرض باشد۔ انشاء اللہ در وقت قدرت پس میدہم"
امّا بعد از گرفتن نقد باز ہمدان رفتنم را تکلیف کرد کہ رفیق راہ را اندیشیدۂ و خطرش را نیندیشیدۂ تا تو بسرحد ممالک عثمانی برسی چہ ہا کہ بسرت آید؟ قضیۂ ملا باشی و پنقچی باشی کارے کرد کہ آدم بعقب ما خواہند فرستاد۔ تو را کہ گاؤ سفید پیشانی ہستی خواہند گرفت امّا اگر تا آبہا از آسیا افتد۔ با من باشی۔ در دہے از دہات پدرم۔ در نزدیکے ہمدان تو را ناشناسا نگہ میدارم۔ و برائے اسب و لباست ہم فکرے می کنم۔ کہ بوئے بدشان بلند نشود۔ از اینجا تا ہمدان راہے نیست۔ اگر نصف شب دو پشتہ ہم سوار شویم۔ صبح زود بدانجا مے رسیم۔ امّا سرحد خیلے دور است و اسپت خام اگر در راہ بماند و گرفتار آئی کہ را غم نجات تو باشد"؟
سخنانش را سنجیدہ با خود سنجیدم" از صفحات ایران اطلاعے ندارم۔ نہ فقط کورہ راہ بلکہ شاہ راہم نمیدانم۔ کار بدان آسانی کہ در من فرض کردہ بودم نیست۔ آخوند اگر با من خیال خیانت داشتہ باشد۔ چہ بگریزم چہ نگریزم مے تواند۔ پس بہتر اینکہ باو تسلیم شوم"
بارے بہر اہیش قرار دادم و نیمۂ شب براہ افتادم۔ تا آفتاب مبالغے راہ پیمودم۔ ہمیں کہ بہ تلی مشرف بشہر رسیدیم در آنجا از نو طرح دخول شہر را ریختم۔ ملا ناداں با نگشت دہے کوچک بنمود۔ کہ" اینک دہ پدرم" تا آوازۂ مرگ ملا باشی بخواہد۔ در آنجا میمانی۔ امّا این اسپ و یراق با نا آشنائی

منافی است بہتر اینکہ لباس را عوض کنیم۔ تو با لباس من
در دہ آدمی غریب مے نمائی۔ و من لباس تو۔ بعد ازاں رسوائی ہا
اعتبارے مے فروشم تو از شبہ وامے رہی۔ و من از خواری
مے جہم۔ بہ یک کرشمہ دو کار بر مے آید۔ البتہ خبر افتضاح من بگوش
اہل شہر و خانوادہ ام مے رسید۔ و موجب کسرشاں مے شود۔
امّا چوں اعتبار بظاہر است وقتے کہ مرا با ایں لباس و اسب
بہ بینند۔ اندکے ماستمالی رسوائی مے شود۔ با ایں دست آویز
چند روز شات و شوتے میکنم۔ بعد از آں بہ بہانہ اسپ را
فروختہ بہایش بتو میدہم۔

من ازیں تدبیر خورسند نبودم۔ چہ در مقابل آں ہمہ مال۔
بجز امید و خیال چیزے در میان نبود۔ امّا از راہ دیگر دیدم
کہ راست می گوید۔ با آں لباس بدہ نمے تواں رفت۔ ریشم
بدست ملّا افتادہ بود۔ شاید خیر خود را در شر من بیند۔ گفتم:
خوب فرضًا نسقچی باشی اسپ را جست۔ شما چہ میکنید؟ آں وقت
ہم ریش کندۂ شما و ہم ریش گندۂ من۔ ہر دو در معرض
خطر است۔"

گفت:۔ خدا بزرگ است۔ پیش از من کسے بہمدان
نرفتہ تا بیاید من بخانۂ پدر رفتہ کار خود را دیدم۔ تو از آں
کار مدار۔"

سخن بدیں تمام و لباس سراپا عوض شد۔ ناوان با عمامۂ
ملا باشی معمم و من با کلاہ کلانۂ او مکلّا۔ پول و ساعت مہر ملا باشی
در پیش من۔ و قلمدان و تسبیح و آئینہ و شانۂ کوچکش در پیش او۔
لولۂ کاغذش را بکمر زدہ چوں با سپ بر نشست۔ چناں شبیہ بود
بملا باشی کہ خود از حیرت مے خندید۔

با قول نگرانی از یک دیگر جدا شدیم۔ عہد نمود کہ از ارسال خبر

دریغ ندارد۔ وگفت کہ "تو در باب اقامت دہ ہر قصہ کہ مے توانی بساز"
پس او خوشنود راہ ہمدان پیش گرفت۔ ومن متردد راہ دہ۔ حیران کہ
در آنجا باچہ لباس نمود کنم۔ راستی مثل کسے بودم۔ کہ از آسمان
بزمین افتادہ باشد۔ چہ آدم معقول۔ کلاہ بر سر۔ کفش در پا۔
با قبائے بے شال خیلے۔ نامعقول مے نمود۔ بعد از تفکر قرار بر ان
دادم کہ سوداگر کُرد لخت کردہ۔ وناخوش قلمروم وبرائے مداومت
چند روز در آں دہ بمانم۔

ازیمن طالع خداوند چنداں بلاہت باہل آں دہ عطا فرمودہ بود۔
کہ ہر چہ گفتم قبول شد۔ چیزے کہ رنجہ ام مے داشت پیرہ زنے حکیم
واقع شدہ بود۔ کہ ہر روز نیم من خاک شیر وتاجریزی بجلقم فرو مے کرد۔
ونفسم در نمے آمد۔

شادآں بلگرامی

گفتار شصت و یکم

کشیدن ملانادان سزائے حاجی بابارا

دہ روز تمام کہ ہر روز ش سالے بود بدیں حال بگذشت۔ واز ملانادان خبرے نشد۔ در عالم نادانی ہمہ را می ترسیدم۔ کہ باز آبے بروئے کارش آید۔ ومتعہ، خانہ اش بے من بر پا شود۔ رفت و آمد چناں از دہ بشہر کم۔ کہ ماندہ بود۔ من از بے صبری بمیرم تا اینکہ عملۂ ازدہ۔ کار در شہر پیدا نکردہ خشمناک برگشتہ خبرے رافع شک و دافع شبہ آورد۔

خبرش اینکہ :۔ یک نفر نسقچی آمد۔ وپسر آغارا با اسپش بگرفت وبطہران برد۔"

خواننده وشنونده قیاس حال مرا مے تواند نمود۔ معلوم شد۔ کہ چرا ملانادان خبر بمن نمے داد! از حالت حالیہ خواطر جمع واز استقبال در تردد با اہل دہ بروز کردم۔ کہ" ناخوشی من تاہمیں جا بود۔ برائے اطلاع از نادان از آں دہ بہمدان رفتم۔ پدر نادان بالاتر از آناں بود کہ خانہ اش مجہول ماند۔ اما بدآنجا نرفتم۔ وبرائے اطلاع در پیرامونش ہم نگشتم۔ کہ پیرِ خردم بگوش میگفت!

(با خبر باش کہ سرمے کشند دیوارش)

بدکان دلا کی رفتم۔ اوّلاً برائے اصلاح سروریش۔ ثانیاً برائے اینکہ در آنجا با خبر از ہمہ جا بہتر و بیشتر است۔

بحض اینکہ گفتم استا! "چہ ہست وچہ نیست؟" دو قدم واپس رفتہ

برویم نگریست۔ کہ از کجا مے آئی؟" گویا از کار نادان سگ و سگ نادان خبر نداری؟ ملعون بقتل ملا باشی اکتفا نکردہ رختش را ہم پوشیدہ و اسب نسقچی باشی را ہم سوار شدہ بود۔ چہ قدر گہ خوردہ است۔"

پس تجاہل کنان ہر چہ دلم مے خواست از ندانستنی ہا از او دانستم۔ و جائے دوبارہ پرسیدن نگذاشتم بدیں نوع گفت:۔

دہ روز پیش ازیں ملا نادان با اسبے لائق سرہنگان نہ شاستہ قرآن خواناں۔ با لباس فاخرانہ در آمد۔ عمامہ و شالش کشمیری عظیم خانے بعینہٖ ملا باشی۔ ظاہرش موجب حیرت ما شد۔ چرا کہ اوّل خبرہائے بد از او میاوردند۔ باغرور از اسپ فرود آمد۔ و بہ خبر احوال طہران۔ بسر ہم جواب دہان چناں تحویل داد۔ کہ آں اسپ ویراق برائے دلجوئی باو دادہ شدہ است۔"

ما باور کردیم او ہم در خانہ با احترام بنشست۔ و روز دیگر۔ از درخانہ حاضر بیروں آمدن و در شہر خود نمائی کردن بود۔ کہ ناگاہ نسقچی از طہران در رسید۔ و از درخانہ او گذشتہ چشمش باسب افتاد۔ نعرہ زد۔ کہ سبحان اللہ! ایں اسپ از کیست؟

گفتند:۔ "از ملا نادان است۔"

گفت:۔ "ملا نادان سگ کیست؟ او را بایں گہ خوردنہا چہ؟ ایں اسپ از نسقچی باشی۔ ارباب ماست۔ ہر کہ گفتہ از من است دروغ گفتہ۔ خواہ نادان باشد خواہ دانا! یا ہر خرے دیگر۔"

در ایں اثنا نادان۔ خود از خانہ بیروں آمد۔ چشمش بہ نسقچی افتاد۔ دانست کہ چہ خبر است۔ از قضا۔ بالائے نسقچی ہماں نسقچی بودہ کہ سوار کنندۂ نادان بر خر۔ در طہران بود۔

نادان چوں عمامۂ ملا باشی را بر سر و قبایش را در بر کردہ بود۔ دانست

بچہ خطر افتادہ است۔ خواست طویلہ گذارد۔ نشد سقچی داد و بیداد بر آورد۔ کہ بگیرید۔ بہ بندید۔ خودش است۔ خوب گیر آمد۔ طالعمان یار بودہ است! قاتل ملا باشی۔ دزد سقچی باشی بخدا! بہ پیغمبر! ہمیں است۔

از اسپ فرود آمد و با یاران خود ملا نادان را۔ باہمہ لابہ و انابہ و انکار و داد و بیداد و قسمہائے غلاظ و شداد بگرفتند۔

خلاصہ گفتگوئے کہ درمیان نادان و سقچی شدہ بود۔ دلاک ہمہ را بگفت۔ و معلوم شد کہ باہمہ وساطت پدر و احباب۔ نادان را دست بستہ بطہران بردند۔

ازیں حکایت دلم چاک۔ و زہرہ ام آب شد۔ بنوعے کہ گویا ہرگز بہیچ کس چناں حالتے روئے ندادہ است۔ در اوّل دلم بگم کردہ ہائے خود بسوخت۔ ولے در آخر فکر۔ کہ قضا ہائے من بر سر نادان تر قید۔ چوں از سر بریدہ صدا در نمے آید۔ کار من در پردہ مے ماند و بنظر عبرت دیدم۔ کہ ستارۂ من ہمیشہ یاور و از آں نادان ہمارہ بہ و بال دو چار بودہ است۔ اگر چنیں نبودی رخت خود با من عوض نکردی و اسپ و یراق مرا کہ راضی بدادن او نبودم۔ بگرفتی۔ سزائے مرا او کشید۔ دیدم کہ در ایران ماندن۔ کار عقل نیست۔ باز کمانی السابق بہ نیت ترک ایران افتادم۔ اگرچہ اسب و یراق نداشتم۔ امّا آنقدر نقدینہ کہ تا سرحد رساند ماندہ بو بالفظ مبارک (خدا بزرگ است) آسودہ از قضا و بلاہائے دیدہ و ندیدہ خود را بخدا سپردم۔

شاہان بلگرامی

گفتار شصت و دوم

شنیدن حاجی بابا واقعه حمام و چاپکی حال ملاباشی را

از شامت آخوندی متاثر۔ لباسش را از بر انداختن۔ و خود را بصورت سوداگران آراستن همے خواستم۔ قافلہ کرمان شاہان را سراغ کردم۔ حاضر بود۔ استرے خالی با سرلشیں بے بالی ہم اخت شدند۔

روز ہفتم بکرمان شاہان رسیدہ۔ در آنجا از نو۔ بجستجوئے قافلہ بغداد ناچار شدم۔ راہ از کردان نا امن۔ تا قافلہ سنگین نے شد نے رفت۔ بایستے چند روز توقف کردم شنیدم کہ روز پیش یک دستہ سوار بانعش ونعش کشاں روبکربلا رفتہ اند۔ اگر اندک زور بیارم بدیشاں توانم رسید۔

چو آنی از ترس خالی نبودم۔ دقیقہ فوت قوت را نمے خواستم پائے پیادہ۔ ہی برقدم زدہ در دستم بجز یک چماق چیزے نہ ولے در کمرم نود و پنج طلا بود۔ بایں پشت گرمی از کرمان شاہ بیرول رفتم۔

روز نہ سیوم عصر تنگی بود۔ کہ خستہ و کوفتہ از دور دود دمے دیدہ۔ دانستم۔ کہ کاروان گاہ است۔ نزدیک رفتہ تا از بار خانہ سراغ جلودار گیرم۔ چپاور سفید کوچکے بر افراشتہ کجاوہ و تخت روانی در پہلوئے وے۔ زنے چند در میان آں۔ نشان سوار متشخص دیدم۔

باجلودار۔ کرایۂ قاطر را باہم در رفتیم۔ باآں حال۔ شناسائی بے معنے بود۔ امّا از افتخار۔ عجالۃ باز ہم نتوانستم گذشت۔ بارے چند درمیان بارہا دراز و نمد پیچیدہ دیدم۔ گفتند نعش است۔ بکربلا مے برند۔ جلودار آنہا مانند سائر جلوداراں رودہ درازی گرفت کہ گویا غریبے؟ تا حال نعش ندیدۂ؟ چیز عزیزے را بجائے عزیزے میریم ایں نعش ہا بکربلا نہ بل یکسر بہ بہشت مے رود۔

گفتم:۔ ببخشید۔ غریب کور مے شود۔ آیا ایں نعشہا از کیست"

جلودار:۔ نعش ملا باشی است! مگر از مردن و واقعہ غریب او خبر نداری کہ چہ طور در حمام مرد؟ و ہمزادش بحرش دخول و بر در خانہ نسقچی باشی بر اسبش سوار۔ و بدہش رفت پس دستے جنبانید۔ کہ اوہو! تا حالا کجا بودی؟"

ازیں سخن ترساں و ہراساں۔ بتجاہلے تمامے نمودم۔ جلودار حکایت را بنوعے نقل کرد۔ کہ با اینکہ من خود مؤسس و رکن اعظم آں قضیہ بودم۔ باز تعجب و حظ کردم۔

گفت:۔ میدانی کہ آنچہ مے گویم راست است بجہت آنکہ خود در آنجا بودم۔ گفتم ملا باشی بعد از نماز عصر۔ با نوکران خود بحمام رفت۔ و بخانہ برگشتہ۔ در خلوت نشست۔

"در ایران بعض حمامہا صبح زنانہ بعد از ظہر مردانہ مے شود۔ زن ملا باشی روز دیگر در اوّلین صدائے بوق حمام۔ با کنیزاں بحمامے کہ دوش شوہرش رفتہ بود رفت۔ بجہت اینکہ حمام را فوروغ کردہ بودند ہنوز تاریک بودہ۔ خواست بخزینہ داخل شود۔ دستش بپیار چہ گوشت خورد"

فریاد کناں بیہوش شد۔ ہمراہانش بے اختیار و بے اطلاع عربدہ و نعرہ کشیدند۔ فریاد کردند۔ و داخل خزینہ نتوانستند شد۔

در آخر پیرہ زنے دل بدریا زدہ داخل خزینہ حمام شد نعش در روئے

آب شناور دید۔ از فریاد و فغاں او زن ملاباشی بہوش آمدہ دید۔ کہ نعش ملاباشی است۔ ازیں قضیہ فاجعہ باز بیہوش شد۔

کنیزاں فریاد و فغاں کناں گفتند۔ سیمایش با آقائے مے ماند۔ اما نمے شود۔ کہ او باشد۔

دیگرے میگفت: بچشم خود دیدم آقا از حمام برگشت۔ و رخت خوابش را انداختہ بودم۔ زود خوابید صدائے خورخورش را ہم شنیدم۔ چہ طور میشود کہ ہم در رخت خواب بخوابد۔ و خرہ بکشد و ہم در حمام بود خفہ بشود؟ ازایں دلائل حیرت حاضران افزود و معلوم شد۔ آنکہ کنیزک دیدہ ملاباشی نہ۔ ہمزادش بودہ است۔

زن ملاباشی باز بہوش آمد۔ و بہ انگشت اشارہ کرد۔ کہ شوہرم است۔ از رویش کہ دیروز خراشیدہ بودم معلوم است۔

کنیزے دیگر گفت:۔ آرے! بایں دلیل کہ یک طرف ریشش ہم کہ کندے معلوم است۔

نشانہا بجا۔ گریہ و زاری بر پا شد۔ مے گویند کہ اگر دست زنکش را نمے گرفتند۔ خود را مے کشت۔

کنیزے گفت:۔ آخر خود چراغ را از من گرفت۔ و در را بست۔ و خود خرخرۂ خوابش شنیدم۔ برویم بہ بینیم۔ در خانہ چہ خبر است۔ زود خبرش را بیاوریم۔

یکے گفت:۔ خوب گیرم کہ رفتی و دیدی کہ در خانہ است۔ پس ایں نعش کیست؟

دیگرے گفت:۔ کہ ایں ہمزاد او مے شود۔ چرا کہ یک روح در دو بدن نمے شود۔ بدن کہ رخت عوضی نیست کہ ہر ساعت تبدیل کنی۔

یکے دیگر گفت:۔ ایں حکایت خیلے تازگی دارد۔ بعینہٖ مثل ہماں است کہ کسے دو خانہ داشتہ باشد۔ یکے در ییلاق و یکے در قشلاق۔

در ایں اثنا وقت فرق حمام گذشت و مشتریان دیگر در رسیدند

وہر کس چیزے گفت زنِ ملا باشی از گریہ و زاری دست برنمیداشت تا کنیزک از خانہ برگشت۔ وخبر آورد۔ کہ ملا باشی در رخت خوابش نیست۔

واقعہ بہ بیروں سرایت کرد۔ زنان بیروں نرفتہ مردان داخل حمام شدند۔ گویا در ایں حمام زنانہ بہ از آں نشدہ بود صدائے مرد و زن درہم گوش فلک را کر میکرد۔

در انجام کار اقارب و اقوام ملا باشی نعشش را از حمام بردند۔ وبعد از غسل وحنوط وکفن۔ قرار بکر بلا بردنش دادند۔

زنش ہم مُصِر شد کہ من نیز مے روم۔ استرہائے مراکرایہ کردند۔ آں چادر کہ مے بینی از آں اوست۔ ودر آں دیگر نعش شوہر او۔ جمعے ہم کہ نعش کہ فرستادنی بودند۔ ایں فرصت را از دست ندادہ خواستند۔ کہ مردگان ایشاں باعالمے محشور وہم سفر جناں شود۔

از فقرہ آخریں جلودار۔ چناں ترسیدم۔ کہ کم ماند من نیز از محشورین با ملا باشی شوم۔ معلوم شد کہ از بلائے کہ مے گریختم۔ با پائے خود در آں آمدہ ام۔ چہ اگر از خدمت گاہ۔ ایں ملا باشی کسے مرا مے شناخت کارم تمام بود۔

روئے بجلودار نمودم۔ کہ خوب "بعد از در آوردن نعش ملا باشی از حمام چہ شد"؟ تا فقرۂ رخت ہائے خود کہ در گوشۂ حمام انداختہ بودم معلوم شود۔

گفت:۔ بسر امیر المومنین! درست در خاطر ندارم۔ ایں قدر میدانم۔ کہ در ایں باب روایات مختلف بود۔

یکے مے گفت:۔ ملا باشی۔ بعد از خفہ شدن در حمام۔ در اندرون خود دیدہ شدہ است۔

دیگرے مے گفت:۔ کہ فردائے آں روز از در خانۂ نسیقچی باشی بہترین اسپش را گرفتہ ورفتہ و بہ نسیقچی باشی بادستِ خود فتوئے شراب خوردن دادہ است۔

بارے این قدر اختلاف بود۔ کہ چیزے حالیم نشد۔ غریب تر از ہمہ اینکہ بشہادت نوکراں زندہ اش از حمام بیروں آمدہ است و مردہ اش در حمام ماندہ اما چیز دیگر بروز کرد۔ کہ قدرے موجب رفع اشتباہ مردم گردید۔ در گوشۂ حمام پارۂ رخت کہنہ پیدا شد۔ و بحدس دانستند رخت حاجی بابا نام آدم ملا نادان مفسد است اے! بر پدر ہر دو لعنت۔ ہمہ کس مے گفت۔ کہ قاتل حاجی باباست و در بدر بلا و بہ بلا از پے او مے گشتند۔ پارۂ ہم میگفتند۔ ملا نادان ہم دراین کار بے دخلہ نیست۔

بارے بہر طرف آدم بگرفتن ہر دو فرستادند۔ کاش یکے از ایشاں بدست من مے افتاد۔ این قدر مزد نجانی مے گرفتم۔ کہ از این مردہ کشی خلاص مے شدم۔

من خود چیزے نمے گویم۔ ولے ہر کہ تصور کند قیاس حالم تواند کرد۔ منکہ ہرگز روبرو شدن باخطر را اصلا نبودم و ہمیشہ از خطر روئے میگردانیدم۔ با پائے خود بیایم و جان خود را بخطر اندازم نہ پائے واپس رفتن۔ نہ یارائے پایداری متحیر کہ چہ کنم؟ فکر کردم کہ باز پیش رفتن بہتر است۔ بلکہ خودی را بسر حد توانم رسانید۔ واز بلا توانم رست۔ با خود قرار دادم۔ خود را بعبا پیچیدہ۔ مانند کسیکہ چار سویش را قضا و بلا احاطہ کرد۔ بانجام حال خود نگران باز ماندم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و سیم

گرفتاری حاجی بابا و خلاصی او

فردا کاروان براه افتاد۔ تخت روان از پیش۔ شتران مرده کش در عقب آنان و قاطران و سرنشینان در عقب همه۔ من در پهلوئے جلودار پنهان پنهان روان۔ چون چشم بآدمی زشت روئے و بد لباس میافتاد۔ که کسے برویش نمے نگریست۔ بحالتش رشک مے بردم و حسرت مے خوردم۔ بیشتر ترسم از اینکه مبادا در میان همراهان زن ملا باشی کسے مرا بشناسد۔ چون یکے از ایشان بعقب نگاه میکرد زهره ام آب میشد۔ فوری روئے را بر میگردانیدم۔

روز اوّلم بسلامت گذشت۔ شب در بارخانه۔ روئے بار ها خوابیدم روز دیگر هم بدنبود۔ کم کم اندکے آسوده شده۔ میل واکردن در گفتگوئے با این و آن۔ و بیرون آمدن از غلاف کردم۔

اوّلین آشنایم راهبے ارمنی بود۔ خواستم با و فهمانم که سخت مسعود بوده است۔ که طرف صحبت یک مسلمانے واقع شده ناگاه یکے از پهلویم گذشت۔ دیدم آخوندے بود۔ که در خانه ملا نادان مے خواست صیغه بمن دهد۔ جگرم بدهانم آمد۔ اگر خود روح ملا باشی را میدیدم چندان نمے ترسیدم۔ بزودے روا بر گردانیده او هم مرا ندید۔ بلائے رسیده بود بخیر گذشت و بجز ترس چیزے ما به نگذاشتم باز خود را به پهلوئے جلودار کشیدم۔ و از آشنائی با راهب درگذشتم۔ که برائے من منحوس واقع شد۔

روز سیم مے بایست از دہنہ بگذریم۔ کہ کردان راہش بستہ بودند۔ ہر کس بفکر خود بیش از فکر من بود۔ اگر از آنجا میگذشتم بسر حد رسیدہ و در صورت ظہور فائلہ بہ ترکان التجا بردن مے توانستم۔

آں روز کذائی را ہرگز فراموش نمے کنم۔ در آں روز قافلہ ہیئت لشکرے گرفت۔ ہر کس از سلاح معنے چیزے داشت بیروں آورد۔ روز ایلغار ترکماناں در سفر با عثمان آغا بخواطرم آمد۔ دیدم ہماں تریں در ہمیں جا ہم بے کم و کاست ہست۔ معلوم شد کردان زرد ہم برادر ترکماناں سیاہ اند۔ (درمیان خودمان باشد) بندہ را ہم مرور دہور چنداں اژدہا افگن و شیر اوژن ساختہ بود۔

قافلہ بانظام تمام در پے ہم۔ چاؤش و بلد۔ با وابستگاں ملا باشی چرخچی دار۔ در پیش۔ مرا برائے آسودگی بجائے یک دلائل متعدد بود۔ جز درد سر خود درد دیگر نداشتم۔ و دستگیری جز اشرفیہا در کرم نبود۔

قافلہ ساکت و صامت۔ بجز آواز درائے چیزے بگوش نمے رسید من در تفکر کہ نود تومان در بغداد بچہ کار اندازم۔ ناگاہ بلدے با مردے خوش سر و وضع روئے بمن تاخت و با نگشت بنمود۔ کہ "ہمیں است"۔

ازیں واقعہ گمان کردم۔ عمرم تمام شد۔

ہمراہ بلد۔ دیدم عبد الکریم صد تومانے است گفتم اے وائے کہ گرفتار شدم بلد روئے بمن کرد۔ کہ تو از ہمہ عقب تر آمدی ہیچ نشنیدی کلب علی خاں دزد در کدام سمتہا بودہ است؟"

آنگاہ اندکے دلم بجائے آمد۔ و شکستہ بستہ جوابے دادم۔ اما چشم من بعبد الکریم و چشم او بر من دلم بر ہم و در ہم شد۔ از نگاہ تند و تیزش تاب نیاوردم رفت و رنگ از رویم پرید۔ او برائے تشخیص تمام زیر چشمے ہمے نگریست۔ و من برائے غلط اندازی پہلو ہمے تہی کردم تا اینکہ عاقبتم بشناخت۔ و نعرہ زد۔ کہ "آرے

خودش است۔ آنکہ بریش من خندید۔ وصد تومان را گرفت وجہت ہمیں است"

پس روتے بہمراہاں کرد۔ کہ" دزدے خواہید۔ اینک دزد کہ پدر کلب علی خان است۔ شمارا بہ پیغمبر! بامیرالمومنین ایں پدر سوختہ را بگیرید بہ بندید۔ بکشید"

من بانکار واصرار برخاستم۔ شاید ہم پیش مے توانستم برد۔ امّا آخوند معہود ملانادان از جانبے در آمد۔ ومرا باسم بخواند رفع ہمہ شبہ وماجرے شد۔ ہمہ یقین کردند۔ کہ قاتل ملاباشی ومرتکب آں ہمہ فسق وفجور من بودہ ام۔ ہمہمہ وآشوبے از کاروانیاں برخاست۔ وبنقد چند دقیقہ حرف کردان از میان رفت ہرکس بمن چشم دوخت۔ عاقبت بگرفتند۔ ودستم از قفا بستند ودر کاربردن بہ نزد زن ملاباشی بودند۔

ناگاہ ستارۂ میموں وطالع ہمایونم باز بمددگاری برخاست از دور نعرہ بلند شد۔ جمعے سوار از کوہ روئے بدرّہ سرازیر شدند۔ خدا پدر کردہ ہارا بیامرزد۔ ہلہلہ کناں کرداں درسیدند کاروانیاں از ہم پاشیدند۔ کودست۔ کجادل۔ تا مقاومت کند؟ سواراں گریختند۔ قاطرچیاں برائے نجات خود وحیوانا تش بندبار ہارا بریدہ بمیاں صحرا ریختند۔ شتربانان نعش ہارا از شتراں بدیں سوئے وآں سوئے انداختند۔ بہ چشم خویش دیدم۔ کہ نعش ملاباشی بنہرے بزرگ درافتاد۔ گویا بہ خزانہ حمام افتادن وخفہ شدنش کم بود۔ کہ بناکرد۔ بشناکردن۔ خلاصہ بگریز بگریز۔ ہمگانے شد۔

من بخیال خود باز ماندم۔ بجد وجہد دست خودرا گشودم چشم کردان ہمہ بر تخت روان بود۔ بمن اقبال دیدم۔ کسانیکہ مرا بداں روز انداختند بروزمن افتادند۔ ہمراہان زن ملاباشی خیلے فریاد کردند۔

آنا در چناں روزو در چناں جا۔

آنچہ البتہ بجائے نرسد فریاد است

کرد فریاد نے شنود۔ بہ بہانہ سلامت بہا۔ ہمہ را بسلامت رخصت کردند۔ تیمناً و تبرکاً زندگی لباس مرا از برہنہ شدن رہانید۔ و من بوسیلۂ لباس قاطر را رہا ندم نہ مرا بچیزے و نہ قاطرم را بشیزے شمردند۔ مجرد بے اندیشہ نہ در فکر مال بردہ۔ نہ در خیال نعش مردہ مانند چرغ آزاد و مانند قوش بے پروا۔ بقاطر مردہ کش جلو دار سوار تنہا باز مزمۂ

باز شد رفع بلا از سر حاجی بابا
بارک اللہ زہے اختر حاجی بابا

روئے براہ نہادم۔

شاہد آں بلگرامی

گفتار شصت و چہارم

رسیدن حاجی بابا به بغداد و ملاقات وے با عثمان آغا

زن و بچہ و غلام و کنیز ملا باشی بدست کردان گرفتار و من بصوب مقصود شتابان۔ برائے نفی وجود اظہار حیات ہیچ کس نمے کردم و دور از راہ۔ راہ مے پیمودم۔

گروہے از فراریاں بدیں سوئے و آں سوئے ہمے دویدند۔ و چوں بیش و کم ہر یک را در وے از قبیل درد آشنایاں مال بود۔ پر دور نرفتہ با میدچارہ برگشتند۔ من بے درد۔ آزادہ ترین ہمہ۔ بعد از طے دو فرسنگ را خود را تنہا و راستہ دیدم۔ چوں ماجرائے خود را پیش چشم آوردم بجز یارے بخت ہیچ حمل نتوانستم کرد۔

با خود گفتم۔ کہ "بایں طالع سازگار۔ وقت آن است کہ شاہراہ حب جاہ پیش گیرم۔ ایں ہمہ مصیبت برائے قافلہ مخصوص سعادت من بود! (اذا اراد اللہ شیئا ھیّئ اسبابہ) با نود و پنج تومان درمیان و با ایں وسعت راہ جہاں چہ نمے تواں؟ نادان را بدم خمیارہ نہادند بمن چہ؟ زن و بچۂ ملا باشی بدست کردان افتادند۔ بمن چہ؟ چرا کلاہ خود را کج نگذارم؟ و راست نہ نشینم۔

خلاصہ۔ بالیمن والسعادت والاقبال بہ بغداد رسیدم و غریب الغربا ماندم داخل بغداد شدم۔ در بغداد کاروان سرا بسیار است و لے خود را باختیار قاطرم سپردم۔ بحکم بلدی۔ آں زبان بستہ مرا بر در کاروان سرائے

ف۔ بادیز یر بغل نیندازم ۱۲

بزرگ برد۔ کہ گویا محط رحال رجال قافلۂ ایران بود در دم در۔ از فراق یاراں و عزیزاں بنائے عراعر گذاشت۔ اگر مے تواں خوش بختی گفت۔ خوش بخت شدم۔ کہ در صحن کارواں سرا مشتے ہم از شہریاں را دیدم۔ کہ گماں کردم۔ کہ مرا نخواہند شناخت اما چہ چارہ؟ کار بعکس شد۔

بمحض دیدار من۔ منتظران زوار و قافلہ بر سرم ریختند۔ و من بایجاز جواب سوالات ایشاں پرداختہ عاقبت قاطر را در ہماں جا انداختم۔ کہ "البتہ بصاحبش میرسد"۔ و خود بجانب دیگر شہر رفتم۔ تا دور از شر خفتہ باشم و خواب آشفتہ نہ بینم۔

در اوّلین قدم اجتناب از روئے احتیاط۔ تغیر سر و وضع دادم۔ توبرۂ سرخ بنام فس بر سر۔ جوالے فراخ بنام قبا در بر تنگے دراز بنام شال در کمر۔ عثمانے حسابی شدم۔ از پا افراز سرخ ہم نتوانستم گذشت۔ کہ ترکی بے پا پوش سرخ خرے را ماند بے جل۔

پس ازاں بفکر خانہ و اہل و عیال عثمان آغا افتادم؟ تا بواسطۂ ایشاں خود را بکارے وا دارم۔

بطرف راستۂ پوست فروشاں۔ کہ بزنگاہ تجارت عثمان آقا بود۔ رفتم و از نشان ہائیکہ در ایام رفاقت از جائے و مکان خود دادہ بود۔ گمان مے کردم کہ بے سوال ہم توانم جست۔

خدا راست آورد۔ بے زحمت۔ دکان پوست فروشی۔ بزرگے در راہ دیدم۔ سر بدرون بردم۔ کہ عثمان آغائے بود۔ بغدادی کہ بپوست بخارائی خریدن رفتہ بود۔ خبر از او ندارید"؟ از کنج دکان صدائے بگوشم آشنا رسید۔ کہ "تورا بہ پیغمبر کیستی؟ بیا بہ بینم عثمان آغا منم"

باحیرت تمام دیدم کہ "آں پیرہ مرد خود اوست"۔ ازیں ملاقات تعجبہا کردیم من از حال خود آنچہ گفتنی بود گفتم۔ و او نیز حکایت خویش بدیں نوع بیان کرد۔

کہ از طہران بقصد استانبول بیروں آمدم۔ راہ میان ارض روم و ایروان بستہ بود۔ بہتر آں دیدم کہ بہ بغداد بگذرم۔ بندہ بعد از آں غیبوبت دراز بہ مسقط الراس خود باز گشتم۔ پسرم بزرگ شدہ بود۔ و بنا بخبر مرگم تعزیہ ام گرفتہ۔ و میراثم را قسمت کردہ حق مادر و خواہر را دادہ بود۔ اما بحکم مسلمانی پاک از دیدارم ہراساں نشد۔ و حق پسری و پدری را فراموش نکرد۔ زنم زندہ است۔ و دخترم پابرہنت و من بہروز۔

پس لنگاہے غریب بمن کرد۔ کہ خوب حاجی! آں متعہ طہرانی کہ بود؟ بچہ خیال بگردن نمش بستی؟ ہنان و نمکے کہ باہم خوردہ ایم آں پنج روز با آں زن بودن۔ برتر از چند سال با ترکماناں در اسارت ماندن گذشت۔ کسے با دوست دیرینہ ایں کار میکند؟

قسم خوردم۔ کہ غرضم از آں تمتع تو۔ و خوش گذرانیت بود۔ آں ملعونہ را ہم خوابہ خاص شاہ گفتہ بودند۔ باین خیال ہر قدر اساسش کہنہ باشد۔ باز آثار صنادید عجم در او نمودار خواہد بود۔ و در نظر کسیکہ سالہا باشتر بسر بردہ باشد جلوہ تواں کرد۔

عثمان آغا گفت:۔ چہ شتران! بحق خدا آں شتراں با آں لب و لنج در نزد او فرشتہ و از مشک و عنبر سرشتہ بودند کاشکے شترے بہ تمتع گرفتہ بودم۔ اقلاً راحتے مے گذاشت آں اژدہائے مردم او بار و آں افعی ہژدہ نشان۔ ہر دم منت بر سرم میگذاشت "کہ سخت بختیاری کہ مرا در کنار گرفتی۔ من ہمانم کہ ریش شاہ را میکندم" علاوہ بریں ہر ساعت سیلے بصورتم مے زد۔ و مشتے از ریشم میکند۔ پس رخسارہ مالیدن گرفت کہ "اکنوں نیز صدائے سیلی بگوشم مے آید"

در آخر با قسم و آیہ خاطر نشانش کردم۔ کہ غرضم خوش بختی تو بود" پس با کمال مردانگی گفت۔ تا در بغداد اے مہمان منی۔ بیا و در خانۂ من منزل کن"

منہم معلوم است چنیں اشارتے کہ بشارت بود۔ از خدا میخواستم۔

از صحبتہا کہ درمیان دکان بود۔ وہنوز بجز دو فنجان قہوہ صرف نشدہ بود۔ پس از آں بار دکان پسرش رفتیم۔ دوکان او نیز در آں نزدیکے بود۔ اسمش سلیمان۔ کوتاہ قد۔ فربہ اندام۔ قوز پشت شکم گندہ۔ تخم پدرش۔ بمحض معرفے پدر کہ ایں حاجی باباست "مرحبا گفتہ قلیان را از دہان خود باز گرفت بدہان من داد۔

پس ایں حالات۔ خیال کردم کہ با آں مردماں خوب سادہ در بغداد باراحت و استراحت توانم زیست۔ اما برائے خودنمائی کہ بار شاطرم۔ نہ بار خاطر۔ گفتم "امر اصد تومان نقد است۔ با آں چہ میتوانم کرد؟ از نکبت زندگی باوارگی بستوہ آمدم غرضم اینکہ بعد از ایں آدم وار لقمۂ نانے بکف آرم۔ و براحت عمر گذارم بسا مردم کہ مایۂ کمتر از آں من بسال و دولت رسیدہ اند"

ہر دو تصدیقم نمودند۔ و عثمان آغا کہ بہ برکت سفر بایران و معاشرت با ایرانیاں تک و توک نظمے ہم داخل نثرے کرد۔ گفت بلے۔

(قطرہ قطرہ جمع گردد و آنگہے دریا شود)

با عثمان آغا بخانہ او رفتیم۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و پنجم

در چپوق خریدن حاجی بابا

و مهر ناپائداری بدل دختر خواجہ خود افگندن

خانہ عثمان آغا در کوچہ تنگی روبجادہ بزرگ بود۔ در خانہ اش از خاکروبہ پر۔ روئے تل خاکروبہ یک سوچند بچہ گربہ در ماؤ! ماؤ! سوئے دیگر چند تولہ سگ در عاؤ عاؤ۔ در خانہ میان ایں دو دستہ سازندہ صحن خانہ کوچک۔ واطاق ہا از پاکی و پیرایہ خالی چوں برگ و ساز من منحصر بیک احرامے بود۔ وبس۔ کوچ نمودن از کاروان سرا بخانہ چنداں دشوار نمود۔ احرامے را در گوشہ اطاق بزرگے انداختم۔ کہ رخت خواب عثمان آغا ہم در گوشہ دیگرش بود۔

بمبارک باد۔ قدومم شیلانی کشید۔ برہ بریان با پلاؤ فراوان وخرما و پیاز از حرم سرا بدر آمد۔ دست پخت زن و دختر۔ کنیز منحصر بفرد۔ کہ ہنوز بمناسبت تازہ رسی۔ رویشاں ندیدہ۔ وبرائے حرمت وادب احوال شاں نپرسیدہ بودم۔

یکے از رفقائے راہ بخارایش نیز موعود بود۔ تا نصف شب بسخن در تجارت رفت۔ من از بے سرشتگی دہان نگشودم۔ ولے چوں نیت تجارت داشتم بگفتگوئے شاں نیک وقت مے نمودم۔

از نکات و دقایق موضوع چیزے فروگذار نکردم۔ ہر کس گفتگوئے ایشاں را مے شنید۔ گمان بر پا شدن قیامت مے نمود۔ چہ از استانبول خبر کسادی بایشاں رسیدہ بود۔ عاقبت مصلحت چناں دیدند۔ کہ

من سرمایۂ خود را بتجارت پوست نگذارم بلکہ چپوق بخرم۔ کہ ہرگز قیمت اورا تنزلے نیست۔ چپوق کشی را تبدّلی نہ۔

بعد از ایں قیل و قالہا در فتن مہمان با ندیشۂ شنیدہ ہا ہمہ ذہنم بچپوق رفت۔ شب ہمہ شب در ایں فکر کہ چند چپوق بیک تومان تواں خرید۔ واز ہر چپوق چند تومان بتواں اندوخت از نشاۂ ایں خیالات مست با ندیشہائے باطل افتادم۔ وحکایت سعدی با تاجر جزیدہ کیش۔ در پیش حکایت من افسانہ۔ در فکر آں بودکہ انجیر از میری بفرنگستان برم۔ وفس فرنگی بمصر آورم از مصر پول با فریقا برم۔ واز آنجا سیر بیمن آرم۔ وبہائے گراں بفروشم از یمن بمکہ روم۔ از مکہ بہ یمن برگردم۔ قہوۂ یمنی بایران برم در ایران بہ سوداگری پردازم۔ از سوداگری رتبہ ومنصب بگیرم۔ واز پائے ننشینم۔ تا صدر اعظم وشخص اوّل ایران شوم۔"

با استواری ایں خیالات بخریدن متاع پرداختم۔ با کسیکہ بکوہستان بختیاری ولرستان می رفت۔ کہ چوب مہلب آرد۔ قرار دادم کہ فلاں قدر چوب چپوق در بغداد تسلیم من کند ومن آنہا را سوراخ نمودہ بارہستانبول بنمایم۔"

بعد ازیں مقدمات۔ در انتظار چوب چپوق۔ بہ بلائے زخم یا دُمل بغدادی کہ در آنجا عام البلوے است دوچار شدم۔

از قضا ایں زخم در میان رخسارم بر آمد۔ بنوعے کہ یک گوشہ ریش مبارک را نیز خرابکاری کرد۔

شب و روز بے شکیب و نالاں با بخت ستیزاں کناں کہ "اے زخم بے پیرا مگر جائے دیگر قحط بود۔ کہ باید در رخسار من جائے کنی و مرا روئے دیدن ایں و آں نگذاری؟" پس آہے از جگر برکشیدم۔ کہ چہ باید کرد؟" حکما راست گفتہ اند۔ کہ اگر ہر چہ خواستی شدے ہمہ سنگہائے بیابان الماس شدے۔" ہم چنیں اگر "ہر کس دُمل را از جائے دلخواہ خود در آوردی۔ در بغداد صورت زشت پیدا نگردیدے۔"

با ایں حال باز جائے شکرش خالی بود۔ چہ عثمان آغا با اینکہ آں دلّل را بصورت دیگر در آوردہ بود۔ باز صورتش آئینہ زشتے درست مے نمود۔ واو بجائے دلسوزی برمن ریشخند میکرد کہ "با آں بلاہا کہ بر سر تو آمدہ است زخم بغدادی دارد و مرہم است۔ اگر یکطرف صورتت نادرست مے شود طرف دیگرش درست خواہد بود۔ نمے بینی کہ "فیروزہ با آں گرانبہائے۔ یک طرفش احسن الوان۔ وطرف دیگرش باطرفہ یکسان است۔ و باز ہم گرانبہا است؟ تو درمیان مردم ہمیشہ طرف درست رو رانما۔ واز نادرستی بہ پرہیز"

دیدم۔ کہ با آں کثافت بشرۂ خود۔ خوش روئے کسے رانمے خواہد مانند ناپرہیزگاراں کہ روئے پرہیزگاراں رانمے توانند دید۔ ومانند سگاں بازاری کہ چوں سگ شکاری بینند فریاد و فغاں برآرند۔

باہماں صورت دلکش مطبوع طبع دلارام۔ دختر عثمان آغا شدم۔ ودلارام با غمزہ و کرشمہ اظہار عشق بازی نمود۔ و با ما در کہ در معالجہ ایں زخم یکتا بود۔ بمداوا تم پرداخت۔

حاجی تعجب اینکہ "تاریخ سرزدن ایں زخم ریش۔ با تاریخ گل کردن عشق دلارام مطابق افتاد۔ یعنی در یک روز واقع شد۔ شش ماہ روزگار ہر دو۔ روز افزاں۔ ہر چہ زخم بزرگتر شدی۔ عشق دلارام قلبنہ تر گردیدی۔ راستی ایں علت سارید عشق از جانب من سرزند۔ چرا کہ دختر عثمان آغا با پدرش گلے بود۔ بدو نیم شدہ۔ عجب تر اینکہ درہماں بنظر اوّل۔ ایں دختر بصورت شتر پیری بمن جلوہ نمود۔ وہر وقت او را مے دیدم۔ شکل شتر بنظرم جلوہ گرمے شد۔ وایں اشعار فوق الدین یزدی بخاطرم می آمدند۔

اے عزیزاں زلب و لہجۂ شتر فیض بریہ
خاصہ وقتیکہ شود مست ادا ہا اشتر
گر زند فیل ز پہنائے شکم طعنہ بخرس
میکند ناز بخر از قد و بالا اشتر

بودیش جائے ز منزل گہ خور بالاتر
جائے خرد اشتے از حضرت عیسیٰ اشتر
اے خوش آندم کہ شود مست نواخانی و من
گویم از ذوق کہ جان وقف لبت یا اشتر

چوں درم ریش بسر حد کمال انجامید۔ عشق دلارام ہم کمال یافت۔ یعنی بہرزگی منجر شد۔ ازایں روئے چوں وقت سفر نزدیک رسید۔ بحکم (العشق داء دواؤھا السفر) خوش وقت شدم۔ بارہائے چپوق را بستم۔ و تدارک راہ را تمام دیدہ در ساعتے کہ سکن یلدوز در عقب۔ و رجال الغیب در جلوہ رو براہ نہادم۔

بینوا دلارام از فراق من بے آرام ماند۔ وچوں فروکشی باد۔ ریش مرا مے دید۔ آہ سرد مے کشید۔ گویا آں زخم بنظر او سر رشتہ تنہائی بود۔ کہ با من وصلہ وصل او میتوانست بشود۔

(افسوس کہ آں رشتہ بزودی بگسست)
نہ زخم من نیک فرجام ماند
نہ عشق دلارام ناکام ماند

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و ششم

بسوداگری رفتن حاجی بابا باستانبول

در روزے از روزہائے خوش نوبہار۔ از دروازہ بغداد بارادۂ استانبول بیروں رفتم۔

احرامے را بر روئے بار قاطر گستردہ۔ و باکمال وقار چار زانو بر روئے آں نشستہ۔ باسازداری کارواں۔ خود را سوداگری معتبر مے شمردم۔

ہمراہانم بجز عثمان آغا۔ چند تن پوست فروش و پارۂ ایرانی حکایت ملاباشی طہرانم اند کے کہنہ شدہ سرووضعم بغدادی۔ چنانچہ بہ بغدادی قلم میرفتم۔ واز ایرانی گری چنداں علامتے نداشتم۔

اگر بخواہم تفصیل راہ را چنانچہ واقع شدہ بود۔ از قبیل ترس دزداں ونزاع کاروانیاں۔ وہا یہوئے مسافراں۔ بیان کنم۔ دردسر آورد۔ بندہ بتفضیل اوّلیں تاثیر استانبول بر قلب خود اکتفا میکنم۔

من ایرانی و اصفہانی و بایں اعتقاد

جہاں را اگر اصفہانے نبود

جہاں آفریں را جہانے نبود

اگر کسے مے گفت۔ کہ پائے تخت روم۔ از پائے تخت ایران بہتر است۔ دندانش را مے شکستم۔ ہمیں کہ سواد اعظم و بلد معظم استانبول را دیدم۔ نہ تنہا متحیر بلکہ دلگیر و متاثر گردیدم۔ چہ دیدم :۔

سوادِ او بمثل چوں پرندِ مینا رنگ
ہوائے او بصفت چوں نسیمِ جاں پرور
بخاصیت ہمہ سنگش عقیق لؤلؤ خیز
بہ منقبت ہمہ خاکش عبیر غالیہ بر
صبا سرشتہ بخاکش طراوت طوبےٰ
ہوا نہفتہ در آبش حلاوت کوثر

مسجد شاہ اصفہان را بہترین مساجد دنیا دانستہ بودم۔ در آنجا صد مسجد شاہ دیدم۔ ہر یک از دیگر بہتر و عالی تر۔ در اصفہان یک آئینہ خانہ و در استانبول با آں دریا ہمہ آئینہ خانہ۔ اگر اصفہان را یک بنائے رشک بہشت است۔ استانبول ہمہ جا بہشت است۔ اصفہان را بزرگترین شہرہائے دانستم۔ دیدم ہر محلہ استانبول اصفہانی و در ہر اصفہانی کوہے۔ و در ہر کوہے بنائے کہ چشم را خیرہ مے سازد۔

عمارتہائش ہر یک دلربائی — خراج کشورے خرج سرائی
گرفتہ جائے در آغوش کہسار — عمارتش ہمہ ہمدوش کہسار
بدریا روئے دارد پشت بر کوہ — زہر کوہیش ویراں کوہ اندوہ
گل اندامے چنیں نبود بعالم — کہ باشد پشت او رویش بہتر از ہم
بنا ہائے کہ باشد رو بدریا — قوی گردیدہ زانہا پشت دنیا

با خود گفتم۔ کہ اگر اصفہان نصف جہان است۔ استانبول ہمہ جہان است۔ و انگہے بجائے اینکہ مثل اصفہان از کوہ ہائے خشک و خالی کثیف۔ پرسن محیط باشد۔ استانبول بر لب چندیں دریا واقع است۔ ہر دریائے او را بمثابہ خیابانے باعکس آں ہمہ زیبائی و جمال۔ و قتیکہ در آب دریا دیدہ مے شود۔ دو چنداں مے نماید۔ و ایں خود بالطبع دلرباست۔ (علی الخصوص کہ پیرایہ ہم بر او بستند) کشتیہا از ہر نوع و ہر اندازہ از بالا بپائیں۔ از پائیں ببالا۔ از راست بچپ۔ از چپ براست پویان و خرامان۔ در لنگر اندازش بیشتر از درختان جنگل مازندراں و گلہائے

کشتیہائے بزرگ ہمہ سر بآسماں۔
ز زور قہا کہ ہر جانب روانہ است
بدریا بیشتر از شہر خانہ است
دریں اندیشہ حیران ست ادراک
بنا بر آب و سر رفتہ بافلاک

گفتم! پروردگارا! بہشت موعود تو۔ البتہ ہمیں جا است۔ اگر حضرت آدم در ایں بہشت مے بود۔ ہرگز بیروں نمے رفت"۔ امّا ہمیں کہ بخاطرم آمد کہ ایں مملکت بدیں زیبائی در دست است کہ ریش شان جاروب مزبلہ ہائے چنیں شہر را نشاید۔

گفتم:۔ زہے افتخار ایں قوم کہ باز مانند منی در میان خود خواہند داشت۔ من نسبت باینان مردے۔ و ما ایرانیاں در پہلوئے اینان مردمانے ہستیم۔ بوئے پیاز در نزد بوئے سیر۔ بوئے عنبر و عبیر است۔ (نعم المسکن و بئس الساکن) عاقبت تسلیت خود بدیں دادم۔ کہ "ایں قوم بایں دنیا در آں دنیا چگونہ محشور خواہند۔ و با ایں ملک در حضور پادشاہ لمن الملک چہ جواب خواہند داد۔

خلاصہ اگر بخواہم تفصیل آنچہ بہ نظر و بہ عقلم آمد بگویم۔ و شرح آنچہ در اطراف وحوالے خود دیدم بدہم۔ خدا میداند۔

بکجا مے رود ایں اشتر بگستہ مہار

بعد از گذراندن برزخ گمرک۔ از اسکدار با زورقے باستنبول گذشتم۔ در کاروان سرائے "والدہ" کہ گویا مال پدر ایرانیاں است منزل کردیم۔ چوں امتعہ و اقمشہ و کالہا و معازہا و بدبہ و پاشایاں و افندیاں استانبول را با آں خدم و حشم و اسب و عرابہ و زیب و زینت دیدم۔ اندک غرور ایرانی بود خم فروکش کردہ آہستہ باخود گفتم۔ "ما کجا و ایشاں کجا؟ شکوہ حشمت استانبول کجا فقر و فاقہ ایران کجا؟ اگر اینجا جائے است۔ پس ایران کجا است؟ ایں جا

دار النعیم است - آنجا دار الجحیم - اینجا دار الصفا - آنجا دار العزاء - ایں جا عزت است و گنج - آنجا ذلت است و رنج - اینجا سلطنت است و لطافت - آنجا درویشی است و کثافت - اینجا تماشا خانہ - آنجا تکیہ خانہ - اینجا بازی آنجا شبیہ - اینجا عیش - آنجا تعزیہ - اینجا آوازہ - آنجا روضہ - خوشگذرانی و عیش و نوش ترکان - با آں عزاداری شبانہ روز ایران - و ایرانیاں را بخاطر آوردہ بر بخت بد نگریستم - و راستی را بگریستم -

بارے با عثمان آغا در کار واں سرا طاقے گرفتیم - و مال التجارہ خود بد آنجا نہادیم - من در روز چپو قہار ابر روئے تختہ چیدہ میگردیم - بجہت گونہ گونہ و خوش نمونہ بودنش - ہم فروش زیادہ میکردم - و ہم سود بسیار مے بردم - ہر چند اندوختہ ام بیشتر مے شد - سر شخصم بیشتر درد میکرد - جلبندی را عوض کردم - دستمالے بجیب نہادم - چورا بے بپاء کردم - حمام پاکے رفتم - چپوق را دہنہ کہربا نہادم - کیسۂ تنباکو را از شال کشمیری دوزاندم - از موزہ زرد ہم نگذشتم - ہر چہ را میدیدم دلم خریدن مے خواست - لذت خرید و فروش را مے یافتم - و فکر مے کردم - کہ راستی در عالم زندگانی کہ بکار بخورد ہمیں بودہ است - تماشا گاہ و محل سیر بے حد و بے حساب بود - اما من برائے خود نمائی مصطبۂ قہوہ خانہ را گزیدم - چپوق در دہان - فنجان قہوہ در دست - با تحریر و نفیر چپوق مے کشیدم - و قہوہ مے خوردم و آیندہ و روندہ را تماشا میکردم -

بحکم آنکہ :- زر یسماں متنفر بود گزیدۂ مار"

بقدر امکان از ایرانیاں کنارہ جوئی و با ترکان آمیزش مے نمودم اما بمقتضائے فطرت و جبلت خود - ایرانیاں پژوہشکار و کنج کاوچہ بودنم و کہ بودنم را بزودی فہمیدند - بنابریں با ایشاں مدارا میکردم نہ مرا با ایشاں کارے بود - و نہ ایشاں را با من - در پارۂ جایہا ببرکت سرد صورت ظاہری - خود را سود اگر ہندی معتبر خرج دادہ بودم و برائے فریب ترکان بہتر از صورت ظاہر چیزے نہ - تقلید کم گوئی و

سنگینی وکوتاه سخنے ترکان نموده بآسانی وبزودی در اندک زمان ترکے (قح) شدم۔ سلام را۔ باصباحلر واخشام لر۔ ووقت شریف لر۔ خیر اولسون وبسم اللہ را بیورک سرفرود آوردن وکورنش را بتعظیم دستی۔ سر تراشیدن را بریش تراشیدن وبسر نتراشیدن بدل کردم۔ وضورا بنا کردم۔ بوارونہ گرفتن نمازا با بیطہارتے دست بستہ نمودن مبدل کردم۔

خلاصہ۔ حرکات وسکنات ترکان را خوب تقلید نمودم۔ وگاہ گاہ لفظ ماشاء اللہ! وانشاء اللہ! واللہ۔ نیز بامخرج۔ درکلام خود داخل میکردم۔ تسلیح از دستم نمے افتاد۔ ایں بود کہ در اندک مدت در قہوہ خانہ قبول عامہ پیدا کردم۔

قہوہ چی قہوہ ام را بدست خود مے پخت۔ وبالفظ۔ سلطانم وآفندم بقدحم مے ریخت۔

ہیجنس در سایہ صورت ظاہر۔ آدمی شدہ بودم۔ کہ ہرگاہ در قہوہ خانہ سخن از اسب وسلاح وسگ وتنباکو۔ میرفت (کہ اکثر سخن ہم ازیں قبیل ہا بود) مرا حکم قرار مے دادند۔ ومن بایک لفظ بلے یا "خیر" قطع وفعل دعوا را مے نمودم۔

شادان بلگرامی

گفتار شصت و ہفتم

در گرفتن حاجی بابازن شیخے را و در سیدنش در اوّل و آرام شدنش در آخر!

مدتے بدیں منوال گذراندم۔ تا اینکہ سہ شب پے در پے در وقت بیروں آمدن از قہوہ خانہ در سر راہ پیرہ زنے را دیدم بمن نگراں و آشنائی خواہاں۔ و از پنجرۂ کہ در زیرش ایستادہ بود اشارت کناں۔

شب اوّل بہ بے اعتنائی۔ شب دوم بتعجب و حیرت۔ شب سوم بتحقیق و تدقیق گذشت۔ شب چہارم برخود مصمم کردم۔ کہ "اگر بہ بینم سبب سر راہ گرفتنش را بپرسم"۔

بخیال اینکہ فراخی در کارم پیدا خواہد شد۔ و طالعم در سازگاری است باسر و وضعے از سائر اوقات پاکیزہ۔ ہمیں کہ از قہوہ خانہ بیروں آمدم۔ آہستہ آہستہ روئے بہ پیرہ زن رفتم۔ در خم گردش کوچہ۔ ہمینکہ از نظر قہوہ گیاں پنہاں شدم۔ قفسہ بالا رفتم۔ زنے زیبا۔ گشادہ روئے گلے در دست در دل چسپانیدہ و بوسیدو بمن انداخت و باشتاب تمام قفسہ را فرود آورد۔ و ہانم باز۔ چشمانم بقفسہ دوختہ۔ متحیر۔ تا اینکہ پیرہ زن آستینم را کشیدہ گل را بر داشتہ بدستم داد۔

گفتم:۔ تو را بخدا ایں چیست؟ ایں کوچہ۔ کوچۂ پریاں و سرزمیں جنیاں است؟ آں گل رو کہ بود۔ و ایں گل خود چیست؟

پیرہ زن :- تو احمقی ؟ سفیہی ؟ چہ چیزے ؟ بایں ریش وپشم وسرو ضع بہ آدم جہاں دیدہ می مانی - امّا از کار جہاں را ہمیں سرو وضع را میداری وبس - مگر نمیدانی - کہ اگر زنے بمردے گل بادام اندازد یعنی چہ ؟

من :- میدانم میخواہد بگوید کہ :-

بسان مغز بادامے کہ از توام جدا گردد
در آغوشم نمایاں است خالی بودن جائت

امّا در سایۂ ریش وپشم ایں را ہم دانستہ ام - کہ ایں اشارت ورموز گاہ خیلے گلو سوز مے افتد - چنانچہ مغز بادام خوردہ مے شود - پوستش ہم کندہ میشود -

پیرہ زن :- مترس عزیزم - مترس مانہ گلو سوزیم - نہ پوست کن - اگر دست رو بسینہ ما گذاری - پائے بہ بخت خود زدۂ - خر نیستی - کہ از سایہ بہ رمی - وحال آنکہ ترس تو سایہ است وبس -

من :- خوب حالا کہ چنیں است - آں زن کہ دیدم کیست وتکلیفم چیست ؟

پیرہ زن :- پرشتاب مدار - حالا درش را بگذار - کہ نہ وقت مقتضی است ونہ جائے مناسب - فردا ظہر در قبرستان ایوب در پہلوئے اوّلیں سنگ قبر سر سبز - مرا با شال سرخ در گردن بجوئی بالفعل خود را نگہدار -

ایں بگفت وبرفت - ومن بحجرۂ خود در آمدم - و باندیشہ عریض وعمیق ایں کار افتادم - میدانستم کہ در فتوحے بر رویم گشودہ است - امّا مے ترسیدم کہ آں گشائش - نتیجہ سخت گیری ورشک شوہر او باشد - خطرہائے زینب - قصہ مریم ویوسف - عشق دلارام وریش صورتان - بخواطرم آمد - نخست آتش عشقم فرو نشست امّا گرمیٔ خون وغرور جوانی روز افزوں تاب نیاوردہ - ہر چہ بادا باد گویاں قصد آں کردم :-

دل بدریا زنم و رخت بصحرا فگنم

روز دیگر بحسب وعده میعادگاه معهود رفتم و پیر معلومه را با شال سرخ در پهلوئے سنگ قبر سرسبز دیدم۔ و دور از راه در زیر درختان سرو۔ در منظر خوش باستانبول۔ عقد انجمن عشق برپا و آغاز مذاکره مهر و وفا۔

پیره زن اوّل استقامت صدق و عدم را بستود۔ پس از آں به بے ترسی و اینست راهی که در پیش است سوگندها یاد نمود۔ بعد از آں باقتضائے پیری چانهٔ گفتگو را گشوده داد زنخ زنے از دره و پته بداد۔ که "غرضم خدمت بتوست و تورا از پسر خود عزیز تر میدارم"۔ دیدم که در آں هم بجز تخلیهٔ کیسه و نقصان سرمایه و سوزش چپوقهائے من چیزے نیست۔

گفتم:۔ بسیار خوب۔ بیائیم بر سر مسئله۔ دو کلمه هم از خانم بگوئے تفاصیل و تکرار عبارات و پیچ و تاب تعبیرات را که طے کردیم۔ خلاصهٔ کلام او اینکه:۔

خانمے که دیدی (من گیس سفید آنم) دختر تاجرے دولتمند حلبی است ایں تاجر دولتمند حلبی۔ غیر ازیں دختر دو پسر هم دارد۔ خود در ایں اوقات۔ یعنی دو سه ماه کم یا بیش ازیں وفات کرد۔ هرچه خاک اوست عمر شما باد۔ ورثهٔ او یعنی باز ماندگانش که پسرانش باشند۔ بجائے او بنشستند۔ و در ایں شهر تاجرے بزرگند۔ بانوے مرا که اسمش شکرلب است۔ در جوانی لبن شانزده یا هفده سالگی به شیخے پیر متمول دادند۔ ایں شیخ پیر متمول عادتش ایں بود که بیش از یک زن نمے گرفت و میدانست که دو زن در یک خانه باعث خرابی و اوقات تلخی صاحب خانه است۔ از آشوب و غوغا خیلے مجتنب راحت و آسودگی را طالب بود۔ ایں بود که زن جوان گرفت۔ تا در خور خود۔ در زیر دست خود بترتیب خود۔ بار آورد۔ حقیقةً خیلے

خوش وقت و خوش بخت بود۔ کہ با بانوئے من ہمسری کرد۔ برائے اینکہ ہمسر او (بانوئے من) نازک طبع۔ خندہ رو۔ پاکیزہ خوست۔ زنے بہ نازکے طبع و خندہ روئے و پاکیزہ خوئے او۔ در دنیا نمی شود ولے در یک چیز ستارۂ این زن و مرد باہم اُخت نیفتاد۔ و مرافقت شان سازگار نشد۔ و سبب مرگ شیخ ہم ہماں شد۔ شکر لب بورک را با سر شیر میخواست۔ و شیخ با پنیر پنج سال تمام در وقت غذا در سر ہر سفرہ۔ این دعوا بود۔ تا اینکہ شش ماہ پیش روزے شیخ برغم شکر لب از بس بورک پنیری بخورد۔ بمرد خدا رحمت کند۔ چہار یک مال و منال شیخ۔ یعنی آں خانہ کہ دیدی۔ با کنیزاں و اثاث البیت و سائر لوازمات خانہ۔ خلاصہ ہر چہ شرعاً بشکر لب بایستے برسد رسید۔

حالا با جوانے و جمال و با توانگری۔ و مال میدانی البتہ بے خواستار نمے ماند۔ امّا چوں خانم نسبت بسن و سال خود از ہمہ زنان عاقل تر و ہوشیار تر است۔ در انتخاب شوہر تازہ مشکل پسندی نمودہ۔ میخواست کہ شوہر نمودنش فقط برائے جلب نفع و تحصیل افتخار نباشد۔ ازیں رو ہمیشہ در جستجوئے شوہرے درست و آراستہ بود۔

چوں خانۂ ما روبروئے بہترین قہوہ خانہائے این شہر است بنا کردیم آیندہ و روندگان آنجا را از نظر خریداری گزراندن بے ہمہ چیز و بے ریشخند و تملق۔ در میان آں ہمہ از تو براز ندہ تر و با تشخص تر ندیدم برادر من صاحب آں قہوہ خانہ است۔ میانۂ او با ما خوب است۔ در سر تو بعضے سوال و جواب ہا کردیم۔ جواب ہائش خانم را خوش آمد بہ پیوند تو میل کردیم۔ اینک مختصر قضیہ۔ حالا تو خوبہ بیں و بسنج خدمت خوبے کردہ ام یا نہ؟

از برداشت صحبت پیرہ زن ہیچ گماں نمیکردم کہ این حکایت بچنیں جا منجر شود۔ بقدرکسیکہ از پائے دار خلاص شود۔ خورسند

شدم دیدم کہ بے رازداری ونہفتہ کارے وبے تبدیل اساس وتغیر لباس بجائے مشغلۂ کوتے وبرزن۔ وخرش سوراخ و روزن پے خوردن زخم وکشیدن قمہ۔ خلاصہ بے ہمہ۔ بجز مال ومنال وآسودگی حال چیزے درمیان نیست۔ بطالع خود آفرین گویاں دانستم۔ کہ نانم در روغن افتاد۔

دولت قرین من شد واقبال رہبرم

از شادی ہزار حرف بے معنی بہ پیرہ زن گفتم۔ وعہد کردم۔ کہ بابانو۔ تالب گور ہمزانو باشم۔ وبہ پیرہ زن احسان بزرگ کنم۔

پیرہ زن گفت :۔ حالا چیز دیگر ہست۔ خانم بمن سفارش بلیغ نمودہ کہ پیش از وقت وعمل ہمہ چیز را درست خبردار شوم۔ نسب وحسب پایہ ومایہ وبضاعت وسرمایۂ تورا بفہم۔ میدانی کہ خویشاوندان او مرد مانند۔ اگر بفہمند کہ خواہرشان بفرومایہ تر از خود شوہر کردہ۔ دیگر بر رویش نگاہ نمے کنند۔ وشاید ہم بقصد او وشوہرش برخیزند۔

اگر جواب ایں سخناں را پیش از وقت حاضر نکردہ بودم دست و پا را گم میکردم۔ اما بہ یمن نیروئے بخت وبملاحظہ وسعت میدان اسپ فصاحت را سبک عنان کردم۔ کہ ما از حسب ونسب در دنیا کس نیست۔ کہ حاجی بابا را نشناسد۔ از اقصائے یمن تا حدود عراق۔ از نہایت دریائے عمان تا غایت صحرائے قبچاق اسمم معروف ومشہور است۔

پیرہ زن :۔ خوب۔ پدرت کیست؟

من :۔ پدرم۔ مردے بود توانگر۔ پیشتر از یک قبیلۂ وہابی سرہا از زیر تیغش گذشت۔ پہ ریشہا کہ نتراشید۔ وچہ وندانہا کہ نکند!

پس دم درکشید۔ وشجرۂ نسبی برائے خود ساختم۔ کہ "اگر از نشاد

پاک و تبار تا بنا کم میخواہی۔ مرا بنگرید۔ خواہ بانو۔ خواہ برادرانش
وخواہ ہرکہ باشد۔ درعلو حسب ونسب بغوزک پایم نمے رسند
خون پاک عربی درعروق واعصابم روان نیاگانم از اعراب
منصوریہ دیا نجار عربستان۔ شاہ اسمٰعیل صفوی مارا از آنجا
کوچانیدہ در بہترین ناحیۂ ایران نشانید۔ تاکنوں بہمیں منوال
ہستیم۔ نیاگان دیرینم استر بن خر بن مادیان از قبیلۂ قریش
وبنی قحطان بلاواسطہ بسلسلہ بنی ہاشم بند وبخط مستقیم بذریۃ نبوت
ہم پیوند۔ خلاصہ بامبارک ترین خون اسلام ہمدم وباقدیم ترین
سلسلہ ہم قدم۔

پیرہ زن :۔ ماشاء اللہ! ماشاء اللہ! ہم سیادت درحسب۔
وہم شہریاری درنسب۔ دریں باب ایں قدر کافی است۔ اگر تو چنینی
خانم نیز چنیں مے خواہد۔ اگر مایہ ات ہم بقدر پایہ ات باشد
زہے سعادت۔

من :۔ امّا مایہ ام۔ اگر نقد بسیار در دستم نیست عیب نباشد
کدام تاجر نقد بسیار در دست نگاہ میدارد؟ بداں کہ در ہر جا مضاربہ
کاراں دارم۔ کہ مال مرا بدادوستد مے اندازند۔ ودر وقتش سرمایہ را
باسود مے پردازند۔ حریر و دیباج و مخمل از طرف خراسان مے رود۔
و پوست بخارا میآورد۔ گماشتگان با نقود من در سنجاب وسمور
مشہد تجارہ شال کشمیری وجواہر ہند گماشتہ اند قدک و
کرباسم در ہرمشد رخاں با مہرہ معاوضہ و مال ہندی کہ از بصرہ خریدہ
بحلب فرستادہ ام۔ باپوست برہ وشالکے معاوضہ مے شود۔
خلاصہ اگر حقیقت مقدارم را بخواہی دشتے فرض کن پر کشت و کشتے
پر زرع وزرعی پر خوشہ۔ وخوشہ پر از دانہ۔ اگر شمار ایں میدانی۔
شمار آنہم مے توانی۔ وگرنہ خود دانی۔ بدرستی وتحقیق بہ بانو بگو۔ کہ
چشمش بکسے افتادہ۔ کہ اگر مال ومنالش را فراہم آرد۔ خود وبرادران

وخانوادہ واہل ویارانش را در گرداب حیرت غوطہ در گذارد۔

پیرہ زن:۔ حالت ہمہ دانستہ وفہمیدہ شد۔ کارے کہ ماند پیوند عالم مہر ومحبت است۔ ودر اوّل شب در سر کوچہ باش راہش را مے جویم۔ کہ باشکر لب بہ پیوندی۔ اگر دل خودش بخواہد کسے مانع نمے تواند شد۔ اما اگرچہ گستاخی است۔ نصیحتے مادرانہ بتو میکنم۔ تو ہم فرزندانہ قبول کن۔ بورک با سر شیر بخور نہ با پنیر۔ دیگر از ہیچ راہ دلتنگ مباش۔ کہ خانم بسیار نرم خوست۔ خداوند موافقت ستارہ وساز گارے طالع کرامت کند چوں ایں بگفت من دو طلا بشتش نہادم۔ او آہستہ آہستہ برفت۔ ومن با فکرہائے عریض وعمیق در زیر سردہا ماندم۔

شاد آں بلگرامی

گفتار شصت و ہشتم

ملاقات حاجی بابا با شکرلب و ترتیب ازدواج ایشاں

در زیر درختاں چنداں نماندم۔ (ہمانا فرض تر از آں کار بودم)
برائے اظہار تشخص لباسے و برائے ابراز حیات نقدے۔ از آں گذشتہ برائے پسند خاطر خانم۔ حمام و خضاب لازم بود۔ و عطر از آں لازم تر در راہ خوستا تہاہمے کردم۔ کہ "حاجی لایق ریش پدرت۔ فرق دیوانہ و عاقل را باز نمودی؟ اے جناب سید منصوری! اے ہاشمی نسب! اے قرشی حسب!"

سعادت بخت و نیروئے اقبال را تفکر کناں بکارواں سرا برگشتم چہ دیدم عثمان آغا در یک گوشۂ حجرہ مشغول شمردن سودہائے سوداگری۔ در گوشۂ دیگر دو بستہ چپوقہائے بندہ بدعائے دوستاں موجود۔ این حالت ذلت۔ با آں حالت رفعت۔ کہ در سر داشتم چناں بر من تاثیر کرد کہ بے اختیار با و کردہ اظہار خود فروشی کہ ہرگز نکردہ بودم۔ نمودم۔ و نمیدانم۔ کہ عثمان آغا در یافت یا نہ۔ اما ہمیں کہ گفتم۔ اموالم را ہمہ گرد بگیر۔ و پنجاہ تومان قرض بدہ۔ متعجب ماند۔

عثمان آغا۔ فرزند! این حرفہا یعنی چہ؟ این قدر پول این قدر تعجیل۔ دیوانہ شدۂ یا قمار باختہ؟

من:۔ نہ دیوانہ شدہ ام۔ نہ قمار باختہ ام۔ خبط دماغ ہم بہم ترسانیدہ ام۔ ہمہ کس بعقل و ہوشم آفریں مے خواند۔ تو حالا پنجاہ تومان را بدہ۔ بعد از آں تفصیلش را بشنو۔

چوں قیمت اموالم را میدانست و دریں معاملہ ضرر ے نمیدید۔ بے مضائقہ حاجتم را روا ساخت۔ و بے "خدا نگہدار" بخدائش سپردم فی الفور سروتنے آراستم۔ بحمام رفتہ مثل آدمی بزرگ از حمام بیروں آمدم۔

بعد ازیں مقدمات وقت معہود رسید۔ باکثرت اضطراب و قلت شتاب۔ بمیعاد معہود شتافتم۔ پیرہ زن در آنجا حاضر۔ باحتیاط تمام بدیں سوئے و آں سوئے نگران در پنہانے۔ از درے کوچک باندروں طپانیدم۔

از وضع خانہ خوشم آمد۔ برائے اینکہ مال خود مے پنداشتم یکسر باندروں رفتم۔ چرا کہ بعد از مرگ شیخ در بیروں نے باز نمیشد چناں باحتیاط تکلیف و تکلف بکار مے رفت۔ کہ گویا شیخ زندہ است از در کوچک بحیاطے کوچک۔ و از پلۂ حیاط کوچک بالائم بردہ پردۂ منقش بالا کرد۔ و مرا در کفش کن برد۔ روشنائیش عبارت از یک قندیل اسبابش عبارت از چند زوج کفش زنانہ تا آنوقت از چہار در تو رفتہ بودم۔ پیرہ زن مرا در آنجا نشاند و خود برائے خبر دادن ببالا رفت۔ انواع و اقسام صدہا شنیدم و البتہ صدائے صاحبان کفشہا بود۔ کفشہا و چشمہائے صاحبان کفشہائے از پشت پنجرہ بمن دوختہ بود۔ در آخر از کنج کفش کن دری باز شد۔ و پیرہ زن مرا بدخول اشارت کرد۔

ہر چہ بیشتر رفتم۔ طپش قلبم بیشتر شد۔ دست و پائے را جمع کردم و آستین و دامنے فراہم آوردم۔ با احترام تمام داخل اطاق شدم۔ یک شمع بیش روشن نبود۔

اطاق را دیدم۔ آراستہ و پیراستہ۔ فرشہائے نفیس گستردہ رو پوشہائے فاخر۔ پردہائے حریر۔ و مجوبہ سرتا پا مجوبہ۔ بجز چشمان سیاہش۔ کہ بچشمان آہواں خطائے مے داد۔ چیز دیگرش پیدا نہ در گوشۂ

پہلوئے پنجرۂ نشستہ با دست اشارت کرد۔ کہ بنشیں۔ گفتم چہ بہ ازیں کہ من بندہ وار در خدمت ؎

کمر بہ بندم و تو شاہ وار بنشینی

بعد از تکلف بسیار کفش ہا را بر آوردہ و در برابر وے بہ دو زانوئے ادب بنشستم۔ آں قدر چم وخم وقر و فر و لابہ و نیاز بکار بردم کہ حالا وقتے بیادم آید۔ خندہ ام مے گیرد۔

مدتے دراز روبروئے یک دیگر نشستیم۔ و بجز الفاظ آداب و رسوم حرفے بمیان نیامد۔ نازنینم بعائشہ (کہ کنیز کش بود) اشارت بہ بیرون رفتن فرمودہ و بہ بہانہ برداشتن باوزن پردہ از رخسار بکشود۔

تو گفتی گشت طالع آفتابے — کہ شد از طلعتش روشن در و بام
بخود گفتم شگفتے را ندیدم — بتابد آفتاب اندر دل شام
دو زلفش از سر تا پا تا سرودش — ہمہ چین و شکنج و حلقہ و دام
نہ ہرگز چوں رخش فردوس خرم — نہ ہرگز چوں قدش شمشاد بدرام
ندیدم ماہ را از سرو گردوں — ندیدم سرو را از سیم اندام
نگہ دلدوز تر از تیر رستم — مژہ برگشتہ تر از خنجر سام
دہانش غنچہ را ماند ولیکن — نباشد چوں دہانش غنچہ بسام
بزلفش ہر چہ در گیتی است چنبر — بہ چشمش ہر چہ در آفاق اسقام
در آں یک شہر زندہ دل بزندان — دریں یک ملک تقوی کار بدنام

ایں اشارت (یعنی برداشتن پردہ) بشارت ترک تکلف بود۔ مانند بت پرستی کہ پیش بت بسجدہ افتد بیفتادم۔ و برائے اظہار اشتیاق و رندی و سلیقہ بنوعے کہ ہیچ جائے شبہ و شک نماند۔ اظہار عاشقی و حیرت تمام کردم۔ خلاصہ بیوۂ شیخ گویا از موضوع منتخب بدلائل متعددۂ خود بے اتنان نماند۔ و جا ہم داشت۔ و بسے برنگذشت۔ کہ بایں الفاظ در نثار مراد ساز و محرم راز خویش ساخت۔

گفت عالم خراب است و دلم بیتاب۔ امان از چشم بد کہ مرا بستوہ

آوردہ است واحوالم را پریشان نمودہ۔ از توچہ پنہاں بہوائے ارث مرحوم شوہر۔ وبرائے جہیز خودم کہ درحقیقت کلی است۔ جمعے انبوہ بہ پیش وپسم افتادہ اند۔ بنوعے کہ کم ماندہ است۔ دیوانہ ام کنند خویشاوندانم ہریک را گویا برمن حقے است۔ مرا ہم جزوے از مال ومنال خودمے شمارند۔ بجز فائدہ خود چیزے بنظر نمے آرند اگر شوہرے برایم بجویند۔ مثل ایں مے جویند کہ جوالے پشم را باز نبیلے جومعاوضہ کنند۔ یکے از پسران برادر شوہرم قاضی است مے گوید کہ بموجب شرع اگر از اقربائے میت جبۂ خود را بر روئے زن وے اندازد۔ اثبات حقی مانند حق شفعہ بدومے سازد" دیگرے از خویشاں شوہرم مدعی است۔ براینکہ۔ بایں ہمہ ارث تو را حقے نیست ومرا میخواہد بمرافعہ کشد۔

خلاصہ ازیں نا ملائمات دلتنگ ودلخوں وبرائے آسودگی وراحت بے تاب وآرام برائے خلاصی بجز یک راہ پیش ندیدم یعنے شوہر کردن خداوند ترا براہم انداخت۔ اکنوں گویا دیگر اشکالے نماندہ باشد۔

پس ازاں گفت کہ ہمہ اسباب ازدواج حاضر وآمادہ است۔ اگر راضی بشوی۔ اینک قاضی دراں اطاق حاضر۔ واز جانب من وکیل۔ کاغذ عقد را تمام کند۔

منکہ حاضر ایں شتاب نمودم۔ مانند کسیکہ درمیان زمین وآسمان معلق باشد۔ دلم بہ تپیدن آغازید۔ امابرندی بے گم کردن دست و پا بمناسبت مقام اظہار مہربانی ہا وعشق بازی ہائے خوش آیند نمودم۔

چناں بے شکیب بود کہ فی الفور امر بنزد قاضی حاضر کرد۔ قاضی حاضر کردہ اش باخود محررے آوردہ بود۔ تا او نیز از طرف من وکیل شود قبالہ از جیب بدر آورد۔ جہاز واموال خانم دراں ثبت وضبط بمن پرسید کہ صاحب ایں جہاز چند مہر معجل وچند مہر مؤجل مے دہی۔

من خود را واپس کشیدم۔ وجوابے بہتر از آنکہ بعایشہ بہ پیرہ زن دادہ بودم۔ ندیدم کہ سرمایۂ تاجران ہمہ نقد نیست تنخواہ است۔ وآں ہم در محل

شک وشبہ۔ اما باز خود را انباختہ۔ برندی گفتم منہم اموالم را بخانم مے بخشم۔ اگر او نیز ہمیں کند۔

قاضی :۔ ایں سخاوت اندکے بافراط است (لا افراط ولا تفریط) ما را چیزے لقد تر ازیں ہا ہم باید۔ مثلاً تو در استانبول چہ قدر مالداری۔ ازیں ہمہ راہ دور البتہ با مایہ کم بداد وستد نیامدہ؟ آنچہ اینجا از نقد وجنس داری۔ اگر بقبالۂ خانم اندازہ ی کافی است۔

گفتم۔ ایں طور باشد۔ بہ بینیم :۔

پس مانند کسیکہ در پیش خود حساب میکند۔ قدرے بہ فکر فرو رفتہ گفتم بنویسید۔ صد و دہ تومان نقد۔ پنجاہ تومان ہم جنس۔

ازیں سخن درمیان قاضی وزن شور وصلاحے شد۔ قاضی خبر برد و بعد از مکالمۂ مختصر خبر ترتیب وتنظیم کار آورد۔ و بارضائے طرفین قبالۂ مہر تمام شد وکیلین طرف ایجاب وقبول۔ صیغہ عقد را بآئین شرع شریف محمدی اجرا نمودند واز اطراف وجوانب صداہائے مبارک باد بلند شد۔

اجرت عقد بندی وانعام واحسان خدمتگاراں ہیچ یک را در یغ ننمودم۔ وبجائے اینکہ بروم۔ دو پیش چپو قہائے خود خرخرۂ عثمان آغا را بشنوم۔ باوقار ترکی مؤقر وباہیبت شیخے مہیب در لحاف پُر پر قو۔

شاداں بلگرامی

گفتار شصت و نهم

بزرگ شدن حاجی بابا از چپوقچی گری و به رنج و زحمت افتادن او از شهرت فروشی

دیدم - سخت گیر افتاده ام - یکے از حکمائے چین از روئے بصیرت گفته است - که اگر کار خوردن منحصر بهمان جنبانیدن چانه ولذت کام بودی - هیچ به از خوردن نبودی - و همه کس در همه وقت بخوردن پرداختندے اما معده و سائر آلات هضم - بلکه تمام اعضا را در آں دخل است - و به نیک و بد آں حاکمه - زن گرفتن نیز همیں حکم را دارد - اگر زناں شوئی عبارت از همان بوس و کنار بودے - چه خوش بودے اما ساز گارئے خویشاں و ترتیب منزل و مکان و سائر کارها نیز هست که سعادت و نکبت کار زناں شوئی بداں ها وابسته است - و نیک و بد آں از انجا دانسته میشود -

چوں روز بعد از نکاح حلیله جلیله از حسد و کینه خویشاوندان از بهر سود خویش - علی الخصوص از حرکات پر فتنه و تشویش ایشاں چنداں افسانهائے در هم و برهم شنیدم - که گماں کردم بسوراخ کژدم افتاده ام - مصلحت آں دیدم که کیفیت عقد را در پیش برادران به احتیاط بگشائم - چه شکر لب میگفت - هر قدر این عقد بموافقت شرع است - اما مطابقت ایشاں هم شرط است - سخنشاں دور و دراز و توانگر ند و بقدر قوه امکاں بدوستی و استمالت ایشاں باید کوشید -

اما از راه پیش بینی به هر سوئے آوازه پراگند - که با سوداگرے توانگر

بغدادی سرزنا شوئے دارد۔ وبہ یکے از برادران بوقوع واقعہ اعتراف نمودہ سر رازنا بکشود۔ وبرائے آفتابے نمودن ایں کار ساختہ خواست ولیمہ دہد وبہ بیگانہ وخویش نیاید کہ پیوندی کامل است نہ سرسریست۔

من نیز ازیں قضیہ خورسند۔ کہ بایں واسطہ توانگر شمردہ مے شوم بنائے تشخیص را از گرفتن خدم وحشم باسہا ورسہائے مختلف نمودم چپوقہائے خانہ را نوکردم۔ فنجانہائے قہوہ بانعلبکی ہائے مفضض ومطلا وبینا کاری خریدم۔ وبرائے نفس خود دوسہ تائے آں را مرصع ومجوہر ساختم۔ بعد از تصرف عیال از مال شیخ۔ کفش را در پا وپوستینش را در بر کردم۔ رخت ہائے مرحوم دیدنی بود۔ یک صندوق پر از قبا وپوستین داشت۔ بقول بیوہ اش ہمہ ارثی است۔ پیش مہمانی خانہ را آراستم۔ وپیراستم۔ با دلاک زادگی ذاتے آں سرد وضع وصفاتے کہ بر خود گرفتم۔ ہمانا مرا آدمی بزرگ مے نمود۔

ایں را ہم بگوئم۔ کہ پیش از مہمانے بدیدن برادر زناں رفتم اگرچہ در باطن مضطرب امّا ہمیں کہ با سب یراق مرصع شیخ سوار شدہ وخدمت گاراں اطرافم را بگرفتند۔ دیدم کہ ہمہ بتواضعم می ایستند بے نہایت خوشنود شدم۔ از شیہہ اسب بر خود مے بالیدم۔ کہ بر اکب خود مے نازد۔ از سواری خود وپیادگی دیگراں غرور کنناں چشم جائے را نمے ماند۔

گر بدولت برسی مست نگردی مردی

الذلذا تم ملاقات ہم سفراں وہم شہریاں راہ بغداد م بود۔ چوں آناں را باں لباس ہائے کثیف کرباسین وکلاہ ہائے لتہ نمدین وگیوہائے بے جوراب وخود را باں لباسہائے لطیف حریر عثمانیاں مے دیدم۔ گمان میکردم۔ کہ آناں برائے بزرگ کردن من آمدہ اند نمیدانم۔ آناں می شناختند۔ یا نہ۔ امّا من از دیدارشاں روئے برمے تافتم۔ والتجا بسایۂ عمامہ وعبا وخرقہ وردائے خود می بردم۔

نتیجۂ زیارت برادران زن بہتر از مأمولم شد۔ نمیدانم چرا برادران زمان
از پیوندم با ایشان با امتنان و اظہار خورسندی این معنی را مایۂ مباہات
وافتخار خود دانستند۔ چوں بازرگاں بودند۔ ہمۂ صحبت ایشاں در سر
داد و ستد و سود و زیاں شد۔ من ہم بگروۂ ایشاں رفتہ کلی بودن سرمایہ را
خاطر نشاں ساختم۔ امّا نیک ملتفت بودم۔ کہ در گفتگوئے تجارت حرف
ناہمواری ببازنیاورم۔ آناں از تجارت بغداد۔ ومال بصرہ ومتاع
عربستان وحاصل ہندوستان سخن می گفتند۔ ومن با جواب ہائے
متعارف ومتعاد بجز جزئیات وتحقیقات نے پرداختم تا مبادا
از بے اطلاعے رُسوا گردم۔

بعد ازیں دیدن ہا کارے دیگر ماند۔ یعنی اطلاع عثمان آغا از سعادت
حال خود و دعوت دے بہمانی کہ آیا بکنم یا نکنم۔ در تردد بودم۔ چہ از افتادن
بخیہ ام بروے کارے ترسیدم۔ و با آنکہ عثمان آغا سکوت محض بود۔
عاقبت رایم بدیں قرار گرفت۔ کہ با او نیز اعتماد نکنم۔ بالفعل با او ہم ترک
مراودہ را نمودہ تا در جائے خود پائے خود بر جا دانم۔ ورفع ہر نوع بیم و
ہراسے را از خود کردہ باشم۔

شاداں بلگرامی

گفتار ہفتادم

خودنمائی کردن و ببلا افتادن حاجی بابا و شکر آبیش با شکر لب

مہمانی با دبدبہ و طنطنہ انجا میدہ۔ تشخص و تمولم را دلیلے کافی ووافی شد۔ پس با اطمینان از حال و کار بذوق و صفا شروع کردم چنانچہ کشودگی در خانہ و سفرہ داریم۔ نقل مجالس گردید۔ ولے در باطن ازیں خودفروشی در سایۂ زن ہمیشہ محزون و دلخون۔ دیدم موضوع اختلاف منحصر بآں مسئلہ بورک شیرے و پنیرے کہ عایشہ گفتہ بود نیست۔ غیر از آں ہم موضوع بسیار دارد۔ بارہا گفتم کہ شیخ چہ قدر آدمی حلیم و سلیم و با حوصلہ بودہ است۔ کہ در عمر خود با زنش تنہا در یک مسئلہ اختلاف داشتہ۔ اما من در ہر مسئلہ کہ دو شق تصور مے تواں کرد۔ با زن تازہ ام۔ ہر یک طرف دیگر مے گرفتم۔

خلاصہ دلم خواست کہ از یک لذت ہم کہ از دولت بدست مے آید۔ نگذرم۔ یعنی بہم شہریان خودفروشی بزرگی کردہ باشم۔ و ہم تعجب عثمان آغارا بہ بینم؟

گمانم کہ ہمہ چیز بر جائے خود برقرار خواہد بود۔ با غوائے نفس بے تاب شادہ گراں مایہ ترین رختہائے خود را پوشیدہ بہ بہترین اسب سر طویلہ شیخ سوار شدم۔ و با نوکران خود در وقت از وحام بہ (خان والدہ) کہ روز اول بہ شغل چپو چی گری آمدہ بودم رفتم۔ در وقت

دخول از در۔ کسے مرا نشناخت۔ وبہوائے اینکہ بخرید آمدہ ام۔ احترام کردند۔ سراغ عثمان آغا را گرفتم۔ ہمراہانم در صحن کاروان سرا جانماز ہائے ایرانی انداختند۔ نشستم۔ بہترین چپوق ہائے آنجا را چاق کردہ بدستم دادند۔ عثمان آغا بیامد۔ مرا نشناخت۔ و در گوشہ سجادہ باکمال نشست۔ چوں در صحبت کشودہ شد۔ قدرے بتعجب نگریستہ بے اختیار گفت۔ بحاسن پاک پیغمبر کہ تو حاجی بابائی غیر اونیستی" وشروع کرد بخندیدن۔

پس از اندکے گفتگو حکایت حال خود و فائدہ نیجاہ تومان را بیان کردم۔ اما عثمان آغا بحکم تجربہ و کار آزمودگی ایں حال را بفال خیر نگرفت۔ چوں ہم شہریانم دیدند۔ کہ در زیر آں عمامہ بزرگ و در میان آں پوستین فاخر بجز حاجی بابا کسے دیگر نیست و چپوقہا و خدمتگاراں از دست۔ رگ غیرت و حسد ایشاں بحرکت آمدہ از بدگوئی و بدخواہی خودداری نتوانستند۔

دانستم کہ خطا کردہ ام۔ اما کار از کار گذشتہ بود۔ خواستم بیک شیوہ از میدان ایں خبط بجہم نشد۔

یکے گفت حاجی بابا پسر دلاک کہ میگویند۔ ایں است اگر پدرش شاشیدم۔ مادرش را گائیدم۔

دیگرے گفت کہنۂ اصفہانی خوب کردی تو بریش ترکاں ریدی۔ ما بریش تو ریدیم۔ عمامۂ گندہ اش را ببیں۔ شلوار فراخش را باش۔ چپوق دراز ش را تماشا کن۔ باباش ہم ایں ہا را در خواب ندیدہ بود۔

ہم شہریان بایں سخناں سرزنش و آشوب کناں۔ من برخاستم و بروئے بزرگوارے خود نیاوردہ سوار شدم۔ واز میان آں شور و آشوب بیروں رفتم۔

اول قدرے فحش بہ آناں دادم۔ بعد از اں بخویش باز آمدہ گفتم۔ خوب فلاں فلاں شدہ۔ دیگر کار ندا شتے۔ بحش کہ سزائے تو است۔

چشمت کور شود۔ بمرگ حسن دلاک کہ خوب کردند۔ بلکہ کم کردند۔

سگ فربہ زپنجۂ گرگاں　　با سلامت یقیں بداں نرہد
شہری خام از کف کرداں　　پیش از دزدی و کتک نجہد

کو روزے کہ تو آدم بشوی۔ ہیہات! ہیہات!! ازیں غلطہا خیلے باید بکنی۔ وخیلے ازیں نان باید بخوری تا عقلت بسر آید۔ ایں ریش را چہ وقعتے کہ از کدوے تہی آویزاں است؟ جلدی است بے خرما۔ مگر سخن آں خردمند را نشنیدہ بودی۔ کہ گفتہ است:۔

رفعت کس نہ پسندند کساں جز بردار

با ایں ذکر و فکر خود را بخانہ رساندم و بحرم خزیدم۔ بلکہ با استراحت تلخی و ترشی ایں آشوب دشوار را قدرے فراموش کنم۔ امّا اشتباہ کردہ بودم۔ تلخے کامم دو چنداں شد۔ شکر لب مثل کسے کہ جن بہ پوستینش افتادہ باشد برخاست۔ کہ آغا مہر معجل مرا بدہ۔ میخواہد لباس درست کنم و چناں بے مزگی کرد۔ کہ خواستم داغ دل ہم شہریاں را از و بر آرم۔ زہر دل مسموم را باد ریزم۔ چشم بستہ و دہان کشادہ آنچہ بزبانم آمد گفتم۔ چنانچہ سراپایش با خلعت دشنام و ناسزا آراستہ شد۔ "بگو پدر سگ آناں و بکلۂ پدر خر تو ہر دو بشاشند" بیا بہ بیں کہ حاجی نرم خو با آں آتش دل از ببر پیشۂ مازندراں خشمناک تر و درندہ تر شدہ است۔

شکر لب اوّل متعجب از ترس بگوشۂ خزید و پس از آنکہ تیرہائے ترکش من فرو کشید۔ با عایشہ بیرق دار۔ و کنیزکان مردم شکار روئے بمن آورد۔ و دہان بکشود۔ نمیدانم آں سخناں درشت بآں دہان کوچک چگونہ مے گنجید۔ طلاقت لسان او بزبان عایشہ اطلاق نمود و اطلاق زبان عایشہ زبان کنیزاں را اطلاق کرد۔ خلاصۂ علی الاطلاق مرا از لتۂ حیض خود بدتر کردند۔ و چناں طوفان فریاد و فغاں را بر سرم باریدند کہ پایداری را محال دیدم۔ فتنۂ چناں بزرگ شد کہ در اطاق جائے نماند۔ لازم آمد کہ من جائے خالی کنم کہ

یا تو باشی دریں سرا یا من

برادر! بدندیدہ معلوم شد کہ آں کنیزگان غنچہ دہن شیریں سخن از آں جواری ولولوٴ مکنونہا کہ قرآن عظیم الشان بما وعدہ دادہ نبودند۔

پراگندہ خاطر پراگندہ دل
سرافگندہ وخستہ ومضمحل

باتفاصیل تمام آں روز خود را باطاقے کشیدم وآں ہمہ سروسامان بیک کردار بیجا بباد فنا ں رفت۔ شومی درد وغم گریباں گیر ونحوست عملم پائے پیچ شد۔ دیدم کہ اگر بہ پیش ازاں دروغ گوئی ناچار شوم۔ کار بجائے بدمی کشد وبالمرہ خراب مے شوم۔

باخود گفتم کہ اگر دروغ نہ گفتہ بودم۔ زنم ہرچہ مے خواست داد وبے داد بکند۔ چہ مے توانست کرد؟ کاش از اوّل دروغ نگفتہ بودم۔ اکنوں چہ خاک برسر بریزم۔ کہ با دروغ گوئی بستہ شدم آں ہم باسند وقبالہ دپیش مردم نامم بدروغ زنی وافسوں سازی علم آمد۔ آں ہم با امضاو باجل۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و یکم

بروز تزویر حاجی بابا و طلاق دادن شکرلب را

شبے تبدار گذرانیدم و تا بانگ صبح دیده برہم ندوختم۔ با مداداں ہنوز بقدر یک ساعت نخوابیده۔ از صدائے خدمت گاراں بیدار شدم۔ کہ درزده گفتند۔ برخیز۔ برادران زنت باجمعے بدیدن تو آمده اند۔

اوّلاً بے اختیار لرزه ام گرفت۔ چنانچہ تاب و توشم نماند۔ نتیجہ دروغ گوئی مجسم شده در پیش رویم سخن می گفت۔ خیالاتے چند ہر یک از دیگر ہولناک تر بذہنم راه یافت۔ پائم کہ ہنوز درس مشهد را فراموش نکرده بود۔ بخار خار افتاد۔ در آخر با خود اندیشیدم۔ کہ شکرلب زنم باشد۔ ہر چہ می شود۔ بشود۔ گیرم کہ بقدر آنچہ گفته ام توانگر نبوده ام۔ نتہا ایں است کارے کہ ہزار کس پیش ازمن کرده منہم کرده ام۔ پس گفتم۔ چپوق و قہوه حاضر کنید۔

رخت خوابم را برچیدند۔ و از اینان یگاں یگاں آمده بر روئے مسند نشستند۔ دستہ ایشاں عبارت بود از دو برادر زن و عمو و عمو زاده و یک نفر خیره نگاه کہ ہرگز ندیده بودم۔ خدمت گاراں نیز در مقابل صف کشیدند و در میان ایشاں دو نفر بزن بہادر سبیل چقماقی نیزه و گنک بدست ایستاده قیقاج قیقاج برمن نگریستند۔

خیلے کوشیدم کہ از اظہار امتنانی از تشریف آوری ایشاں و بیگناہی وصاف و سادگی خود بنمائم۔ امّا بسخنان معلوم جواب ہائے مختصر دادند۔

پس از سفارش قہوه برائے دانستن مقصود روئے بہ برادر زن

بزرگ نمودم۔ کہ انشاء اللہ مکروہ و ملالے ندارید؟ سخت صبح زود سے مارا مشرف فرمودہ آید اگر خدمتے ہست بفرمائید۔

برادر بزرگ (بعد از اندکے تامل) گفت :۔ حاجی ہمن نگاہ کن۔ تو مارا سادہ و سندلہ گیر آوردہ احمق بے شماری، خر میدانی؟ یا ایں کہ خیال میکنی۔ ریسماں را بدست تو دادہ اند۔ تا بدلخواہ خود بار کشی؟

من :۔ اینہا چہ فرمایش است۔ آغا جان من کیستم و چہ کارہ ام۔ من خاک پائے شما ہستم۔

برادر کوچک :۔ چہ کارہ؟ چہ کارہ؟ چہ طور ایں ہمہ کارہا بسر مردم میآورد؟ عجب چہ کارہ۔ کہ از بغداد برخیزد۔ بیاید اینجا مارا مثل میموں بیازاند۔

من :۔ اللہ۔ اللہ! ایں چہ حرفہا ست؟ مگر من چہ کردہ ام؟ بفرمائید شمارا بخدا راستش را بفرمائید؟

عمو (ریشش را گرفتہ) :۔ دیگر مثل خودت یک شیّاد دو در بدرے تصور میتوانی کرد کہ بہ مردم چنیں ہرزہ بخوراند و بگوید "عافیت باشد" نہ نہ۔ مایں بے ادبی ہارا ہضم نمے کنیم۔

من :۔ عمو جان! چہ کردہ ام؟ بجان من بگو"۔

برادر بزرگ :۔ مے پنداری تو دلاک زادۂ اصفہان آمدہ زنے از خاندان بزرگ گفتی و مایۂ افتخارشان شدی؟ نہ

برادر دیگر :۔ "گماں مے کنی کہ مانند لات ولوتی با ماشان ہمسری دارد؟ نہ"

عمو (باستہزاء) :۔ خیر۔ حاجی تاجرے است بزرگ۔ ابریشم و حریرش از بخارا بما پوست میآورد۔ شال ہایش از کشمیر و لاہور خواہد رسید کشتی ہایش روئے دریا ہائے چین و ہند را سیاہ کردہ است۔

عموزادہ (باریش خند) :۔ "دلاک زادہ یعنی چہ؟ استغفر اللہ ترا شہ" کندۂ قریش! واگر خدا بخواہد۔ ہم از صلب پاک بنی ہاشم و یا عرب منصوری

کہ رایا رائے لاف حسب ونسب اوست ؟

من :۔ "اینہا چہ حرف است ؟ وایں فرمائشات چہ را وچہ معنے دارد؟
من اینہا رانمے فہمم۔ امّا چوں دیدم کہ طوفان نزدیک است بطوفیدن۔
گفتم "اگر غرض شما کشتن من است بکشید وایں طور پارچہ پارچہ
پوستم را مکنید۔

خیرہ نگاہ (کہ تا آنگاہ خاموش بود) :۔ بآواز ہولناک بصدا
بر آمد کہ مرد کہ بے شرم۔ بے ادب۔ من راست وپاک باتو میگویم
وتواز آں خبیثاں نیستی۔ کہ شائستہ زندگی باشی۔ اگر ہمیں حالا داعیہ ایں
نکاح را از سر بدر نکنی وزن را طلاق ندہی وازیں خانہ واسباب چشم نپوشی۔
یک دقیقہ نمے گشد (اشارت ببیل چماقیاں) کہ ایں جواناں راکہ مے بینی۔
تسمہ از گردہ ات بیروں مے کشند۔ وسرت را مثل سر بنجشک از بدن
مے کنند۔ من آنچہ باید۔ بگویم گفتم۔ باقی را تو خود بدان۔

پس دہان ہمہ حاضران گشود۔ وبے سر حساب وے (دور از جناب)
ہزار راست ناگوار بنا فم بستند۔

چوں فرصت حرف زدن نداشتم۔ بآسودگی فکر کردم کہ شات وشوتے
خرج دہم۔

بخیرہ نگاہ گفتم :۔ خوب آغا! تو کیستی ؟ کہ آمدہ در خانہ مرا بجائے سگ
میگذاری۔ اینہاں برادر زناں وخویشاں۔ خوش آمدند۔ وصفا آوردند۔
خانہ خودشاں است۔ امّا تو را کجا می برند؟ نہ برادرے نہ عمونہ دخترت را
گرفتہ ام۔ نہ خواہرات را۔ تو چہ کارہ۔

خیرہ نگاہ (خود وہزن ہا دانش مثل شیر ژیاں بر من نگراں) گفت :۔
مے خواہی بدانی کیستم ؟ از اینہاں کہ آوردہ اند۔ بہ پرس من نوکر
پادشاہم"

دانستم کہ محتسب است۔ وخیلے تیز۔ حساب کار خود کردم وبا نرمی
وخوشی گفتم در صورتے کہ غرض شما بہ مفارقت است چوں مواصلت شرعی

شده است۔ بارے مہلت بدہید۔ تا بحضور حاکم شرع برویم ومفارقت ہم بروفق شرع شود۔ ما مسلمانیم و پیرو شرع و قرآن بنظرم کہ شما ہم از حکم قرآن سر پیچ نباشید۔ و انگہے از کجا کہ زنم۔ در ایں باب با شما ہم داستاں شدہ۔ و میل جدائی داشتہ باشد من اوّل بہ پے او نیفتادم۔ او بہ پے من فرستاد۔ من خانۂ او نمے دانستم۔ او مرا بخانہ آورد۔ از مال و منال و خانہ اش خبرے نداشتم ایں کار تقدیر و قسمت است۔ اگر بتقدیر و قسمت معتقید نیستید۔ نہ ہے مسلمانی!

برادر بزرگ:۔ در باب میل شکر لب۔ خاطر جمع باش کہ او از ہمہ بتوبے میل تر است۔

پس نعرہ برخواست کہ بلے بلے۔ شما را بخدا۔ دست بسرش کنید۔ برودگم بشود۔ پنجاہ۔ بلکہ بیشتر ازایں قبیل سخنان از طرف اندرون بگوشم خورد۔ رو بدر اندرون نمودم۔ دیدم فوج کنیزان ہمہ چادرہا یک شاخ۔ عایشہ علمدار شکر لب سردار کل۔ مگو کہ ایں سخنان تلخ از آں لب شیریں بودہ است۔ کہ برائے مشاہدہ کار بعمل بد آنجا خواستہ بودند۔ دانستم کہ شد نہا شدہ است۔

کشور من تاب ایں سپاہ ندارد

من غریب و در دیار غربت و آناں مردمان غریب زیار نہ ہوادار۔ بجز سپر انداختن و تلخ را شیریں خوردن چارہ ندیدم۔ از جائے برخاستم کہ حالا کہ چنین است۔ چنیں باشد۔ در صورتے کہ او مرا نمے خواہد۔ منہم نہ خودش نہ مالش۔ نہ خویشتن۔ نہ ہیچش ہیچ یک را نمے خواہم۔

ھی طالق طالق طلقۃ طالق مرۃً ثانیہ طالق ثلثۃ۔

امّا ایں را ہم بگویم کہ آنچہ شما بمن کردید۔ لایق مسلمانی نبود۔ اگر من سگ بودم در فرنگستان با من بہ ازیں حرکت مے کردند۔ انشاء اللہ عذابے کہ بمنکر خدا و رسول می رسد۔ بکسیکہ بمن ظلم کردہ خواہد رسید۔

وسیعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون۔

پس آنچہ آیات واحادیث مناسب الزبر داشتم ہمہ راخواندم و ختم سخن بریں کردم۔ کہ فالذین کفروا قطعت لھم ثیاب من نار یصب من فوق رؤسھم الحمیم یصھر بہ ما فی بطونھم والجلود ولھم مقامع من حدید کلما ارادوا ان یخرجوا منھا من غم اعیدوا فیھا وذوقوا عذاب الحریق۔

در آخر برخاستم و با غیظ و غضب تمام بمیان اطاق برآمدہ آنچہ از مال شکر لب در برم بود۔ انداختم۔ ولباس ژندہ خواستہ بدوش گرفتم و با تعصب نظارگیاں دم در آمدہ گفتم۔ تف بکلہ پدر۔ ہرچہ عثمانی است۔ سگ بگور پدرشاں بشاشد و بیروں آمدم۔

شاداں بلگرامی

گفتار ہفتاد و دوم

واقعہ کہ در کوچہ روے داد
واندک اندوہ حاجی بابا را کاست و دلسوزی
و دلداری عثمان آغا و اندرز دادن وے اورا

تا دیری در کوچہ تند تند رفتم۔ بے آنکہ بدانم بکجا می روم ایں قدر غم و اندوہ در نظرم جلوہ گر شد۔ کہ کم ماندہ بود دیوانہ شوم۔ تا اینکہ بلب دریا رسیدہ خیال کردم۔ اگر خود را در دریا غرق کنم بہتر باشد۔

ناگاہ حادثہ روئے داد۔ کہ بداں واسطہ از آں صرافت افتادم ایں واقعہ اگرچہ چیزے نبود۔ ولے بر من تاثیر کلی کرد۔ و از ہلاکم رہانید در تماشائے یکے از آں سگاں جنگے استانبول کہ ہیچ گاہ در کوچہا کم نیست واقع شدم سگے رفتہ از محلہ سگاں دیگر استخوانے کہ حق آناں شناختہ شدہ ربودہ بود۔ فی الفور رستخیز عظیمے برپا شد۔ ہمہ سگان آں محلہ حملہ آور شدند۔ سگ استخواں ربا را تا دم محلہ او دوانیدند۔ در سر محلہ آں سگ نیز یاران خویش را آواز دادہ آورد تا بآں سگاں روبرو شدند۔ کارزارے بزرگ و عربدۂ سترگ برخاست۔

ازیں تماشہ متنبہ شدہ گفتم "بار خدایا۔ حکمت ہائے تو چہ قدر عمیق است عقل خفیف بشر باندک مایۂ دانش دریافت۔ حکمت ہائے بالغہ تو را نمے تواند نمود۔ و اعتراض بدانہا مارا چہ یارا۔

حل معمائے حکمتت نتواند
آنکہ کند حل صد ہزار معما

مرا بحکمت تماشائے جنگ سگاں از خواب غفلت بیدار کردی۔ وراہ چارہ کارم بنمودی۔ اگرچہ مدرس بنظر حقیر است۔ اما در سش بزرگ تر از شرح کبیر است۔ راہے کہ مے جستم چہ خوب یافتم۔

ہر رہے جوئی ہماں پیشت رسد
گفت پیغمبر کہ من جد و جد

سبحان اللہ! حیوان لایعقل ہم مانند انسان عاقل۔ در کار خود دانا و بینا است۔

پس ازیں حکمت با فیہا۔ روئے بمنزل ناصح وفادار و یار غار خود عثمان آغا نہادم۔ کہ با ہمہ سنی گری باز مثل آدم با من رفتار می کرد و مرا بچشم ہمشہری خویش مے دید۔ بعادت خود نیکم پذیرفت و بعد از استماع بلایائے من یکے پر زور بچپوق خود زدہ۔ با یک پارچہ دود آہ کشاں گفت: خداوند کریم است۔ رفیق من ہماں وقت کہ آمدن تو را با آں جاہ و جلال بہ پیش ایرانیاں دیدم۔ دانستم کہ بلائی بسرت خواہد آمد۔ تو ہنوز خام و ناپختہ۔ نمیدانی کہ در دہم چشمے چہ درد بے درمانی است؟ خوب بیتواں فرض کرد۔ کہ قلم فروش یا تنباکو فروش۔ کہ در یک روز با ہزار زحمت و تکاپو یک نیزہ قلم یا صد درم تنباکو مے فروشد۔ تحمل کند کہ (حاجی بابا با آں جاہ و جلال کہ ہرگز او را در خواب نیز بخیال نمے رسد) پیش او جلوہ گر شود؟ بلے اگر با لباسے از لباس ایشاں اندک بہتر و برا سپے از خرخرکے قدرے ارزندہ تر آمدہ بودی۔ بلکہ بتاویل اینکہ تو از ایشاں اندکے خوش طالع تری مے بلعیدند۔ امّا با آں دبدبہ و کوکبہ (یا طنطنہ) شخص فروشی۔ چہ طور مے خواستی۔ کہ در پیش آں روسیاہاں سفید شوی و خمار چشمشاں نشوی۔ و تو را بروز خود نگذارند؟ بے شک یکے از ایشاں رفتہ و برادران زن تو بغدادی بنوون ولات دلوت و دلاک زادگی و خوردہ فروشی بودنت را حالے کردہ است کہ دلہ است و زن نگہدار نیست۔ سوداگر پوست بخارا و شال کشمیری یعنی چہ؟ کشتی

قماش و قافلہ حریرش از کجا؟ اگر تو مثل حاجی باباے اصفہانی۔ نہ مثل یک افندی استانبولی بہ منزل بندہ آمدہ بودی و شور می کردی۔ من نمی گذاشتم تو این کار را بکنی۔ حالا چشم بکشا۔ کہ بعد ازیں دیگر از این کارہا نکنی این بگفت و باز بہ چپوق کشیدن مشغول شد۔

گفتم:۔ شاید حق دارید۔ گذشتہ گذشت۔ قدمش بالاے چشم اما ہیچ نباشد ما مسلمانیم۔ در شرع ما عدالت است۔ ہیچ تا حالا شنیدہ نشدہ کہ زن مرد را طلاق دہد؟ یا یکے را از خانہ اش مثل اینکہ سگ را از مسجد میرانند برانند۔ محض از براے اینکہ زنے در شب او را خواستہ صبح نخواستہ است؟ اینجا را اسلامبول گفتہ اند قاضی ہست۔ مفتی ہست۔ شیخ الاسلامے ہست مرجع داد خواہاں ملجا ستم رسیدگان اند۔ پول دولت را از براے چہ مے گیرند؟ تنہا براے تسبیح گردانیدن و روزہ و نماز نمے گیرند۔ تکالیف ایشاں رفع ظلم است۔ ظلمے کہ بر من وارد شدہ است۔ بالاتر از و مے شود۔

عثمان آغا:۔ حاجی تو را بخدا مے فہمی۔ چہ مے گوئی۔ مے خواہی بازن شیخے از کبار مشائخ اسلامبول با آں ہمہ اعتبار۔ و برادرانے با آں ہمہ توانگری و یسار۔ بکشایش مرافعہ و دعوا افتی۔ مگر نمے دانی در دست حق در دست؟ و اگر ہمہ سوَر و آیات قرآن و احادیث و کلمات نبوی بداد خواہی بر خیزند۔ تو را از در دست نباشد۔ در صورتے کہ مدعی تو را زراست۔ کار او سکہ است و کار تو رودہ"۔

گفتم:۔ یا امیر المومنین تو بفریادم برس۔ یا امام رضاے غریب تو داد غریبان را بگیر۔

اے عثمان آغا اگر مردم ایں قدر کہ تو مے گوئی خبیثند۔ پس باید۔ من دست از ہمہ چیز شستہ۔ باز پسر چپوقچیگری خود روم چکنم؟ جد و جہد بکنم یا نکنم۔ نہ۔ نہ بایں آسانی دست بر نمیدارم میروم بالاے پشت بامشان و از انجا فریاد داد خواہی بر میآورم۔

پس از شدت اندوہ بنا کردم بہایہائے گریہ کردن و ریش خود را کندن و بر باد دادن۔

عثمان آغا بدلداری من برخاست کہ شکر خدا بکن۔ گذشتہ ہایت را بخاطر بیاور۔ در دست ترکمانان اسیر بودی۔ ایں حالت نسبت بآنحالت باز بہشت است۔ تقدیر چنیں بودہ است۔ اگر بحکم تقدیر گردن نہیم چکنیم؟ بعد ازایں ہم خدا کریم است۔

گفتم:۔ اے عثمان آغا۔ تو ہم دست بردار۔ خدا کریم است۔ خدا کریم است۔ یعنی چہ۔ من ایرانیم۔ خدا کریم است۔ سرم نمے شود عدالت یکے از اصول دین من است۔ چرا زبردست بے عدالتے ترکاں شوم؟ وانگہے ما مثل ترکاں نیستم۔ دینی۔ وطنی۔ زبانی یلتی دولتے داشتہ ایم۔ چنگیز و تیمور و نادری از ما بیروں آمدہ است کہ پدر ہمہ را سوزاندہ است پیش ایلچی خودمان می روم۔ اگر آدم است البتہ داد مرا میخواہد۔ زنم را پس مے گیرد۔ بدستم میدہد۔ بہ بینیم کیست کہ از دستم باز گیرد۔

بایں ہوا بجوابہائے عثمان آغا اعتماد نہ کردہ۔ با فکر نو دست آویز نو برخاستم۔ و نزد سفیر کبیر اعلیٰ حضرت اقدس شہریار ایران کہ در آں اوقات بماموریت خاصہ استانبول آمدہ بود رفتم۔

شاداں بلگرامی

گفتار ہفتاد و سوم

دوست شدن حاجی بابا برای انتقام از دشمنان و اندکے از شرح حال میرزا فیروز

سراغ منزل ایلچی را گرفتم۔ در (اسکدار) خانہ باو دادہ بودند۔ درمیان قایق بہ اسکدار۔ بافرصتے تمام۔ باندیشہ کار و ترتیب افکار۔ وچگونگی بیان حال با ایلچی افتادم۔ تا جان گداز تر و موثر تر افتد۔

در دہلیز خانہ ایلچی مشتے یاوہ گوئے برایما و اشارہ دیدم۔ کہ فرق اہالی این جا را با ایران نیک بخاطرم آورد۔

باہمہ زی ترکی۔ از زبانم ایرانی بودنم را دانستند۔ و بحضور بردنم را متہد شدند۔ خواستم از اوضاع و احوال ایلچی سر رشتہ بہم رسانم۔ تا دستور العمل حضور شود۔ با یکے از نوکران در گفتگو کشادم۔ آں ہم بالخواہ من مقصودم را بہ عمل آورد۔ اینک خلاصۂ افادۂ او و استفادۂ من۔

ایلچی اسمش میرزا فیروز است۔ شیرازی۔ از خانوادۂ بسیار باحرمت۔ اما نہ چنداں با منزلت مادرش۔ ہمشیرہ ہمیں صدر اعظم کہ سبب سلطنت یافتن این پادشاہ شد۔ میرزا فیروز دختر او را گرفت۔ بآں سبب بدرخانۂ شاہ آمد۔ بنا مصالحے چند۔ بسفر پارۂ ممالک خارجۂ ناچار۔ وبداں سبب بسفارت این جا نامزد گردید۔ مردے است با دانش۔ اما تیز خو زود خشم و زود آشتی۔ تند از جا درمے رود۔ و نرم فرومے نشیند۔ در رفتار چست و چابک۔ و در کردار معقول و نازک۔ شرم رو۔ مردم دار۔ خوش اطوار۔ خندہ رو۔ بذلہ گو۔

اگرچہ درعالم کج خلقے از چوب و فلک مضائقہ ندارد۔ امّا شیریں زبان و دل جوست۔ درگفتگو از دست پا چکی زود بدام مے افتد۔ امّا برندی زود رفع و رجوع آں را میکند۔ باہمراہاں گاہے شیریں و نرم مانند راحۃ الحلقوم و گاہے تلخ و کشندہ مانند زہر و زقوم۔ گاہے چناں کہ مثال او کسے نیست۔ گہے چنیں کہ مثل او کسے نباشد۔ ولے روبہم رفتہ (خدا عمرش دہد) آدمی است درخانہ اش باز۔ سہل القول۔ پاکیزہ اخلاق۔ مجلس آرا۔ خندان۔ زندہ دل۔ عیش دوست۔ خوش صحبت۔ خوش گذران۔

بارے مرا بحضور چنیں سفیرے بردند۔ برسم ایرانیاں درگوشہ اطاقش خزیدہ بود۔ ازیں جہتہ بلندی و کوتاہی قدش معلوم نشد ولے پاکیزہ اندام پہن سینہ و با آں لباس تنگ موزونی اندامش معلوم۔ سطبر شکم۔ پاکیزہ صورت۔ شاہین بینی۔ چشمانش بزرگ و درخشاں لب و دہانش یک از یک بہتر نگذر از ریشش از ہمہ بالاتر۔ خلاصہ مے تواں گفت۔ کہ گزیدۂ ایران و ایرانیاں است۔

بعد از سلام و کورنش

سفیر:۔ تو ایرانی؟

من:۔ "بلے"

سفیر:۔ پس ایں جل و پلاس عثمانی چیست؟ حمد خدارا! ما ہنوز نمردہ ایم و مایۂ شرم و ننگ دنیا ہم نیستم۔ پادشاہی داریم۔ قوم و ملتی ہستیم۔

من:۔ راست میفرمائید۔ مردہ شو ایں لباس را ببرد۔ کہ با ایں لباس از سگ کمتر شدم۔ از روزے کہ بایں قوم معاشر شدہ ام۔ روزم سیاہ و جگرم خون شد۔ امروز جز خدا وخداوند پناہے ندارم۔

سفیر:۔ نفہمیدم۔ چہ مے خواہی بگوئی؟ از زبانت با صفہانی مے مانی از نالہ و زاری گویا بہ ترکبازی یا ترکتازی عثمانیاں گیر کردہ باشی؟ خیلے عجیب است ما ایں ہمہ راہ مے آئیم تا بریش ترکاں بخندیدم۔

نه اینکه به ریش ما بخندند۔

پس سرگذشت خود را اوّل تا آخر بیان کردم۔ از اوّل سرگذشت خوشش آمد۔ از تفاصیل زن گیریم حظ کرد۔ اما از قهرے که بقبالہ شکلب انداختہ بودم۔ واز گفتگو ہائے که با او در میان آمده بود۔ چناں لذت برد که کم مانده بود۔ از خنده غش کند۔ از نقل بازیہا که بر سر ترکان دخر بقول من و گاؤ بقول او) آورده بودم۔ حفظ کناں مے گفت۔ آفرین۔ کہنۂ اصفہانی۔ آفرین۔ دستت درد نکند۔ بخدا قیامت کردۂ۔ بیداد کردۂ۔ معرکہ کردۂ۔ خوب کردۂ۔ اگر منہم مے بودم۔ بایں گاواں برائیں نے توانستم کرد۔ چو تخطیۂ و رسوائی ہم شہریاں و عرو تیز فوج مخبراں و شور و آشوب شکلب۔ با دستہ بہادران و طعن و سرزنش خویشاں۔ ہمہ را بعینہٖ و آں اصفہانی بازی خود را با آں آیات و احادیث و اخبار ہمہ را بلفظہٖ بیان کردم۔ بجائے اظہار دلسوزی چناں خندہ سر داد و چناں از شوق و شغف پر شد۔ که گفتم۔ "حالا رگ پیشانیش مے ترکد۔ از خنده بر روئے فرشہا غلطیدن گرفت۔

گفتم:۔ سرکار اپلچی ہمہ را مخندید۔ قدرے ہم بر حال من گریہ کنید۔ که دیشب در دواج سمور خفتہ بودم۔ وامشب باید۔ در لب تنور بخسپم۔ دیروز با سے بابرگ و ساز زریں سوار بودم۔ وامروز خداوندیک خرلنگ ہم نیستم۔ آں ہمہ مال و منال و جلال و کنیزان صاحب جمال۔ اسپان و غلامان۔ آں حمام۔ آں خانہ۔ آں قہوہ خوریہائے شاہانہ آں چپوقہائے کذائی را۔ با ایں لات و لوتی و آسمان جلی حالائی۔ قیاس بکنید۔ به ببینید۔ که آں چہ در حال شما را خندہ انگیخت۔ در دل من بجز خندہ چہا که نمینگیخت به بینید۔ کجائے من می سوزد و جا دارد؟ و چہ طور آتش میگیرم و حق دارم۔ [illegible]

دیروز چناں عالم جاں افروزی　　امروز چنیں عالم اندوہ سوزی
افسوس که در دفتر عمرم ایام　　آنرا روزی نویسد ایں را روزی

میرزا فیروز (باز در خنده):۔ تعجب است۔ که چگونہ ایں گاؤ یشاں با آں ریش و فش و با آں کلہ۔ بے مغز صرف الدنگی ایرانی را باور کردہ بودند۔

اگر الدنگی دیگر کار را بهم نزده بود۔ حالا هم باور میکردند۔ خوب برائے چه مے خواهی۔ پائے مرادریں کار بمیان کشی؟ من پدر یا برادر تو نیستم۔ که بردم باتحار حلب برائے خاطر تو بحث بحث بیفتم و نه قاضی نه مفتی که حق تو را از ایشاں بطلبم۔

من :۔ خیر سرکار ایلچی شما ایلچی و مرخص پادشاه ایرانید۔ هیچ نباشد احقاق حق مے توانید کرد۔ من بیچاره را بدیں روز انداختن رواست؟ مرا با تیپا از خانه بیرون کردن بسر شما مے گنجد۔

میرزا فیروز :۔ چه مے خواهی؟ غرضت اینکه باز زنکه را بگیری و جانت را بگیرند؟ از خواب گاه سموری که فردا نعش آدمی دراو بر خیزد۔ چه سود۔ نه خیر گوش بمن بدار پندم را بشنو ایں جل و پلاس عثمانی را از برت دور بینداز۔ باز ایرانی شو۔ من تو را فراموش نمے کنم۔ کارے از برایت مے بینم۔ از حکایت هم خوشم آمد۔ باهوش و گوشی۔ ایں را هم بداں که در دنیا بجز قهوه خوری۔ چپوق کشی خواب در رخت خواب سموری۔ سواری اسب فربه کارهائے کردنی خیلے است بالفعل درینجا بمان با همراهان من باش۔ اما باید یک بار دگر سرگذشت خودت را نقل کنی بخندم۔

با اظهار امتنان دانش را بوسیده از کار معوق و حال معلق خود در حیرت و تردد از اطاق بیرون آمدم۔

شادان بلگرامی

گفتار ہفتاد و چہارم

اطمینان دادن سفیر بہ حاجی بابا و خدمت او بسفیر

چہ باشد احتیاج اے مرد تمییز سواری سخت و تند و تیز و مہمیز
کزاں کارے کہ گردد لنگ شبرنگ کند آں کار را با اشترے لنگ

دل گیر و دو دل سرگرداں و پا در گل از امید خوشی نومید برائے رفع پریشانی باز از نو بہ پیر خرد خود مراجعت نمودن را لازم دیدم۔

با خود اندیشیدم۔ کہ اگر دستگاہے از کفم رفت دستگیری بچنگم آمد۔ پناہش را نعمت و وجودش را غنیمت شمارم۔ ہماں خداوند توانا کہ از ظلمت نیستی۔ بہ طلسم پیچا پیچ ہستی رہنمونم نمود۔ ہر آئینہ با چراغ ہدایتے از گمراہی ناپذیر رہبریم خواہد کرد۔

قرار بر ایں دادم کہ بدلجوئی و خاطر پسندی او بکوشم۔ از التفات ہائے روز افزوں خورسندم ساخت۔ در پارہ کارہائے ذاتی و امور دولتے و بد آنچہ بماموریت او وابستہ بود۔ پے ہم جہیز با من شور و صلاح میکرد۔

چوں ہمہ عمر خود را باکتساب سعادت حال خود صرف کردہ بودم و بدیگراں نپرداختہ۔ از کار و بار جہاں و جہانیاں بے خبر بودم۔ از ملل و اقوام بجز ترکان کسے را نمے شناختم و از چین و ہند و افغان و تاتار و کرد و عرب۔ اسمے شنیدہ و بس۔ از افریقہ ہم بواسطہ غلامان و کنیزان کہ در خانہائے مایافت مے شود۔ سیاہیے بنظر داشتم۔ حالت روس در ایران معلوم است و مشہور۔ اما از انگلیس و فرانسہ چنیزے

گوش زدم شدہ بود۔ چوں در استانبول آں ملتہائے گوناں گوں و رنگاں رنگ را
مے دیدم تعجب میکردم۔ امّا فرصت مخالطۂ با ایشاں نداشتم۔
در ادارۂ سفارت عالم عالم دیگر شد بنا کردم حرفہائے نشنیدہ شنیدن
و نفہمیدہ فہمیدن و پژوہش و کنج کاوی کردن۔ سفیر کارگذار و ہوشیارم دید۔
خوشنود شد۔ رفتہ رفتہ رازدارم ساخت۔

روزے سحرگاہاں چاپاری رسید۔ بعد از ملاحظہ مراسلات
خلوت کردہ مرا خواست و بنشاند کہ حاجی دلم میخواہد قدرے با تو
گفتگو کنم۔ خدمت گذاراں من بسیار۔ اما بینی و بین اللہ خیلے
خرند با اینکہ ایرانیند۔ و در بعضے کارہا از سائر مردم چشم باز تر۔
امّا در کار و بار دولتے چشم دوختہ و بے خبر۔ چنانچہ بہیچ نمے ارزند
اگر کارے بایشاں محول شود۔ بجائے سر و صورت دادن۔ چناں سر و
صورتش را ملوث مے کنند۔ کہ بیا و ببیں حقیقتہً تو ازاں قبیل نیستی کار
آزمودہ و چیدہ کار بنظرم مے آئی امیدے بتو مے تواں داشت۔
کہ باریش ایں و آں بتواں بازی کنی۔ و بے آنکہ استخواں را خبر شود۔
مغزش را برآری وجود چوں تو مرا و بلکہ دولت را ضروری است۔ اگر
بنوکری باب میل داشتہ باشی۔ انشاء اللہ۔ کارے مے کنم کہ
مایۂ روسفیدی ملت ایران توانی شد و خود ماں ہم کلاہ افتخاری با تو
برافرازیم۔

من :۔ سرکار ایلچی بندہ ہستم فرمان بردار و تابع رائے سرکار
گوشم در دست تو است۔ بگیر۔ بفرست ببازار بردہ فروشاں
ہر چہ بکنی مختاری۔ در خدمت تو ہر چہ از دستم برآید۔ کوتاہی
نخواہم کرد :۔

میرزا فیروز :۔ حاجی۔ شائد در میان مردم شنیدۂ کہ محض از
برائے چند کنیز خوانندہ و سازندہ و بازیگر خریدن۔ و پارۂ متاع و
قماش حریر و سائر اسباب پیرایہ و زینت برائے اندرون پادشاہی

بردن بدا اینجا آمده ام۔ اما اینها چشم بندی وکوچه غلطی نمودن است کسے مثل منے را برائے چنیں کارے مے فرستد۔ اعلیٰ حضرت شہریارے (چشم بد دور) با آں ہمہ عقل وشعور۔ البتہ مے داند کہ را بجا فرستد۔ ہمیں کہ مرا اینجا فرستادہ دلیل بزرگی است۔ حالا آنچہ من مے گویم۔ تو بشنو:۔ چند ماہ پیش ازیں از جانب (بونا پارٹ) نامے کہ بادشاہ فرانسہ است۔ سفیرے با پیشکش وہدایا وعرائض عبودیت نما بدار السلطنت طہران رسید۔ سفیر کاغذے بنام اعتماد نامہ از جانب بادشاہ خود کہ (گفتارم گفتار پادشاہ است وبہر کار مختار ومرخصم) بنمود ایں مرد خود را بسیار بزرگ وسائر فرنگاں را بسیار خوار مے شمرد۔ ونام دیگراں را چناں با استخفاف واستحقار مے بُرد ومحلشاں نمے گذاشت۔ کہ گویا

پادشاہے کامراں بود از گدایاں عار داشت

از زبان پادشاہ خود میگفت۔ کہ گرجستان را بروسیہ وتفلیس بادکوبہ ودربند وسائر شیروانات کہ در قدیم الایام در دست ایرانیاں بودہ است۔ بایراں رد میکنم وہندوستان را ہم از دست انگلیس گرفتہ بشما میدہم"

درواقع ما شنیدہ بودیم کہ فرانسہ ہم است۔ قماش خوب پارچہ خوب۔ زربفت خوب دارد۔ اما بدیں طورہا کہ سفرش میگفت نشنیدہ بودیم۔ بلے وقتے قہوہ وحنا گراں شد۔ گفتند بہ سبب جنگ فرانسہ است با مصر۔ یکے از نواب سلسلۂ گراں صفویہ ہم میگفت کہ شنیدہ ام۔ وقتے از جانب لوی نامی بادشاہ فرانسہ یکے بدربار مرحوم شاہ سلطان حسین شہید آمدہ بودہ است۔ ولے (بونا پارٹ) کہ بودہ۔ وچہ بودہ۔ وچہ طور شاہش کردہ اند۔ ودرایراں کسے سرش نمے شد۔ یکے از تجار ارامنہ کہ خیلے جاہا رفتہ بود مے گفت۔ واقعاً ہم چنیں آدمی ہست۔ اما خیلے باعرو تیز وباہمہ کس باعربدہ وستیز است"

ایں بود کہ پادشاہ سفیر را قبول کرد۔ امّا در رقیمہ جانش آنچہ وعدہ دادہ
راستیش معلوم نبود۔ وزراء بزرگ و کوچک از ایں کارہا بے سر رشتہ اند و
از راست و دروغش چیزے بعقلشاں نمے رسد۔ باز خدا عمر بہ پادشاہ
بدہد آنہم با اینکہ ذرہ برراتے جہاں آرائش پوشیدہ نیست۔
دریں باب چیزے نمے دانست۔ بلے خواجہ عابد ارمنی کہ چہل روز
در شہر (مارسیلیا) جنبش کردہ بودند۔ کہ ناخوشی بفرانسہ مے بری و
کشیشی ارمنی کہ چند سال در تکیۂ ایشاں چلہ نشینی کردہ بود تصدیق سفیر
فرانس را میکروند۔ امّا کسے کہ مارا مطلع و خبردار تواند ساخت۔ کہ
(بوناپارٹ) مے خواہد کلاہ مارا بردارد۔ یا اینکہ نانے بہ پرشال
ما گذارد نبود۔

خلاصہ چنداں در شبہ نماندیم۔ چراکہ تجار انگلیس کہ درمیان
ایران و ہندوستان پیلہ وری مے کنند۔ و در بندر بوشہر ہم خیلے دکان دارند
بمحض شنیدن وصول ایں سفیر۔ کارگذاری بچاپاری فرستادہ و
برائے قبول نکردن ایں سفیر قال و قیل و ہائے ہوہا کردند۔ معلوم شد
کہ درمیان ایں سگاں البتہ استخوانے متنازع فیہ ہست و ایں ہمہ
عروتیز بے چیز نیست۔

پادشاہ مے گفت۔ بحقیقۂ شاہ قسم۔ کہ ایں ہا ہمہ از بلندی طالع
من است۔ من در اینجا در تخت پادشاہی مستقر۔ از ہمہ جا بے خبر
ایں پدر سوختگاں از شرق و غرب و جنوب و شمال با پیشکش و
ہدایا بپائے بوسم مے دوند۔ و دستورے جنگ و جدال با یکدیگر
از من مے خواہند۔

وقتیکہ من در طہران بودم۔ منتظر سفیر انگلیس بودم۔ و ایں
کاغذہائے امروز۔ در باب چگونگی پذیرائی او۔ و در خصوص عہدنامہ
ایست کہ مے خواہند با ما بہ بندند۔ امّا پادشاہ پیش از آنکہ از من خبرے
بگیرد۔ نمے خواست بایں کار دست بزند۔ چوں در استانبول

از ہر دولت و از ہر ملت نمونہ و سفیرے است۔ اعلیٰ حضرت شہریارے بارائے رزیں و فکر متین مرا بفرستادن اینجا مناسب دیدند تا بحسب وقوف و اطلاعاتِ من کار کنند و منہم بقدر امکان شبہ کہ از فرانسہ و انگلیس در ایران عارض شدہ رفع کردہ صحت و سقم افعال و اقوال ایشاں را وارسی کنم۔

اکنوں من یک آدم و ایں ماموریت کارِ پنجاہ آدم است فرنگان در اینجا بسیار ند۔ ہنوز صدائے نبریدہ کہ صدائے دیگر بر مے آید۔ از پشت سر آں یکے دیگر۔ یکے دیگر۔ آدم مے پندارد۔ کہ در آغوش گراز اں است۔ چنانچہ از اوّل بتو گفتم۔ از نو گرانم بمن فائدہ نیست۔ ایں است۔ کہ چشم بتو انداختم۔ و امیدم بجہت تو است باید با ایں بے کتاباں نجس العین مراودہ و گفت گو بنا کنی۔ ترکی سرت مے شود آنچہ مطلوب ماست مے توانی حاصل کرد من یک نسخہ از دستخط مبارک میدہم تا دستور العمل تو شود۔ و از اں روئے رفتار کنی۔ اما پیش از شروع بکار برد در گوشۂ بنشیں۔ و درست فکر و خیالت را بسنج۔ ببیں و ایں باب از چہ راہ باید۔ بر آئی و از کجا شروع نمائی۔

پس براہنمائی امید آیندہ و با میدبخشی پیش آمد کار دستوریم دادہ۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و پنجم

ابتدائی سرشناسی حاجی بابا و فائدہ رساندن بسفیر

از سفیر یک نسخہ کتابچہ دستور العمل گرفتہ بقبرستانی رفتہ بے زحمت زندگان مطالعہ کردم۔ آں کتابچہ را ہمیشہ درمیان کلاہ خود نگاہ مے داشتم چوں سر بمیان سراں آوردنم از آنجا شروع کردہ مطالب عمدۂ آں را در عمر فراموش نکردہ ام نوشتہ بود۔

سفارت مآبا۔ اوّلاً بر ذمت ہمت تو لازم کہ بدرستی تحقیق کنی کہ وسعت ملک فرنگستان چہ قدرست کسے بنام بادشاہِ فرنگ ہست یا نہ۔ و در صورت بودن پائے تختش کجاست؟

ثانیاً فرنگستان عبارت از چند ایل است شہر نشینند یا چادر نشیں؟ خوانین و سرکردگاں ایشاں کیا نند؟

ثالثاً در باب فرانسہ غور رسی خوبے بکن و ببیں فرانسہ ہم یکے از ایلات فرنگست یا گروہے دیگر و ملکے دیگر دارد (بوناپارٹ) نام کافرے کہ خود را پادشاہ فرانسہ میداند کیست و چہ کارہ است؟

رابعاً در باب انگلیساں تحقیق جداگانہ و علاحدہ بکن و ببیں کہ در سایۂ ماہوت و پہلوئے قلمتراش۔ کہ ایں ہمہ شہرت پیدا کردہ اند۔ از چہ قماش مردم و از چہ قبیل قومند؟ آینکہ میگویند در جزیرہ ساکن اند۔ بیلاق و قشلاق ندارند۔ قوت غالب شاں ماہی است راست است یا نہ؟ اگر راست باشد چہ طور مے شود۔ کہ یکے در جزیرہ بنشیند۔ و ہندوستاں را فتح کند۔ پس از اں در حل ایں مسئلہ کہ ایں ہمہ در ایراں۔

بدہا نہا افتادہ۔ صرف مساعی واقدام نمانو نیک بفہم۔ کہ درمیان انگلستان ولندن چہ نسبت است۔ آیا لندن جزوے از انگلستان است یا انگلستان جزوے از لندن۔

خامساً بعلم الیقین تحقیق بکن۔ کہ (کومپانی ہند) کہ ایں ہمہ مورد و مباحث وگفتگوست۔ با انگلیسیاں چہ رابطہ دارد؟ بنا بہ اشہر اقوال عبارت است۔ از یک پیرہ زن یا علیٰ قول بعضہم مرکب است از چند پیرہ زن۔ وآیا راست است کہ مانند (مرغ تبت) یعنی خداوند تاتاراں زندہ جاوید است۔ وادراک مرگ نیست۔ یا آنکہ فنا پذیر است ہمچنیں درباب ایں دولت لاینفہم انگلیسیان۔ باوقت تمام وارسی نمودہ بداں کہ چگونہ حکمرانیست وصورت حکمرانی او چگونہ است۔

سادساً از قطع ویقین غور رسی حالت ینکی دنیا را نمودہ درایں باب سر موئے فرو نگذار۔

سابعاً نہ بلکہ آخراً۔ تاریخ فرنگستان را بنویس و در مقام تفحص وتجسس آں برآئی کہ اسلم سقوق وطُرُق برائے ہدایتِ فرنگاں گمراہ بشاہراہ اسلام وباز داشتنِ ایشاں از اکل میتہ ولحم خنزیر کدام است۔

بعد از مطالعہ کتابچہ تفکر وتدبیر بسیار کردم۔ بخاطرم آمد۔ کہ در ایام عزت یکے از نشیاں رئیس الکتاب۔ یعنی وزیر خارجہ عثمانی با من آشنائی داشت۔ بایں اندیشہ افتادم کہ باو مراجعہ نمودہ از وے سر رشتہ بدست آرم۔

میدانستم بکدام قہوہ خانہ مے رود۔ ودر چہ ساعت با اینکہ او از پرگوئی خوش نداشت۔ دانستم کہ بعد از فنجانی قہوہ وتکلیف چپوقی رائگاں۔ لوک کردہ بسر سخن آوردن و پارہ چیزہا از وے فہمیدن مے تواں۔

ایں تدبیر را بسفیر کشودم۔ چناں حظ کردم۔ کہ از روئے التفات

برمن (ہمہ محسنات آں تدبیر را برخود حمل کردہ) گفت :۔"من بتو نگفتم چنیں بکن ؟ نگفتم تو آدم کار آمدی ؟ ببیں کہ من خر نبودم۔ آدم مے شناختم برائے دانستن اینکہ۔ خرس کجا تخم مے کند۔ یعنی ہنر از کجا پیدا مے شود خود خیلے ہنر لازم است اگر برائے وخاطر من نبود ایں منشی کہ از ہمہ جا باخبر است۔ واز ہمہ چیز مطلع از کجا مے جستی وامر قبلۂ عالم از کجا بجا میآمد؟"

پس ازاں گفت :۔ کہ اگر لازم باشد قدرے پول ہم اذن داری باو بدہی تا اگر در مسئلہ در ماند از سر چشمۂ آں۔ یعنی از رئیس الکتاب تحقیق نماید کہ پول حلال مشکلات است۔

در ساعت معلوم بقہوہ خانہ معہود رفتم۔ رفیق را آنجا دیدم باکمال تواضع والتفات روبرئے او نشستم۔ قہوہ سفارش دادم۔ برائے دانستن وقت ساعتِ خود را از بغل در آوردم۔ من او را دست آویز ساختہ سر سخن بدیں گونہ کشودم۔

من :۔ ایں ساعت کار فرنگان است۔

منشی :۔ بلے در دنیا ساعت بہتر ازیں نمے شود۔

من :۔ ایں فرنگان مردمان غریب ہستند۔

منشی :۔ آما چہ فائدہ کہ پلید و مردار اند۔

من (بعد از تعارف کردن چپوق خود باو) :۔ تو را بخدا در باب ایشاں قدرے اطلاع بمن بدہ ایں فرنگستان مملکت بزرگے است یا نہ؟ پادشاہش در کجا مے نشیند ؟

منشی ؟ چہ مے گوئی رفیق۔ مملکت بزرگ یعنی چہ ؟ ممالک است تنہا یک پادشاہ نہ بلکہ یک پادشاہان بسیار دارد۔

من :۔ شنیدہ ام اگرچہ چندیں حکومت است۔ آما در واقع ونفس الامر یک ملت است :۔

منشی :۔ مے خواہی یک ملت بگو۔ مے خواہی چندیں ملت بلکہ در

واقع ہمہ یک ملت است۔ چراکہ ہمہ چانہ رامے تراشند۔ وہمہ سر رانمے تراشند ہمہ شبقہ بر سر می نہند۔ ہمہ لباس تنگ مے پوشند ہمہ شراب مے نوشند۔ ہمہ گوشت خوک مے خورند۔ ہمہ با پیغمبر ما اعتقاد ندارند۔ آما معلوم است تبعۂ پادشاہی علیحدہ اند۔ نمے بینی چہ قدر سفیر بآستانۂ علیہ برخ سائی آمدہ اند؟ ایں از سگ کمتراں درین دیار از سگ بیشتر اند۔ از خباثت و نحوست ایشاں باید پناہید۔ واز کثافت ایشاں نعوذ باللہ۔

من :۔ تو را بخدا اینہا کہ مے گوئی بنویسم۔ بخدا کہ تو آدم خیلے عمیق و دقیق بودۂ۔ پس من قلم و دوات در آوردہ و او نیز برائے یاد آوری مطالب قدرے باریش و سبیل خود بازی کرد۔ واز اینجا باطلاع بختی شروع نمود۔

منشی :۔ اے مرد۔ ایں ہمہ زحمت چہ لازم۔ ہمہ فرنگ از یک نوع واز یک جنس اند۔ یعنی سگ زرد شان برادر شغال سیاہ است اگر قرآن برحق است (و ما باید بقول پیغمبر خود بگردیم) اینہاں ہمہ باید معذب بعذاب ابدی باشند۔ و در آتش جاوید بسوزند۔ آما با نگشت حساب کناں (اولاً ہمسایۂ ما۔ کفار نمسہ لعنت اللہ فی الاوقات الخمسہ است) ایں کافر طائفہ ایست بے صداوند او بما ماہوت و پولاد و کوسہ و کوزہ میفروشند محکوم پادشاہی از سلسلۂ قدیم خویشند۔ و بخرچ خزینۂ ما و کیلے اینجا دارند۔

بعد ازآں زنادقہ روس منحوس است۔ کہ ملتی نجس العین و عین نجاستند۔ مملکت روس آں قدر وسیع است کہ در یک طرف آں از برودت زمہر پر میبارد۔ واز طرف دیگرش حرارت آتش جہنم مے سوزد۔ دشمن حقیقی ما اینست ہر وقت یکے ازیں قوم را بکشیم۔ بیک دیگر مبارک باد و دست مریزاد میگوئیم۔ نر و مادہ بنوبت پادشاہی میکنند از آں جاکہ اکثر اوقات پادشاہ خود را مے کشند۔ با ما مشابہتے تام دارند۔

پس ازاں کفار پروسیاے روسیاہ است۔ کہ با سفیر مے فرستند

اما خدا میداند۔ برائے چہ بجہت اینکہ مارا بہ نجاست ایشاں ضرورتے نیست
اما میدانیکہ در سعادت ما بصالح و طالح و پاک و ناپاک کشودہ است مانند
رحمت الٰہی کہ بگلستان و مزبلہ ہر دو مے بارد۔

بخدا نمیدانم بعد ازیں کہ را بگویم۔ و الیست بہ بینم۔ دو خرس شمالی ست
کہ در کنج دنیا افتادہ اند۔ اینان را واینمارک واسوج می گویند۔ قومے کوچکند۔
واز شمار آدمیاں معدودند با اینہمہ۔ پادشاہ واینمارک مستقل ترین پادشاہان
فرنگستان است و در مقابل قدرت و قوت خود یک نیگیری ہم ندارد۔
اما اہل اسوجہ بہ یکے از پادشاہان خود۔ کہ وقتے در ار و پا دیوانہ وار جنگ
و کارزار کردہ است۔ می نازند۔ ایں پادشاہ جنگجو بود۔ و برائے او
ہمیں بس۔ کہ جنگ باشد در ہر کجا کہ باشد و با ہر کہ باشد۔ در حالتے
نومید و مایوس بخاک ما آمد۔ عاقبت مانند درندگان دشتے
اسیرش کردیم۔ ایں است کہ ما را از احوالات ایشاں اندک اطلاعے
است۔ وگرنہ نبایستے بدانیم کہ در دنیا چنیں ملتے ہم موجود است۔

کافرے دیگر نیز فلمنگی است۔ تو انگر و دنیا دار۔ مانند ارنیان
در میان ما در دنیا بجز سود خود و کسب مال چیزے نمیداند و بہ چیزے
نمے اندیشند۔ عادت ایشاں ایں بود۔ کہ سفیرے تریاکی بما مے فرستادند
برائے اینکہ پنیر و کرۂ گندیدہ و ماہی شور بما بفروشند۔ اما از وقتیکہ
(بونا پارٹ) نام پادشاہے طلوع کرد۔ ایشاں غروب کردند۔ پوست سگ
از دندان گراز درید۔ اما ایں (بونا پارٹ) حقیقتہً از آں پادشاہاں است کہ
اگر از قبیل نادر شاہ و سلطان سلیمانش بشماریم جادارد۔

سخن منشی را در اینجا بریدم۔ و بدستاویزے ایں نام گفتم "اے راستی!
برنگاہ مرام و بیان کلام اینجاست۔ در باب ایں مرد مرا اندک اطلاعے
بودہ۔ شنیدہ ام کہ ایں کافر خیلے بہادر است۔

منشی:۔ چہ بگویم رفیق۔ ایں آدم اوائل سپہ نبودہ و سربازی متعارف
بودہ است حالا پادشاہے بزرگ شدہ (ان اللہ یعز من یشاء و یذل من یشاء)

وبہمہ فرنگیان حکم نہ۔ بلکہ تعدی میکند۔ دست روبر سینہ باہم نگذاشتہ برائے تسخیر مصر لشکر کشید۔ اما شمشیرش جائے درۂ عمر وذوالفقار حیدر را نگرفت چشم مملوکے چند را ترساند وپارۂ فلاحان بادیہ را ایں سوئے وآں سوئے دواند۔ عاقبت باپائے بیکفش برفت۔

من:۔ اما انگلیس نام ایلی دیگر ہست۔ کہ در دنیا عجیب ترین قومند در جزیرہ مے نشینند۔ وقلمتراش مے سازند۔

منشی:۔ بلے درمیان فرنگان اینان از دیرگاہے باز سر بر آستان دولت علیہ دارند۔ وبادشاہ جمجاہ ماہ ایشاں را باعز وجاہ میدارد۔ از حیثیت قوت دریائی فائق برہمہ جہانیانند۔ وساعتشاں بے نظیر است۔

من:۔ بسیار خوب۔ اما از حکومت شاں چہ شنیدہ؟ آیا سلطنت ایشاں بجز پادشاہی عبارت از چیزے دیگر ہم ہست۔

منشی:۔ بلے من سررشتہ کاملے وایں باب دارم۔ اما من وتو ازیں چیزہا چہ مے فہیم۔ ایں قوم پادشاہی دارند۔ کہ معنا بسیار کوچک مے شمارند۔ وظاہرا بسیار بزرگ میدارند۔ خوراک وپوشاک وپول جیبش را ملت میدہد۔ مانند تاجدار۔ اطرافش را سے گیرند۔ سخنان نازک باو مے گویند۔ القابہائے عالی میدہند۔ چنانچہ ما مے گنیم۔ اما قدرت یکے از درہ بیگیاں ما فرنگی ما از وبیشتر است۔ بیک وزیر نہ۔ بلکہ بیک مجرم۔ بہر جرمے مواخذہ باشد۔ جرأت یک چوب زدن ندارد تا چہ رسد۔ بفلکہ وحال آنکہ یکے از اربابان ما در صورت عجیب گوشش نیمہ اہل شہرے را مے برند۔ ودر مقابل عطیہ واحسان ہم مے برند۔

گذشتہ ازیں تیمارخانہ دار چند خانہ دارند۔ پر از دیوانہ نیمہ سال در آنجا جمع مے شوند۔ وبر روئے یک مسئلہ پوچ ایں قدر کش مکش مے نمایند۔ وہر یک در یک روز ایں قدر روزہ درازی میکند کہ یک واعظ ما در تمام سال نتواند کرد۔ خلاصہ ہیچ امر واقع نے شود کہ

بے ہیا ہوئے ایشاں تمام شود۔ اگرچہ مانند سر آغاتے را بریدن یا مال کسے را مصادرہ کردن یا چیزے جزوے دیگر باشد۔

برادر! چہ گویم۔ خداوند بپارۂ عقل دادہ۔ و بپارۂ جنون۔ خدا و رسول را شکر۔ کہ مانند ایں طائفۂ انگلیس بے تمیز۔ برائے مردار خواری و کثافت کاری نزادہ ایم۔ با ذوق و صفائی کامل۔ در ساحل خلیج قسطنطنیہ بر مسندہا و المیدہ با استراحت تمام قہوہ مے خوریم و چپوقی مے کشیم۔

من:۔ عجیب! چیزہائے نشنیدہ نقل مے کنی۔ من ہیچ ایں ہا را نشنیدہ بودم۔ اگر من شنیدم باور نمے کردم۔ کہ مثلاً ہندوستان بداں بزرگی در دست اینہاں باشد۔ و پیرہ زناں در آنجا حکمرانی کنند تو ایں را شنیدۂ؟

منشی:۔ از قرارے کہ شنیدہ ام۔ ایں انگلیسیان آں قدر جرئت غورند۔ کہ ہر چہ بگوئی از ایشاں برمے آید۔ و جائے تعجب نیست۔ اما اینکہ پیرہ زناں شاں در ہندوستان حکمرانی مے کنند۔ ہیچ بگوشم نخوردہ است شاید ہمچنیں باشد۔ کہ میگویند؟ خدا بہتر میداند از بجور دیوانگاں ایں جور دیوانگی دور نیست۔

من (بعد از تامل):۔ ہمہ فرنگان ہمیں اند کہ گفتی۔ یا اینکہ باز ہم ہست؟ تو را بخدا۔ بگو۔ چرا کہ در دنیا بعقل کسے نمے رسد۔ کہ یک ملت ازیں ہمہ مخلوق مرکب باشد۔

منشی (بعد از تفکرے اندک):۔ بلے دو سہ ملت ہستند۔ کہ ہم بردن آنہا را فراموش کردم۔ چرا کہ بزحمتش نمے ارزد۔ مثلاً اسپانیول و پورتگیز و ایتالیانیہ۔ کہ خوک مے خورند۔ و بت مے پرستند۔ اما در میان فرنگان جزو جائے نیستند۔ اولیں در سایۂ ریال خود معروف است۔ دویں یہودی چندی بما یادگار فرستادہ است۔ سیمیں ہر سال یک مشت درویش و قلندر میفرستند۔ کہ پول بسیار جمع بخزینہ بارہند۔ و کنیسہ بسازند و ناقوس بزنند۔ اما چیزے ہم از جا ثلیق کبیر باید شنید

ایں یارو در رومیۃ الکبریٰ خلیفہ فرنگان است۔ مردم را بدین خود دعوت میکند۔ اما ما کلاہ او را بر میداریم۔ زیرا کہ پیش از آنکہ او بدین خود مے آورد۔ ما از آں ہا بدین اسلام مے آوریم۔ با وجودیکہ پیش از قبول ہدایت۔ کفار باید آں عذاب الیم و سخت را متحمل شوند۔

من :۔ یک سوال دیگر ہم بکنم کافی است۔ در باب ینگی دنیا چیزے شنیدۂ یا نہ؟ من اینقدر روایات مختلف دراین باب شنیدہ ام کہ گیج شدہ ام۔ درصورتیکہ میگویند۔ او در آں روئے دنیا ست۔ اما از زیر زمین بدانجا میروند۔ یا از جائے دیگر؟

منشی :۔ با آناں چنداں داد و ستدے نداریم۔ و از حال شاں وقوفی نیست۔ اما ایں قدر میدانیم کہ بدانجا با کشتی مے روند۔ برائے اینکہ اینجا کشتی دارند۔

پس آہے کشید۔ کہ رفیق! ینگے دنیائے ایشاں ہم مثل ایسکے دنیائے ایشاں کافرستان است۔ الکفر ملۃ واحدہ۔ انشاء اللہ۔ خداوند باعذاب جاویدی ہمہ را معذب بدارد۔

چوں سخن بدینجا رسید منشی اظہار عجز نمودہ و قلم را سر بشکست۔ قدرے ہم از درہ و پتہ بے زحمت افادہ و استفادہ صحبت داشتیم پس قہوۂ دیگر خواستم و باوعدۂ ملاقات جدا شدیم۔

شادان بلگرامی

گفتار هفتاد و ششم

نوشتن حاجی بابا تاریخ اروپا را و برگشتن او نزد سفیر ایران

بعد از استفتاح عالم سیاست با آن همه اطلاعات مکتسبه به نزد سفیر برگشتم. بسیار حظ کرد. در مدت اقامت در استانبول برائے کسب وقوف مرا بایں سوئے و آں سوئے مے فرستاد. تا اینکہ بزعم خود چندان موضوع کہ بجہت نوشتن تاریخ فرنگستان کافی بود. بدست آوردم چہ بادشاہ در کتابچہ خود چنیں امر فرمودہ بود. ایں اطلاعات حقیقی و حقایق اطلاعی را من بندہ ترتیب دادہ نمودہ برائے تصحیح بسفیر دادم و او برائے مطابقت با سلیقہ و مذاق شاہ پارۂ حق و اصلاح کرد. آنچہ بچاک قبائے پادشاہی برنمے خورد قلم مے کشید. بجاہائے کہ مناسب مے نمود. پارۂ بیفزود. و بکاست. بخوش نویسی نویساندیم. کتابے شد. جلد و تذہیب نمودیم. و بنام وقائع فیروزی. در پختہ حریری نہادیم. گفت. اینک قابل پیشکش حضور پادشاہ.

میرزا فیروز بعد از انجام خدمات محولہ عازم ایران شد. و تعہد بردن من باخود. و در آنجا بخدمتے از خدمات دولتے گماشتن کرد. کہ آدمی چنیں پر از ہر گونہ اطلاعات فرنگستان برائے ما لازم است. تا با سفرائے ایشاں در طہران بجوال تواند رفت.

تکلیف بہ ازیں بمن نمے توانست کرد. کہ از ترکان و از شہر شاں سیر شوم. چہ ہر وقت شکر لب بخواطرم مے آمد. از تلخ کامی خودداری نمے توانستم

نمود۔ حکایت ملا باشی طہران کہنہ شد۔ و رفت۔ شنیدم کہ ملا نادان را ہم بدم خمپارہ نہادند۔ زن ملا باشی کہ بدست کردان افتاد دیگر روئے طہران ندید۔ عبدالکریمش ہم کذالک بنوعے کہ ابداً ترس اعادہ صد تومان را نداشتم۔ نسقچی باشی بعد از گرفتاری ملا نادان اسبش را گرفتہ بود۔

پس با خاطر جمعے بطہران رفتن و خودنمائی نمودن مے توانستم باعتقاد خودم۔ احتمال آں می رفت۔ کہ کسے دست بترکیبم نزد۔ چرا کہ لامحالہ از بزرگاں برائے حمایتم یکے پیدا می شد۔

خلاصہ ہیچ عذر نرفتن در میان نمے دیدم۔ وانگہے ہمیں کہ میدانستند نوکر پادشاہم۔ با ہمہ تقصیر مانند بے قصوراں۔ کلاہ را کج نہادہ۔ بہر جا مے توانستم رفت۔ لذا بہ مقامات تدارک راہ پرداختم۔ اما پیش از رفتن خواستم برغم حال اولین خود۔ بہمشہریاں خانوالدہ دیدنی کردہ و تشخص و جلالے فروختہ باشم۔ میدانستم کہ از وابستگان سفارت بودنم را میدانند از بے اعتنائی ایشاں چنداں خوفے نبود خورد خورد و بدانجا شتافتم برائے بستگی بسفارتم ہمہ با چاپلوسی بالقب آقا و میرزا و سرکار و جناب۔ خطابم نمودند۔ و با الفاظ رعایت آمیز از قبیل سایہ شما از سر ما کم نشود۔ عمر و دولت سرکار زیاد باشد۔ از مرحمت جناب از لطف عالی و سایر تعبیراتم پذیرفتند۔ ہر کہ اینہا را مے شنید ہیچ باور نمے کرد۔ کہ از دہان مردمان دو ماہ پیش ازاں باشد برعکس۔ بلکہ کسے کہ از مرحلہ بے خبر بود۔ گمان میکرد۔ کہ من جان بخش و جاں ستان ایشانم۔ اما در وقت وداع۔ پیر مرشد یعنی عثمان آغا را دیدم۔ کہ باز بہماں نوع کہ با پسر حسن دلاک اصفہانی معاملہ میکرد۔ میکند۔ اظہار دلسوزی و مہربانی کناں میگفت۔ فرزندا برو خواہ اسیر ترکمان۔ و خواہ شوہر شکرلب خواہ نوکر باب در خانہ پادشاہ باشی۔ ہر چہ باشی و ہر جا باشی دعائے خیر منت بہمراہ است۔ خدا خوبت کند۔ و توفیقت دہد"

پس سفیر- با اذن حکومت عثمانی و تشییع دو سه فرسخ جمع کثیر از ایرانی وغیره از طرف (اسکدار) بیرون آمد- سفر ما خوش گذشت و تا بایروان قضیهٔ که قابل ذکر باشد واقع نشد- و خبرے نشنیدیم- در ایروان اخبار چند پیرا شنیدیم- که شائسته وثوق و اعتماد نبود- ولے در تبریز در دیوانخانه عباس میرزائے نائب السلطنت پارهٔ چیز ہائے نقل کردند- که مهمترین آنها رقابت سفیر فرانسه و انگلیس بود- غرض فرانسویان اینکه انگلیسیان را از ایران بیرون کنند-

در باب تدابیر ایشان روایت ہائے مختلف شنیده شد همه ایرانیان در تعجب بودند- که این پدر سوختگان چرا با این همه مخارج این همه راه آمده- در طهران بسر و مغز یکدیگر مے زنند؟ این است صورت محاوره و گفتگوئے ایشان:

سفیر فرانسه (با خود نمائی) :- پادشاه ما بزرگ و قادر است- لشکرش کران تا کران عالم را میگیرد-

پادشاه- بسیار خوب- اما بما چه؟ فرانسه کجا ایران کجا؟

سفیر فرانسه :- درست است ولے ما مے خواہیم هندوستان را از دست انگلیسها بگیریم- شما باید بما راه بدهید- و آذوقهٔ لشکر ما را متحمل شوید-

پادشاه :- شما میخواهید هندوستان را از دست انگلیس بگیرید بما چه؟ ما نمے خواہیم- بشما راه بدهیم- و آذوقهٔ لشکر شما را متحمل بشویم-

سفیر فرانسه :- ما گرجستان را برائے شما از روس مے گیریم تفلیس را بشما باز پس میدهیم- در دسر روس را از سر شما کم میکنیم-

پادشاه :- این حرف شما حسابے دارد این مسئله دیگر است هر وقت شما این فقره را بجائے آوردید- و ما بچشم خود دیدیم که در قفقازیه یک تن از روسیان نمانده- آن وقت با شما جواب خواهیم دهیم- اما پیش ازان ما را

بگذاشتن گذشتن لشکر شما از ایران امکان مساعدت نیست و با دوستان قدیمی خود انگلیسها نمے خواہیم۔ میانہ را برہم بزنیم۔

از طرف دیگر انگلیسہا چنیں مے گفتند:۔

انگلیس:۔ فرانسہ با ایران نمے آید۔ مگر برائے اینکہ ما را بزحمت و مرارت بیندازد۔ و شما باید ایشاں را راہ ندہید۔

پادشاہ:۔ چہ کنم؟ این تکلیف با قاعدۂ مہمان نوازی درست نمے آید۔

انگلیس:۔ ما مے گوئیم کہ یا با ما باید ساخت یا با فرانسہ دوہند و انہ در یک بغل نگنجند۔

شاہ:۔ ہم شما ہم فرانسہ۔ ما چرا دشمن برائے خود بتراشیم؟ ما با ہمہ دوستیم۔

انگلیس:۔ آہا بشما یاری مے کنیم۔ شما را مقتدر مے سازیم پول میدہیم۔

شاہ:۔ آہا این حرف دیگر است۔ شما مبلغش را بیان کنید۔ بعد از آں ما فکرش را مے کنیم۔

در وقت خروج ما از تبریز حال بدیں منوال بود۔ چوں سفیراں در طہران بشدت منتظر قدوم ما بودند۔ بے درنگ بسیار۔ با ولیعہد براہ افتادیم۔

در سلطانیہ از دور قافلہ دیدیم کہ بایرانی نمے ماند۔ چوں نزدیکتر شدیم۔ معلوم شد کہ فرنگی و سفیر فرانسہ است۔ کہ ایرانی ہا بہواداری انگلیساں با مہمانداری معزز و محترم از طہران بیرونش کردہ بودند۔ از قرار کہ مے گفتند سفیر انگلیس بازی را بردہ بود ازیں جا معلوم شد۔ کہ کار در خانہ بچہ پایہ بودہ و پادشاہ در ایں معاملہ گول خوردہ یا نخوردہ است۔ سفیر فرانسہ در تعجب کہ چرا تکلیف مفیدہ او را تفہید و کردند۔ ولے دانایاں را معلوم بود۔ کہ زبان فصیح درہم و دینار حل آں مسائل دشوار را بآسانی نمودہ است۔

ازیں ملاقات بسیار خورسند شدیم۔ چہ فرنچ نیک بود۔ برائے تماشائے

اطوار او اوضاع ملتے کہ ایں ہمہ وصفش شنیدہ بودیم - یک روز باہم لنگ کردیم - سفیر ما را بسفیر فرانسہ معرفی شد -

بقاعدہ سفیر فرانسہ می بایست دل شکستہ و شرمندہ باشد چرا کہ بیرونش کردہ بودند - امّا برعکس بدرجہ تحیر ما - خوشنود و شادماں بود - ہرگز قومے بداں دیوانگی ندیدہ بودیم ہمہ می رقصیدند - آوازہ میخواندند - حرکات زشت نمایش میکردند - ہمہ باہم بدتر از ما بیکبار حرف میزدند - نہ رعایتے و نہ پایہ و نہ رتبہ درکار بود - گویا ہمہ ہم شاں بودند - بفرشہائے ما خیلے بے ادبی کردند - با کفشہائے پر میخ ہمہ جا راسودند - و فرسودند - و با دہانہائے کثیف ہمے خندیدند و تفیدند - من بحکم اندکے با خبرے از چند و چوں شاں خواستم بہ بینم زبان شاں را با زبان یا ہیچ مناسبتے ہست یا نہ - ندیدم - و یک کلمہ حرف از آنچہ میگفتند نفہمیدم - باہزار کوشش و جہد - با نوشتن و از بر کردن اینقدر توانستم دریافت - کہ سہ لفظ را بسیار تکرار میکردند -

ساکرے پارے - آمپرور -

روئے ہمرفتہ از یک دیگر بدماں نیامد از جنس ماں بہم نزدیک مینمود و دو پارہ عادات باہم مشابہت تام داشتیم - اعتقاد ما ایں بود - ایں جور مردم با ہماں شنگی و خوشنمرگی کہ در سلطانیہ داشتند بدوزخ ہم بہماں طور میروند -

روز دیگر از یکدیگر جدا شدیم - آناں خنداں و شاداں و یا وہ سرایاں کہ شاہ با ما چگونہ حرکت کرد - و ما سر در گریباں اندوہ خواراں و اندیشہ ناک کہ شاہ با ما چگونہ حرکت خواہد کرد -

---

گفتار هفتاد و هفتم

در پذیرائی ایلچی فرنگ در طهران

میرزا فیروز شاه بکمال التفات پذیرفت از جوابهایش بمسائل مهمه اروپا بغایت ممنون گردید
دراین باب کسے ماهرتر از و در دربار نبود - بهر سوال در حال جواب دادے - نه از نادانی
دست و پاچه شدے و نه از دشواری به تلاش افتادے - لفظ نمیدانم که در حضور
پادشاه عیب بزرگ است بر زبانش نگذشت در هر باب چناں با علم الیقین و استواری
سخن میگفت که شنوندگان می پنداشتند همان ست و جز آں نیست در حق فرنگاں چناں داد
تحقیق و تدقیق میداد که گماں میکردند زادهٔ و بزرگ شدهٔ فرنگستان است -

از انجا که من هم بمیرزائی او مشهور و بجز پژوهی و سررشته داری فرنگستان معروف و
در تاریخ نویسی با او مشترک بوده ام - از ایں افتخار بے بهره نماندم - اگرچه بقدر او بیباک و بے پروانه
اما باز در جواب معقول دست و پائے میکردم - و بے بسیار وقت روی میداد - که حرفهائے
آقا و نوکر مخالف نیفتد - و مشتها وا نشود - سخناں جهاں دیدگاں کرامت بود و معجزه چه خوش گفته اند

در دیار بے زباناں هر نوا کاید بگوش
گرچه صورت خر بود آوازهٔ خنیاگر است

ایلچی انگلیس چند روز پیش از ما به طهران رسیده باعتبارے که سگے نجس و پلید از خلیفه مثل
هارون الرشید پذیر رفته شود - پذیرفته شده بود - عوام الناس ازیں معنی دلتنگ و ملایان
در لندلند - که ایں همه احترام بے معنی تقصیر خود ماست که برائے خود در ایں دنیا عذاب دوزخ
می تراشیم - در وقت ورود در راهگذارش گاوها قربان کرده و جا بجا نقل ها نثار نمودند امتیاز
شیپور زدن در وقت سواری که خاصهٔ پادشاه است باو احسان شده بود -

پس از آں در مهمان نوازی سر موئے دریغ نداشته خانه یکے از خوانین بنام منزل دادن
به او غصب و تمام اسباب فرش و ظروف آں خانه را از همسائگاں بزور اخذ نموده - باغچه یکے را

ہم باطویلہ دیگرے بدآں خانہ الحاق کردند۔ بصدر اعظم حکم شدہ بود کہ در مدت اقامت ایلچی در طہران خرج مطبخش از جیب او باشد۔ چنانچہ دریں مواقع معتاد و متعارف است پول خلعت و شالش را از برآں گرفتہ بودند۔ شہزادگان و سائر ارکان و اعیان را حکم شدہ بود کہ پیشکشہا و ہدایا باو بفرستند۔ دستخط مبارک صادر شدہ بود۔ باین مضمون:۔ کہ اینہا مہمان ذات اقدس جہاں پناہند واگرچہ کافر اکرام ایشاں واجب (مَنْ اَکْرَمَہُمْ فَقَدْ اَکْرَمَنِیْ وَمَنْ اَہَانَہُمْ فَقَدْ اَہَانَنِیْ) ایں ہمہ التفات و اعزاز ہر آئینہ از برائے کفار کافی و دلپسند بود۔ و بایستے کلاہ خود را ہوا انداز بند اما در باب رسوم و آداب حضور پادشاہ پارۂ دشواریہا بمیان آمد۔ ایلچی فرنگ با یکدندگی و سرسختی اولاً در باب نشستن در حضور نخواست بر زمین نشیند۔ و بصندلی نشست و لے بمقدار دوری از تخت خود جا معین کرد۔ ثانیاً ملعون غافل از (فاخلع نعلیک) با کفش کثیف بتالار فردوس اساس درآمد۔ ثالثاً در باب کلاہ برداشتن آنچہ گفتند سر برہنگی بے ادبی است گوش نکرد۔ کہ من فرنگیم و کلاہ را در آورد۔ کہ ادب احترام ماست۔ رابعاً در باب لباس کہ محل دعوائے بزرگ است ہر چہ پیغام دادند۔ کہ شال و کلاہ برایت میفرستیم۔ تا آدم دار بدربار داخل شوی۔ بایستند رد کرد۔ و عذرش ایں بود۔ کہ من چوں با ہمیں لباس بحضور شاہ خود میروم بحضور شاہ شما ہم نیز با ہمیں لباس می آیم اما چوں کسے تا آنگاہ طریقۂ بار عام فرنگاں و چگونہ بودن لباس شاں را نمیدانست احتمال داشت کہ با ارخالق و شب کلاہ بیاید۔ کار خیلے گیر کرد۔ ناگاہ بخاطرم آمد کہ در عمارت چہل ستون اصفہان نقش قبول ایلچیاں در حضور شاہ عباس نقش شدہ شاہ عباس تاج بر سر ما فاخرترین لباس بر تخت نشستہ است۔ من ایں سر را بمیرزا فیروز کشودم۔ و او بصدر اعظم و صدر اعظم بشاہ کشود۔

چاپاری باصفہان فرستادند۔ و بزودی یکصوت از آں نقش آوردہ بایلچی نمودند۔ کہ بسم اللہ با ایں ہیئت بیا۔ و دیگر راہ اعتراض بستہ شدہ۔ انگلیس ملعون چوں آں نقش را بدید۔ ایں قدر خندید کہ کم ماندہ بود بتر کد و گفت۔ فہمیدم شما میخواہید۔ میمول بر قصانید خلاصہ سخن لباس ایں قدر دراز کشید۔ کہ پادشاہ بستوہ آمد و گفت باہر لباس کہ نیخواہد بیاید بجہنم۔

سلام پادشاہ بہتر از آں شد۔ کہ از ملتے غیر مربی بیتوانند شد۔ تعجب کردیم کہ انگلیسان با آں بے تربیتی چگونہ آں ہمہ تربیت را خرج دادند۔ ہیچ خلاف ادبی از ایشاں سر نزد۔

پادشاہ با فاخرترین البسۂ خود۔ کہ چشم انگلیسیاں را خیرہ میکرد۔ بر تخت زرین نشستہ

ہرکس مید ید میگفت ۔

مگر جمشید یا دارا ست ایں شاہ	بدیں جاہ و بدیں جاہ و بدیں جاہ
چنیں شاہے کہ دیدہ بر سر تخت	بدیں رخت و بدیں رخت و بدیں رخت
شکوہش باشد از نوشیرواں گفت	بایں ریش و بدیں ریش و بدیں ریش
زخطش ملک نوشرواں خراب ست	زریشش ریشۂ ایران در آب ست

شاہزادگان والاتبار با آب و رنگے بیشتر از آب و رنگ جواہر و مروارید آبدار بر بالائے پادشاہ ایستادہ اند کے دور تر دو سہ وزیر فلاطون تدبیر کہ ہر یک مخزن عقل و معدن حکمت بودند باشال و کلاہ و کلیچہ ہا بے حرکت مانند صورت پشت بر دیوار دادہ در پہلوئے آنان غلامان فرخ رخ پر دیوار۔ فرشتہ کردار کہ بجملہ عرش و خزنۂ فردوس میماندند ایستادہ فرنگان پر سوختہ باقبا ہائے بدن دوختہ و تنبانہائے بساق چسپیدہ و صورتہائے بابرد تیز تراشیدہ۔ مانند شتر مرغ یا عنتر در میانہ۔ مباینت اساس و مخالفت لباس خود را مینمودند۔ بشکوہ و حشمت پادشاہی وقعی نگذاشتہ از ہیبت و ہیئات او بیم و ہراسے ندا شتند اما اطوار شاں بعینہٖ مثل اطوار ما بود۔

ایلچی خطبہ خواند باعبارات چناں عوامانہ و راست چینی و با الفاظے چناں از فصاحت و بلاغت و صنائع بدیعہ عاری کہ گفتی استر بانے با اشتربان حرف میزند۔ خدا یدر ترجمان ما را بیامرزد۔ دگرنہ پادشاہ را شاہنشاہ شرق و غرب و قبلۂ عالم و عالمیاں ہم نمی گفتند۔

اگر بخواہم فرق اوضاع و اطوار باطنی و ظاہری ایشاں را با خودماں بنویسم قلم و دوات جاوید در کار است۔ گروہے از عقلائے ما بحکمت استدلال میکردند کہ ہمہ تفاوت باید از تاثیر آب و ہوائے اقلیم شاں باشد۔ کہ تیرہ و تار و پر از رطوبت و بخار است۔ چگونہ میتواں در میان دو قوم قیاس مشابہت و مشاکلت کرد کہ یکے از آب محاط است۔ و روئے آفتاب نمی بیند۔ و دیگرے روز تا شام در آفتاب می سوزد۔

اما علما بطورے سادہ و تر و بہ عقل نزدیکتر تاویل کردند۔ کہ ایں فرقہ از دینداری ما و بے دینی ایناں است۔ ایناں را نور ایمان در روئے نیست و دل شاں از ظلمت الحاد و زندقہ تیرہ است و ما بحمد اللہ دیمان از نور ایمان منور و قلب ماں از لوث کفر مطہر است۔ اگر ایں ایلچی و ہمرانش با ہمہ مدت انگلیس مسلمان شوند۔ ہر آئینہ وسمت پلیدی و نجاست از ایشاں برداشتہ شود شاید کہ از درکات جہنم رستہ در درجات علیین بہشت بریں با ما ہم نشین شوند۔

گفتار هفتاد و هشتم

مورد التفات صدر اعظم شدن حاجی بابا

(میرزا فیروز میرزا ابوالحسن شیرازی است) چنانچه گفتم برائے کامگاری همه چیز بکام من میگشت۔ و برائے نامداری همه چیز بنام من مے بود چوں از اوضاع فرنگستان باخبرم میدانستند۔ کارهائے فرنگیاں در ایران بود۔ بمن حواله کردند و بایں واسطه با صدر اعظم و سائر ارکان دولت راهے و رابطه پیدا کردم۔

میرزا فیروز مردے بود تواگر بکسے اعتیاجے نداشت۔ بعد از ورود بطهران از کار کناره کشیده و چوں دید من راهگزرانی پیدا کرده ام۔ حظ کرد۔ در هر جا توصیف و تعریف و خوش طبعی و کارآمدی من کردے و من میکوشیدم تا تکذیب او نکنم۔ بطوریکه بزودی بد و نیک مسلم و غیر مسلم را در حق خود خیر خواه دیدم و خود را غب ساختم و طالعے که بے او بهیچ نشاید کرد۔ بگوشم میگفت :۔

شاد ماں باش کہ ناسازی ایام گذشت

صدر اعظم مردے بود مدبر۔ باسلیقه۔ حراف۔ عراف۔ حاضر جواب۔ در نزد بادشاه حرفش در رو داشت۔ از ابتدائے جلوس بادشاه بتخت او نیز در مسند صدارت۔ ایں قدر با خواص و عوام خوب راه رفته و بکار مردم خورده بود۔ که وجودش را مانند آفتاب عالمتاب ضروری میدانستند۔ چوں بکار فرنگاں اهتمام و اعتنائی علیحده مینمود۔ لامحاله از هر روز چیزے گفتنی با شنیدنی با ایشاں داشتے۔ ازیں رو مرا پیغام بر و پیغام آور سفارت انگلیس ساخت۔ از زبان ایشاں بیکدیگر پیغام می بر د۔ و میآوردم۔ و گاهے نیز بمقتضائے مقام و مناسبت حال چیزے از خود علاوه مینمودم۔ و تعریف ایں در نزد آں و تعریف آں در نزد ایں میکردم۔ و خود در میانه محبوب طرفین واقع شده بودم۔ چوں

بزرگترین خوشی صدر اعظم رشوت بود۔ من ہم آں نقطہ را قبلہ مقصود خود ساختہ گاہے از ایلچی بفراخور حال صدر اعظم (و مفید بحال خود) ہدیہ ہا می گرفتم۔ اما چوں ہدیہ دادن و گرفتن طبیعی است این معنی از ہنر من شمردہ نمے شد۔ ولے در دو سہ کار عمدہ مرا واسطہ قرار دادند۔ و چناں خوب از عہدہ برآمدم کہ از آنگاہ ببعد صدر اعظم با من از در التفات برآمد۔ درمیان دو دولت معاہدہ ہا بایست بستہ شود۔ صدر اعظم از جانب شاہ و من از طرف او وکیل مطلق بودم۔ با بیکارگی خود در چناں امور باز در میانہ (مانند سگے کہ در عروسی بخیال استخواں افتد) تگاپو افتادم تا اینکہ شبے مجلس خیلے دراز کشید۔ صبح صدر اعظم مرا بخلوت خاص خود کہ بجز محرمان حریمش را در آنجا راہ نبود۔ بخواست۔ ہنوز در رخت خواب بود۔ و تنہا

با بے تکلفے گفت۔ حاجی بیشتر بیا۔ بنشیں حرفے عمدہ دارم۔ با تو بگویم۔

ازیں التفات متعجب و اطاعت امرش را واجب دانستہ بدو زانو بنشستم بے ہیچ کنایہ و استعارہ گفت۔ او قاتم سخت تلخ است۔ ایلچی انگلیس تکلیفاتے ممتنع بامیکند۔ و چیزہائے ناشدنی میخواہد۔ میگوید کہ اگر آنچہ میگویم نکنید۔ و آنچہ میخواہم ندہید۔ بیرقم را میخوانانم۔ و از طہران بیرونم۔ از جانب دیگر پادشاہ مرا تہدید میکند۔ کہ اگر ایلچی دل آزردہ برود۔ سرت را می برم۔ و حالانکہ پادشاہ بہیچ یک از تکالیف ایلچی تن در نمیدہد۔ حاجی چہ باید کرد؟ چارۂ ایں بچہ می شود۔

گفتم:۔ بارشوت نمی شود؟ ونگاہے با و کردم مثل اینکہ ایں لفظ را معنی دیگر است۔

وزیر:۔ چگونہ بارشوت؟ رشوت کجا؟ وانگہے ایں فرنگان ایں قدر خر ند کہ نمیدانند رشوت چیست! گوش بدہ۔ حاجی آنا ہر چہ میخواہند خر باشند۔ ما خر نیستیم۔ ایلچی خیلے اصرار دارد۔ کہ کارش بگذرد۔ و من ہم تا ممکن است بمفتی نمیگذرانم۔ مے روی۔ با او حرف مے زنی۔ تو با او دوستی میگوئی من با صدر اعظم و ستم و پارۂ حرفہا کہ نمی توانم زد۔ میزنی فہمیدی کہ سر فرود آوردہ گفتم بہ چشم ہر چہ میفرمائید۔ چناں میکنم۔ امید وارم کہ روسفید برگردم۔

برخاستم و با میدتمام بخانہ ایلچی انگلیس رفتم۔

حاجت آں نیست کہ بگوئم چگونہ ایلچی را در ایں کار بسر نیز آوردم با دو کلمہ مطلب را چناں نیک حالی کردم کہ با کیسۂ پر از طلا برگشتم۔ ایں کیسہ مقدمۃ الجیش بود۔ و تا صورت قرار کار

بموافق طبع ایلچی عقبۂ کلی داشت ونیز بطریق قطع ویقین با من پیمان کرد که انگشترالماسین سخت گرانبہا از انگشت دولت انگلیس با نگشت دولت ایران مانند نشان دوستی درمیان آن دو دولت ابد مدت میگذرانم۔

وزیر نگاہے بکیسہ کرد ونگاہے بمن وگفت احسنت حاجی حالا تو از مائی۔ آخر ما در ایران چیزے ہستیم۔ تو پایش ازیں نمیگذارم بے کلاہ راہ بردی۔ عریضہ بنویس۔ با مضائش با من۔

با اظہار امتنان وشکرانہ گفتم:۔ بندہ تا جاں دارم۔ صادقانہ بخدمت سرکار حاضرم ومحبت سرکار در حق من کافی است۔

ایں حرفہا را چناں با خاکساری وبا بے طمعی گفتم۔ کہ اگر ممکن بود۔ یک حرف ایرانی را باید۔ چیزے باور کند باید ایں حرفہا را باور کردہ باشد۔

اما معنی کلامم را از من بہتر فہمید۔ گفت حرف مزن۔ من ہم وقتے مثل تو بدنیسوی وآنسو میدیدم ہر خدمتے کہ بمن بکنی میدانم تو از راہ خود برنگردد۔ فرنگان خوب با کار تواند ہر طرف دلت میخواہد مرخصی بکن۔ ہم خیلے پول دارند وہم خیلے بما محتاجند زیادہ بریں گفتگو لازم نیست مردم ایران مثل زمین کشتراند بے رشوہ حاصل نمیدہند پیش از حاصل باید مایہ گذاشت۔ فرنگان میگویند کہ ہمہ قصد ما خیر خواہی مملکت خود ست وبس اما ایں سخن در پیش ما اہل ایران حرف مفت است ما ہر خدمتے کہ بکنیم۔ خواہ من خواہ پادشاہ فردا ہمیں کہ بہ می ریم ہمہ فراموش می شود و بہدر می رود۔ ولیعہدے می آید برائے آبادی خود آباد کردہائے ما را ہمہ خراب میکند۔ راست است پادشاہ فی حد ذاتہ حقے دارد۔ داشتہ باشد۔ اما وزیر ہم حقے دارد۔ چرا نگیرد۔

از ایں سخن ذہنم روشن گردید۔ پردہ غفلت از پیش چشمم برداشتہ شد۔ شاہراہ وسیلے در پیش وفائدہ عظیمے برائے خویش در جلو دیدم سخن وزیر کہ "فرنگان خوب با بکار تواند" بگوشم طنین انداز دنواساز زبر وزرنگ بایجاد تدابیر ورنگ افتادم۔

شاداں بلگرامی

گفتار هفتاد و نهم

در چگونگی اعتبار حاجی بابا

و از نو مظهر التفات و منظور نظر عنایت وزیر شدن

بهزار مرارت در شهر خود را محرم راز صدر اعظم قلم دادم۔ و به انگلیسیان لامذهب حالے کردم۔ که تا پاسے من درمیان نباشد۔ کار عالمے بنظام نرسد۔ این تدبیر بزودی ثمر بخشید۔ و طرفین باکمال خوشنودی مرا واسطه کار قرار دادند۔

غرض اصلی انگلیسیان (بنا بقول خودشان) اینکه بزور بما خوبی کنند بجهته حصول این مطالب زحمت بسیار کشیده و خرچ بسیار نموده بودند۔ در و ما را بهتر از ما میدانستند و بدرمانش بیشتر میکوشیدند۔ نمیدانم در ما لائق دوستی خود چه میدیدند (که ما خود نمیدیدیم) با اینکه ما ایشان را بیدین و پلید میدانستیم۔

خلاصه این مرحله بمن دخلے و بکارم ضرے نداشت مقصود من اینکه آنان را بخود محتاج و خود را با ایشان لازم نمایم که لقمه چرب بودند و زحمت بهدر نمی رفت۔

گویا خوانندگان را در خاطر باشد پیش ازین ذکر حکیمے رفت که از جمله مداوات اختراعی خود میخواست۔ آبله کوبی را هم انتشارے دهد۔ ولے خیال این کار از نظرها محو شد۔ و باز طبیبان ما نسبت آبا و اجداد خود هر ساله اطفالے بسیار بعالم آخرت میفرستادند با این ایلچی حکیم دیگر آمد تا بمانیکی کند سخت در رواج کار آبله کوبی کوشش داشت و از مادران کودک در بغل در درخانه او از دحام غریبی می شد و بحکم تدبیرے که اندیشه بودم پیش از همه بفریاد و داد آغاز یدم۔ که چرا باید زن مسلمان بخانه نصرانی پائے گذارد۔ از برائے چه هر چه باشد عیب است و قباحت دارد۔ در نزد صدر اعظم موثر حکے دوانیدم۔ تا برائے منع این کافر قراولی بر درخانه گذاشت ازین سبب بازار دول حکیم بشکست و پس ازان

بخانۂ وے رفتہ چنیں صحبت داشتیم۔

من :۔ حکیم باشی چرا چنیں مکدری ؟ ازیں زحمت چیزے بتو نمی رسد و انگہے مردم ہم قدر زحمت تو را نمی شناسند۔

حکیم :۔ ہیہات ! حاجی نمیدانی چہ میگوئی ایں زحمت نہ رحمتے است کہ باید شامل حال ہمہ جہانیاں شود۔ اگر دولت ایراں رواج ایں کار را دریں جا منع کند۔ گناہ ایں ہمہ نفس کہ ہلاک می شود (و حالانکہ او میتواند نگذارد) بگردن اوست چہ قدر بیگناہ کہ بہ ہیچ و پوچ می میرند۔

من :۔ بما چہ ؟ ہر چہ مے خواہند بمیرند۔ از زندگی شان بکیسہ ما چہ می رود تا چہ رسد از مردن شاں۔

حکیم :۔ بکیسۂ شما ایں میرود۔ کہ ہر چہ پول مے خواہی بتو مے دہم برائے اینکہ مداوات مرا نگذاری ضائع شود۔ پس بقرار داد نشستیم برائے بزرگ نمودن کار اشکالات بسیار باز نمودم۔ از آں جملہ اینکہ در رفع ایں کار۔ مخالفت رائے صدر اعظم است عاقبت رائے صدر اعظم ہم موافقت کرد۔ قراول برداشتہ شد حالا بیاد بہیں کہ در خانۂ حکیم چہ محشری و چہ معشری از زناں بر پا گردید۔ و ہر چہ می شد کسے حرف نمی زد۔

حکیم ناخوشی غریب دیگرے ہم داشت۔ مردگاں مسلماناں را شکم مے درید۔ و پر و پا می برید۔ و چوں چشمش بہ نعش می افتاد جان میداد۔ در حیرتم کہ چرا مردم او را پارہ پارہ نمی کردند کہ مرد کہ ایں کثافت کارے چیست۔

من :۔ حکیم تو را بخدا ! از دریدن شکم و بریدن اندام مسلماناں تو را چہ فائدہ ؟

حکیم :۔ اگر بخواہم بگویم کہ از دریدن و نہ بریدن چہ قدر فائدہ از دست مے رود۔ محال است۔ اگر دست از ایں کار بردارم از دنیا و آخرت خود دست برداشتہ ام۔ و زحمتہائے من بکلی ہبا و ہدر خواہد شد۔ بسر ہر مردۂ کہ بزیر تیغ من افتاد۔ فلاں مبلغ بتو میدہم۔ بنوع و جنس کارے ندارم۔ خواہ مسلمان خواہ ارمنی۔ خواہ یہودی ہمہ در نزد

من یکے است۔

ایں سخن را درست بذہن سپردم۔ و در حقیقت ایں قدر برضائے خاطر او کوشیدم۔ کہ کیسہ ام بہ سنگینی و اوضاع و دستگاہم برنگینی روی نہاد۔ ایلچی نیز برائے اصلاح احوال و رونق مال و منال ما میل غریبی داشت و از بیان کیفیتے کہ درمیان او و صدر اعظم واقع شد ناگزیرم۔ و با کمال بے شرمی ایں بیت ہا را ہم بمناسبت مقام ذکر میکنم:۔

دلیر آمدی سعدیا در سخن — چو تیغت بدست است کارے بکن
بگو آنچہ دانی کہ حق گفتہ بہ — نہ شہوت ستائی و نہ عشوہ دہ
طمع بند و دفتر ز حکمت بشوی — طمع بگسل و ہرچہ خواہی بگوی

ایلچی مے گفت میخواہم محصولے ارضی بعمامۂ ایرانیاں تعارف کنم و در قبول آں توقع دستیاری از صدر اعظم دارم۔ و نمونہ از آں خواستہ ام تا بفرستند۔ ہرگاہ کہ در ہوا بوئے تعارف بودے بینی صدر اعظم پُر ہوا شدے صبح تا شام بر سر ایں تعارف عام با من گفتگو میکرد۔ کہ چہ میتواند بود۔

عاقبت از بے صبری بجان آمد و خودداری نتوانست۔ از من شنیدہ بود۔ کہ ایلچی ماہوت بسیار آوردہ چشم و دہنش را بماہوت دوختہ بود۔ چوں رسیدن نمونہ تعارف عام طول کشید۔ صدر اعظم با خود اندیشید کہ بہتر ایں است۔ کہ ایلچی بجائے ہدیہ عام از آں ماہوتہا قدرے ہدیۂ خاص بمن دہد۔ بنا بر ایں روزے بہ محض بیدار شدن از خواب مرا خواست کہ تو را بخدا ما چہ نداریم۔ گندم۔ برنج سائر حبوبات انواع و اقسام میوہا (کہ ایں بے دیناں در خواب ہم ندیدہ اند) بارے ہرچہ بعقل برسد ہمہ را داریم چرا برائے چیزے کہ لازم نداریم منت ایلچی را بکشیم۔ من خیال خوبی کردہ ام۔ کہ خیر ایلچی ہم در آں است۔ و زحمتے از گردنش خواہد افتاد۔ بجائے آں تعارف عام۔ من ماہوت ہم قبول دارم۔ ایں کار نقلے ندارد۔ تو (خدا را شکر) بیدست و پا نیستی۔

برو دست و پائے بکن - وایں مرحلہ را با ایلچی حالے کن - وبزودی ہرچہ تمامتر خبر ماہوت را برائے من بیاور - دردم ہے بقدم ایں خبر را بایلچی بردہ - ایلچی با آں ہمراہان ریش وسبیل تراشیدہ چناں قہقہہ خندہ زدند کہ اگر بگویم صدا بگوہ وماوند پیچید باور کن -

یکے گفت :- ماہوت کجا - سیب زمینی کجا ؟

دیگرے :- ما میخواہیم بشما نعمتے سہل الحصول وارزاں انعام نمائیم -

دیگرے :- معلوم شد کہ صدر اعظم می خواہد لقمۂ شکم عامہ را وصلۂ دوش خود کند -

اما ایلچی باز درمیانہ عاقلہ ایشاں بود - بیدرنگ وبانزاکت امر نبود - تا یک توپ ماہوت بمن دادند وگفت :- عرض سلام بسیار بہ صدر اعظم برسان وبگو کہ مرا ہیچ چیز از خیر خواہی اہل ایران باز نخواہد داشت - امیدوارم کہ باز آں تعارف عام را قبول فرمائند کہ در حق من نشانۂ التفات بزرگی است -

با افتخار تمام ولذت بے نہایت بجانب صدر اعظم باز آمدم - ایں کار با کار ہائے گذشتہ وپانچہ بعد از آں روئے داد - ہمہ دلیل بزیرکی وزرنگی من شدہ - مرا مورد عنایت صدر اعظم گردانید - کہ ہمہ رقیباں را کنار نشاندہ بر است راز دار وندیم ویار اوگردیدم -

---

سید اولاد حسین شاکر بلگرامی

گفتار ہشتادم

دور شدن بدبختی از حاجی بابا
و مسافرت او بدیار خویش با مرتبہ بزرگی

شرائط معاہدہ با گروہ مشرکین در کار تمام شدن و قرار براین شد کہ برائے استحکام پیوند یکرنگی و یکجہتی میان دو دولت سفیرے ہم از ایران بلندن رود۔ بعد از امضائے عہدنامہ صدر اعظم مرا بہ حجرۂ خاص خود خواستہ گفت:۔ حاجی بیا حرفہائے عمدہ با تو دارم۔ من تو را از خود میدانم۔ درست ملتفت شو چہ میگویم۔ فی الفور بتواضع و احترامات لازمہ برخاستم۔ گفت۔ تواضع را کنار بگذار و گوش کن۔

بدیا خوب۔ کار ما با انگلیسیان گذشت۔ پادشاہ بہ مطلوب خود رسید۔ سفیرے باید بلندن بفرستیم۔ تو ہم میدانی کہ ایرانیان بسیار کم دل شاں می خواہد از ایراں بیروں بروند:۔ نمیدانم کہ را بجویم۔ کہ بے نام این خدمت را در عہدۂ خود گیرد۔ یکے در زیر سر دارم۔ کہ بیشتر از دیگراں بفرستادن او مایلم و ہم رفتن و دور شدن او از قبلہ عالم خیلے لازم است۔ لذا دلم میخواہد برضا کردن آں بکوشی۔

بے مجا با گمان کردم کہ خودمم۔ اما سبب دور شدن از قبلہ عالم را نفہمیدم۔ ولے از نوید و افتخار ایں کار از جائے رفتہ پیش رفتم و دامنش بوسیدم کہ کمترین بندگاں برائے اثبات زندگی حاضرم۔ ہر خدمتے کہ محول بفرمائید تا بپائے جان ہم بجائے آوردن ایستادہ ام۔

وزیر:- آفریں بر تو! خوب گفتی - حالا بشنو - اینکہ من در زیر سر دارم - میرزا فیروز است -

بادِ من فرو نشستہ - باشد و مد گفتم بلے -

وزیر:- حقیقت نفس الامر اینکہ می بینم - ایں روزہا بادشاہ را با دخیلے میل است - مردے است خیلے حرّاف و عرّاف در چاپلوسی و ریشخندی اُستاد - ایں قدر دروغ می گوید و امرا را مشتبہ می کند کہ بادشاہ او را از ہمہ بیشتر دوست می دارد - کے میداند ایں دوستی تا بکجا می رود علاوہ بریں میدانم کہ دشمن جانی من است با اینکہ در ظاہر خود را دوست می نماید - اگرچہ تا امروز از شیطانی و فساد ہیچکس نہ ترسیدہ ام - اما حالا نمی توانم گفت کہ نمی ترسم - اگر او را بنام سفیری از اینجا بہ فرنگستان دست بسر نہ کنم - سر چشمۂ اضطراب و تشویش خود را بستہ نخواہم دید - یکبار از طہران بیروں برود - اگر برگردد (انشاء اللہ برنمی گردد) من کارے می کنم - کہ دیگر او پادشاہ را و پادشاہ او را در خواب ہم نہ بینند -

من بدیں خیال افتادم - کہ چہ کنم - تا دریں شر خیر من باشد -

وزیر:- اینکہ گفتم یک شق تدبیر من است - شق دیگر اینکہ حاجی! تو باید بنام منشی اولی با او بروے دوست و معتمد منی غرضہائے مرا میدانی - از ورود ایں پدر سوختگاں تا امروز از تمام وقائع باخبری - بنا بر ایں کار خلعتے است - بالائے تو دوختہ - اگر آنچہ می گویم بجائے آوری خدمت بزرگے بمن کردہ -

از آں جا ئیکہ کار سفارت از منشی گری بہتر بود - خوشم نیامد دیدم از طریق ترقی برگشتن و راہ منشی گری وزیر دستی پیش گرفتن - مثل ترک شاہراہ و اختیار کورہ راہ است - و آنگہے آں ناخوشی ہا ایرانیاں در من ہم بود - نمی خواستم - ترک راحت حضر و اختیار زحمت سفر (علی الخصوص سفر دریا) و اختیار دیار غربت کنم و آنگہے غربتے بداں سان مجہول الحال مملکتش بے صدا و ندا تیرہ و تاریک و مردمانش نجس و کافر مانند کسے شدم

که بدہنۂ اہلاک[۵] (یا ہلاک) رسد۔ وازیں تکلیف وازدہ ماندم۔

جوابم عبارت شد از کلمہ چند سرد وخشک کہ ایرانیاں در وقت خورسند نبودن بکار مے برند۔ از قبیل بچشم بندۂ سرکارم۔ اختیار با شماہست ہرچہ بفرمائید۔ ناچار فرمان بردارم وخاموش شدم۔

وزیر ملتفت مرحلہ شدہ گفت معلوم شد ازاین تکلیف خوشت نیامد۔ خود میدانی کہ جستن کسیکہ این را قبول کند آسان است۔ امّا چوں من فائدہ تورا مثل فائدہ خود می شمارم۔ این است کہ می خواہم؟ اوّلاً تو با صفہان بروی وسوغات وہدایائیکہ باید بلندن فرستادہ شود تدارک کنی۔ وچوں آنہا باید از امالی تحصیل شود راہ خوبی برائے نمالے نماندن کیسہ است۔

سخنش را بریدم۔ معاودت بدیار با آں پایہ واقتدار۔ نہ تکلیفے بود کہ ردّ آں بتواں۔ وجوابے دلیرانہ دادم۔ کہ بہ نمک سرکار وبسبیل مردانۂ شاہ کہ برفتن حاضرم وحرفے ندارم۔ ہرجا بفرستید اگرچہ بدرک اسفل برائے بیرون کشیدن فرنگاں باشد۔ میروم۔

وزیر۔ باشد در اوّل میروی وچم میرزا فیروز را مے گیری۔ کہ در ایران مانند تو کسے شائستہ این کار نیست۔ این قدر دانہ۔ منافع ومداخل وافتخار وتوانگری ومیل شاہ واحترام من باُومے پاشی۔ کہ بدام بیاید ومیگوئی کہ بعد از معاودت خدا میداند کہ تا بہ کجا راہ داری! اکنوں ہم رقیب داری۔ این کار را از دست مگذار۔ دیگر خود میدانی۔ باقی را بساز۔ این طور بکن۔ بہ بیں چہ طور رود ستت را میخورد۔ برو خدا نگہدارت۔

از پیش صدر اعظم بیروں رفتم۔ نمی دانستم در آسماں ہستم یا در زمین۔ با خود می گفتم۔ زہے سعادت آنچہ از خدائے خواستہ بودم رسید۔ با قبائے سرافرازی وشمشیر توانائی برخنک شکوہ سوار و بہ مملکت خود رفتن۔ زہے سعادت! اے آنکہ روزے پسر دلاک را استہزا

---

[۵] اہلاک نام خلیجے وہلاک بمعنی فنا۔

میکردی - اکنوں بیا و معتمد شاہ و امین وزیر را کن اے سرہائے کہ در زیر تیغ من بودید - زنہار بمن فرود آید - کہ بجائے تراشیدن قوہ بریدن دارم اے کسانیکہ مرا از میراث محروم ساختند گاہ آنست کہ آں لقمہ را ناپختہ از گلوتیاں بیروں آرم -

با ایں امراض و اغراض در کوچہ ہر کس با دبغلم را میدیدرم میکرد تشخص از سر و صورتم مے بارید - از ہماں گاہ خود میدیدم کہ بر اسپ یراق مرصع سوار - خدم و حشم از پے دواں - مہمان داراں از میسرہ و میمنہ مبارک باد گویاں - با بارد بنہ داخل اصفہان میشوم -

بار سے بخانۂ میرزا فیروز رفتم - پیش از من ایلچی انگلیس رفتہ نیت صدر اعظم را کشودہ - ہمیں حرف در میان بود - اگرچہ وابستہ صدر اعظم شناختہ شدے - ولے از دوست جانی میرزا فیروز بودم - از خبر ہمراہیم با او خوشنود شد - از گذشتہ حکایتہا رفت - و برائے آیندہ طرحہا چیدہ شد - خندید کہ باز بیا و شکر لب نیفتی -

گفتم :- زنہار او را بخواطرم میآور کہ او مشک نیست (وما کرۃ لا یتضوع) پس بہ بہانہ اینکہ از حرف شکر لب میگریزم بگریختم -

روز دیگر پادشاہ با لفظ مبارک در دربار عام فرستادن میرزا فیروز را بسمت ایلچی گری بیان گذارد - و صدر اعظم بمن وعدہ داد کہ بہ محض حاضر شدن فرمان پادشاہی - تو باید با صفہان بروی -

چہ لازم کہ در بیان تدارک سفر خوانندگاں را در دسر دہم - و دلتنگ نمایم و خود شرمسار شوم ؟ ہمیں بس کہ بگویم با صفہاں رفتم - با ہیئت آدمی متشخص و با امراض و اغراض کہ بجز یک ایرانی در حسب جاہ زادہ و بزرگ شدہ میداند و بس - کوکب سعادت خود را در اوج رفعت و اقبال و سہم ادبار خویش را در اقصی درجۂ حضیض و وبال دیدم از در و دیوار بگوشم ندا ہمے رسید - کہ بروئے عمرت در سے نوکشود - حاجی بابا پسر حسن دلاک با نام میرزا حاجی بابائی و صاحب منصب شاہی داخل مسقط الراس خود شد - ایں بیشتر چہ مے خواہی -

خوانندگان! سوانح حاجی بابا بحکم تجربہ میدانند کہ از معرکہ گیران و سخنوران ایران ہم شمہ آموختہ ام۔ لذا حکایت خود را می برم و بندہ شما ہستم۔ غرضم اینکہ تازہ بہ تر از و نسنجید راہ بخانہ نبرید۔ بیشتر تشویق و ترغیبم کنید۔ تا بیشتر حکایت کنم۔ خواہید دید کہ حاجی بابا با ایلچی بزرگ چگونہ بلندن می رود۔ شرح سفر خشکی و دریائی اورا با دیدہا و شنیدہایش و بعد از معاودتش با ایران آنچہ بسرش آمدہ ہمہ را خواہید خواند۔

امّا این را ہم میگویم۔ کہ نویسندہ مانند آں درویش سیمیں حاجی بابا ہنوز طریقہ طلبیدن شیئاً للہ و تحریک رگ حرص و شوق خلق اللہ را خوب نیاموختہ۔ تا از نتیجہ کار مطمئن و خود را دلیرانہ بمعرکہ اندازد۔ بدیں روی کمال شرمساری و خاکساری میگوید۔ بخدا سپردیم ہمہ را۔

(تصحیح کردہ مولینا سید اولاد حسین شاداں بلگرامی)

خاتمہ

مَیں نے اِس کتاب کی تصحیح میں بہت زحمت اُٹھائی ہے۔ اگر میری ترمیم کے موافق صحیح ہو کر چھپ گئی۔ تو اس میں اور پہلے ایڈیشن میں ناظرین کو بہت کچھ فرق ملے گا۔ اور کیا عجب ہے کہ وہ تصحیح برمحل بھی ہو۔ ۱۲

شاداں بلگرامی

CALL No. { ف ۸۹۱٫۵۳ / ۲۵ ج ۱۹ ا ACC. No. ۲۱۱۳

AUTHOR

TITLE

G31.3-90.

Date	No	Date	No.	Issue
	857		1160	
30 NOV 62	1797	16 MAR 63		

THE BOOK MUST

MAULANA AZAD LIBRARY
ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY

RULES:—

1. The book must be returned on the date stamped above.
2. A fine of Re. 1-00 per volume per day shall be charged for text-books and 10 Paise per volume per day for general books kept over - due.